

**Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»**

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»**

Фахове видання

Випуск №1 (69)

Київ – 2023

ISSN (Print) 2307-6968
ISSN (Online) 2663-2209
DOI: 10.31732/2663-2209-2023-69

ББК 65я5
В-90

Відповідно до наказів Міністерства освіти і науки України №886 від 02.07.2020 р. та № 894 від 10 жовтня 2022 р. збірник наукових праць "Вчені записки Університету "КРОК" включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія "Б" з економіки (економічні спеціальності - 051, 071, 072, 073, 075, 076, 241, 281, 292) та психології (спеціальності – 053)

Збірник наукових праць зареєстрований, реферується та індексується у наступних наукометричних базах даних, репозитаріях та пошукових системах:

- [Міжнародний центр періодичних видань \(ISSN International Centre, м. Париж\);](#)

- [CrossRef \(DOI: 10.31732/2663-2209\);](#)

- [Index Copernicus;](#)

- [Google Scholar;](#)

- [SIS \(Scientific Indexing Services \);](#)

- [Academic Resource Index ResearchBib;](#)

- [Ulrichsweb Global Serials Directory;](#)

- [PKP Index;](#)

- [Eurasian Scientific Journal Index;](#)

- [OUCI \(Open Ukrainian Citation Index\);](#)

- [Dimensions;](#)

- [OpenAire;](#)

- [Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського;](#)

- [Інституційний репозитарій Вищого навчального закладу «Університету економіки та права «КРОК»».](#)

Вчені записки Університету «КРОК» : зб. наук. праць. Київ : ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2023. Вип. №1 (69). 262с.

У шістдесят дев'ятому випуску зібрані статті науковців ВНЗ «Університету економіки та права «КРОК», інших закладів вищої освіти, науково-дослідних установ України, підготовлені за результатами їх наукової роботи. Розраховано на викладачів закладів вищої освіти, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у сфері економічної теорії, міжнародних економічних відносин, фінансів, банківської справи та страхування, обліку, аудиту та оподаткування, публічного управління та адміністрування, менеджменту та маркетингу, підприємництва, торгівлі та біржової діяльності, економічної безпеки держави та суб'єктів господарської діяльності, інноваційної діяльності та психології.

*Рекомендовано до друку Вченою радою ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
(протокол №4 від 23 лютого 2023 року)*

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 17174-5944ПР від 18.11.2010 р.*

Головний редактор:

Мігус Ірина Петрівна

доктор економічних наук, професор,
професор кафедри управління фінансово-економічної безпеки,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Редакційна колегія:

Лаптев Сергій Михайлович

кандидат економічних наук, професор, президент,
ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК»,
Україна

Алькема Віктор Григорович

доктор економічних наук, професор, завідувач
кафедри управлінських технологій, ВНЗ
"Університет економіки та права «КРОК», Україна

Акімов Олександр Олексійович

доктор наук з державного управління, доцент,
Заслужений економіст України, професор кафедри
управління охороною здоров'я та публічного
адміністрування, Національний університет
охорони здоров'я України імені П. Л. Шупика,
Україна

Акімова Людмила Миколаївна

доктор наук з державного управління, професор,
професор кафедри фінансів та економічної безпеки,
Заслужений працівник освіти України,
Національний університету водного господарства
та природокористування, Україна

Андрієнко Василь Миколайович

доктор економічних наук, професор, директор
Державного підприємства зовнішньоекономічної
діяльності "УКРІНТЕРЕНЕРГО", Україна

Брадул Олександр Михайлович

доктор економічних наук, професор, декан
факультету економіки та управління
бізнесом, професор кафедри обліку,
оподаткування, публічного управління та
адміністрування «Криворізький національний
університет», Україна

Бурлакова Ірина Анатоліївна

доктор психологічних наук, професор, професор
кафедри психології та педагогіки,
Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, Україна

Брюховецька Олександра Вікторівна

доктор психологічних наук, доцент, професор
кафедри психології та особистісного
розвитку, ДВНЗ «Університет менеджменту
освіти», Україна

Грушко Віктор Іванович

доктор економічних наук, професор, завідувач
кафедри національної економіки та фінансів, ВНЗ
"Університет економіки та права «КРОК», Україна

Денисенко Микола Павлович

доктор економічних наук, професор, професор
кафедри бізнес-економіки та туризму, Київський
національний університет технологій та дизайну,
Україна

Гураль-Полрола Джоланта

доктор габілітований, професор надзвичайний,
ректор, Старопольська Вища Школа, Польща

Едгар Сіка

доктор економічних наук, професор кафедри
економіки, декан економічного факультету,
Університет Фоджа, Італія

Захаров Олександр Іванович

кандидат економічних наук, професор, завідувач
кафедри управління фінансово-економічної
безпекою, ВНЗ "Університет економіки та права
«КРОК», Україна

Кавун Сергій Віталійович

доктор економічних наук, професор, ПрАТ
"Міжрегіональна академія управління персоналом",
Україна

Коваль Яна Сергіївна

кандидат наук з державного управління, доцент,
доцент кафедри міжнародного
менеджменту, Державний торговельно-
економічний університет, Україна

Копитко Марта Іванівна

доктор економічних наук, професор, професор
кафедри менеджменту, Львівський державний
університет внутрішніх справ, Україна

Літвін Наталія Миколаївна

кандидат економічних наук, професор, професор
кафедри управлінських технологій, ВНЗ
"Університет економіки та права «КРОК», Україна

Ляшенко Олександра Миколаївна

доктор економічних наук, професор, професор
кафедри управління та організаційного
розвитку, Український католицький університет,
Україна

Мельничук Дмитро Петрович

доктор економічних наук, професор кафедри психології та соціального забезпечення, Державний університет «Житомирська політехніка», Україна

Малкова Тетяна Миколаївна

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Україна

Наконечна Наталія Василівна

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Україна

Паращенко Людмила Іванівна

доктор наук з державного управління, кандидат педагогічних наук, професор, Відмінник освіти України, професор кафедри управлінських технологій, ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК», Україна

Петрова Ірина Леонідівна

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри маркетингу та поведінкової економіки, ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК», Україна

Петрунько Ольга Володимирівна

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Радіонова Ірина Федорівна

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної та прикладної економіки, ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Радчук Галина Кіндратівна

доктор психологічних наук, завідувач кафедри психології розвитку та консультування, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

Рокоча Віра Володимирівна

доктор економічних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин, ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК», Україна

Румик Ігор Іванович

доктор економічних наук, професор, заступник завідувача кафедри національної економіки та фінансів, Університет «КРОК», Україна

Сингаївська Ірина Валентинівна

кандидат психологічних наук, професор, директор інституту психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Україна

Терехов Віктор Іванович

доктор економічних наук, професор, професор кафедри управлінських технологій, ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК», Україна

Токар Володимир Володимирович

доктор економічних наук, професор, професор кафедри інженерії програмного забезпечення та кібербезпеки, Державний торговельно-економічний університет, Україна

Чирва Ольга Григорівна

доктор економічних наук, професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Україна

Шевяков Олексій Володимирович

доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та педагогіки, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Україна

Шепелюк Віра Анатоліївна

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри бухгалтерського обліку, оподаткування, державного управління та адміністрування Криворізького національного університету, м. Кривий Ріг, Україна

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІКА

Сучасне розуміння глобальних ланцюгів вартості <i>Віктор Грушко, Роман Ковчар</i>	9
Аналіз результатів вітчизняних наукових досліджень у напрямку інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємства на основі цифрових технологій <i>Олександр Правдивець</i>	15
Деякі аспекти інклюзивного розвитку економіки України <i>Наталія Воробйова, Світлана Гаврилюк, Тетяна Литвинова</i>	29
Прогнозування напрямку змін курсу фінансового інструменту з використанням простих ковзних середніх <i>Вадим Савченко</i>	38
Основні тенденції розвитку індустрії 4.0 та її вплив на економічну безпеку держави: міжнародний аспект <i>Ірина Мігус</i>	52

РОЗДІЛ 2. УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

Навчання персоналу як елемент кадрової політики підприємства у мінливому безпековому середовищі та при актуалізації кризових ситуацій в економіці <i>Марта Копитко</i>	60
Асоціативна модель компетенцій в управлінні IT проектом <i>Ірина Петрова, Богдан Осташевський</i>	70
Рівень корупції в Україні за міжнародними оцінками <i>Зінаїда Живко, Вадим Гура</i>	78
Розбудова ефективної системи менеджменту як основа забезпечення зростання якості управління та міжнародної конкурентоспроможності підприємства <i>Оксана Кириченко</i>	86
Застосування інструментарію прогнозування фінансових показників розвитку діяльності підприємств логістичної сфери <i>Ганна Костенко, Яна Глазова</i>	94
Маркетинговий потенціал в економічній діяльності промислових підприємств <i>Сергій Пижьянов</i>	101
Визначення ролі та місця інформаційно-аналітичного забезпечення в системі економічної безпеки <i>Юрій Стечишин</i>	110

Особливості впровадження проєктного менеджменту в процес управління релігійних організацій	
<i>Євген Зіскінд</i>	120
Теоретичні підходи до визначення поняття «туристична дестинація» в контексті стратегічного менеджменту	
<i>Євгеній Кудряшов</i>	126
Перспективи розвитку соціальної відповідальності на основі досвіду світових фармацевтичних компаній	
<i>Злата Карпюк, Олександр Крупський, Юлія Стасюк</i>	136
Використання форм туристської анімації в системі професійної підготовки майбутніх фахівців з туризму	
<i>Тетяна Кондес</i>	152
Вплив програм wellbeing на продуктивність та лояльність персоналу	
<i>Кирило Злобін, Наталія Літвін, Ірина Бурлакова</i>	162

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЯ

Аксіопсихологія та аксіогенез особистості в умовах соціальної кризи	
<i>Ольга Петрунько</i>	171
Методологія пізнання у постінформаційних суспільствах	
<i>Олександр Плющ</i>	188
Теоретична структура мотиваційних компонентів особистісного потенціалу обдарованих юнаків та дівчат	
<i>Мирослава Садова</i>	197
Психологічні аспекти проведення внутрішнього аудиту як процесу впровадження системи управління якістю	
<i>Ірина Сингаївська, Тетяна Лісніченко</i>	207
Емпіричне дослідження психологічних особливостей самоактуалізації особистості зрілого віку	
<i>Олена Нежинська, Світлана Хілько</i>	213
Особливості прояву емоцій здобувачів вищої освіти під час російського-української війни в Україні	
<i>Анатолій Шульдик, Галина Шульдик</i>	223
Оптимізація соціально-психологічного клімату в структурах державного управління та місцевого самоврядування в процесі впровадження децентралізації в Україні	
<i>Олена Сімоненко</i>	231
Вплив порнографії на психосексуальний розвиток підлітків	
<i>Святослава Федорець</i>	245
Конструктивні стратегії поведінки особистості у психогенних кризових ситуаціях	
<i>Марина Оксютівич, Дмитро Мельничук</i>	253

CONTENT

CHAPTER 1. ECONOMICS

Contemporary interpretation of global value chains <i>Viktor Hrushko, Kovchar Roman</i>	9
Analysis of the domestic scientific research results in the direction of innovative development the enterprise's economic security system based on digital technologies <i>Oleksandr Pravdyvets</i>	15
Some aspects of inclusive development economy of Ukraine <i>Nataliia Vorobyova, Svitlana Havryliuk, Tetiana Lytvynova</i>	29
Forecasting the direction of changes in the exchange rate of a financial instrument using simple moving averages <i>Vadym Savchenko</i>	38
The main trends in the development of industry 4.0 and its impact on the economic security of the state: an international aspect <i>Iryna Mihus</i>	52

CHAPTER 2. MANAGEMENT AND ADMINISTRATION

Staff training as an element of the company's personnel policy in a changing security environment and in the update of crisis situations in the economy <i>Marta Kopytko</i>	60
Associative model of competences in IT project management <i>Iryna Petrova, Bogdan Ostashevsky</i>	70
The level of corruption in Ukraine according to international estimates <i>Zhyvko Zinaida, Hura Vadym</i>	78
Development of an effective management system as a basis for ensuring the growth of management quality and international competitiveness of the enterprise <i>Oksana Kyrychenko</i>	86
Application of forecasting tools for financing the development of logistics enterprises <i>Ganna Kostenko, Yana Glazova</i>	94
Marketing potential in the economic activity of industrial enterprises <i>Serhii Pyzhianov</i>	101
The role and place of information and analytical support determination in the economic security system <i>Yurii Stechyshyn</i>	110

Features of implementation of project management in the process of management of religious organizations	
<i>Ievgen Ziskind</i>	120
Theoretical approaches to the definition of a “tourist destination” in frames of strategic management	
<i>Yevhenii Kudriashov</i>	126
Prospects for the development of social responsibility based on the experience of global pharmaceutical companies	
<i>Zlata Karpiuk, Oleksandr Krupsky², Yuliia Stasiuk</i>	136
Application of tourist animation forms in the professional training system of future specialists of tourism	
<i>Tetiana Kondes</i>	152
The impact of wellbeing programs on productivity and staff loyalty	
<i>Kyrylo Zlobin, Natalia Litvin, Iryna Burlakova</i>	162

CHAPTER 3. PSYCHOLOGY

Axiopsychology and axiogenesis of personality in a crisis society	
<i>Olga Petrunko</i>	170
Cognitive methodology in post-information societies	
<i>Oleksandr Pliushch</i>	188
Theoretical structure of motivation components personal potential of gifted young men and girls	
<i>Myroslava Sadova</i>	197
Psychological aspects of internal audit as a quality management system implementation process	
<i>Iryna Synhaivska, Tetiana Lisnichenko</i>	207
Empirical study of psychological features of self-actualization of the personality of mature age	
<i>Olena Nezhynska, Svitlana Khilko</i>	213
Features of the manifestation of emotions among higher education students durinf of the russian-ukrainian war in Ukraine	
<i>Anatolii Shuldyk, Halyna Shuldyk</i>	223
Optimization of the social and psychological climate in state administration and local government structures in the process of implementation of decentralization in Ukraine	
<i>Olena Simonenko</i>	231
The impact of pornography on psychosexual development of teenagers	
<i>Svyatoslava Fedorets</i>	245
Constructive personal behavior strategies in psychogenic crisis situations	
<i>Maryna Oksiutovych, Dmytro Melnychuk</i>	253

РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІКА

УДК 339.9.012:339.94

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-69-9-14

СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ ГЛОБАЛЬНИХ ЛАНЦЮГІВ ВАРТОСТІ

Віктор Грушко¹, Роман Ковчар²

¹Д.е.н., професор, завідувач кафедри національної економіки та фінансів, ВНЗ “Університет економіки та права “КРОК”, м. Київ, Україна, e-mail: victorgr@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6263-2597>

²Аспірант кафедри національної економіки та фінансів, ВНЗ “Університет економіки та права “КРОК”, м. Київ, Україна, e-mail: romanko@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1793-6801>

CONTEMPORARY INTERPRETATION OF GLOBAL VALUE CHAINS

Viktor Hrushko¹, Roman Kovchar²

¹D.Sc. (Economics), Professor, Head of National Economy and Finance Department, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: victorgr@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6263-2597>

²Postgraduate student, National Economy and Finance Department, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: romanko@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1793-6801>

Анотація. Сучасні світові тенденції у сфері міжнародної економічної кооперації тісно пов'язані з глобальними ланцюгами вартості (далі – ГЛВ), в тому числі тому, що їх розвиток фундаментально змінив характер світової економіки. Визначення зв'язку між особливостями розвитку економіки країни та рівнем залученості у ГЛВ можливе завдяки всебічному розкриттю сучасного розуміння ГЛВ, теоретичних та практичних засад їх формування. Зокрема, ГЛВ стали ключовими елементами у формуванні стратегій розвитку та програм урядових і міжнародних організацій у сфері економічного розвитку, які ретельно дотримуються збалансованого підходу з особливою увагою до системної конкурентоспроможності. Публікація розкриває основні напрями сучасної інтерпретації ГЛВ, інструменти і підходи до їх розвитку, можливі варіанти залучення, цілі, переваги та можливі ризики від інтеграції, типологію управлінських зв'язків всередині ГЛВ та ін. Визначено, що розвиток ГЛВ та еволюція підходів до їх розуміння дозволяє на новому рівні досліджувати галузі світової економіки, їх структуру та рівень залученості країн до глобальної системи виробничих процесів. Концепція ГЛВ дає можливість прослідкувати зв'язки між різними ланками географічно фрагментованого міжнародного виробництва, визначити роль кожного учасника та передбачити наслідки для тієї чи іншої країни. Участь у ланках ГЛВ несе для країн-учасниць як позитивний ефект, так і певні ризики, особливо для країн, що розвиваються. Своєчасне виявлення ризиків, пов'язаних з участю у ГЛВ, мають бути враховані при проведенні оцінки зовнішньоекономічної безпеки країни з урахуванням включення її до ГЛВ.

Ключові слова: додана вартість, глобальний ланцюг вартості, глобальні виробничі мережі, концепція, модернізація, розвиток, ризики.

Формули: 0; рис.: 1; табл.: 1; бібл.: 8.

Abstract. Today, international economic cooperation is closely related to global value chains (GVCs) due to fundamental changes they caused to the nature of the world economy. The level of country's economic development depends on the level of its involvement in GVCs, and it can be detected by comprehensive disclosure of the interpretation of GVCs, their theoretical and practical basics. In particular, GVCs have become key elements of strategies and programs of governments and international organizations in the field of economic development, using balanced approach and paying special attention to essential competitiveness. This article reveals the main directions of the accepted interpretation of the GVCs, tools and approaches to development of the GVCs, possible options for integration, goals, advantages and risks caused by participation in GVCs links, types of governance within the GVCs, etc. It was determined that development of the GVCs and concept evolution makes it possible to survey the branches of the world economy, their structure and the level of involvement of countries in the global system of production processes at a new level. The concept of GVCs makes it possible to follow the connections between various links of geographically fragmented international production, to determine the role of each participant and to predict the consequences for countries involved. Taking part in the links of the GVCs may both positively and negatively affect countries, especially developing ones. Prompt detection of potential risks caused by participation in the GVCs must be taken into consideration when assessing the country's foreign economic security, taking into account its inclusion into the GVCs.

Keywords: added value, global value chain, global production networks, concept, modernization, development, risks.

Formulas: 0; fig.: 1; tabl.: 1; bibl.: 8

Постановка проблеми. Процес світової інтеграції виробництва характеризується зростанням обсягів торгівлі проміжними товарами, тим самим сприяючи розповсюдженню комунікаційних технологій, лібералізації ринку та динамічному розвитку моделей споживання. У цьому контексті, значення глобальних ланцюгів вартості (далі – ГЛВ), як феномену у сфері міжнародної економічної кооперації, дедалі зростає. Всеохоплююче розкриття сучасного розуміння ГЛВ є обов'язковою передумовою для визначення зв'язку між особливостями розвитку економік країн світу та рівнем їх участі у ГЛВ, а також є базою для формування державної та міжнародної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепції ГЛВ присвячено дослідження як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. Теоретико-методологічні основи дослідження ГЛВ заклали Г. Джерефі, А. Деардорф, Р. Джоунс, Р. Каплинський, Г. Кержковський, К. Ланкастер, М. Морріс, М. Портер, Е. Хелпман та ін. Серед вітчизняних авторів досліджень щодо ГЛВ варто відзначити науковий вклад І. Гладія, Г. Дугінець, А. Ігнатюка, М. Кизима, І. Кравцова, В. Онищенко, О. Рогача, С. Соколенко та ін.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є всебічне розкриття

сучасного розуміння ГЛВ, теоретичних та практичних засад їх формування.

Виклад основного матеріалу дослідження. ГЛВ стали ключовими елементами у формуванні стратегій розвитку та програм урядових і міжнародних організацій у сфері економічного розвитку, які ретельно дотримуються збалансованого підходу з особливою увагою до конкурентоспроможності, відкритості та сталості.

Концепція ГЛВ використовується для різноманітних цілей, і розглядається як результат ефективної економічної та соціальної організації. У цьому контексті розглянемо основні чотири напрями сучасної інтерпретації ГЛВ:

1. Перший напрям розкриває ГЛВ як *перелік заходів з додавання вартості*, а точніше як “сукупність заходів, необхідних для руху продукту чи послуги від концепції, через різні етапи виробництва та постачання, до кінцевих споживачів” або, якщо детальніше, як “послідовність бізнес-функцій з додавання вартості, таких як дослідження, проектування, виробництво, маркетинг, транспортування, логістика, дистрибуція, післяпродажне обслуговування та утилізація”. Зазначені процеси наочно демонструє модель ГЛВ, в т.ч. обсяги доданої вартості на різних етапах виробничого процесу (рис. 1).

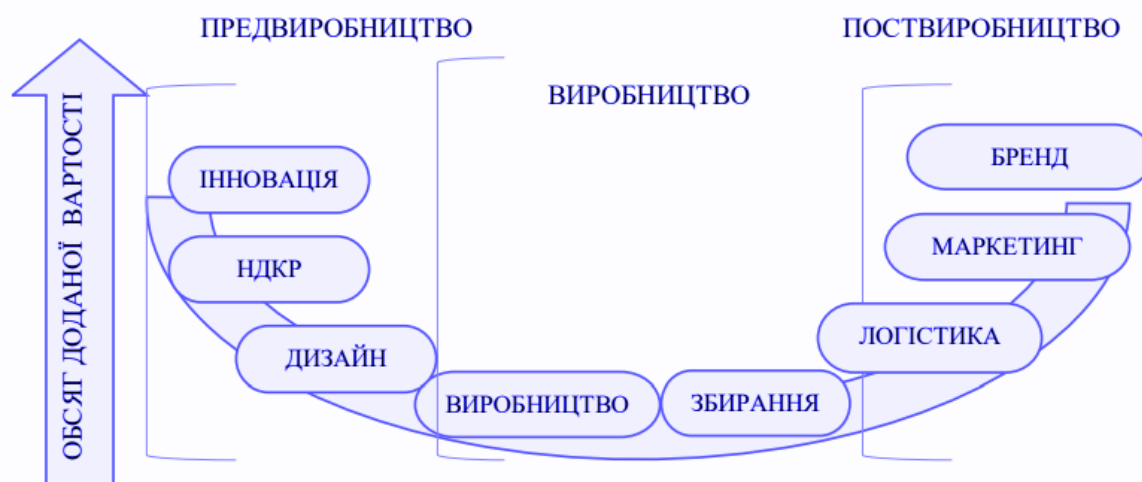

Рис. 1. Модель глобальних ланцюгів вартості (ГЛВ)

Джерело: [1]

2. ГЛВ як *глобальні виробничі та ресурсні мережі*, де ГЛВ інтерпретують як певну “послідовність взаємопов’язаних і взаємозалежних видів діяльності, які необхідні для створення товару чи послуги, починаючи із задуму, включаючи різні стадії виробництва, і закінчуючи доставкою до кінцевого споживача та обслуговуванням після продажу із подальшою утилізацією або переробкою”.

3. ГЛВ як *системи взаємовигідних зв’язків* між фірмами, що дають змогу скористатися можливостями ринку, або як “механізми, що дають змогу виробникам, переробникам, покупцям, продавцям і споживачам, розділеним у часі та просторі, поступово підвищувати додану вартість продуктів і послуг під час їхнього переходу від однієї ланки до наступної”.

4. ГЛВ у вигляді *циклічного явища*, “що інтегрує функції підтримки навколишнього середовища, екологічні норми та правила, а також учасників ринку в процесі екологізації ГЛВ, що трансформує звичайний, лінійний погляд на ланцюги доданої вартості на циклічний системний погляд”, а потенціал екологізації промисловості у контексті ГЛВ визначається як шлях продукції від первинного виробництва до споживання, із приділенням особливої уваги, зокрема, до використання ресурсів, управління відходами та ресайклінгу.

Концепція ГЛВ може забезпечити необхідними інструментами для розуміння того, як функціонують ГЛВ, що, як правило, фокусуються на чотирьох вимірах: структура витрат-випуску; географічний розподіл; роль провідних фірм або потужних посередників, постачальників, торговців тощо; інституційний контекст на міжнародному, регіональному та національному чи місцевому рівнях.

Розвиток ГЛВ може бути спрямований на досягнення численних економічних цілей, зокрема: підтримка компаній приватного сектора в країнах, що розвиваються, їх залучення до промислового виробництва, диверсифікації економіки та регіонального розвитку;

залучення до виробництва товарів і послуг, які країна імпортує, скорочення витрат в іноземній валюті, а також сприяння підвищенню обсягів виробництва; залучення до виробництва товарів і послуг, які країна може експортувати, збільшення валютних доходів і загального обсягу виробництва; сприяння економічному розвитку певних регіонів, галузей економіки; розвиток малих і середніх підприємств виробничого сектору шляхом їх включення до ланок ГЛВ; забезпечення збільшення розміру доданої вартості певних суб’єктів у ГЛВ; підвищення доходів суб’єктів, які долучені до різних ланок ГЛВ.

Звернемо увагу на основні інструменти і підходи до розвитку ГЛВ, зокрема на ті, що стосуються промислового сектору. У цьому напрямі можна виділити п’ять основних підходів:

1. Фундаментальні у вимірі ГЛВ роботи М. Портера, а саме “Конкурентна перевага: створення і підтримка високої продуктивності” 1985 р. та “Конкурентна перевага націй” 1990 р., заклали основу теорії, яка пояснює, чому певні фірми є результативними поза різниці у факторних витратах. На думку автора, продуктивність фірми залежить від того, як вона керує своїми зв’язками з постачання, як вони інтегровані у загальну структуру ланцюга вартості та наскільки добре ланцюг вартості організований і здатний підтримувати конкурентоспроможність.

2. Промислові кластери, що являють собою географічну концентрацію взаємопов’язаних фірм, які виробляють подібну групу товарів або послуг. Кластерний підхід зосереджується на взаємодії між географічно концентрованими фірмами (горизонтальні зв’язки) та їхніх зв’язках із фірмами та організаціями в інших сегментах ланцюга вартості (вертикальні зв’язки). Припускається, що синергетичний ефект або системна конкурентоспроможність можуть бути досягнуті завдяки просторовій організації, стратегічним союзам і мережам фірм.

3. Дослідження процесів управління та галузевої модернізації в рамках концепції ГЛВ дали змогу для переходу від аналізу на рівні фірми до організаційної мережі фірм і супутніх інститутів у рамках ланцюга вартості, де основна увага приділяється структурам управління ГЛВ та умовам участі для постачальників, модернізації, відкритості ГЛВ щодо торгівлі та прямих іноземних інвестицій. У такому контексті модернізація відноситься до підвищення продуктивності та конкурентоспроможності фірми шляхом створення технологічного та управлінського потенціалу для забезпечення його включення до ГЛВ.

4. Статистичні підходи зробили значний внесок у розвиток ГЛВ. Зростання торгівлі проміжними товарами, облік якого часто є менш ретельним, а також подвійне врахування торговельних потоків, викривлює картину балансу двосторонньої торгівлі. У відповідь на це, ЮНКТАД запустила глобальний масив даних по ланцюгах створення вартості, що стало спробою відображення розподілу доданої вартості в світовій торгівлі за широким спектром промислових галузей і країн. Подібним чином, ОЕСР і СОТ спільно створили детальну базу даних щодо торгівлі продукцією з доданою вартістю.

5. Підхід на основі інноваційних систем, який допускає, що конкурентоспроможність національної промисловості ґрунтується на структурі та показниках ефективності національних інноваційних систем. Даний підхід не пов'язаний безпосередньо з ГЛВ, але передбачає те, що доступ до знань і технологій, а відповідно, до системної конкурентоспроможності, залежить від доступу фірм до інновацій, а відповідно, від залученості суб'єктів до ланцюгів доданої вартості, що тягне за собою технологічну модернізацію, наукові дослідження та розвиток і навчання.

Коли постає питання розробки стратегії щодо залучення країни до ланок ГЛВ, в першу чергу, необхідно визначити варіант залучення, і в цьому контексті варто розглянути наступні сценарії.

Перший варіант полягає в тому, що основні покупці, що контролюють доступ до споживчих ринків через брендинг, дизайн і привілейований доступ, допомагають постачальникам у країнах, які розвиваються, застосовувати технології, необхідні для виробництва основної та проміжної продукції з належною якістю та обсягами. Залежно від позиції основного покупця, запровадження технології може фінансувати основний покупець, або витрати можна лишити постачальникам.

Другий варіант передбачає те, що провідні покупці встановлюють критерії та стандарти якості, яких повинні дотримуватися постачальники з країн, які розвиваються. Інвестиції на досягнення відповідності залишаються постачальникам, які можуть отримувати підтримку з боку урядових органів і/або агентств з питань розвитку. Коли провідні покупці стикаються з труднощами у пошуку продукції, вони можуть фінансувати підтримку забезпечення відповідності, що, в свою чергу, не обов'язково означає підвищення продуктивності та прибутковості, а вдосконалення виробництва потребує додаткових інвестицій, не враховуючи ті, що спрямовані на забезпечення відповідності стандартам.

Третій варіант полягає в тому, що урядові органи та агентства з розвитку допомагають виробникам у країнах, які розвиваються, імпортувати та впроваджувати новітні технології, що дають їм змогу дотримуватися умов з боку провідного покупця. Підтримка часто забезпечується з метою визначення відповідних покупців та встановлення контактів із ними. Подальшими заходами, спрямованими на підтримку виробників із країн, які розвиваються, у програмах, спрямованих на зниження залежності від провідного покупця, є спільний маркетинг через експортні консорціуми та спільні джерела вхідних матеріалів і обладнання.

Четвертий варіант передбачає проведення виробниками досліджень та розробок з метою створення нових і/або вдосконалених продуктів більш

ефективними методами. Модернізація такого типу дає змогу виробникам із країн, які розвиваються, зменшувати залежність від провідних покупців і залучати нові ринки з більш диверсифікованим портфелем, що зменшує рівень вразливості.

П'ятий варіант стосується іноземних інвесторів, що безпосередньо вкладають кошти у створення виробництв в країнах, які розвиваються. Для країни це може означати збільшення частки ринку у постачанні первинних та проміжних продуктів або навіть функціональну модернізацію із вступом до сегментів із вищою доданою вартістю.

Для підвищення ефективності включення до ГЛВ, ключовим є своєчасне виявлення явних та прихованих ризиків інтеграції, що, як правило, є наступними:

- міжнаціональні відмінності країн-учасників ГЛВ, в т.ч. норми законодавства, стандарти, бізнес-традиції тощо;

- вразливість до глобальних бізнес циклів; вразливість до зривів поставок сировини через віддаленість підприємств, які входять до ГЛВ;
- інвестиційні ризики, пов'язані з втратою державних інвестицій через можливі зміни місця виробництва;
- ризики порушення в логістичних системах;
- ризики дисбалансу доходів та видатків;
- ризики обмеженості у можливості навчання через вузьку спеціалізацію у ГЛВ;
- ризики, пов'язані з трудовими ресурсами та охороною навколишнього середовища тощо.

Ефективність інтеграції передбачає наявність інформації про управлінські зв'язки всередині ГЛВ. Розглянемо типологію, яка визначає п'ять основних форм управління ГЛВ, що наведені у табл. 1.

Таблиця 1. Форми управління ГЛВ

<i>Форма управління</i>	<i>Характерні риси</i>
<i>Ринковий</i>	Не вимагає від учасників ГЛВ здійснення складних управлінських операцій. Інформація щодо технічних характеристик продукції передається безперешкодно, а постачальники можуть здійснювати виробництво з мінімальними вказівками з боку покупців
<i>Модульний</i>	Має місце тоді, коли складні операції відносно просто систематизувати. Зазвичай, постачальники в модульних ГЛВ виробляють продукцію відповідно до технічних вимог замовника
<i>Споріднений</i>	Діяльність покупців та продавців покладається на складне знання, яке не можна легко передати або опанувати. Результатом цього є часта взаємодія й обмін інформацією та знанням між учасниками ГЛВ.
<i>Залежний</i>	Невеликі постачальники залежні від одного або декількох покупців, які є досить впливовими. Такі ланцюги характеризуються високим ступенем контролю з боку провідної компанії
<i>Ієрархічний</i>	Форма управління притаманна ГЛВ, що характеризуються вертикальною інтеграцією, у яких провідна компанія самостійно розробляє та виробляє продукцію

Джерело: [2]

Висновки. Розвиток ГЛВ та еволюція підходів до їх розуміння дозволяє на новому рівні досліджувати галузі світової економіки, їх структуру та рівень залученості країн до глобальної системи виробничих процесів. Концепція ГЛВ дає можливість прослідкувати зв'язки між різними ланками географічно фрагментованого міжнародного виробництва, визначити роль кожного учасника та передбачити наслідки для тієї чи іншої країни. Участь у ланках ГЛВ несе

Література:

1. Дугінець Г. В. Глобальні ланцюги вартості: монографія. Дугінець Г. В., Київ, Київський національний торговельно-економічний ун-т, 2018.
2. Кизим М. О. Теоретичні засади розвитку глобальних ланцюгів створення вартості. М. О. Кизим, Г. В. Крамарев, О. Ю. Іванова та ін. Бізнес Інформ. 2018, № 12, с. 39-51.
3. Gereffi G., Risks and Opportunities of Participation in Global Value Chains, World Bank Policy Research Working Paper, April, 2014. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/18333>
4. Gereffi G., Fernandez-Stark K. Global Value Chain Analysis: A Primer, Center on Globalization, Governance & Competitiveness (CGGC), Duke University Durham, 2011. URL: https://www.researchgate.net/publication/265892395_Global_Value_Chain_Analysis_A_Primer
5. Gereffi G., Fernandez-Stark K. Global Value Chain Analysis: A Primer, 2nd Edition, Center on Globalization, Governance & Competitiveness (CGGC), Duke University Durham, 2016. URL: https://www.researchgate.net/publication/305719326_Global_Value_Chain_Analysis_A_Primer_2nd_Edition
6. Gereffi G., Humphrey J., Sturgeon T. The governance of global value chains. Review of international political economy, 2005. URL: https://www.fao.org/fileadmin/user_upload/fisheries/docs/GVC_Governance.pdf
7. Porter M. Competitive advantage: creating and sustaining superior performance. M. Porter. New York, 1985. URL: [https://www.albany.edu/~gs149266/Porter%20\(1985\)%20-%20chapter%201.pdf](https://www.albany.edu/~gs149266/Porter%20(1985)%20-%20chapter%201.pdf)
8. United Nations Industrial Development Organization report on Global value chains, December 2015. URL: https://www.unido.org/sites/default/files/2016-03/gvc_report_final_0.pdf

для країн-учасниць як позитивний ефект, так і певні ризики, особливо для країн, що розвиваються. Своєчасне виявлення ризиків, пов'язаних з участю у ГЛВ, мають бути враховані при проведенні оцінки зовнішньоекономічної безпеки країни з урахуванням включення її до ГЛВ без ризику залишитися на позиціях із низькою доданою вартістю та обмеженими можливостями щодо модернізації, доступу до знань і технологій, а відповідно, до системної конкурентоспроможності.

References:

1. Duginets G., Global value chains: monograph. Duginets G., Kyiv National University of Trade and Economics, 2018.
2. Kyzim M., Theoretical principles of development of global value chains/M. O. Kyzim, G. V. Kramarev, O. Yu. Ivanova, etc. Business Inform. 2018, no. 12, p. 39-51.
3. Gereffi G., Risks and Opportunities of Participation in Global Value Chains, World Bank Policy Research Working Paper, April, 2014. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/18333>
4. Gereffi G., Fernandez-Stark K. Global Value Chain Analysis: A Primer, Center on Globalization, Governance & Competitiveness (CGGC), Duke University Durham, 2011. URL: https://www.researchgate.net/publication/265892395_Global_Value_Chain_Analysis_A_Primer
5. Gereffi G., Fernandez-Stark K. Global Value Chain Analysis: A Primer, 2nd Edition, Center on Globalization, Governance & Competitiveness (CGGC), Duke University Durham, 2016. URL: https://www.researchgate.net/publication/305719326_Global_Value_Chain_Analysis_A_Primer_2nd_Edition
6. Gereffi G., Humphrey J., Sturgeon T. The governance of global value chains. Review of international political economy, 2005. URL: https://www.fao.org/fileadmin/user_upload/fisheries/docs/GVC_Governance.pdf
7. Porter M. Competitive advantage: creating and sustaining superior performance. M. Porter. New York, 1985. URL: [https://www.albany.edu/~gs149266/Porter%20\(1985\)%20-%20chapter%201.pdf](https://www.albany.edu/~gs149266/Porter%20(1985)%20-%20chapter%201.pdf)
8. United Nations Industrial Development Organization report on Global value chains, December 2015. URL: https://www.unido.org/sites/default/files/2016-03/gvc_report_final_0.pdf

УДК 658

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-69-15-28

АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ВІТЧИЗНЯНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У НАПРЯМКУ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА НА ОСНОВІ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Олександр Правдивець¹

¹К.військ.н., доцент кафедри управління фінансово-економічної безпеки, ВНЗ «Університет економіки та права “КРОК”», м. Київ, Україна, e-mail: pravd72@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5242-9683>

ANALYSIS OF THE DOMESTIC SCIENTIFIC RESEARCH RESULTS IN THE DIRECTION OF INNOVATIVE DEVELOPMENT THE ENTERPRISE'S ECONOMIC SECURITY SYSTEM BASED ON DIGITAL TECHNOLOGIES

Oleksandr Pravdyvets¹

¹Ph.D. (Military), Associate Professor department of financial and economic security management “KROK” University, Kyiv, Ukraine, e-mail: pravd72@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5242-9683>

Анотація. У статті проведено дослідження результатів вітчизняних наукових доробок у напрямку інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємства на основі цифрових технологій. Дослідженню різних проблемних питань і завдань, пов'язаних з інноваційним розвитком системи економічної безпеки підприємства, зокрема на основі цифрових технологій присвячено наукові праці низки вітчизняних вчених в галузі економіки, які висвітлені у статті. За результатами проведеного дослідження встановлено, що векторами розвитку сучасних тенденцій в галузі економічних наук за напрямком інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємства на основі цифрових технологій є наступні: становлення смарт-промисловості в Україні в умовах четвертої промислової революції; інформаційна безпека як драйвер розвитку національної економіки; гнучке управління у забезпеченні економічної безпеки промислових підприємств; технологічна конкурентоспроможність національної економіки як чинник економічної безпеки України; мотиваційне управління економічною безпекою підприємств; стратегічне управління територіальним розвитком в умовах цифрової трансформації; організаційно-інформаційне забезпечення розробки стратегії розумних міст України в умовах цифрової економіки; логістичні засади державного регулювання енергетичної безпеки країни; а також окремо у галузях економіки - економічна безпека сільськогосподарських підприємств на пореформеному розвитку; управління економічною безпекою підприємств залізничного транспорту в умовах лібералізації ринку залізничних перевезень; управління економічною безпекою підприємств хлібопекарської галузі; ідентифікація стану економічної безпеки та базові засади і заходи її забезпечення для підприємств автомобільного транспорту. У сучасному науковому середовищі вчені у галузі економіки приділяють увагу, зокрема цифровим трансформаціям у взаємозв'язку із системою економічної безпеки підприємства; розвитку цифрової економіки в Україні та інновацій у забезпеченні економічної безпеки; впливу діджиталізації управлінських процесів на систему забезпечення економічної безпеки підприємства, особливостям економічної безпеки в умовах трансформаційних перетворень.

Ключові слова. тенденції інноваційного розвитку; економічна безпека; система економічної безпеки; підприємство; цифрові технології; економіка.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 23

Abstract. The article researches the results of domestic scientific developments in the direction of innovative development the economic security system of the enterprise based on digital technologies. The scientific works of a number domestic scientists in the field of economics, which are highlighted in the articles, are devoted to the study of various problematic issues and tasks related to the innovative development of the enterprise's economic security system, in particular on the basis of digital technologies. Based on the research's results, it was established that the vectors of scientific developments modern trends in the field of economic sciences in the direction of innovative development the economic security system of the enterprise based on digital technologies are the following: the formation smart industry in Ukraine in the conditions of the fourth industrial revolution; information security as a driver of the national economy development; flexible management in ensuring the economic security of industrial enterprises; technological

competitiveness of the national economy as an economic security factor in Ukraine; motivational management of economic security at enterprises; strategic management of territorial development in conditions digital transformation; organizational and information support for the development of the smart cities strategy in Ukraine in the conditions of the digital economy; logistical principles of state regulation of the country's energy security; as well as separately in the branches of the economy - economic security of agricultural enterprises in post-reformed development; management of economic security of railway transport enterprises in conditions of liberalization the railway transport market; economic security management of enterprises in the bakery industry; identification of the state economic security and the basic principles and measures of its provision for road transport enterprises. In the modern scientific environment, scientists in the field of economics pay attention, in particular, to digital transformations in connection with the economic security system of the enterprise; development of the digital economy in Ukraine and innovations in ensuring economic security; the digitization impact of management processes on the system of ensuring the economic security of the enterprise, the features of economic security in the transformational conditions.

Keywords: innovative development trends; economic security; system of economic security; enterprise; digital technologies; economy.

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 0; bibl.: 23

Постановка проблеми. Сьогодні економічна наука вивчає та досліджує процеси, які відбуваються в управлінні господарством, суспільних господарських системах від домогосподарства до загальнолюдського глобального планетарного господарства та різних видів (натуральне і грошове) і різних епох з метою ефективного використання обмежених ресурсів, організації та управління виробництвом, розподілом, обміном, збутом та споживанням товарів та послуг. Проведення досліджень вищезазначених процесів, крім того включає і відносини між людьми, а також людьми та навколишнім середовищем, які виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну, споживання продукту, благ, послуг, що обумовлює міждисциплінарний характер досліджень економіки та управління підприємствами в рамках економічних наук.

З метою визначення тенденцій та векторів розвитку сучасних наукових доробок в галузі економічних наук за напрямком інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємства на основі цифрових технологій, які відбуваються у сучасному науковому середовищі, необхідно проведення аналізу результатів вітчизняних наукових досліджень, що знаходяться у публічному доступі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню різних проблемних питань і завдань, пов'язаних з інноваційним розвитком системи економічної безпеки підприємства, зокрема

на основі цифрових технологій присвячено наукові праці низки вітчизняних учених в галузі економіки, які більш детально висвітлені у нашому дослідженні, й авторами яких є: В. Шандова [1]; Л.О. Волощук, Є.І. Масленніков, Е.А. Кузнєцов, Ю.М. Сафонов, С.В. Філіппова [2]; С.І. Князева [5]; Г.М. Яровенко [6]; Л.С. Любохинець [7]; М.М. Максимюк [8]; А.М. Ковальчук [9]; В.Р. Ракіпов [10]; Є.В. Мураєв [11]; Б.Б. Остапюк [12]; Д.С. Покришка [13]; В.В. Бондаренко-Берегович [14]; Н.П. Левковець [15]; О.В. Вовченко [16]; Л.Л. Марчук [17]; Є. В. Срібна [18] та інші [19-23].

Постановка завдання – проаналізувати результати вітчизняних наукових досліджень у галузі економічних наук за напрямком інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємства на основі цифрових технологій з метою визначення тенденції та векторів розвитку.

Викладення основного матеріалу. Розглянемо докладніше та проаналізуємо наукові праці у галузі економічних наук вітчизняних вчених та дослідників за останні 5 років, які в межах дослідження за напрямком інноваційний розвиток системи економічної безпеки підприємства на основі цифрових технологій викликають науковий інтерес і визначають тенденції розвитку за визначеним напрямком.

Зокрема, заслуговує на увагу колективна монографія за загальною редакцією Н. В. Шандової “Методи та інструменти аналізу і прогнозування ринкової ситуації в забезпеченні стійкості суб’єктів господарювання”, яка містить

дослідження аспектів трансформації ринків і нових факторів конкурентоспроможності, підвищення конкурентоспроможності територіальних громад в контексті симбіозу стратегування та державної регуляторної політики. У монографії представлена макроекономічна аналітика розвитку вітчизняної сфери послуг у ретроспективному і перспективному аспектах та певні особливості формування ринків галузей економіки. Зокрема, окремий розділ монографії присвячений дослідженням економічної безпеки багаторівневої економіки в умовах цифровізації, в якому авторами вивчені сучасні інструменти цифровізації економіки, адаптивного керування підприємницькими структурами в умовах нестабільності зовнішнього середовища, проаналізовано ефективність справляння податків як елемента забезпечення економічної безпеки країни. Крім того представлені дослідження сучасних методів та інструментів аналізу й прогнозування, зокрема висвітлені результати дослідження циклічності економічного розвитку України як основи прогнозування макроекономічної динаміки та запропоновано використання економіко-математичного моделювання як дієвого інструменту дослідження стану та прогнозування розвитку харчової промисловості. Приділена увага науковців до розставлення акцентів на особливостях використання методів бізнес-аналізу щодо забезпечення економічної стійкості та сталого соціально-економічного розвитку підприємства, відповідно до цього проведено дослідження теоретичних аспектів забезпечення процесу розвитку підприємств та запропоновані сучасні підходи до розвитку промислового підприємства на основі конкурентоспроможності і мотивації [1].

Викликає науковий інтерес міжуніверситетська колективна монографія “Інноваційна економіка: теоретичні та практичні аспекти” за редакцією Л. О. Волощук, Є. І. Масленнікової, яка містить 37 розділів, окремий розділ присвячений управлінню фінансово-економічною

безпекою в системі безпекоорієнтованого управління інноваційним розвитком підприємства, де автор (Л. О. Волощук) визначає систему інформаційно-аналітичного забезпечення безпекоорієнтованого управління інноваційним розвитком підприємства як єдність підсистем та функціональних механізмів обліку, аудиту та економічного аналізу, взаємодіючих та поєднаних через інформаційні потоки в процесі формування та передачі якісної обліково-аналітичної інформації щодо статико-динамічних параметрів об’єктів управління: внутрішніх та зовнішніх чинників інноваційного розвитку та фінансово-економічної безпеки, результатів процесів інноваційного розвитку та забезпечення фінансово-економічної безпеки в цілому та за їх складовими. Особливістю такої системи є саме склад обліково-аналітичної інформації. Також у монографії окремим розділом розглядаються мотиваційні чинники формування інклюзивної соціальної відповідності персоналу з управління системою фінансово-економічної безпеки підприємств в інноваційній економіці, його автор (С. В. Філіппова) пропонує інтегрований підхід щодо управлінських рішення, який передбачає гармонізацію інтересів суб’єктів інноваційного процесу на рівні цілей сталого розвитку, викликів інноваційної економіки та потреб національної безпеки та економічної безпеки суб’єктів господарювання [2].

У монографії О. О. Сосновської “Система економічної безпеки підприємств зв’язку” представлено результати комплексного дослідження процесу формування системи економічної безпеки підприємств зв’язку як структурованого утворення, особливості побудови якого залежать від динаміки впливу факторів нестабільного бізнес-середовища на стійке функціонування підприємств зв’язку. Авторкою наведено теоретичні основи дослідження економічної безпеки підприємств зв’язку, виявлено особливості управління ризиками підприємств сфери зв’язку та інформатизації, обґрунтовано

методологічні засади формування системи економічної безпеки підприємства та діалектику взаємозв'язку між її структурними елементами. Викликає інтерес проведена діагностика системи економічної безпеки вітчизняних підприємств зв'язку та аналізу сучасних тенденцій їх розвитку, за результатами якої авторкою запропоновано концептуальні підходи до управління ризиками в системі економічної безпеки підприємств зв'язку, розроблено стратегічні імперативи забезпечення економічної безпеки підприємств зв'язку як доміанти досягнення їх інформаційної, фінансової, організаційно-управлінської та інноваційно-інвестиційної стійкості [3].

Особливу увагу, на нашу думку, необхідно приділити аналізу наукового доробку, висвітлених у дисертаціях за останні 5 років в галузі економічних наук за напрямком інноваційний розвиток системи економічної безпеки підприємства на основі цифрових технологій з метою визначення тенденції розвитку та результатів досліджень вітчизняних науковців та вчених.

За даними Національного депозитарію академічних текстів, розроблений в УкрІНТЕІ (Державна наукова установа Український інститут науково-технічної експертизи та інформації) [4] проведено аналіз наукових досліджень за визначеними вище критеріями. Зокрема виявлено низка наукових праць, в яких представлені результати проведених дисертаційних досліджень в напрямку інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємства на основі цифрових технологій.

Так у науковій праці С. І. Князева “Становлення смарт-промисловості в Україні в умовах четвертої промислової революції”, автором вперше виявлено особливості коєволюції індустріальних і цифрових технологій смарт-промисловості під впливом факторів часу і місця, а також вперше запропоновано концептуальні положення життєвого циклу технологій, технологічних і фінансових розривів

розглядати у контексті формування кіберфізичних систем, за якими для параметрів функції залежності між витратами на розвиток технологій і отриманими результатами принципове значення має структура капіталу – питома вага цифрового капіталу у його загальній величині. Автором відмічено, що фактор місця (просторовий) визначається через зміни розміщення домінуючих технологій у країнах і регіонах світу, які характеризуються власними закономірностями коєволюції соціокультурних, інституційних і техніко-технологічних чинників. Крім того концепцію життєвого циклу технологій автором було поширено на процеси розвитку країн, які володіють домінуючими виробничими технологіями різного рівня і ступеня розвитку, що дає змогу виконувати коректні міждержавні порівняння [5]. За результатами проведеного дослідження розроблено науково-методичний підхід до оцінювання технологічних розривів між країнами, що формує аналітичний фундамент національної політики технологічного розвитку, а саме: аналіз технологічних розривів за допомогою відповідних S-подібних технологічних кривих; застосування макроекономічних показників, які характеризують групи домінуючих технологій у країнах світу і визначають загальний техніко-технологічний рівень національних економік; групування аналізованих країн у відносно однорідні кластери, що дає можливість зробити порівняння більш коректним (зокрема, визначити випадки, де може бути технологічне відставання, а де - технологічні розриви); урахування головних особливостей нових технологій (зокрема, принципової особливості смарт-промисловості - поєднання цифрових і фізичних технологій з формуванням “розумних” кіберфізичних систем); з застосуванням розроблених концептуальних положень здійснено оцінку технологічного розриву між Україною та розвиненими країнами ЄС на основі концепції S-подібних технологічних кривих, яка дає можливість конкретизувати

напрями національної промислової політики [5].

Результатами дисертаційного дослідження “Інформаційна безпека як драйвер розвитку національної економіки” Г. М. Яровенко є розроблена авторська методологія інтегрального оцінювання інформаційної безпеки національної економіки на основі системного поєднання методу переваг та функції Харрінгтона–Менчера індикаторів інституційної та цифрової спроможності національної економіки, а також кібербезпеки. Що дозволило авторові сформувавши рейтинг країн світу за інтегральним рівнем інформаційної безпеки національної економіки та визначити таргети реалізації державної політики України для її підвищення. У дослідженні авторкою запропоновано методологію аналізу порівняльної ефективності складових системи забезпечення інформаційної безпеки національної економіки, що побудована на комбінації кластерного аналізу (карт Кохонена) та методу лінійного непараметричного програмування DEA (Input- і Output-oriented CCR-моделей). Це дозволило визначити максимальний рівень ефективності функціонування системи інформаційної безпеки, якого може досягти країна за наявного потенціалу, а також прихованих резервів його забезпечення. Авторкою вперше системно поєднано інструментарій Global Web Statistics та моделі Седова–Тейлора, описано часові характеристики реакції економічних агентів у глобальному цифровому економічному просторі на розриви “інформаційних бульбашок” (паразитарних інформаційних вкидів, несанкціонованих витоків інформації, масштабних хакерських атак тощо). Відповідно до цього визначено “кількість бульбашок у світі в трирічній ретроспективі, середню тривалість періоду поширення дезінформації внаслідок глобальних кіберінцидентів, середній період дестабілізації цифрових економічних операцій після розриву бульбашки”. [6].

У дисертаційній роботі Л. С. Любохинець “Гнучке управління у забезпеченні економічної безпеки промислових підприємств” представлені методологічні засади рівноважного підходу до забезпечення економічної безпеки підприємства полягають у розробленні принципів, методів та інструментів реакції управлінської системи на деструктивний вплив, а їх інтенсивність є прямо пропорційною силі негативного впливу і передбачає достатній рівень гнучкості управлінських дій, що дозволяє на основі формування та реалізації обґрунтованих управлінських рішень забезпечити раціональне використання наявних ресурсів з метою забезпечення економічної безпеки підприємства. Разом з тим, автором вперше розроблено модель гнучкого управління підприємством для забезпечення його економічної безпеки, що побудована на основі двоскладового нейромережевого діагностування з урахуванням потреб основних стейкхолдерів та визначенням впливу на діяльність підприємства внутрішніх і зовнішніх факторів. Ця модель дозволяє визначити найбільш релевантний перелік управлінських рішень та враховувати зовнішні і внутрішні загрози, що забезпечує підвищення рівня економічної безпеки підприємства за допомогою гнучкості системи управління, а також вчасно реагувати на можливі загрози. Крім того за результатами проведеного дослідження розроблено “концепцію інтенсивності загроз”, як основу побудови механізму забезпечення економічної безпеки промислового підприємства, що являє систему положень забезпечення економічної безпеки підприємств на основі розподілу сутнісного змісту “загроз” на дві складові – силу небезпеки та її інтенсивність, яка на основі розроблення відповідних принципів, методів та використання необхідного інструментарію, забезпечує можливість виявлення факторів небезпеки з врахуванням їх інтенсивності, що впливають на економічну систему підприємства, його адаптацію до змін зовнішнього середовища, і водночас

забезпечує можливість оцінювання різних варіантів розвитку потенційних загроз для їх попередження та нівелювання негативних наслідків [7].

Також викликають науковий інтерес дослідження здобувачів наукових ступенів кандидата економічних наук та докторів філософії за економічними спеціальностями, в яких представлені авторські методичні підходи, моделі на основі системи показників, технологічне забезпечення, інструментарій інформаційно-аналітичного забезпечення та інші складові системи економічної безпеки на основі цифрових технологій механізмів управління різних галузей і рівнів економіки та господарства.

Зокрема, М. М. Максимюк у дисертаційній роботі “Економічна безпека сільськогосподарських підприємств на пореформеному розвитку” удосконалив методичні підходи до визначення суті економічної безпеки, яку запропоновано автором розглядати як характеристику підприємства, що відображає рівень ефективності використання ним ресурсів, його стан як виробничої системи та стійкість суб’єкта господарювання до потенційних ризиків і загроз. Що обґрунтовує вибір певних емпіричних показників для оцінки рівня економічної безпеки загалом і всесторонньо враховувати її складові та чинники впливу на цю категорію. За результатами дослідження розроблено оцінку і ранжування показників діяльності підприємств у межах адміністративно-територіальних одиниць, виявлення потенційно слабких сторін щодо подальшого формування перспективних напрямів і тактичних завдань економічної безпеки (на прикладі сільськогосподарських підприємств Івано-Франківської області) [8].

За результатами проведеного дослідження А. М. Ковальчуком “Мотиваційне управління економічною безпекою підприємств” удосконалена систематизація мотиваційних факторів управління економічною безпекою підприємств на засадах певних

закономірностей і шляхом уточнення ознак, які, формують їх функціональні властивості та дозволяють визначити закономірності впливу і здатності до змін підприємства, а також враховують наявні протиріччя між існуючими підходами до управління економічною безпекою. Цікавими є пропозиції автора щодо науково-практичної організації мотиваційного управління у забезпеченні економічної безпеки підприємства, які базуються на структурно-логічних зв’язках побудованих локальних моделей відповідно до рівня мотивації; складових економічної безпеки із використанням засобів антикризового управління та реінжинірингу – це дозволяє реагувати на можливі загрози та вчасно координувати превентивні заходи до урахування мінливих умов господарювання у контексті забезпечення стратегічного розвитку підприємства [9].

В. Р. Ракіпов у своїй дисертації “Стратегічне управління територіальним розвитком в умовах цифрової трансформації” пропонує удосконалити низку методик, зокрема: оцінку ефективності розвитку сектору інформаційних технологій у регіонах, шляхом визначення певного коефіцієнту, який характеризує роль даного виду економічної діяльності у загальних результатах соціально-економічного розвитку регіону й визначається як сума одиничних коефіцієнтів, які всебічно характеризують його розвиток та місце у регіональному поділі праці, інвестуванні, стабілізації ринку праці та рівні інфраструктурного забезпечення (що дає можливість оцінити організаційно-технічну готовність регіонів до цифрової трансформації без залучення зовнішньої допомоги); форсайт розвитку економіки регіону в умовах діджиталізації, що передбачає поєднання методів кореляційно-регресійного аналізу, моделювання й експертних методів і може використовуватися у якості додаткового інструменту прогнозування та сприяти оптимізації процесів розробки стратегій соціально-економічного розвитку як

регіонів, так і окремих галузей економіки; та інші. Що дозволи автору серед іншого визначити розвиток соціально-економічних систем і досягнутий рівень технологічного укладу, основні тренди діджиталізації соціально-економічних відносин, а також систематизувати основні бар'єри ефективного розвитку цифрового ринку в Україні, серед яких: фінансові обмеження, неурегульоване інституційне середовище, низький рівень цифрової грамотності населення, наявність територіальних та галузевих «цифрових розривів» [10].

У науковій праці “Організаційно-інформаційне забезпечення розробки стратегії розумних міст України в умовах цифрової економіки” С. В. Мураєва вперше за збалансованою системою показників розроблено концептуальну модель організаційно-інформаційного забезпечення стратегії розумного міста як складової стратегії сталого розвитку міста в умовах цифрової економіки. Ця модель являє собою систему дій, а саме: збирання, аналізу, збереження і представлення інформації про стан міста у інтегрованому вигляді, за п'ятьма структурними елементами (розумні люди, розумне урядування, інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ), технологія та інфраструктура, розумна економіка, якість життя та умови роботи у місті для проведення розрахунків та моделювання інтегрального показника сталого розвитку розумного міста за збалансованою системою показників), аналіз і синтез яких дозволяє оцінити вплив використання ІКТ на стан та розвиток життєзабезпечення міст в умовах цифрової економіки та приймати рішення щодо впровадження стратегічних заходів з розбудови відкритого, безпечного, екологічного та сучасного міста майбутнього на принципах відкритих даних, розумного використання цифрових послуг, прозорості управління та партнерства. У межах свого дослідження автором удосконалено інформаційно-аналітичний інструментарій оцінки рівня сталого розвитку розумного міста за збалансованою системою показників SCBSC (Smart City Balanced Scorecard) на

основі розрахунку інтегрального показника оцінки рівня сталого розвитку розумного міста за SCBSC, а це дає можливість системно визначити та упорядковано подати пріоритетні сфери життєдіяльності розумного міста, визначити стратегії розвитку за кожною пріоритетною сферою (проєкцією SCBSC), яка є оціночною системою за розробленою системою відібраних за результатами компаративного аналізу сукупності індикаторів (KPI), що згруповані за проєкціями SCBSC із використанням інформації із різних відкритих джерел, включаючи онлайн-опитування, зустрічі, обговорення із ключовими групами стейхолдерів, враховуючи громадськість. Це є важливим інструментом стратегічного планування, дозволяє створити платформу управління для керівництва міста, а також гармонізує у часі і просторі економічні інтереси зацікавлених осіб [11].

Цікавими є положення Б. Б. Остапюк у науковій роботі “Управління економічною безпекою підприємств залізничного транспорту в умовах лібералізації ринку залізничних перевезень” щодо удосконалення механізму управління економічною безпекою підприємств залізничного транспорту шляхом урахування особливостей економічних інтересів як об'єктів управління економічною безпекою і можливості керування компонентами економічного потенціалу підприємств залізничного транспорту на різних рівнях стратегічної архітектури. Що, в свою чергу, передбачає комплексність і системність управління економічною безпекою підприємств залізничного транспорту. Разом з цим автор пропонує діагностику економічної безпеки підприємств залізничного транспорту проводити шляхом оцінювання їх вразливості та визначення рівнів економічної безпеки підприємств галузі за видами їх діяльності і розрахунку інтегрального показника економічної безпеки як середньозваженої величини за такими складовими: пасажирські перевезення, вантажні перевезення, інфраструктура, виробництво

і сервіс, фінансово-інвестиційна і соціально-екологічна діяльність. На думку автора застосування цього підходу дає змогу визначити й структурувати недоліки і внутрішні загрози діяльності підприємств залізничного транспорту. Також у роботі автором пропонуються і теоретичні положення формування стратегії забезпечення економічної безпеки підприємств залізничного транспорту, в яких розкривають базові (антикризовий, адаптивний, комунікаційний, прогресивний) і перехідні (антикризово-адаптивний, адаптивно-комунікаційний, комунікаційно-прогресивний) сценарії її реалізації, що визначені відповідно до цільових параметрів функціонування підприємств залізничного транспорту в довгостроковій перспективі. А це дає можливість, зокрема створити типологізації сценаріїв і розкриття їх інструментарію з метою визначення перспективних заходів для забезпечення економічної безпеки підприємств залізничного транспорту [12].

Д. С. Покришка у проведеному дослідженні “Технологічна конкурентоспроможність національної економіки як чинник економічної безпеки України” пропонує теоретико-методичний підхід до виявлення та ідентифікації характеру впливу і взаємозв’язку технологічної конкурентоспроможності національної економіки та економічної безпеки держави на основі технологічної інклюзії як критерію збалансованого підвищення рівня економічної безпеки держави (технологічну інклюзію автор визначає “включенням всіх суб’єктів економічних відносин до процесів створення, освоєння, залучення, використання та поширення інновацій, знань і технологій у національній економіці”, та побудовану “на основі комплексу складників (структурного, часового, суб’єктного, просторового, соціального, цифрового)” [13]). Крім того автором оригінально представлено процес діагностування рівня технологічної конкурентоспроможності національної економіки у вимірі економічної безпеки

держави (як засіб систематизації підходів до її визначення на основі п’яти компонентів, а саме: зовнішньоторговельної, ресурсної, патентної, інноваційної, компоненти технологічних можливостей. При цьому автор наголошує, що процес діагностування має відбуватися “на імперативній ролі технологічного чинника для економічного розвитку країни, що створює умови та можливості для формування і реалізації національних конкурентних переваг, а відтак – забезпечення економічної безпеки країни” [13]. Також викликає інтерес положення автора щодо визначення рівня технологічної забезпеченості економічної безпеки держави на основі розрахунку технологічних можливостей

(*technological capabilities*) економіки України, що засновується на: “1) обґрунтуванні та розробленні авторського індикатора технологічних можливостей (ІТМ); 2) визначенні динамічного еталонного та фактичного значення ІТМ для національної економіки за категоріями технологічності; 3) ідентифікації рівня (критичного, небезпечного, незадовільного, задовільного та оптимального) технологічної забезпеченості економічної безпеки України на основі оцінки технологічних розривів (величини відповідного відхилення від еталонного значення), які обумовлюють настання загроз для забезпечення економічної безпеки держави” [13].

Результатами проведеного наукового дослідження “Управління економічною безпекою підприємств хлібопекарської галузі” В. В. Бондаренко-Берегович є вдосконалення інструментарію інформаційно-аналітичної підсистеми моніторингу економічної безпеки підприємств (хлібопекарської галузі) з метою забезпечення ефективної взаємодії структурних підрозділів підприємства, та забезпечення оперативною аналітичною інформацією фінансово-господарської діяльності підприємства. Автором сформовано систему управління

економічною безпеки підприємств (хлібопекарської галузі) з урахуванням теорії системності та системного аналізу у сфері економічної безпеки в умовах внутрішніх і зовнішніх викликів, загроз, ризиків, небезпек, які безпосередньо та опосередковано впливають на підсистему. Наукові підходи автора до подальшого розвитку набули у визначенні основних чинників забезпечення економічної безпеки підприємства, серед яких для підприємств хлібопекарської галузі можна виділити інституційно-правове забезпечення, об'єкти та суб'єкти управління, основні функції та властивості, а також методи та особливості управління реалізацією готової продукції [14].

Значними результатами, які представлені Н. П. Левковець у дисертації “Ідентифікація стану економічної безпеки та базові засади і заходи її забезпечення для підприємств автомобільного транспорту” є авторська розробка методичних основ формування базових заходів економічної безпеки підприємств (автомобільного транспорту), економічний зміст яких полягає у комплексному підході та врахуванні фінансової, техніко-технологічної, інформаційної, кадрової та комерційної складових для досягнення цільового рівня економічної безпеки, що дозволяє шляхом застосування розробленої імітаційної моделі причинно-наслідкових зв'язків між базовими заходами підвищити обґрунтованість управлінського рішення щодо першочерговості заходів забезпечення економічної безпеки, узгодженої з концепцією розвитку підприємства. Приділено увагу автора щодо вдосконалення інструментарію ідентифікації стану економічної безпеки підприємств автомобільного транспорту в розрізі функціональних блоків, зокрема: фінансова безпека, техніко-технологічна безпека, інформаційна безпека, кадрова безпека, комерційна безпека, за рахунок систематизації показників стану економічної безпеки за функціональною ознакою, обґрунтування критеріальних меж стану економічної безпеки, визначення вагових оцінок базових складових

інтегрального оцінювання індексу економічної безпеки підприємств автомобільного транспорту з урахуванням особливостей надання послуг з вантажних перевезень [15].

О. В. Вовченко за результатами проведеного дослідження “Вплив інноваційної діяльності у промисловості України на економічну безпеку держави” вперше запропонувала модернізацію української економіки різновекторного розвитку науки та інновацій у промисловості, що зміцнює економічну безпеку держави (зокрема “вектор на застосування вивільнених ресурсів у інноваційно-активні промислові підприємства; вектор на удосконалення інституційно-економічних механізмів регулювання інноваційної діяльності в промисловості; вектор на розвиток економіко-екологічних інновацій у промисловості України; вектор на формування світової науково-інноваційної інфраструктури; вектор на зростання присутності наукових інституцій у процесі забезпечення економічної безпеки держави” [16]). Вперше також розроблено авторську логіко-концептуальну модель гарантування економічної безпеки України, яка вираховує інноваційну діяльність у промисловості, що дозволяє виявити етапи загрози економічній безпеці, та сферу, що перебуває у зоні ризику [16].

Висновками результатів проведених досліджень у дисертаційній роботі Л. Л. Марчук “Науково-методичні засади регулювання економічної безпеки аграрного виробництва в Україні” є те, що автор пропонує економічну безпеку аграрного виробництва розглядати як функціонуючий комплекс організаційно-інституційних, нормативно-правових, техніко-технологічних та інноваційно-інвестиційних заходів. Виходячи з цього автором визначені головні інституційні детермінанти регулювання економічної безпеки аграрного виробництва, що створюють систему, результативність функціонування якої залежить від реалізації зумовлених ними відповідних функцій, які, в сою чергу орієнтовані на

регулювання економічної безпеки аграрного виробництва. Автором надано перелік інституційних факторів, зокрема: економічний, екологічний, соціальний та техніко-технологічний, а також складові регулювання економічної безпеки аграрного виробництва. За результатами дослідження доведено, що “механізм реалізації регуляторної політики економічної безпеки аграрного виробництва є функціонально-інституціональним способом організації взаємодії елементів соціально-економічної системи з метою її координації та управління у напрямку забезпечення реалізації національних інтересів, запобігання загрозам економічної безпеки” [17].

Наукові підходи Є. В. Срібної у дисертації “Логістичні засади державного регулювання енергетичної безпеки країни” щодо визначення національної безпеки, зокрема “... на даний період національна безпека трактується в чотирьох напрямках: перший підхід чисто політичний, який визначає мінімальний рівень очікуваного економічного благополуччя для соціальних автономних груп, другий – динамічно розвиваюча система у поєднанні інтересів особистості, суспільства та державного регулювання; третій підхід передбачає гарантування національної безпеки як складової колективного національного суверенітету; четвертий підхід визначає безпечні умови життя людини у суспільстві без прояву внутрішніх та зовнішніх загроз” [18] викликає певний інтерес. До того ж, національна безпека з логістичного підходу визначається автором як процес нарощення, зберігання матеріальних благ для гарантування безпеки людей та держави у випадку непередбачуваних обставин - це поєднання матеріальних, енергетичних та інформаційних ресурсів, які дозволяють стабільно існувати та розвиватись як країні, так і окремому громадянину. У дослідженні також зазначаються групи макроекономічних показників національної безпеки (де пріоритетними є рівень і якість життя в країні та показники економічного

зростання, а домінуючою складовою енергетичної безпеки є технологічний чинник, який визначає інноваційна політика державного регулювання). Встановлені основні принципи сучасної енергетичної логістики, що формують наступні групи: управлінська, інформаційна, економічна та фінансова групи забезпечення. Де інформаційна група логістичного комплексу висуває стратегічні цілі енергетичної логістики і завдяки інформаційній складовій енергетичної логістики українська енергетика в ході реформування зберегла свій потенціал та забезпечила надійність і стійкість роботи всієї Об’єднаної Енергетичної Системи України, а подальший розвиток енергетичної логістики в інформаційному напрямі стосується впровадження технологій Smart Grid [18].

В рамках дослідження інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємства на основі цифрових технологій важливо приділити увагу сучасним публікаціям, в яких висвітлені результати наукового доробку вчених у галузі економічних наук, і серед яких акцентована увага на цифрових трансформація, цифрової економіки та інновацій у забезпеченні економічної безпеки, зокрема на підприємствах окремих галузей.

У публікації “Цифрові трансформації: взаємозв’язок із системою економічної безпеки підприємства” Г. О. Ткачук акцентує увагу на “цифровій” економіці, яка є рушійною силою Євроінтеграції і зазначає, що сучасними викликами є формування загального інформаційного простору та “цифровізація” бізнес-процесів, проте нормативно-методологічна невпорядкованість, відсутність вітчизняних технологій, достатнього рівня кваліфікації та досвіду призводить до нових “інноваційних” загроз та ризиків. Тому, на думку автора, “з однієї сторони, система економічної безпеки підприємства отримує нові завдання щодо захисту бізнесу від негативного впливу “цифровізації”, а з іншої - цифрові технології є платформою

щодо зростання ефективності системи економічної безпеки” [19].

Про необхідність оперативного адаптування до нових стандартів цифрової економіки з метою подальшої інтеграції у ЄС йдеться у публікації Н. Б. Демчишака, М. О. Глутковського “Розвиток цифрової економіки в Україні: концептуальні основи, пріоритети та роль інновацій”, де автори наголошують про потребу “у науково-технологічних дослідженнях, формування певної ділової (“цифрової”) культури, імплементації ідей розумних міст в Україні на основі розвитку територіальних громад й появи там нових ініціатив і пропозицій інноваційних рішень. Реалізація цих та інших пріоритетів сприятиме структурній перебудові та цифровізації галузей національної економіки, підвищенню доступності та зручності користування відповідними послугами і продуктами, рівень інноваційності яких перманентно зростатиме” [20].

Що інноваційний процес необхідно розглядати як зміну загальноприйнятих технологічних параметрів економічних моделей для отримання позитивного економічного ефекту, підвищення прибутків відзначається у статті Ю. Г. Неустроева “Роль інновацій у забезпеченні економічної безпеки”. Автор зауважує, що забезпечення інноваційного розвитку можливе тільки на основі розробки інноваційної стратегії, що включає кроки, які направлені на стимулювання розвитку різних напрямків технологічного прогресу, у тому числі інноваційну політику та оцінку ефективності інновацій. Він наголошує, що “створення нових технологій не гарантує автоматичного досягнення економічного успіху, бо необхідно трансформувати нові технології таким чином, щоб отримати продуктивні технологічні процеси та інноваційну продукцію” [21].

У публікації Н. П., Сафонік, А. О. Дудік “Особливості формування системи економічної безпеки авіапідприємств в умовах трансформаційних перетворень” за результатами проведеного дослідження визначено, що формування системи управління економічною безпекою – це

складний та багатогранний процес, який має враховувати велику кількість різноманітних факторів, - відповідно побудовано модель системи економічної безпеки авіапідприємства в синергії з етапами її формування й реалізації. До того ж, перспективи подальших розвідок лежать в площині дослідження впливу військового стану та сучасних інноваційно-цифровізаційних тенденцій на економічну безпеку підприємств авіаційної галузі та розробка напрямів розвитку в період відбудови України [22].

Надумку С. О. Тульчинської та ін., проблематику впливу процесів діджиталізації на забезпечення безпекових параметрів функціонування підприємств варто визначати “у двох напрямках — напрямі потенційних загроз, які продукуються активним розвитком цифрових технологій та напрямі можливостей, породжених ними; водночас економічна безпека підприємства може бути забезпечена лише за умови збалансування, означених аспектів, що знаходить свою практичну реалізацію у побудові ефективної динамічної системи інформаційного захисту підприємства (починаючи від питань віртуальної безпеки, закінчуючи іміджевими аспектами у сфері PR) разом із формуванням системи моніторингу ринку цифрових новацій на предмет потенційної ефективності та можливостей до їх імплементації у господарську практику підприємства” [23].

Висновки. За результатами проведеного аналізу вітчизняних наукових досліджень у галузі економічних наук за напрямком інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємства на основі цифрових технологій можна визначити тенденції та вектори розвитку, зокрема:

- становлення смарт-промисловості в Україні в умовах четвертої промислової революції;
- інформаційна безпека як драйвер розвитку національної економіки; гнучке управління у забезпеченні економічної безпеки промислових підприємств;

- технологічна конкурентоспроможність національної економіки як чинник економічної безпеки України;
- мотиваційне управління економічною безпекою підприємств;
- стратегічне управління територіальним розвитком в умовах цифрової трансформації; організаційно-інформаційне забезпечення розробки стратегії розумних міст України в умовах цифрової економіки;
- логістичні засади державного регулювання енергетичної безпеки країни;
- а також окремо у галузях економіці - економічна безпека сільськогосподарських підприємств на пореформеному розвитку;
- управління економічною безпекою підприємств залізничного транспорту в умовах лібералізації ринку залізничних перевезень;
- управління економічною безпекою підприємств хлібопекарської галузі; ідентифікація стану економічної безпеки та базові засади і заходи її забезпечення для підприємств автомобільного транспорту.

Важливо зазначити, що у сучасному науковому середовищі вчені у галузі економіки приділяють увагу цифровим трансформаціям у взаємозв'язку із системою економічної безпеки підприємства; розвитку цифрової економіки в Україні та інновацій у забезпеченні економічної безпеки; впливу діджиталізації управлінських процесів на систему забезпечення економічної безпеки підприємства, зокрема у певних галузях економіки щодо особливостей економічної безпеки в умовах трансформаційних перетворень.

Література:

1. Методи та інструменти аналізу і прогнозування ринкової ситуації в забезпеченні стійкості суб'єктів господарювання : монографія / за заг. ред. Н. В. Шандової. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 280 с.
2. Інноваційна економіка: теоретичні та практичні аспекти : монографія / Л.О. Волошук, Є.І. Масленніков, Е.А. Кузнецов, Ю.М. Сафонов, С.В. Філіппова та ін. ; за ред. д.е.н., доц. Л.О. Волошук,

- д.е.н., проф. Є.І. Масленнікова. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. Випуск 4. 524 с.
3. Сосновська О.О. Система економічної безпеки підприємств зв'язку: монографія. Київ: «Центр учбової літератури», 2019. 440 с.
 4. Національний депозитарій академічних текстів. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/>
 5. Князева С.І. Становлення смарт-промисловості в Україні в умовах четвертої промислової революції : автореф. дис. ... д-ра екон. наук. Київ, 2020. 41 с.
 6. Яровенко Г.М. Інформаційна безпека як драйвер розвитку національної економіки : автореф. дис. ... д-ра екон. наук. Суми, 2021. 37 с.
 7. Любохинець Л.С. Гнучке управління у забезпеченні економічної безпеки промислових підприємств : автореф. дис. ... д-ра екон. наук. Хмельницький, 2022. 40 с.
 8. Максимюк М.М. Економічна безпека сільськогосподарських підприємств на пореформеному розвитку : автореф. дис. ... канд. екон. наук. Львів, 2019. 20 с.
 9. Ковальчук А.М. Мотиваційне управління економічною безпекою підприємств : автореф. дис. ... канд. екон. наук. Харків, 2020. 25 с.
 10. Ракіпов В.Р. Стратегічне управління територіальним розвитком в умовах цифрової трансформації : автореф. дис. ... канд. екон. наук. Одеса, 2021. 21 с.
 11. Мураєв Є.В. Організаційно-інформаційне забезпечення розробки стратегії розумних міст України в умовах цифрової економіки : автореф. дис. ... канд. екон. наук. Харків, 2021. 26 с.
 12. Остапюк Б.Б. Управління економічною безпекою підприємств залізничного транспорту в умовах лібералізації ринку залізничних перевезень : автореф. дис. ... канд. екон. наук. Харків, 2019. 24 с.
 13. Покришка Д. С. Технологічна конкурентоспроможність національної економіки як чинник економічної безпеки України : автореф. дис. ... канд. екон. наук. Київ, 2021. 24 с.
 14. Бондаренко-Берегович В.В. Управління економічною безпекою підприємств хлібопекарської галузі : дис. ... д-ра філософії за спец. економіка. Вінниця, 2021. 289 с.
 15. Левковець Н.П. Ідентифікація стану економічної безпеки та базові засади і заходи її забезпечення для підприємств автомобільного транспорту : автореф. дис. ... канд. екон. наук. Київ, 2020. 20 с.
 16. Вовченко О.В. Вплив інноваційної діяльності у промисловості України на економічну безпеку держави : дис. ... канд. екон. наук. Київ, 2019. 205 с.
 17. Марчук Л.Л. Науково-методичні засади регулювання економічної безпеки аграрного виробництва в Україні : дис. ... канд. екон. наук. Чернігів, 2019. 295 с.
 18. Срібна Є.В. Логістичні засади державного регулювання енергетичної безпеки країни : дис. ... канд. екон. наук. Рівне, 2018. 320 с.
 19. Ткачук Г. О. Цифрові трансформації: взаємозв'язок із системою економічної безпеки підприємства. *Економіка харчової промисловості*. Том 11, Випуск 4/2019. С. 42-50.

20. Демчишак Н.Б., Глутковський М.О. Розвиток цифрової економіки в Україні: концептуальні основи, пріоритети та роль інновацій. *Інноваційна економіка* 5-6, 2020 [84]. С. 43-48.

21. Неустроєв Ю. Г. Роль інновацій у забезпеченні економічної безпеки. *Агросвіт* № 7-8, 2021. С. 103-108.

22. Сафонік Н.П., Дудік А.О. Особливості формування системи економічної безпеки авіапідприємств в умовах трансформаційних перетворень. *Економіка та суспільство*. Випуск 45/2022. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1904/1832>

23. С. О. Тульчинська, О. С. Солосіч, В. В. Чорній. Вплив діджиталізації управлінських процесів на систему забезпечення економічної безпеки підприємства. *Інвестиції: практика та досвід* № 9/2021. С. 54-58.

Reference:

1. *Metody ta instrumenty analizu i prohnozuvannya rynkovoyi situatsiyi v zabezpechenni stiykosti sub"yektiv hospodaryuvannya : monohrafiya.* (2021). [Methods and tools of analysis and forecasting of the market situation in ensuring the sustainability of business entities: monograph]. Kherson: OLDI-PLUS, 280 p. (in Ukrainian).
2. *Innovatsiyana ekonomika: teoretychni ta praktychni aspekty : monohrafiya.* (2019). [Innovative economy: theoretical and practical aspects: monograph]. Kherson: OLDI-PLUS, Issue 4. 524 p. (in Ukrainian).
3. Sosnovska, O. O. (2019). *Systema ekonomichnoyi bezpeky pidpryyemstv zv"yazku: monohrafiya.* [System of economic security of communication enterprises: monograph]. Kyiv: "Center for Educational Literature", 440 p. (in Ukrainian).
4. National depository of academic texts. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/> (Accessed 11 December, 2022).
5. Knyazeva S.I. (2020). *Stanovlennya smart-promyslovosti v Ukraini v umovakh chetvertoyi promyslovoi revolyutsiyi.* [Formation of smart industry in Ukraine in the conditions of the fourth industrial revolution] (Autoref: diss. Dr. Econ. of science), Kyiv, 41 p. (in Ukrainian).
6. Yarovenko. G.M. (2021). *Informatsiyana bezpeka yak drayver rozvytku natsional'noyi ekonomiky.* [Information security as a driver of the development of the national economy] (Autoref: diss. Dr. Econ. of science), Sumy, 37 p. (in Ukrainian).
7. Lyubokhinets. L.S. (2022). *Hnuchke upravlinnya u zabezpechenni ekonomichnoyi bezpeky promyslovykh pidpryyemstv.* [Flexible management in ensuring the economic security of industrial enterprises] (Autoref: diss. Dr. Econ. of science), Khmelnytskyi, 40 p. (in Ukrainian).
8. Maksymiuk. M.M. (2019), *Ekonomichna bezpeka sil'skohospodars'kykh pidpryyemstv na poreformenomu rozvytku.* [Economic security of agricultural enterprises in post-reform development]. (Autoref: PhD Thesis), Lviv, 2019. 20 p. (in Ukrainian).
9. Kovalchuk, A.M. (2020). *Motyvatytsyne upravlinnya ekonomichnoyu bezpekoju pidpryyemstv.* [Motivational

management of economic security of enterprises] (Autoref: PhD Thesis), Kharkiv, 25 p. (in Ukrainian).

10. Rakipov. V.R. (2021). *Stratehichne upravlinnya terytorial'nym rozvytkom v umovakh tsyfrovoyi transformatsiyi.* [Strategic management of territorial development in conditions of digital transformation]. (Autoref: PhD Thesis), Odesa, 21 p. (in Ukrainian).
11. Muraev, E.V. (2021). *Orhanizatsiyino-informatsiyne zabezpechennya rozrobky stratehiyi rozumnykh mist Ukrayiny v umovakh tsyfrovoyi ekonomiky.* [Organizational and information support for the development of the strategy of smart cities of Ukraine in the conditions of the digital economy] (Autoref: PhD Thesis), Kharkiv, 26 p. (in Ukrainian).
12. Ostapyuk, B.B. (2019). *Upravlinnya ekonomichnoyu bezpekoju pidpryyemstv zaliznychnoho transportu v umovakh liberalizatsiyi rynku zaliznychnykh perevezhen'.* [Management of economic security of railway transport enterprises in the conditions of liberalization of the railway transport market]. (Autoref: PhD Thesis), Kharkiv, 24 p. (in Ukrainian).
13. Pokryshka, D. S. (2021). *Tekhnolohichna konkurentospromozhnist' natsional'noyi ekonomiky yak chynnyk ekonomichnoyi bezpeky Ukrayiny.* [Technological competitiveness of the national economy as a factor of economic security of Ukraine]. (Autoref: PhD Thesis), Kyiv, 24 p. (in Ukrainian).
14. Bondarenko-Beregovych, V.V. (2021). *Upravlinnya ekonomichnoyu bezpekoju pidpryyemstv khlibopekars'koyi haluzi.* [Management of economic security of enterprises in the bakery industry]. (PhD Thesis), Vinnytsia, 289 p. (in Ukrainian).
15. Levkovets, N.P. (2020). *Identyfikatsiya stanu ekonomichnoyi bezpeky ta bazovi zasady i zakhody yiyi zabezpechennya dlya pidpryyemstv avtomobil'noho transportu.* [Identification of the state of economic security and the basic principles and measures of its provision for road transport enterprises]: (Autoref: PhD Thesis), Kyiv, 20 p. (in Ukrainian).
16. Vovchenko, O.V. (2019). *Vplyv innovatsiyanoi diyal'nosti u promyslovosti Ukrayiny na ekonomichnu bezpeku derzhavy.* [The influence of innovative activity in the industry of Ukraine on the economic security of the state]. (PhD Thesis), Kyiv, 205 p. (in Ukrainian).
17. Marchuk, L.L. (2019). *Naukovo-metodychni zasady rehulyuvannya ekonomichnoyi bezpeky ahrarnoho vyrobnytstva v Ukraini.* [Scientific and methodological principles of regulation of economic security of agricultural production in Ukraine], (PhD Thesis), Chernihiv, 295 p. (in Ukrainian).
18. Sribna, E.V. (2018). *Lohistychni zasady derzhavnoho rehulyuvannya enerhetychnoyi bezpeky krayiny.* [Logistic principles of state regulation of the country's energy security] (PhD Thesis), Rivne, 320 p. (in Ukrainian).
19. Tkachuk, G. O. (2019). *Tsyfrovii transformatsiyi: vzayemozv"yazok iz systemoyu ekonomichnoyi bezpeky pidpryyemstva.* [Digital transformations: relationship with the system of economic security of the enterprise]. *Economics of the food industry*. Volume 11, Issue 4/2019. P. 42-50. (in Ukrainian).

20. Demchyshak, N.B. and Glutkovskiy, M.O. (2020). *Rozvytok tsyfrovoyi ekonomiky v Ukraini: kontseptual'ni osnovy, priorityety ta rol' innovatsiy*. [Development of the digital economy in Ukraine: conceptual foundations, priorities and the role of innovation]. *Innovative Economy* 5-6, С. 43-48. (in Ukrainian).
21. Neustroev, Y. G. (2021). *Rol' innovatsiy u zabezpecheni ekonomichnoyi bezpeky*. [The role of innovations in ensuring economic security]. *Agrosvit* No. 7-8, P. 103-108. (in Ukrainian).
22. Safonik, N.P. and Dudik A.O. (2022). *Osoblyvosti formuvannya systemy ekonomichnoyi bezpeky aviapidpryyemstv v umovakh transformatsiynykh peretvoren'*. [Peculiarities of the formation of the system of economic security of airlines in the conditions of transformational transformations]. *Economy and society*. Issue 45. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1904/1832> (Accessed 15 January, 2023).
23. Tulchynska, S. O. Solosich, O. S. Chorniy, V. V. (2021). *Vlyv didzhytalizatsiyi upravlins'kykh protsesiv na systemu zabezpechennya ekonomichnoyi bezpeky pidpryyemstva*. [The influence of digitization of management processes on the system of ensuring the economic security of the enterprise]. *Investments: practice and experience* No. 9. P. 54-58. (in Ukrainian).

УДК 330.341.1

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-69-29-37

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Наталія Воробйова¹, Світлана Гаврилюк², Тетяна Литвинова³

¹К.е.н., доцент, доцент кафедри арт-менеджменту та івент-технологій, Національна академія керівних кадрів культури та мистецтв, м. Київ, Україна, e-mail: fuete103@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7684-6705>

²К. Е. Н., доцент, доцент кафедри туризму, ВНЗ «Університет економіки і права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: gavrylyuks@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1001-4046>

³Старший викладач кафедри туризму, ВНЗ «Університет економіки і права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: tsrevenko@krok.edu.ua

SOME ASPECTS OF INCLUSIVE DEVELOPMENT ECONOMY OF UKRAINE

Nataliia Vorobyova¹, Svitlana Havryliuk², Tetiana Lytvynova³

¹Ph.D. (Economics), Associate Professor of Department art management and event technologies, National Academy of Managerial staff of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine, e-mail: fuete103@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7684-6705>

²Ph.D. (Economics), Associate Professor, Associate Professor of Tourism Department, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: gavrylyuks@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1001-4046>

³Senior teacher of Tourism Department, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: tsrevenko@krok.edu.ua

Анотація. У статті представлено дослідження теоретико-методологічних засад інклюзивного розвитку, обґрунтовано необхідність використання концепції інклюзивності в сучасних умовах. Відповідно до мети статті досліджено концепцію інклюзивності як основу економічної розбудови України. Методологічною основою дослідження є загальнотеоретичні та специфічні методи, зокрема, метод логічного узагальнення, порівняльного аналізу, теоретичної інтерпретації, а також аналітичний, логічний та системний методи. Оцінено рівень інклюзивного розвитку України, з'ясовано проблеми інклюзивного зростання та визначено перспективні напрямки формування національної моделі інклюзивного росту. Досліджено сутність інклюзивного зростання як основи формування інноваційної стратегії економічної розбудови України. Акцентовано увагу на ідеї інклюзивності, пріоритетом якої є підвищення добробуту населення, розширення можливостей людини, її активна участь у виробництві та розподілі благ, гарантія соціальної захищеності. Розглянуто підходи до визначення індексу інклюзивного розвитку як показника економічного зростання. Представлено компоненти індексу інклюзивного розвитку. Акцентовано увагу на необхідності та важливості переходу до інклюзивного розвитку, який створює можливості для вразливих контингентів населення більш справедливого розподілу ресурсів, зростання добробуту в суспільстві. Визначені ключові аспекти інклюзивного зростання, що включають створення робочих місць, соціальний захист, соціальну інтеграцію, структурні перетворення, а також інклюзивні інновації. Доведено необхідність впровадження «інклюзивних» інновацій та інноваційних продуктів, спрямованих на поліпшення добробуту малозабезпечених груп населення, зокрема з позицій їхнього доступу до основних державних послуг. Охарактеризовано різновиди інклюзивних інновацій у сфері послуг, зокрема в сфері туризму. Зосереджено увагу на забезпеченні інклюзивного розвитку як передумови добробуту усіх верств населення та економічного прогресу в Україні.

Ключові слова: інклюзія, інклюзивні інновації, соціальні інновації, інклюзивне зростання, креативна економіка.

Формул.: 0; рис.: 0; табл.: 1; бібл.: 13

Abstract. The article presents a study of the theoretical and methodological foundations of inclusive development, the necessity of using the concept of inclusiveness in modern conditions is substantiated. In accordance with the goal, the article explores the concept of inclusiveness as a basis for the economic development of Ukraine. The level of inclusive development of Ukraine was assessed, the problems of inclusive growth were clarified, and promising directions for the formation of a national model of inclusive growth were determined. The article assesses the level of inclusive development of Ukraine, elucidates the problems of inclusive growth, and identifies promising directions for the formation of a national model of inclusive growth. The methodological basis of the research is general theoretical and specific methods, in

particular, the method of logical generalization, comparative analysis, theoretical interpretation, as well as analytical, logical and systematic methods. The essence of inclusive growth as a basis for the formation of an innovative strategy for the economic development of Ukraine has been studied. Attention is focused on the idea of inclusiveness, the priority of which is to improve the well-being of the population, expand the capabilities of a person, his active participation in the production and distribution of goods, guaranteeing social security. Approaches to defining the index of inclusive development as an indicator of economic growth are considered. The components of the inclusive development index are presented. Attention is focused on the necessity and importance of the transition to inclusive development, which creates opportunities for vulnerable contingents of the population for a fairer distribution of resources, and the growth of well-being in society. The key aspects of inclusive growth are identified, including job creation, social protection, social integration, structural transformation, and inclusive innovation. The necessity of introducing "inclusive" innovations and innovative products aimed at improving the well-being of low-income population groups, in particular from the standpoint of their access to basic public services, has been proven. Varieties of inclusive innovations in the field of services, in particular in the field of tourism, are characterized. Attention is focused on ensuring inclusive development as a prerequisite for the well-being of all segments of the population and economic progress in Ukraine.

Keywords: inclusion, inclusive innovation, social innovation, inclusive growth, creative economy.

Formulas: 0; **fig.:** 0; **tabl.:** 1; **bibl.:** 13

Постановка проблеми. В останній рік у зв'язку з воєнними діями на території України загострилися проблеми, пов'язані не тільки із уповільненням економічного розвитку, а й наростанням кризових явищ, зменшенням рівня ділової активності, зниженням продуктивності праці та падінням споживчого попиту з боку населення, спричиненого скороченням його реальних доходів та бідністю. Всі ці обставини вимагають вироблення абсолютно інших траєкторій соціально-економічного розвитку країни, розробки довгострокових стратегій та механізмів забезпечення передумов сталого економічного зростання.

Сьогоднішні реалії такі, що люди з різних соціальних верств та територій мають неоднакові можливості у процесі задоволення їх життєвих потреб, а основною причиною цього явища є нерівний розподіл економічних ресурсів та суспільних благ. Сучасним інструментом результативного та максимально повного вирішення зазначених суспільних проблем може стати концепція інклюзивного економічного зростання, що передбачає рівні права, можливості всім членів суспільства.

Стижке економічне зростання є найголовнішим цільовим орієнтиром в економічній політиці багатьох країн світу. Одним із головних уроків сучасної світової фінансово-економічної кризи, пов'язаної з війною в Україні, є той факт, що економічні можливості супроводжуються небезпечними ризиками, пов'язаними з

нестійкістю потоків капіталу, зростанням боргової залежності, посиленням нерівності, зростанням бідності, нестабільністю фінансового сектора, а також новими викликами воєнного характеру. Трансформаційні зміни, що відбуваються у світовій економіці, європейській та вітчизняній економіці зокрема, поява нових глобальних викликів призводять до перегляду ортодоксальних, суто ринкових поглядів на пріоритети та стратегії розвитку.

Найновішою концептуальною інновацією в галузі стратегії розвитку є поняття інклюзивного зростання. При цьому концепція інклюзивного зростання полягає в тому, що добробут суспільства є багатовимірним поняттям, його рівень не повинен вимірюватись тільки стійкими темпами зростання реального ВВП та матеріальних доходів населення. Головними результатами інклюзивного зростання у широкому розумінні є найважливіші критерії людського розвитку та якості життя населення: добробут, справедливість та розширення можливостей людини, її активна участь у виробництві та розподілі благ.

Аналіз останніх досліджень й публікацій. Дослідженню питань інклюзивності та інклюзивних інновацій в економічній системі сьогодні приділяють наукову увагу багато дослідників, а саме Дж. Хоккінс, Бобух І.М., Базилюк А.В., Броницький А.Н., Федулова Л. І., Решетило В.П. Продіус О.І. та ін.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. У зв'язку з ускладненими сучасними умовами, спричиненими війною в Україні та глобальними змінами у світі, зростає необхідність постановки та вирішення таких важливих завдань як розробка нових підходів до забезпечення інклюзивного росту вітчизняної економіки.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження теоретичних засад інклюзивності та інклюзивних інновацій в креативній економіці України, структуризація цих понять та ідентифікація показників економічного зростання.

Методологія дослідження полягає в узагальненні, порівнянні, теоретичній інтерпретації, а також у застосуванні аналітичного, логічного та системного методів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією з реальних проблем вітчизняної економіки в нинішніх економічних та соціальних умовах, є створення високопродуктивної зайнятості населення для досягнення комплексного та сталого розвитку в умовах післявоєнної відбудови. Очевидно, що саме стійкий інклюзивний розвиток дасть інтенсивний поштовх для працевлаштування, що безперечно забезпечить вкрай необхідні умови для покращення рівня життя у країні.

На думку професора економіки Цюрихського університету Б. Фрея «економічна діяльність сама по собі не є метою, але має цінність тільки тоді, коли сприяє людському щастю». Тому можна стверджувати, що економічне зростання минулих років робило щасливим дуже малу частину населення, оскільки воно не було інклюзивним.

Основи концепції інклюзивного зростання було закладено наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. у наукових працях зарубіжних вчених-економістів Дж. Е. Стігліца, Д. Аджемоглу, Дж. А. Робінсона, Т. Пікетті та ін., що дало поштовх для подальшого розвитку даної концепції у теоретичному аспекті.

В узагальненому розумінні інклюзивний (від англ. inclusiveness — залученість) є новітнім трактуванням

сучасного розвитку, сутність якого полягає в необхідності приєднання до вирішення проблем розвитку усіх верств населення, а також зростання залученості до розвитку усіх територій.

Відповідно напрацювань Світового економічного форуму інклюзивне зростання розглядається як стратегія підвищення синергії між зростанням національної економіки та широко розповсюдженим прогресом у стандартах життя [1].

У вітчизняній науці та практиці концепція інклюзивного економічного зростання ще не знайшла широкого застосування. При цьому відсутні єдиний підхід до дефініції категорії «інклюзивне економічне зростання» та методика його визначення. Але більшість авторів дотримуються думки, що основною передумовою забезпечення інклюзивного зростання в країні є всебічний розвиток людського капіталу та підвищення рівня суспільного добробуту. Зокрема українські учені Базиліук А.В. та Жулін О.В. вважають, що в центрі інклюзивного розвитку стоїть людина. Досліджуючи інклюзивне зростання як передмову соціально-економічного розвитку суспільства, стверджують, що інклюзія полягає в адаптації системи до потреб людини, а «концепція інклюзивного розвитку» передбачає, що кожен суб'єкт економіки є важливим, унікальним, цінним для суспільства і має можливості, щоб задовольнити свої потреби» [2].

Решетило В.П. так визначає цілі стійкого інклюзивного економічного зростання: «не просто збільшення ВВП, але й всебічний розвиток людського капіталу; високий рівень зайнятості населення, інвестування в освіту та охорону здоров'я; скорочення нерівності та бідності, вдосконалення системи соціального захисту, підвищення якості життя громадян, особливо найбільш незахищених верств населення ... розвиток соціальної активності, підвищення участі громадян в економічному житті; захист навколишнього середовища, підвищення ефективності використання природних

ресурсів, ...територіальне вирівнювання та усунення регіональних диспропорцій» [3, с. 9].

Отже, інклюзивне економічне зростання пов'язане не тільки з розвитком людського потенціалу та стійким суспільним розвитком, але і зі сприятливою екологічною обстановкою на всій території країни. Тому вчений Манцуров І.Г., ототожнюють таке зростання як з динамічним соціально-економічним розвитком суспільства та людським фактором, але і з екологічною складовою.

Аналогічної точки зору дотримується І.М. Бобух. Він вказує, що концепція інклюзивного розвитку ґрунтується на пріоритетності розвитку людських ресурсів, досягненні повної зайнятості, підвищенні кваліфікації працівників та соціальній безпеці, сталому, збалансованому, екологічному розвитку [4, с. 14].

Деякі вітчизняні автори у своїх роботах відзначають провідну роль держави у забезпеченні інклюзивного економічного зростання. Наприклад, Броницький А.Н. розглядає інклюзивний розвиток, орієнтований на оптимізацію використання ресурсів держави на добробут усіх громадян своєї країни. [5, с. 24].

Таким чином, дослідивши точки зору різних авторів, можна сформулювати визначення терміну «інклюзивне економічне зростання» як процес скорочення суспільної нерівності та підвищення якості життя населення шляхом справедливого перерозподілу національного доходу з боку держави та створення сприятливих економічних та соціально-екологічних умов для громадян та рівномірний розподіл економічних вигод у суспільстві.

Саме тому основний фокус уваги урядів багатьох країн зосереджений на досягненні інклюзивного розвитку, оскільки високий рівень нерівності негативно позначається на добробуті та економічному прогресі.

На Всесвітньому економічному форумі (ВЕФ) у Давосі було представлено

новий показник економічного розвитку країн – індекс інклюзивного розвитку (Inclusive Development Index, IDI). Згідно з однією з ключових ідей ВЕФ, пріоритети економічної політики мають бути переорієнтовані на більш ефективну протидію незахищеності та нерівності, що супроводжують технологічні зміни та глобалізацію. Саме стійкий, всеосяжний прогрес, що супроводжується зростанням доходів населення нарівні зі зростанням його економічних можливостей, рівня захищеності та якості життя, має бути визнано головною метою економічного розвитку, а зовсім не зростання ВВП [6, 7].

Індекс інклюзивного розвитку (IDI) включає 12 параметрів, об'єднаних у три групи, причому зростання ВВП - це лише один із них (табл. 1).

Три основні частини IDI:

1 - зростання та розвиток (ВВП на душу населення, зайнятість, продуктивність праці, очікувана тривалість життя);

2 - інклюзивність (медіанний дохід домогосподарств, рівень бідності, коефіцієнт розшарування суспільства за доходами та коефіцієнт розшарування суспільства за розподілом багатства);

3 - сталий розвиток та рівність поколінь (рівень заощаджень, демографічного навантаження, державного боргу та забруднення навколишнього середовища).

3 показників кожної групи розраховуються спочатку групові індекси, а потім складається підсумковий - їхнє середнє арифметичне. Такий комплексний показник, на думку ВЕФ, відображає цілісну картину економічного розвитку, якщо його мета - стійке підвищення рівня життя населення, а не лише збільшення виробництва товарів та послуг.

Саме тому сьогодні в усьому світі і в Україні вкрай актуальним є розвиток креативної економіки, яка слугує подушкою безпеки в умовах гібридних загроз і має високий потенціал прибутковості та створення робочих місць.

Таблиця 1. Індекс інклюзивного розвитку: групи показників та індикатори

№ з/п	Група	Показники	Економічний зміст (роль) показника
1.	Зростання та розвиток (Growth & Development)	ВВП на душу населення	Характеризує обсяг виробництва матеріальних благ та послуг, що припадає на 1 мешканця країни
		Рівень зайнятості	Впливає на економічні можливості та фінансову стабільність людини
		Продуктивність праці	Характеризує обсяг виробництва матеріальних благ та послуг, що припадає на 1 працівника
		Тривалість життя	Оцінює якість життя
2	Інклюзивність (Inclusion)	Медіанний дохід домогосподарств	Рівень доходу 1 домогосподарства, що знаходиться в середині варіаційного ряду, ранжованого за показником доходу на 1 домогосподарство
		Рівень бідності	Характеризує частку громадян, що отримують доходи, менші за межу бідності (мінімальний рівень доходів).
		Коефіцієнт розшарування суспільства за доходами	Оцінює розшарування населення за доходами, характеризує нерівність населення
		Коефіцієнт розшарування суспільства за розподілом багатства	Характеризує диференціацію населення за рівнем багатства, оцінює концентрацію багатства
3	Сталий розвиток та рівність поколінь (Intergenerational Equity & Sustainability)	Рівень заощаджень	Показує частку грошових доходів, які не використовуються на поточне споживання і призначаються для задоволення потреб у майбутньому.
		Демографічне навантаження	Характеризує демографічне навантаження на працездатне населення
		Державний борг	Дозволяє оцінити частку державного боргу у ВВП
		Забруднення навколишнього середовища	Оцінює екологічний стан навколишнього середовища

Джерело: складено авторами на основі [1]

На думку Річарда Флориди, для розвитку креативної економіки та її становлення в постіндустріальній цивілізації важливий споживач, для якого призначена кінцева продукція. Тут існують дві основні умови: наявність широких верств забезпеченого населення і високий рівень інтелектуального розвитку споживача. Це означає, що слід прагнути до такого суспільства, яке складається з багатих і освічених людей.

Щодо українських реалій, то за словами регіонального директора Світового банку у Східній Європі Арупа Банерджи зростання рівня бідності в Україні за підсумками 2022 року оцінюється в десятикратному розмірі. За його словами, двадцять п'ять відсотків населення житимуть у бідності до кінця

року, порівняно з трохи більше ніж 2% до війни, а до кінця наступного року ця цифра може зрости до 55%. Міністерство економіки за підсумками перших трьох кварталів 2022 року оцінює падіння ВВП України на рівні 30%, а інфляція в Україні у річному вимірі зросла до 24,6% [8, 9]. Така невтішна статистика спонукає до пошуку, до креативних ідей, до здійснення стандартних дій нестандартними методами.

Останніми роками у міжнародних дослідженнях усе активніше використовується термін «інклюзивні інновації», що означає інновації, створені для різних (як правило, бідних) груп населення, і що передбачає залученість виробників у створення інноваційних продуктів і технологій з урахуванням особливостей ринків бідних країн. Такі

інновації спрямовані на подолання роз'єднаності економічного зростання й соціально-економічного розвитку. Світовий банк вкладає в поняття «інклюзивні інновації» «створення знань і зусилля з їхньої реалізації у вигляді продуктів і послуг, які найбільш актуальні для потреб бідних» [10].

Обґрунтування такого положення зрозуміле: для того, щоб людський розвиток охоплював усіх і кожного, зростання має бути інклюзивним і спиратися на такі підвалини:

- зростання, що приводить до зайнятості,
- посилення фінансової інклюзії,
- інвестування у пріоритетні напрями людського розвитку і здійснення високоефективних багатонаправлених заходів втручання (безпрограшних стратегій).

Слід зазначити, що здебільшого інклюзивні інновації пов'язують з поняттям «frugal innovations» («скромні інновації»), які спрямовані на запобігання непотрібних функцій високотехнологічних продуктів, розроблених для ринків з високим рівнем доходів. Такі нові моделі інновацій були задумані як «інновації для груп населення з низьким і середнім рівнями доходів, країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою».

На відміну від соціальних інновацій (англ. social innovation) – нових ідей, стратегій, технологій, які сприяють вирішенню соціальнозначимих завдань і викликають соціальні зміни суспільства (нові соціальні системи, системи освіти, охорони здоров'я, системи суспільних комунікацій), що використовують інноваційні підходи й/або технології, інклюзивні інновації спрямовані на реалізацію програм інтеграції вразливих груп населення в інноваційні процеси.

Сьогодні доведеним та очевидним фактом є те, що основна мета інновацій в економіці у будь-якому суспільстві - це економічне зростання й посилення соціально-економічного розвитку. Але, як показує практика, за певних умов інновації також можуть обумовлювати соціальну

нерівність та ізоляцію. Саме у цьому контексті при аналізі процесів соціально-економічного розвитку варто виокремити важливу роль впровадження інновацій, спрямованих на забезпечення рівних можливостей і доступності результатів технологічного прогресу, до того ж не тільки в межах різних соціальних верств населення, але також і в різних географічних регіонах. Саме тому все більш актуальним у підходах щодо вибору моделей економічного розвитку та в політичних настановах міжнародних організацій і окремих країн постає питання про «інклюзивні» інновації та інноваційні продукти, спрямовані на поліпшення добробуту малозабезпечених і маргінальних груп населення, зокрема з позицій їхнього доступу до основних державних послуг (освіти, інфраструктури, охорони здоров'я). Сьогодні така політика все більше пов'язує інклюзивні інновації з розвитком креативності та креативних індустрій [10, 11, 12].

Як найбільш відомі приклади інклюзивних інновацій в світі слід назвати Центри колективного інтернет-доступу, програми підвищення комп'ютерної грамотності і мовних навичок; підтримка масового малого бізнесу й креативного підприємництва, що розвиває нетехнологічні інновації (зокрема, мікрофінансування); ефективне сприяння безробітним громадянам у пошуку роботи на основі засобів ІКТ (у т.ч. на малих інноваційних підприємствах); підвищення доступності держпослуг (у т.ч. для вразливих груп громадян); субсидування мобільного зв'язку й ширококутового Інтернету у депресивних регіонах та інше. Щодо нашого сьогодення в умовах воєнних реалій прикладом інклюзивних інновацій є створення в Україні Пунктів незламності.

Слід підкреслити, що основною метою будь-якого інклюзивного креативного проекту має бути залучення уразливих верств населення в роботу, інтеграція молоді, жінок, людей з інвалідністю, людей похилого віку в ринок праці, надання їм можливості одержання

соціальної й економічної вигоди від участі в креативних проєктах.

Про інклюзію почали говорити все більше і в соціокультурній сфері, зокрема в культурі та туризмі. З'явилося розуміння, що інклюзивність — це про доступність і рівність.

До прикладу, сьогодні в Україні кінофестивалі стають усе більш інклюзивними, музичні тільки починають експериментувати з подібними форматами. Минулого року Atlas Weekend запросив музичних сурдоперекладачів, які перекладали тексти пісень просто зі сцени, поряд з музикантами. А саму музику можна було відчутися за допомогою куль з вібрацією, спеціальних жилетів та світлових сфер. «В Америці на музичних фестивалях людям, які не чують, роздають повітряні кульки, завдяки яким можна відчувати вібрації. По суті вібраційна сфера, яка була у нас, — та ж кулька, тільки великих розмірів. А сфера з вбудованим колірним еквайзером дозволяє сприймати музику через гру кольорів. Ці сфери — давно відомі інструменти передачі інформації, тільки в більш масштабному форматі», — зазначає Ксенія Чайковська, піар-менеджерка Atlas Weekend [13].

Також сьогодні розвивається інклюзивний туризм, що підтверджує кількість виставок, форумів, конференцій, присвячених доступному (безбар'єрному) туризму, та кількість фірм, що займаються реалізацією інклюзивного турпродукту. Спеціалізований екскурсійний тур будується на основі тих самих складових, що і тур для звичайних туристів (організація проживання, харчування, екскурсійного транспорту, розробка програми з урахуванням побутових зупинок, підготовка гідів), але з умовою адаптованості всіх складових до потреб людей з обмеженими фізичними можливостями, що на жаль буде вкрай актуально в повоєнній Україні.

Отже, розуміння, що інклюзія — це спроба пізнати іншого, надають можливості спеціалістам соціокультурної сфери впливати на інклюзивність в цілому, роблячи культурний та туристичний продукт більш доступним, підвищувати інтерес і розуміння цієї теми серед

людей та бізнес-середовища та в результаті забезпечувати інклюзивне зростання, розбудовувати креативну економіку та економіку країни в цілому.

Маємо прагнути не просто зростання, а інклюзивного зростання, щоб якомога більше людей могли отримати користь від нього. Тому необхідно збільшувати продуктивність, ефективність та створювати конкурентне середовище, інвестувати в людський капітал, підвищувати рівень життя населення України через забезпечення інклюзивного росту в креативній економіці, як подушки безпеки в умовах перманентних гібридних загроз.

Таким чином, економічний розвиток найчастіше супроводжується посиленням ступеня диференціації доходів, наростанням розриву між доходами найбільш і найменш забезпечених верств населення, нерівністю можливостей з точки зору доступності матеріальних благ та послуг для різних категорій населення, їх залучення до всіх економічних процесів. У зв'язку з цим важливим завданням для національної економіки стає реалізація комплексного підходу до реалізації заходів соціально-економічної політики у контексті забезпечення інклюзивного розвитку.

Стратегічно важливими цілями інклюзивного зростання є одночасно зі збільшенням доходів країни, всебічний розвиток суспільства, скорочення нерівності і бідності, активізація участі у суспільній діяльності, забезпечення можливості працевлаштування, отримання соціальної вигоди малозахисними верствами населення, підвищення соціальної безпеки та якості послуг. Впровадження стратегії інклюзивного зростання у сфері послуг може здійснити позитивний вплив на розвиток економіки України. Це досягається шляхом інтеграції вразливих груп населення в інноваційні процеси, що приводить до добробуту та економічного прогресу.

Сучасне суспільство неможливе без активного залучення всіх його членів у суспільно-корисну діяльність, забезпечення гарантій безпеки і

рівноправності. Водночас реалізація концепції інклюзивного розвитку передбачає вимірювання його рівня в країні, виявлення стримуючих факторів та обмежень. Це є досить важливим у контексті стратегічних пріоритетів реформування державної політики та інструментів, що акцентуватимуть увагу на основних напрямках інклюзивного розвитку в умовах креативної економіки України.

Висновки. За результатами дослідження доцільно зробити такі висновки:

1. В умовах післявоєнної розбудови України маємо прагнути не просто зростання, а інклюзивного зростання, щоб якомога більше людей могли отримати користь від нього. Тому необхідно збільшувати продуктивність, ефективність та створювати конкурентне середовище, інвестувати в людський капітал, підвищувати рівень життя населення України через забезпечення інклюзивного росту в креативній економіці, як подушки безпеки в умовах перманентних гібридних загроз.

2. Запропонований ВЕФ комплексний показник економічного розвитку країн - індекс інклюзивного розвитку (Inclusive Development Index, IDI) відображає цілісну картину економічного розвитку, його мета - стійке підвищення рівня життя населення, а не лише збільшення виробництва товарів та послуг. Саме тому пріоритети економічної політики в Україні мають бути переорієнтовані на більш ефективну протидію незахищеності та нерівності шляхом інклюзивного розвитку креативної економіки.

3. При аналізі процесів соціально-економічного розвитку в Україні варто виокремити важливу роль впровадження інновацій, спрямованих на забезпечення рівних можливостей. Тому постає питання про «інклюзивні» інновації та інноваційні продукти, спрямовані на поліпшення добробуту малозабезпечених і маргінальних груп населення. Сьогодні така політика все більше пов'язує інклюзивні інновації з розвитком

креативності та креативних індустрій в системі креативної економіки.

4. На тлі зростання рівня бідності в Україні розвиток повинен охоплювати усіх і кожного, а зростання має бути інклюзивним і спиратися на такі підвалини: зростання, що приводить до зайнятості, посилення фінансової інклюзії, інвестування в пріоритетні напрями людського розвитку.

Література:

1. The Inclusive Development Index 2018. Summary and Data Highlights. // World Economic Forum. 2018. 14 p. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-inclusive-development-index-2018>. (Дата звернення: 04.11.2022).
2. Базилюк А.В. Інклюзивне зростання як основа соціально-економічного розвитку. Економіка та управління на транспорті. К.: НТУ, 2015. С. 5-12.
3. Решетило В. П. Концепція інклюзивного сталого розвитку та її реалізація в умовах децентралізації. Інклюзивний розвиток економіки в умовах глобальних викликів сьогодення: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. Харків, 1–28 лютого 2020 р. Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2020. С. 7-10.
4. Структурні зміни як основа інклюзивного розвитку економіки України: монографія / [Бобух І.М., Кіндзерський Ю.В., Фашевська О.М. та ін.]; за ред. д.е.н. І.М. Бобух; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». К., 2020. 516 с.
5. Броницький А. Н. Роль государства в становлении инклюзивного институционального режима.// Інклюзивний розвиток економіки в умовах глобальних викликів сьогодення: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. Харків, 1–28 лютого 2020 р. Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2020. С. 23-25.
6. Inclusive Growth: More than Safety Nets. Arjan de Haan, International Development Research Centre, Ottawa. Sukhdeo Thorat, Jawaharlal Nehru University, New Delhi. SIG working paper 2013.
7. Rafael Ranieri and Raquel Almeida Ramos, International Policy Centre for Inclusive Growth (IPC-IG). After All, What is Inclusive Growth, 2013.
8. Через війну рівень бідності в Україні зріс вдасятеро. Українська правда. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/10/16/692679>. (Дата звернення: 10.11.2022).
9. Продіус О.І. Інклюзивні інновації в контексті соціальної відповідальності підприємства. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2017. № 14. С. 84-87.
10. Давимук С. А., Федулов Л. І. Креативний сектор економіки: досвід та напрями розбудови : монографія ДУ «Інститут регіональних досліджень

імені М. І. Долішнього НАН України». Львів, 2017. 528 с.

11. Inclusive Growth Criteria and Indicators: An Inclusive Growth Index for Diagnosis of Country Progress. Terry McKinley ADB Sustainable Development Working Paper Series, June 2010.

12. Inclusive Green Growth. The Pathway to Sustainable Development. International Bank for Reconstruction and Development / International Development Association or The World Bank. 2012.

13. «Інклюзія — це спроба пізнати іншого»: культурні проекти про інклюзивні програми. URL: <https://creativeeurope.in.ua/posts/inclusion-in-cultural-projects> (Дата звернення: 14.11.2022).

References:

1. The Inclusive Development Index 2018. Summary and Data Highlights. // World Economic Forum. 2018. Available at: <https://www.weforum.org/reports/the-inclusive-development-index-2018> (Accessed 4 November 2022).

2. Bazulyk A (2015) Inclusive growth as the basis of socio-economic development. *Ekonomika ta upravlinnia na transporti*. Kiev, Ukraine. Pp. 5-12.

3. Reshetylo V.P. (2020) The concept of inclusive sustainable development and its implementation in conditions of decentralization. *Inklyuzivnyi rozvytok ekonomiky v umovakh hlobalnykh vyklykiv sohodennia*. [Inclusive development of the economy in the conditions of today's global challenges]. Kharkiv, Ukraine. Pp. 7-10.

4. Bobukh, I.M. Kindzerskyi, Y.V. Fashchevska, O.M. etc. (2020) *Strukturni zminy yak osnova inklyuzivnoho rozvytku ekonomiky Ukrainy* [Structural changes as the basis of inclusive development of the economy of Ukraine]. State institution "Institute of Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine". Kyiv, Ukraine.

5. Bronytskyi A.N. (2020). The role of the state in the establishment of an inclusive institutional regime.

Inklyuzivnyi rozvytok ekonomiky v umovakh hlobalnykh vyklykiv sohodennia [Inclusive development of the economy in the conditions of today's global challenges]. Kharkiv, Ukraine. Pp. 23-25.

6. Inclusive Growth: More than Safety Nets. Arjan de Haan, International Development Research Centre, Ottawa. Sukhadeo Thorat, Jawaharlal Nehru University, New Delhi. SIG working paper 2013.

7. Rafael Ranieri and Raquel Almeida Ramos, International Policy Centre for Inclusive Growth (IPC-IG). After All, What is Inclusive Growth, 2013.

8. Due to the war, the level of poverty in Ukraine increased tenfold. *Ukrainska pravda*. Available at: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/10/16/692679>. (Accessed 10 November 2022).

9. Prodiys O. (2017) Inclusive innovations in the context of corporate social responsibility. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. Vol. 14. Pp. 84-87.

10. Davumyka S, Fedylova L. (2017) *Kreatyvnyi sektor ekonomiky: dosvid ta napriamy rozbudovy* [Creative sector of the economy: experience and development directions]. Lviv, Ukraine.

11. Inclusive Growth Criteria and Indicators: An Inclusive Growth Index for Diagnosis of Country Progress. Terry McKinley ADB Sustainable Development Working Paper Series, June 2010.

12. Inclusive Green Growth. The Pathway to Sustainable Development. International Bank for Reconstruction and Development / International Development Association or The World Bank. 2012.

13. *Inklyuziia — tse sproba piznati inshoho: kulturni proiekty pro inklyuzivni prohramy* [Inclusion is an attempt to know the other: cultural projects about inclusive programs]. Available at: <https://creativeeurope.in.ua/posts/inclusion-in-cultural-projects>. (Accessed 14 November 2022).

УДК 336.7

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-69-38-51

ПРОГНОЗУВАННЯ НАПРЯМУ ЗМІН КУРСУ ФІНАНСОВОГО ІНСТРУМЕНТУ З ВИКОРИСТАННЯМ ПРОСТИХ КОВЗНИХ СЕРЕДНІХ

Вадим Савченко¹

¹Аспірант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: SavchenkoVY@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4979-7842>

FORECASTING THE DIRECTION OF CHANGES IN THE EXCHANGE RATE OF A FINANCIAL INSTRUMENT USING SIMPLE MOVING AVERAGES

Vadym Savchenko¹

¹Postgraduate student, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: SavchenkoVY@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4979-7842>

Анотація. Власні попередні дослідження вказують на той факт, що ряд індикаторів технічного аналізу мають певну прогностичну силу, а відтак торгові правила та стратегії, побудовані з використанням цих індикаторів, мають певну практичну цінність. У даній статті досліджено деякі актуальні питання створення та функціонування торгової системи трейдера з використанням індикаторів технічного аналізу, зокрема, ковзних середніх. Проаналізовано підходи, які пропонуються сучасними дослідниками, до використання даних індикаторів в прогнозуванні змін курсу фінансового активу. В даному контексті метою дослідження є аналіз впливу налаштувань ковзних середніх та їх комбінацій на результативність торгової системи, яка базується на їх використанні для прогнозування напрямку змін курсу фінансового інструменту. На основі цього сформувано завдання, що їх вирішує використання ковзних середніх. Запропоновано варіант організації робіт зі створення торгової системи трейдера. Розглянуто різні варіанти до формування та інтерпретації торгового сигналу, що його генерує система. Також в статті приділено увагу критеріям порівняння стратегій на етапі тестування. Наведено та порівняно результати використання різних варіантів налаштувань та комбінацій індикаторів, визначено оптимальні з них згідно заданих критеріїв відбору. Торгові симуляції проведено на прикладі валютної пари EUR/USD, використано дані за період з 1999 по 2023 роки, на основі чого відібрано оптимальну комбінацію технічних індикаторів для включення в торгову систему. Окремо відмічено розуміння того, що торгова система, яка базується на ковзних середніх, вимагає додаткової оптимізації. Вказано напрямки можливої оптимізації, а також інструментарій, якій можна використовувати, при цьому акцент зроблено на інструменти, що доступні для роздрібного трейдера. Беручи до уваги результати дослідження, зроблено висновок про те, що запропонований підхід до побудови торгової системи може використовуватись для виконання реальних арбітражних операцій.

Ключові слова: торгова система трейдера, індикатор технічного аналізу, ковзна середня, валютна пара, арбітраж.

Формули: 3, рис.: 10, табл.: 3, бібл.: 20

Abstract. Own previous research points to the fact that a range of technical analysis indicators have a certain predictive power, and therefore trading rules and strategies, based on these indicators, have a certain practical value. This article examines some actual issues of the developing and functioning of a trading system, using technical analysis indicators – moving averages. The approaches offered by modern researchers to the use of these indicators in forecasting changes in the financial asset exchange rate are analyzed. In this context, the purpose of the study is to analyze the impact of moving average settings and their combinations on the performance of the trading system, which is based on their use for forecasting the direction of changes in the financial instrument exchange rate. Based on this, the tasks that are solved, using moving averages, were formed. An option for organizing work on developing a trader's trading system is offered. Various options for the formation and interpretation of the trading signal, generated by the system, are considered. The article also pays attention to the criteria for comparing strategies at the testing stage. The results of using different settings options and combinations of indicators are presented and compared, the optimal ones are determined according to the given selection criteria. Trading simulations were made on the example of the EUR/USD currency pair, using data for the period from 1999 to 2023, based on which the optimal combination of technical indicators was selected for real settings of the trading system. The understanding that a trading system, based on moving averages, requires additional optimization is noted separately. The areas of possible optimization are indicated, as well as the tools that can be used for that purpose,

while the emphasis is placed on the tools that are available to the retail trader. It is concluded that the proposed approach to developing of a trading system can be used to perform real arbitrage operations.

Keywords: trading system, technical analysis indicator, moving average, currency pair, arbitrage.

Formulas: 3, fig.: 10, tabl.: 3, bibl.: 20

Постановка проблеми. FOREX (надалі FX) – це міжнародний валютний ринок, на якому виконуються операції з купівлі-продажу валют. Водночас це найбільший із світових фінансових ринків із добовим обсягом торгів понад \$5 трлн. Децентралізованість, функціонування 24 години на добу, 5 діб на тиждень (на відміну від інших ринків, які можуть функціонувати протягом 5-14 торгових годин на добу), майже миттєве виконання операцій, висока ліквідність та відсутність суттєвого впливу інсайдерів дають трейдерам ширші можливості для прибуткової торгівлі у порівнянні із іншими фінансовими ринками. Ключовим для роботи на FX (а також і на інших ринках, як то фондовому, капіталу та ін.) є коректне прогнозування ціни активу або напрямку його зміни. Існують два підходи для вирішення даної задачі: фундаментальний аналіз (прогнозування з використанням макроекономічних показників) та технічний аналіз (прогнозування на основі технічного аналізу, одним із яких є ковзна середня). Трейдер отримує прибуток у випадку, якщо його прогноз був коректним, та, відповідно, втрачає капітал, якщо прогноз був не вірним. Відтак, дана стаття покликана продемонструвати один із можливих варіантів вирішення питання коректного прогнозування напрямку змін курсу фінансового активу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання прогнозування зміни курсу активів з використанням індикаторів технічного аналізу більшою мірою досліджується закордонними вченими. Серед вітчизняних досліджень з 2015 року дане питання висвітлювалось в чотирьох роботах. Дяченко Ю.А. розглядає ковзні середні на теоретичному рівні як складову фільтра для визначення зон зростання волатильності ціни активу на прикладі ринку сировини, але не як інструмент для прогнозування саме курсу чи напрямку його зміни [7]. А.А. Джусов у своїй роботі

розглядає комбінації простих ковзних згідно класичних систем на прикладі акцій однієї компанії за доволі обмежений період часу [9]. Є.І. Бакай та співавтори розглядають комбінації ковзних без вказання періодів їх налаштувань прикладі валютного ринку для внутрішньоденної торгівлі на обмеженому часовому діапазоні (2 роки) [10]. К.Ю. Островська в своїй роботі розглядає варіант побудови програмного торгового алгоритму на основі трьох класичних індикаторів (EMA, RSI, MACD) на прикладі криптовалютних активів для внутрішньоденної торгівлі також на обмеженому часовому діапазоні [11].

Серед закордонних авторів публікацій на дану тему значно більше. Deniz Can Yıldırım, Ismail Hakkı Toroslu, Ugo Fiore в своїй роботі для побудови системи прогнозування курсу валют використовують ковзну одного класичного періоду, без пояснення причин відбору саме такого варіанту налаштування, в комбінації з рядом інших індикаторів та макроекономічних показників [4]. Vinicius Amorim Sobreiro та співавтори розглядають торгову систему на основі ковзних середніх в рамках програмного комплексу з точки зору порівняння стратегій для фондових ринків країн БРІКС на тривалому часовому періоді (15 років), однак без вказання конкретних налаштувань для індикаторів та причин їх відбору [2]. E. Hossain, M.S. Islam використовують ковзну одного класичного порядку для різних валютних пар як базу для порівняння результатів програмного торгового алгоритму [1]. Hyun Sik Sim, Hae In Kim, Jae Joon Ahn також використовують ковзну одного класичного періоду як елемент системи індикаторів, на основі якого працює програмний комплекс для прогнозування курсу S&P500, без вказання пояснень причин відбору саме такого налаштування [6]. Shu-Yu Kuo, Yao-Hsin Chou описують роботу торгового алгоритму для роботи на фондовому ринку, що базується на використанні ковзних різних

періодів та принципів побудови з позицій критики класичного підходу до використання індикатора, при цьому реалізований алгоритм самостійно визначає комбінацію на кожен із періодів симуляції, тож в підсумку немає відповіді, які ж налаштування були застосовані для навчання системи та проведення симуляцій, які критерії відбору було застосовано та якою була умова перезапуску алгоритму [8]. Klaus Grobys, Shaker Ahmed, Niranjana Sarkota в своїй публікації опираються на прості ковзні виключно класичних періодів, застосовують стратегію купівлі їх до ринку криптовалют на короткому часовому проміжку (2 роки) [12]. Li, Y., Ni, P., Chang, V. використовують модифіковані ковзні як один із елементів системи, який протиставляється програмованому торговому алгоритму на короткому часовому проміжку (6 місяців). При цьому також не вказується, які налаштування були використані для індикатора [13]. Hari, Y., & Dewi, L. P. застосовують ковзні трьох класичних періодів для порівняння роботи кількох технічних індикаторів на прикладі одного активу протягом одного року [14]. Специфічне використання ковзних пропонують Ayuel, Ü., Santur, Y., які на базі даного індикатора пропонують варіант власного індикатора, та порівнюють його застосування з іншими індикаторами на прикладі фондового ринку, щоправда теж в обмеженому часовому проміжку (1 рік) [15].

Проаналізувавши останні дослідження, пов'язані із даною тематикою, робимо висновок, що питання прикладного прогнозування на основі ковзних середніх та побудова торгової системи на їх основі має значний простір для досліджень та удосконалення:

1) не покрито аналіз поведінки стратегій на основі ковзних середніх на тривалих часових проміжках (понад 5 років),

2) у випадках, коли використовуються авторські варіанти налаштувань індикатора, не розкрито варіанти підбору налаштувань ковзних та критерії такого відбору,

3) в інших випадках – переважно використовуються класичні правила роботи з ковзними середніми, які доступні та відомі ринку, а відтак не забезпечать трейдеру у випадку використання торгової системи на їх основі принципових конкурентних переваг над іншими учасниками.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є аналіз впливу налаштувань ковзних середніх та їх комбінацій на коректність прогнозування напрямку змін курсу фінансового активу в довгостроковому періоді.

Викладення основного матеріалу дослідження. Основні результати дослідження ґрунтуються на використанні даних технічного аналізу.

Технічні індикатори. Технічний індикатор в розумінні даної роботи – це інструмент, отриманий шляхом перетворення інформації про ціну фінансового активу на певному часовому проміжку з використанням математичних формул. Для розрахунку значень індикатора використовуються ціни відкриття, закриття, максимуму та мінімуму, а також дані про обсяг торгів за відповідний часовий діапазон. Аналізуючи історичні дані з їх допомогою ми отримуємо можливість прогнозувати напрям зміни курсу цільового активу.

Відповідно до функціональних особливостей технічні індикатори можуть бути поділені на індикатори волатильності, випереджаючі та трендові. Ковзна середня (англ. “moving average”, надалі МА) є одним із трендових індикаторів. За рахунок того, що МА згладжує ціни за заданий в налаштуваннях період, відбувається фільтрація шуму, визначення напрямку тренду та рівні потенційних опору та підтримки [5]. В рамках даної роботи ми будемо використовувати МА для перших двох цілей: згладжування шуму та визначення напрямку руху ціни активу.

Розрахунок та налаштування індикатора. Є наступні методи усереднення при побудові ковзних середніх: простий (SMA, simple moving average), експоненційний (EMA, exponential moving average) та лінійно-зважений (LWMA,

linear-weighted moving average). В рамках даної роботи ми будемо використовувати SMA.

Проста середня ковзна розраховується за формулою [2]:

$$SMA_n = \frac{1}{k} \times \sum_{t=n-k+1}^n P_t, \quad (1)$$

де k – кількість періодів, на яких розраховується SMA, n – відносна позиція поточного періоду, P_t – котирування активу в періоді t (в наших розрахунках це буде саме ціна закриття).

Під періодом ковзної рахують кількість часових відрізків, на яких її будують. В проаналізованих нами публікаціях, де розкриваються налаштування ковзних, автори використовують, як правило, комбінації класичних рівнів, для прикладу 20, 50, 100, 150 [12]. В рамках даної роботи ми розрахуємо значення індикатора для максимальної кількості періодів та перевіримо, які з них підійдуть найкраще згідно визначених критеріїв. Модель та тестування буде виконуватись на тижневих графіках на діапазоні 22 роки.

В якості активу для простоти розрахунків ми обрали валютну пару EUR/USD (один пункт котирування коштує \$1). Дані для розрахунків, побудови та тестування системи візьмемо за період 1999 – 2023рр., при чому розділимо їх у відношенні 80% для побудови системи (1999-2017рр.) та 20% для її перевірки (2018-2023рр.)

Сигнал для виконання операції. В розглянутих вище роботах сигналами для виконання операцій (відкриття позиції, закриття позиції, утримання позиції, залишатись поза ринком) з використанням ковзних середніх автори використовують їх перетин у різних поєднаннях. В даній роботі ми, крім даного підходу, також розглянемо підхід слідування за ковзною, та порівняємо їх результати.

Критерії порівняння стратегій. Прийнято вважати, що система є працездатною, якщо співвідношення суми результатів всіх прибуткових операцій до суми результатів всіх збиткових (Profit factor) становить понад 75% при загальному результаті (Total net profit), який більший

нуля [18, 19, 20]. Відповідні формули для розрахунку:

1) Profit factor (PF), який показує співвідношення загального прибутку до загальних втрат, розраховується за формулою:

$$PF = \frac{Q_{pr.tr.}}{Q_{l.tr.}} \times 100\%, \quad (2)$$

де GP – gross profit (загальний результат), $Q_{pr.tr.}$ – quantity of profitable trades (кількість прибуткових операцій), $Q_{l.tr.}$ – quantity of trades with loss (кількість збиткових операцій);

2) Total net profit (TNP) – абсолютна різниця між цими величинами [10]:

$$TNP = GP - GL, \quad (3)$$

де GP – gross profit (загальний результат), GL – gross loss (загальні втрати).

Кращою буде стратегія, у якої ці два параметра матимуть більше значення відносно інших.

Інформаційно-технічна база. Для розрахунків та візуалізації буде використовуватись історія котирувань, завантажена із програмного комплексу MetaTrader4. Обробка буде виконуватись з використанням MS Office Excel.

Побудова стратегій. Розрахуємо прості ковзні середні на діапазоні 1999-2017рр., поступово збільшуючи період усереднення, а також прибуток, отриманий з використанням сигналу, що його генерує відповідна ковзна. Результати розрахунку відобразимо в таблиці нижче. Для прогнозування будемо використовувати ковзні трьох часових горизонтів: 1-2 місяці (короткий горизонт), 5-6 місяців (середньостроковий горизонт), 9-12 місяців (довгостроковий горизонт).

Отже, на короткостроковому горизонті кращий результат демонструє 6SMA (TNP = 5516 дол. США та PF = 104,11%), на середньостроковому – 20SMA (TNP = 10805 дол. США та PF = 109,23%), на довгостроковому – 39SMA (TNP = 4520 дол. США та PF = 113,62%). Розрахунок завершуємо на 49SMA, так як використання ковзних вищих періодів приносить збиток (приклад в таблиці відповідно).

Таблиця 1. Результати торгових стратегій з використанням однієї ковзної середньої

Період SMA	TNP	PF
2	1285	106,77%
3	269	100,42%
4	4841	103,66%
5	4733	106,11%
6	5516	104,11%
7	3406	104,78%
8	4378	105,46%
9	2855	103,90%
10	4660	105,47%
11	4226	103,47%
12	4859	103,70%
13	2276	99,57%
14	7952	104,59%
15	2683	99,57%
16	5199	103,71%
17	10240	110,38%
18	7367	103,72%
19	8649	106,21%
20	10805	109,23%
21	7980	109,01%
22	8468	109,73%
23	3178	100,87%
24	3180	102,85%
25	4458	103,52%
26	6284	106,49%
27	2614	103,08%
28	4513	106,97%
29	3987	106,28%
30	3199	107,45%
31	2616	105,37%
32	88	104,69%
33	476	108,18%
34	3452	108,43%
35	3517	108,68%
36	1475	106,56%
37	685	108,69%
38	1767	109,91%
39	4520	113,62%
40	3078	111,89%
41	4479	114,15%
42	3987	110,93%
43	4330	112,18%
44	3342	113,95%
45	3962	112,21%
46	3077	110,98%
47	1349	109,77%
48	1236	110,02%
49	-2321	104,54%
50	-5050	99,78%

Пояснення до таблиці: Період SMA – період усереднення, використаний при розрахунку ковзної, TNP – total net profit (загальний чистий прибуток), PF – profit factor (профiт фактор).

Перевіримо результативність комбінаторних стратегій на тестовому періоді та порівняємо їх зі стратегіями

слідуювання. При використанні комбінаций ковзних під сигналами будемо розглядати наступні варіанти:

1) Використання трьох ковзних (узгодження трендів трьох рівнів)
 а. $6SMA > 20SMA > 39SMA$ – сигнал на купівлю;
 б. $6SMA < 20SMA < 39SMA$ – сигнал на продаж;
 с. $6SMA < 20SMA > 39SMA$ – не входим в ринок;
 д. $6SMA > 20SMA < 39SMA$ – не входим в ринок;

2) Використання двох ковзних (узгодження трендів двох рівнів)
 а. $6SMA > 20SMA$ – сигнал на купівлю;
 б. $6SMA < 20SMA$ – сигнал на продаж;
 с. $6SMA > 39SMA$ – сигнал на купівлю;
 д. $6SMA < 39SMA$ – сигнал на продаж.

Таблиця 2. Результати стратегій на тестовому періоді

Стратегія	$Q_{Pr.}$, шт.	$Q_{L.}$, шт.	$Q_{Tot.}$, шт.	PF, %	$G_{Pr.}$, дол. США	$G_{L.}$, дол. США	TNP, дол. США
6SMA/20SMA	477	453	930	105,30%	53574	-58541	5033
6SMA/39SMA	471	439	910	107,29%	62540	-56636	5904
6SMA/20SMA/39SMA А	322	289	611	114,19%	43223	-38399	4824
6SMA	481	462	943	104,11%	64497	-58981	5516
20SMA	485	444	929	109,23%	66409	-55604	10805
39SMA	484	426	910	113,62%	61848	-57328	4520

Пояснення до таблиці: $Q_{Pr.}$ – кількість прибуткових операцій, $Q_{L.}$ – кількість збиткових операцій, $Q_{Tot.}$ – загальна кількість операцій, PF – profit factor GP – gross profit (загальний прибуток), GL – gross loss (загальні втрати), TNP – total net profit.

Як бачимо, загальна кількість операцій зменшується із включенням фільтрації на довгостроковому періоді: при використанні однієї ковзної це пов'язано із зміною періоду розрахунку (індикатор пізніше починає давати сигнали), а при використанні комбінацій – із узгодженням трендів різних діапазонів. Крім цього бачим, що чим довший горизонт прогнозування, тим точніший сам прогноз: із 105,30% до

114,19% для комбінацій та із 104,11% до 113,62% для одинарного індикатора. Щодо прибутку, то бачимо, що найкращий результат генерує саме стратегія слідування за середньостроковим індикатором: при використанні 20SMA отримуємо 10805 дол. США.

Котируванням валютної пари EUR/USD протягом даного періоду демонструє графік (рис.1).

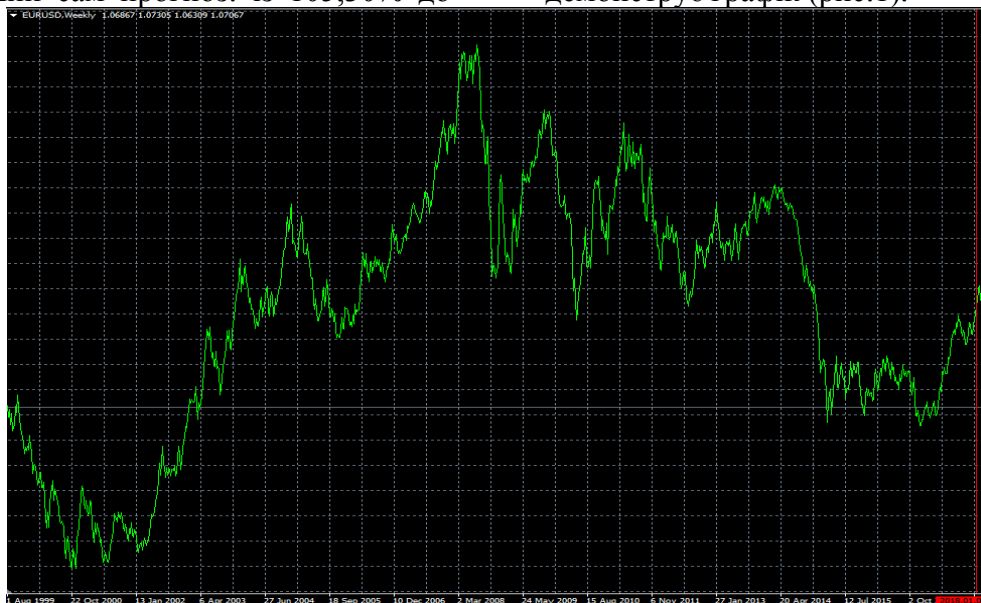

Рис. 1. Графік котирування EUR/USD протягом 2000-2017рр.

Джерело: MetaTrader4

Як бачимо, котирування інструменту рухаються трендово з корекціями. Глобальний аптренд тривав з 10.2000р. по 03.2008р. (до моменту втручання ФРС, ЄЦБ, центральних банків Японії, Швейцарії, Великобританії та Канади). Він змінився даунтрендом з 03.2008р. по 10.2017р. Протягом обох цих періодів відбувались значні контртрендові рухи (корекції).

Початок обраного нами тестового періоду почався з падіння курсу спільної валюти євросони, кінець – з його зростанням.

Для візуалізації розподілу результатів застосування тестових стратегій у часі відобразимо їх графічно (також це дозволить простежити, як діють стратегії в умовах трендів та корекцій, про які мова йшла вище).

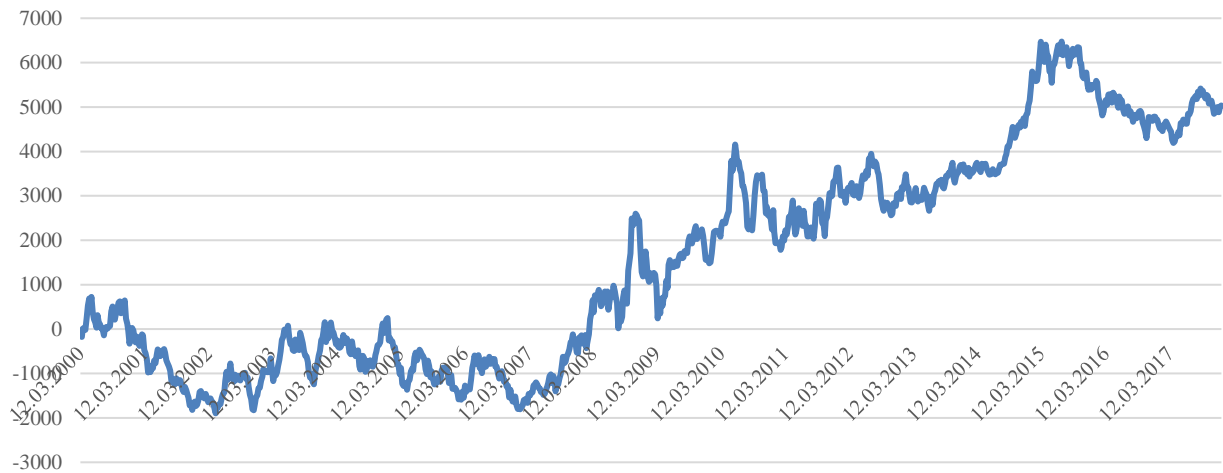

Рис. 2. Кумулятивний результат з використанням 6SMA та 20SMA, дол. США

Джерело: на основі даних, розрахованих автором

Як бачимо, дана стратегія генерувала збиток (до 2000 дол. США) в період 2000-2007рр., протягом 2007-2015рр. – прибуток з періодичними просадками (які співпадають з такими фундаментальними подіями як

світова фінансова криза 2007-2009рр., боргова криза в Греції 2010р.), в 2015-2016рр. стратегія є збитковою. Тестовий період завершується зростанням накопиченого прибутку.

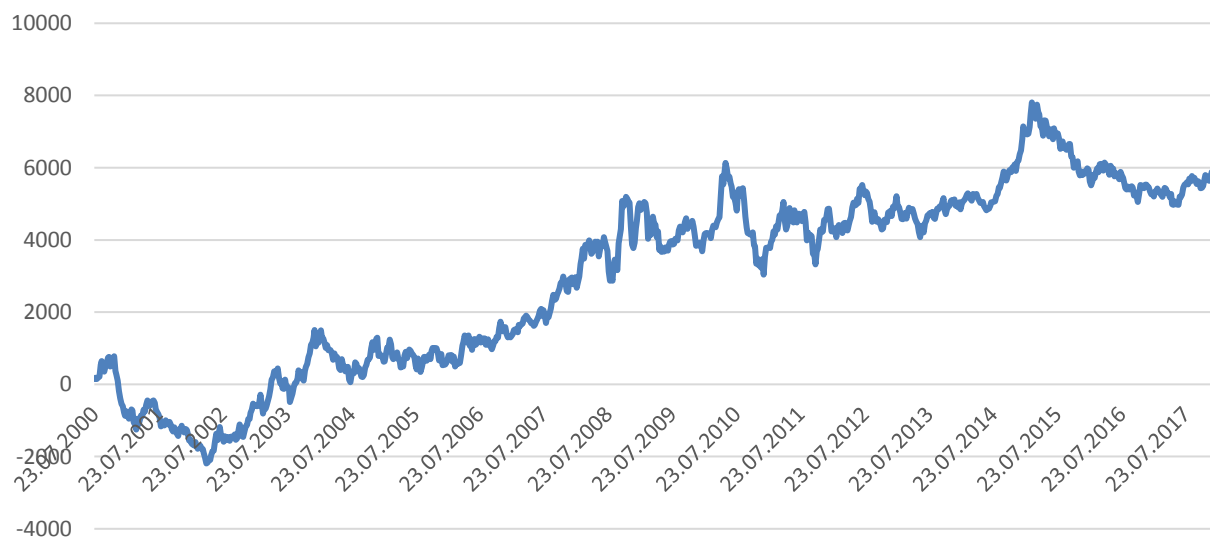

Рис. 3. Кумулятивний результат з використанням 6SMA та 39SMA, дол. США

Джерело: на основі даних, розрахованих автором

Стратегія, заснована на комбінації коротко та довгострокової ковзної, демонструє коротший збитковий період на початку діапазону тестування – з 2000р. по 2002р., далі з 2002р. по 2015р. іде прибутковий період (дана комбінація

дозволила згладити вплив кризи 2007-2009 рр., однак також згенерувала збиток в 2010р.), з 2015р. по середину 2017р. стратегія генерує збиток. Тестовий період стратегія завершує з накопиченням загального прибутку (+934 дол. США).

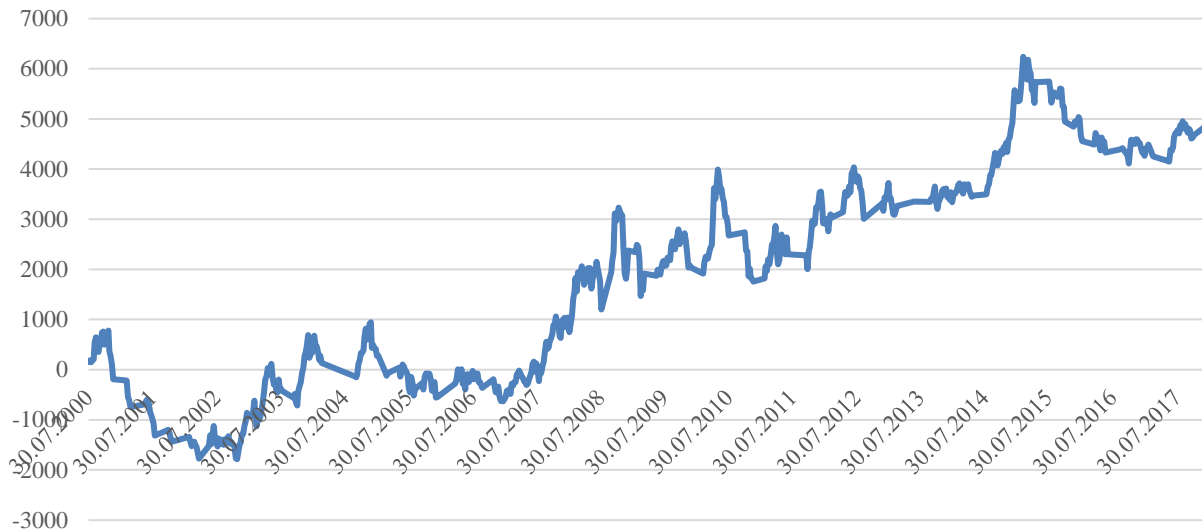

Рис. 4. Кумулятивний результат з використанням 6SMA+20SMA+39SMA, дол. США

Джерело: на основі даних, розрахованих автором

Стратегія з використанням згладжування на трьох часових горизонтах, як і попередній варіант, демонструє просядку в 2000-2002рр., далі іде прибутковий період до 2015р. з корекціями

в 2008р. та 2010р., який змінюється збитковими 2015-2016рр., на завершенні тестового діапазону стратегія починає накопичувати прибуток (+671 дол. США).

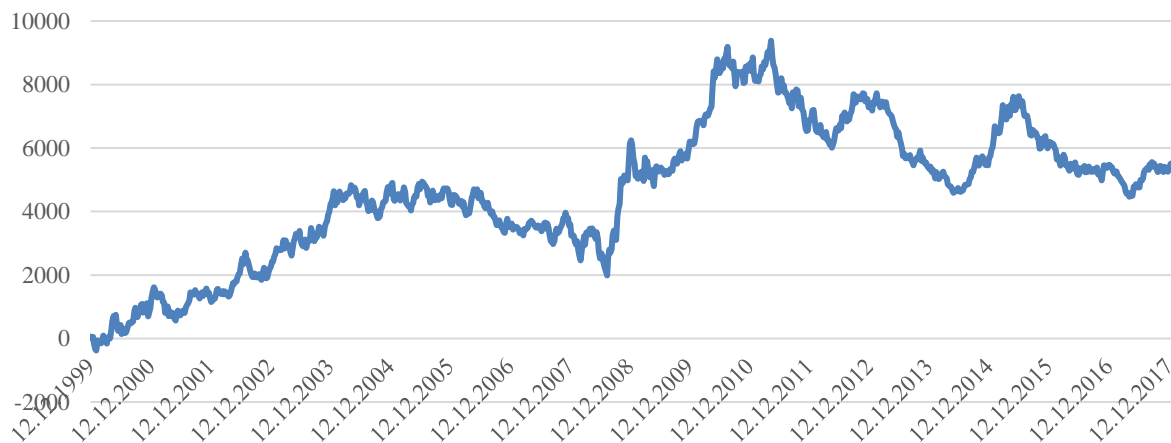

Рис. 5. Кумулятивний результат з використанням 6SMA, дол. США

Джерело: на основі даних, розрахованих автором

Стратегія, що базується на слідуванні за ковзною короткого періоду, як бачимо, має властивість стрімко генерувати прибуток на часових проміжках в 1-3 роки (2000-2003рр., 2008-2010рр, 2013-2014рр.),

за якими слідують збиткові періоди такої ж тривалості, при чому відкат становить від 50% до 100%. Останні 2 роки з тестового періоду стратегія також генерує збиток, як і попередні. Відмітимо, що дана ковзна

швидко реагує на локальні тренди, за рахунок чого стратегія генерувала прибуток в період піку та виходу з кризи 2007-2009рр., однак не достатньо швидко реагує на

радикальні зміни на ринку, такі як, наприклад, боргова криза 2010р. Тестовий період стратегія завершує зі зростанням прибутку (+1017 дол. США).

Рис. 6. Кумулятивний результат з використанням 20SMA, дол. США

Джерело: на основі даних, розрахованих автором

Як бачимо, стратегія, що базується на ковзній середньострокового періоду, демонструє на тестовому періоді результат зі стійкою тенденцією до зростання. Наявні просадки в 2010р. та 2015-2016рр., які

відповідають різким змінам ситуації на ринку, спричинені подіями на борговому ринку ЄС. Тестовий період стратегія також завершує з нарощуванням прибутку (+1325 дол. США).

Рис. 7. Кумулятивний результат з використанням 39SMA, дол. США

Джерело: на основі даних, розрахованих автором

Стратегія слідування за довгостроковою ковзною загалом демонструє позитивний результат, при цьому наявні чіткі періоди, коли мало місце нарощування прибутку або збитку (є тенденція до повторення графіка котирувань

самого інструменту). Тестовий період стратегія завершує зі спаданням накопиченого прибутку.

Відберемо три кращих стратегії за заданими на початку дослідження критеріями, та перевіримо їх

результативність на часовому проміжку 2018-2023рр.

Перевірка роботи стратегій.

Опрацюємо дані котирувань валютної пари EUR/USD за 2018-2023рр. та перевіримо, яка із стратегій принесла б кращий результат у випадку реального застосування.

Перевірка також продемонструє нам, наскільки критерії відбору, розглянуті нами раніше, доцільні для використання.

Передусім проаналізуємо поведінку інструменту протягом даного періоду на основі графіка котирувань.

Рис. 8. Графік котирувань валютної пари EUR/USD протягом 01.2018-03.2023рр. з ковзними середніми періодів 6, 20, 39

Джерело: MetaTrader4

Як бачимо, наявний сильний довгостроковий низхідний тренд, який переривався тривалими корекціями протягом 02.2020р. – 02.2021р., та з 09.2022р. по сьогодні. Звернемо також увагу на поведінку ковзних в моменти розвороту тренду: так як ці індикатори реагують на зміну ціни із запізнення, то поки відбувається їх перестроювання, втрачається частина руху за трендом (та, відповідно, прибутку). Крім цього, 6SMA на

деяких коротких періодах перетинає 20SMA знизу, виключаючи дію сигналу продажу, однак при продовженні руху за трендом ковзна не одразу перетинає 20SMA зверху, та, відповідно, не формується новий сигнал продажу. Через це втрачається частина руху та прибутку відповідно. Врахуємо дані факти далі.

Результати застосування наших торгових стратегій на перевірочному періоді представимо в табличному виді.

Таблиця 3. Результати застосування стратегій на перевірочному періоді.

Стратегія	Q _{Pr.} , шт.	Q _{L.} , шт.	Q _{Tot.} , шт.	PF, %	G _{Pr.} , дол. США	G _{L.} , дол. США	TNP, дол. США
6SMA/20SMA/39SM A	119	103	222	115,53%	10676	9502	1174
20SMA	138	132	270	104,55%	11379	-12232	-853
39SMA	140	130	270	107,69%	12237	11374	863

Пояснення до таблиці: Q_{Pr.} – кількість прибуткових операцій, Q_{L.} – кількість збиткових операцій, Q_{Tot.} – загальна кількість операцій, PF – profit factor GP – gross profit (загальний прибуток), GL – gross loss (загальні втрати), TNP – total net profit.

Як бачимо, із трьох стратегій прибутковими виявились тільки дві: комбінація ковзних та слідування за 39SMA. При цьому стратегія, заснована на слідуванні за 20SMA, яка показала найкращий результат в абсолютних величинах на тестовому діапазоні, принесла збиток на перевірочному діапазоні. Система,

що опирається на ковзні трьох горизонтів, мала найвищий показник профіт фактору на тестовому діапазоні, наразі демонструє найвищий результат та профіт фактор. Продемонструємо графічно, як розподілений прибуток, згенерований даною стратегією, в часі.

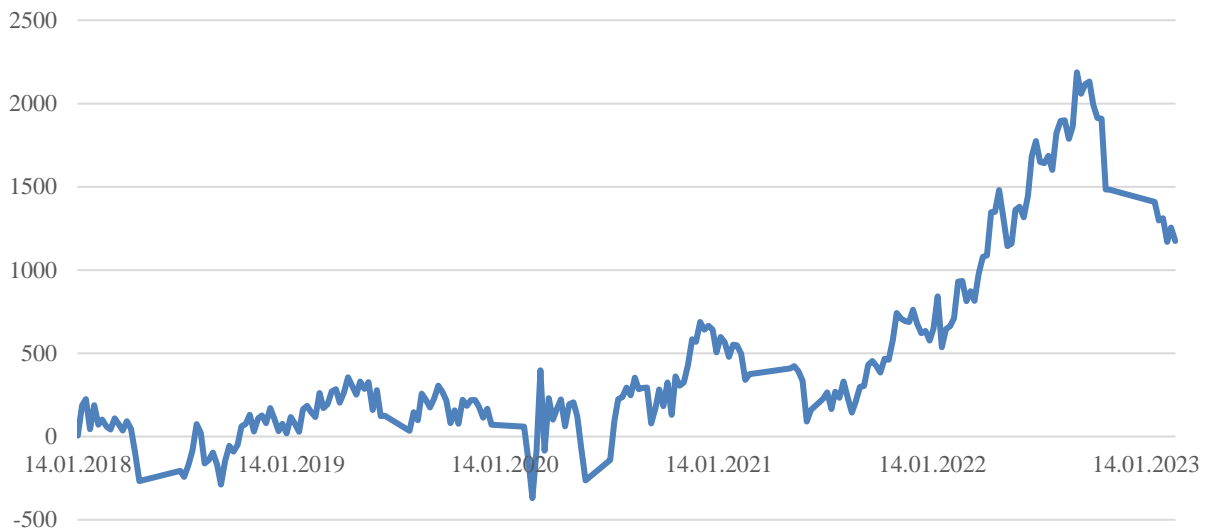

Рис. 9. Кумулятивний результат з використанням 6SMA+20SMA+39SMA, дол. США

Джерело: на основі даних, розрахованих автором

Як бачимо, до початку 2022р. результат застосування стратегії був близько нуля. Це спричинено періодичними скасуваннями сигналу на продаж, які виникали при перетині 6SMA та 20SMA. Власне прибуток, який відображено в

таблиці, було згенеровано протягом періоду 07.2021р. – 09.2022р. Після цього іде період просадки (втрата 820 дол. США), що, як бачимо по графіку котирувань, спричинено корекцією та відповідним переформуванням сигналу.

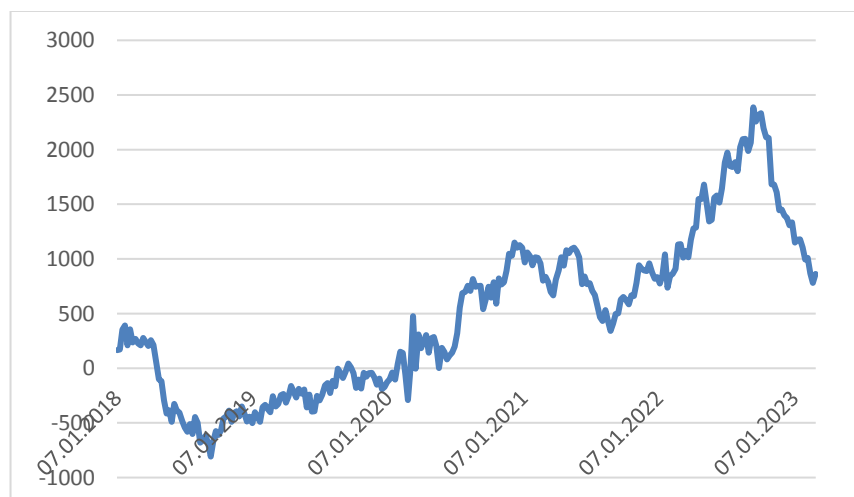

Рис. 10. Кумулятивний результат з використанням 39SMA, дол. США

Джерело: на основі даних, розрахованих автором

Стратегія, заснована на слідуванні за 39SMA, на початку перевірного періоду генерує збиток у 800 дол. США. Однак далі з 09.2018р. по 10.2022р. іде період зростання кумулятивного прибутку, який переривається, як бачимо з графіка котирувань, змінами тренду та відповідною затримкою в формуванні нового сигналу. На піку результат становить (з врахуванням втрати 800 дол. капіталу) близько 3100 дол. США. З 10.2022 відбувається етап формування або нового тренду, або чергової корекції, в яких довгострокова ковзна не забезпечує.

Згідно заданих нами критеріїв відбору оптимальною є стратегія, що використовує для прогнозування руху котирування комбінацію ковзних.

Висновки. На основі проведеного дослідження можемо зробити наступні висновки:

1) Для підвищення імовірності отримання прибутку та його максимізації в довгостроковому періоді при проведенні арбітражних операцій з валютною парою EUR/USD з використанням системи прогнозування, яка базується на простих ковзних середніх, для прогнозування краще використовувати комбінації індикаторів, а саме 6SMA, 20SMA, 39SMA;

2) Використання однієї ковзної також може генерувати прибуток, при цьому дана ковзна має бути високого порядку (запропонований варіант – 39SMA);

3) Використання показників профіт фактору в поєднанні з умовою прибутковості загалом дозволяє відібрати результативні індикатори для формування системи прогнозування;

Література:

1. ISLAM, Md Saiful; HOSSAIN, Emam. Foreign exchange currency rate prediction using a GRU-LSTM hybrid network. *Soft Computing Letters*, 2021, 3: 100009. URL: <http://surl.li/gbove> (дата звернення: 01.03.2023)
2. SOBREIRO, Vinicius Amorim, et al. The profitability of moving average trading rules in BRICS and emerging stock markets. *The North American Journal of Economics and Finance*, 2016, 38: 86-101. URL: <http://surl.li/gbov1> (Дата звернення: 01.03.2023)
3. SALISU, Afees A.; GUPTA, Rangan; OGBONNA, Ahamuefula E. A moving average heterogeneous autoregressive model for forecasting the

4) Відбір індикатора також залежить від моменту виконання аналізу (що ми і бачили по графікам розподілення прибутку), відповідно, для підвищення ефективності торгової системи можна періодично переглядати її складові;

5) Відбір індикаторів також залежить від підходу трейдера. Якщо він є управляючим активами, то демонструвати нульовий результат протягом кількох років не є цільовою моделлю, відтак в систему можуть включатись індикатори коротшого періоду та в інших комбінаціях. Якщо ж управління активами має довгий горизонт планування, то для системи може розглядатись і описаний вище варіант;

6) для уникнення різких втрат в моменти розворотів тренду або корекцій необхідно вводити використання додаткових інструментів, які могли б або згладити ефект, або попередити такий момент (дане питання ми будемо розглядати в подальших статтях з даної теми);

7) ринок FX є ризиковим за рахунок того, що на котирування одночасно може діяти багато глобальних та локальних фундаментальних факторів, а також технічних моментів, що спричиняє драматичні рухи, які можуть суттєво негативно позначитись на капіталі, який перебуває в управлінні трейдера. Відповідно, торгова система повинна включати не тільки точні індикатори, а й певні правила управління позиціями та капіталом.

- realized volatility of the US stock market: Evidence from over a century of data. *International Journal of Finance & Economics*, 2022, 27.1: 384-400. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/ijfe.2158> (Дата звернення: 01.03.2023)
4. YILDIRIM, Deniz Can; TOROSLU, Ismail Hakkı; FIORE, Ugo. Forecasting directional movement of Forex data using LSTM with technical and macroeconomic indicators. *Financial Innovation*, 2021, 7: 1-36. URL: <http://surl.li/gbovr> (Дата звернення: 02.03.2023)
 5. Moving averages: simple and exponential. ChartSchool. [Електронний ресурс] URL: <http://surl.li/gbovx> (Дата звернення: 02.03.2023)

6. SIM, Hyun Sik, et al. Is deep learning for image recognition applicable to stock market prediction? Complexity, 2019, 2019. URL: <https://www.hindawi.com/journals/complexity/2019/4324878/> (Дата звернення: 02.03.2023)
7. ДЯЧЕНКО, Ю. А. Розвиток методів прогнозування динаміки біржових цін на сільськогосподарські товари. 2018. URL: <http://surl.li/gbous> (Дата звернення: 03.03.2023)
8. KUO, Shu-Yu; CHOU, Yao-Hsin. Building Intelligent Moving Average-Based Stock Trading System Using Metaheuristic Algorithms. IEEE Access, 2021, 9: 140383-140396. URL: <https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?tp=&arnumber=9565877> (Дата звернення: 03.03.2023)
9. Джусов А. А. Особенности применения индикатора "скользящая средняя" для повышения эффективности инвестирования / А. А. Джусов // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Менеджмент інновацій. - 2015. - Т. 23, вип. 4. - С. 42-48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdumi_2015_23_4_8. (Дата звернення: 04.03.2023)
10. Бакай С. І. Модель прийняття рішень для фінансових часових рядів на основі пари середніх з використанням оцінки різних часових вимірів / С. І. Бакай, В. В. Кабачий, Р. В. Маслій // Вісник Вінницького політехнічного інституту. - 2017. - № 1. - С. 70-77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvpi_2017_1_13. (Дата звернення: 04.03.2023)
11. Островська К. Ю. Дослідження технічних індикаторів для оптимальної стратегії біржового ринку з використанням Python та бібліотеки Ta-lib / К. Ю. Островська, Н. О. Кислова, О. О. Головацький // Системні технології. - 2018. - Вип. 5. - С. 71-80. - URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/st_2018_5_11. (Дата звернення: 04.03.2023)
12. GROBYS, Klaus; AHMED, Shaker; SAPKOTA, Niranjana. Technical trading rules in the cryptocurrency market. Finance Research Letters, 2020, 32: 101396. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1544612319308852> (Дата звернення: 04.03.2023)
13. LI, Yuming; NI, Pin; CHANG, Victor. Application of deep reinforcement learning in stock trading strategies and stock forecasting. Computing, 2020, 102.6: 1305-1322. URL: <http://surl.li/gbowk> (Дата звернення: 05.03.2023)
14. HARI, Yulius; DEWI, Lily Puspa. Forecasting system approach for stock trading with relative strength index and moving average indicator. Journal of Telecommunication, Electronic and Computer Engineering (JTEC), 2018, 10.2-3: 25-29. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/270215518.pdf> (Дата звернення: 06.03.2023)
15. AYCEL, Üzeyir; SANTUR, Yunus. A new moving average approach to predict the direction of stock movements in algorithmic trading. Journal of New Results in Science, 2022, 11.1: 13-25. URL: <https://web.archive.org/web/20220511052359id/https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1912987> (Дата звернення: 07.03.2023)
16. Moving Average. Справка по MetaTrader 5. [Електронний ресурс]. URL: https://www.metatrader5.com/ru/terminal/help/indicators/trend_indicators/ma (Дата звернення: 10.03.2023)
17. ZHANG, Zezheng; KHUSHI, Matloob. Ga-mssr: Genetic algorithm maximizing sharpe and sterling ratio method for robotrading. In: 2020 International Joint Conference on Neural Networks (IJCNN). IEEE, 2020. р. 1-8. URL: <https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/2008/2008.09471.pdf> (Дата звернення: 10.03.2023)
18. HUANG, Zhe; MARTIN, Franck. Pairs trading strategies in a cointegration framework: back-tested on CFD and optimized by profit factor. Applied Economics, 2019, 51.22: 2436-2452. URL: <http://surl.li/gboww> (Дата звернення: 11.03.2023)
19. QuantifiedStrategies. Trading System And Strategy Performance Metrics [Електронний ресурс]. URL: <https://www.quantifiedstrategies.com/trading-strategy-and-system-performance-metrics/>. (Дата звернення: 11.03.2023)
20. ATAS. Core mathematics for Forex traders. Part 2. [Електронний ресурс]. URL: <http://surl.li/gboxx>. (Дата звернення: 12.03.2023)

References:

1. ISLAM, Md Saiful; HOSSAIN, Emam. Foreign exchange currency rate prediction using a GRU-LSTM hybrid network. Soft Computing Letters, 2021, 3: 100009. URL: <http://surl.li/gbove>.
2. SOBREIRO, Vinicius Amorim, et al. The profitability of moving average trading rules in BRICS and emerging stock markets. The North American Journal of Economics and Finance, 2016, 38: 86-101. URL: <http://surl.li/gbovl>.
3. SALISU, Afees A.; GUPTA, Rangan; OGBONNA, Ahamuefula E. A moving average heterogeneous autoregressive model for forecasting the realized volatility of the US stock market: Evidence from over a century of data. International Journal of Finance & Economics, 2022, 27.1: 384-400. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/ijfe.2158>
4. YILDIRIM, Deniz Can; TOROSLU, Ismail Hakkı; FIORE, Ugo. Forecasting directional movement of Forex data using LSTM with technical and macroeconomic indicators. Financial Innovation, 2021, 7: 1-36. URL: <http://surl.li/gbovr>.
5. Moving averages: simple and exponential. URL: <http://surl.li/gbovx>.
6. SIM, Hyun Sik, et al. Is deep learning for image recognition applicable to stock market prediction?. Complexity, 2019, 2019. URL: <https://www.hindawi.com/journals/complexity/2019/4324878/>
7. DIACHENKO, Y.A. Rozvytok metodiv prohozuvannia dynamiky birzhovyh tsin na silskogospodarski tovary. 2018. URL: <http://surl.li/gbous.pdf>
8. KUO, Shu-Yu; CHOU, Yao-Hsin. Building Intelligent Moving Average-Based Stock Trading

- System Using Metaheuristic Algorithms. IEEE Access, 2021, 9: 140383-140396. URL: <https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?tp=&arnumber=9565877>
9. Dzhusov A. A. Osobennosti primeneniya indikatora "skolzyashchaya srednyaya" dlya povisheniya effektivnosti investirovaniya / A. A. Dzhusov // Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriya : Menedzhment innovatsii. - 2015. - T. 23, vyp. 4. - s. 42-48. - URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdumi_2015_23_4_8
10. Bakai Ye. I. Model pryiniattia rishen dlia finansovykh chasovykh riadiv na osnovi pary serednykh z vykorystanniam otsinky riznykh chasovykh vymiriv / Ye. I. Bakai, V. V. Kabachyi, R. V. Maslii // Visnyk Vinnytskoho politekhnichnoho instytutu. - 2017. - № 1. - S. 70-77. - URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvpi_2017_1_13
11. Ostrovska K. Yu. Doslidzhennia tekhnichnykh indyikatoriv dlia optymalnoi stratehii birzhevoho rynku z vykorystanniam Python ta biblioteki Ta-lib / K. Yu. Ostrovska, N. O. Kyslova, O. O. Holovatskyi // Systemni tekhnolohii. - 2018. - Vyp. 5. - C. 71-80. - URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/st_2018_5_11
12. GROBYS, Klaus; AHMED, Shaker; SAPKOTA, Niranjana. Technical trading rules in the cryptocurrency market. Finance Research Letters, 2020, 32: 101396. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1544612319308852>
13. LI, Yuming; NI, Pin; CHANG, Victor. Application of deep reinforcement learning in stock trading strategies and stock forecasting. Computing, 2020, 102.6: 1305-1322. URL: <http://surl.li/gbowk>
14. HARI, Yulius; DEWI, Lily Puspa. Forecasting system approach for stock trading with relative strength index and moving average indicator. Journal of Telecommunication, Electronic and Computer Engineering (JTEC), 2018, 10.2-3: 25-29. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/270215518.pdf>
15. AYCEL, Üzeyir; SANTUR, Yunus. A new moving average approach to predict the direction of stock movements in algorithmic trading. Journal of New Results in Science, 2022, 11.1: 13-25. URL: https://web.archive.org/web/20220511052359id_/https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1912987
16. Moving Average. Справка по MetaTrader 5. URL: https://www.metatrader5.com/ru/terminal/help/indicators/trend_indicators/ma
17. ZHANG, Zezheng; KHUSHI, Matloob. Ga-mssr: Genetic algorithm maximizing sharpe and sterling ratio method for robotrading. In: 2020 International Joint Conference on Neural Networks (IJCNN). IEEE, 2020. p. 1-8. URL: <https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/2008/2008.09471.pdf>
18. HUANG, Zhe; MARTIN, Franck. Pairs trading strategies in a cointegration framework: back-tested on CFD and optimized by profit factor. Applied Economics, 2019, 51.22: 2436-2452. URL: <http://surl.li/gboww>
19. QuantifiedStrategies. Trading System And Strategy Performance Metrics [Електронний ресурс]. URL: <https://www.quantifiedstrategies.com/trading-strategy-and-system-performance-metrics/>
20. ATAS. Core mathematics for Forex traders. Part 2. URL: <http://surl.li/gboxx>.

УДК 351:004.896:338.242.2
DOI: 10.31732/2663-2209-2022-69-52-59

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ІНДУСТРІЇ 4.0 ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЕКОНОМІЧНУ БЕЗПЕКУ ДЕРЖАВИ: МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТ

Ірина Мігус¹

¹Д.е.н., професор, професор кафедри управління фінансово-економічною безпекою, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна, e-mail: irynamihus@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6939-9097>

THE MAIN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF INDUSTRY 4.0 AND ITS IMPACT ON THE ECONOMIC SECURITY OF THE STATE: AN INTERNATIONAL ASPECT

Iryna Mihus¹

¹Doctor of science (Economics), Professor, Professor of the department of financial and economic security management department, "KROK" University, Ukraine, e-mail: irynamihus@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6939-9097>

Анотація. Розвиток інформаційних технологій в останні десятиліття вимагає як від окремих індивідумів, підприємств і організацій, так і держав, активних реформ у цифровізації всіх процесів та адаптації до них населення. Окремої уваги з цього приводу викликають питання, пов'язані з виникненням потенційних загроз економічній безпеці держави. Метою статті є здійснення аналізу основних тенденцій розвитку індустрії 4.0 в міжнародних масштабах та встановлення її впливу на економічну безпеку держави через виокремлення потенційних загроз її розвитку. Методологічною основою дослідження є аналіз результатів, представлених Європейською комісією у своєму звіті «Digital Economy and Society Index (DESI)», який розробляється щорічно для моніторингу цифрового прогресу держав-членів. У статті досліджено особливості Четвертої промислової революції та індустрії 4.0, що дозволило з'ясувати основні напрями розвитку суспільства: формування цифрових компетенцій та розвиток людського капіталу; формування цифрової інфраструктури; інтеграція цифрових технологій у бізнес та повсякденне життя; удосконалення цифрових державних послуг. Фінляндія, Данія, Нідерланди та Швеція мають найрозвиненішу цифрову економіку в ЄС, за ними йдуть Ірландія, Мальта та Іспанія. Румунія, Болгарія та Греція мають найнижчі показники DESI. Естонія, Фінляндія, Мальта та Нідерланди мають найвищі бали для цифрових державних послуг у DESI, тоді як Румунія та Греція мають найнижчу. Основні результати проведеного дослідження полягають у виокремленні та систематизації потенційних загроз економічній безпеці держави, настання яких негативно може вплинути на її розвиток. Встановлено, що основними загрозами економічній безпеці держави під час індустрії 4.0 є: відсутність або недостатній рівень цифрових компетенцій; висока вартість розробки програмного забезпечення; несприйняття суспільством цифрових нововведень; кібератаки; витоки особистих даних; підробка даних тощо. Детальне вивчення вказаних загроз та їх впливу на економічну безпеку держави може стати напрямом подальших досліджень.

Ключові слова: цифровізація суспільства, індустрія 4.0, економічна безпека держави, загрози.

Формули: 0, **рис.:** 4, **табл.:** 0, **бібл.:** 28

Abstract. The development of information technologies in recent decades requires active reforms in the digitization of all processes and the adaptation of the population to them from individual individuals, enterprises and organizations, as well as from states. Issues related to the emergence of potential threats to the economic security of the state attract special attention in this regard. The purpose of the article is to analyze the main trends in the development of industry 4.0 on an international scale and establish its impact on the economic security of the state by identifying potential threats to its development. The methodological basis of the study is the analysis of the results presented by the European Commission in its report "Digital Economy and Society Index (DESI)", which is developed annually to monitor the digital progress of member states. The article examines the features of the Fourth Industrial Revolution and Industry 4.0, which made it possible to clarify the main directions of the development of society: the formation of digital competences and the development of human capital; formation of digital infrastructure; integration of digital technologies in business and everyday life; improvement of digital public services. Finland, Denmark, the Netherlands and Sweden have the most developed digital economies in the EU, followed by Ireland, Malta and Spain. Romania, Bulgaria and Greece have the lowest DESI scores. Estonia, Finland, Malta and the Netherlands have the highest scores for digital public services in the DESI, while Romania and Greece have the lowest. The main results of the conducted research are the identification

and systematization of potential threats to the economic security of the state, the occurrence of which can negatively affect its development. It was established that the main threats to the economic security of the state during Industry 4.0 are: the absence or insufficient level of digital competences; high cost of software development; non-acceptance of digital innovations by society; cyber attacks; sources of personal data; falsification of data, etc. A detailed study of the specified threats and their impact on the economic security of the state can become a direction of further research.

Keywords: digitalization of society, industry 4.0, economic security of the state, threats.

Formulas: 0, Fig.: 4, Tabl.: 0, bibl.: 28

Вступ. В останні роки інформаційні технології відіграють суттєву роль у житті кожної людини, а отже безпосередньо пов'язані не лише з її особистим життям, а й з її трудовою діяльністю, фінансовими розрахунками, безпекою тощо. Значних сплеск розвитку інформаційних технологій відбувся під час пандемії COVID-19, під час якої більшість працівників виконували свою роботу відділено, а більшість підприємств були змушені змінити свої бізнес-процеси з врахуванням вимог часу.

Саме під час пандемії найбільш актуальними питаннями для всіх підприємств стали підвищення цифрових навичок персоналу та цифровізація бізнес-процесів.

Кожна країна світу по-різному реагувала на виклики індустрії 4.0 у сфері державного управління та самоврядування, що подекуди сприяло швидшому розвитку цифрового суспільства в усіх сферах, в тому числі й в охороні здоров'я та освіті. Без сумніву можна стверджувати, що такі трансформації безпосередньо вплинули також і на економічну безпеку всіх держав світу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Досліджуючи основні тенденції розвитку індустрії 4.0, вважаємо за необхідне встановити основні риси попередніх промислових революцій. Так, перша почалася наприкінці VIII ст. зі збільшенням використання енергії пари та води та призвела до переходу від ручних методів виробництва до машин (тобто механізації); друга почалась наприкінці XIX століття зі збільшення використання електричної енергії, що дозволило масове виробництво (тобто інтенсивне використання електроенергії); під час третьої – почали використовувати електроніку та інтернет-технології 1970-х років і автоматизоване виробництво (тобто цифровізацію) [1–9].

Розвиток ринку, інтернаціоналізація та зростання конкурентоспроможності призвели до появи так званої Четвертої промислової революції та паралельного розвитку як концепції Індустрії 4.0, яка базується на розвитку повністю автоматизованого та інтелектуального виробництва, здатного автономно спілкуватися з основними корпоративними гравцями [10].

Індустрія 4.0 базується на горизонтальній і вертикальній інтеграції виробничих систем, що керуються обміном даними в реальному часі та гнучким виробництвом, щоб забезпечити індивідуальне виробництво [11, 12].

Четверта промислова революція призведе до повної автоматизації та цифровізації процесів, а також використання електроніки та інформаційних технологій (ІТ) у виробництві та послугах у приватному середовищі [13].

McKinsey Global Institute визначає Четверту промислову революцію як епоху «кіберфізичних систем» — систем, які об'єднують обчислення, мережу та фізичні процеси та містять безліч технологій, які охоплюють мобільні пристрої, Інтернет речей (ІоТ), штучні інтелект (АІ), робототехніка, кібербезпека та 3D-друк [14].

Отже, «наслідки розвитку таких технологій, як 3D-друк, послуги онлайн-продажів, такі як автосервіси, медичні огляди з дому, замовлення їжі, що надсилається безпосередньо з магазину в холодильник, і так далі, матимуть значний вплив на зміни на малих і середніх підприємствах (МСП)» [12, с. 2].

Згідно з далекоглядною роботою Шваба (Schwab), Четверта промислова революція розвивається експоненціально, а не лінійно, що не тільки змінює «що» і «як» робити речі, але також «хто» ми є [15].

Запровадження «Індустрії 4.0» принесло і продовжуватиме приносити глибокі зміни в глобальну економіку щодо таких змінних, як інвестиції, споживання, зростання, зайнятість, торгівля, безпека тощо.

Зростання та зайнятість, безумовно, є сферами, які найбільше постраждали від впровадження інновацій, що відносяться до домену Industry 4.0 [15].

Цікаво, що Rübmann M., Lorenz M. та ін. [16], аналізуючи німецький контекст, запропонували очікуване зростання на різних рівнях із застосуванням інновацій, що стосуються Індустрії 4.0. За словами авторів, в результаті перетворень мають відбутись покращення та важливі підвищення продуктивності (виробничі сектори на 90–150 млрд.), зростання доходів (приблизно на 30 мільярдів на рік), зайнятості (зростання на 6 відсотків протягом наступних десяти років) та інвестицій (близько 250 млрд. протягом наступних десяти років).

Термін «Індустрія 4.0» був створений у Німеччині та вперше використаний у 2011 році для визначення нової пропозиції щодо майбутньої німецької економічної політики; в її основі лежали високотехнологічні стратегії [17].

Це не дивно, оскільки найвищий рівень впровадження Industry 4.0 можна побачити в Німеччині, особливо в міжнародних технологічних корпораціях. Такі компанії, як Siemens, General Electric і Mitsubishi вже мають широкий асортимент рішень для виробництва та автоматизації. «Розробники технологій виробництва та автоматизації, такі як DMG Mori, Wittenstein, Bosch, Rockwell, Omron, Schneider, Stäubli, Yaskawa, Kronos, PSI та Software AG, уже продають багато технологій та рішень як Industry 4.0» [18, с. 195].

З 2011 року цей термін широко використовується не лише в Німеччині та в галузі інженерії, де він був вперше введений, але також у сферах економіки та управління. Дійсно, це радикально змінює спосіб структурування фірм і, перш за все, управління ними. Однак, незважаючи на те, що були опубліковані деякі статті, перш за

все в літературі з менеджменту, академічна дискусія про Індустрію 4.0, аналіз його змісту та його детальний опис, а також пояснення його можливих майбутніх розробок заслуговують на більшу увагу [19].

Так, наприклад, Пан М. (Pan M.) та ін. стверджують, що «Індустрія 4.0 представляє здатність промислових компонентів спілкуватися один з одним» [19, с. 1537]. Водночас, Ковач Дж. та Кот С. (Kovacs, G.; Kot, S.) стверджують, що «суттю концепції Industry 4.0 є впровадження мережевих інтелектуальних систем, які реалізують саморегульоване виробництво: люди, машини, обладнання та продукти будуть спілкуватися один з одним» [20, с. 122].

На сьогоднішній день опубліковані значні наукові доробки в сфері менеджменту, які вивчають основні зміни в моделях управління бізнесом і основних компонентах фірм. Так, на найбільшу увагу заслуговує академічна дискусія про Індустрію 4.0, аналіз її змісту та детальний опис, а також пояснення її можливих майбутніх розробок [21-27].

Останнім часом у працях науковців також все більше уваги приділяється питанню розвитку індустрії 4.0 та її впливу на економічну активність окремих країн та світу в цілому. Та на жаль, питанню впливу індустрії 4.0 на економічну безпеку держав приділено недостатньо уваги, що дозволяє окреслити напрями подальших досліджень.

Мета статті. Метою статті є здійснення аналізу основних тенденцій розвитку індустрії 4.0 в міжнародних масштабах та встановлення її впливу на економічну безпеку держави через виокремлення потенційних загроз її розвитку.

Методологічною основою дослідження є аналіз результатів, представлених Європейською комісією у своєму звіті «Digital Economy and Society Index (DESI)», який розробляється щорічно для моніторингу цифрового прогресу держав-членів.

Виклад основних результатів дослідження. Починаючи з 2014 року Європейська комісія відстежує прогрес

держав-членів у сфері цифрових технологій і публікує щорічні звіти Індексу цифрової економіки та суспільства (Digital Economy and Society Index – DESI) [27].

Щороку звіти містять профілі країн, які допомагають державам-членам визначити сфери пріоритетних дій, а також тематичні розділи, що містять аналіз на рівні ЄС у ключових сферах цифрової політики.

На DESI 2020 обговорювалося збільшення використання цифрових рішень під час пандемії COVID-19. Ця тенденція до більшої цифровізації підтверджується дещо вищим темпом зростання впровадження цифрових технологій як громадянами, так і бізнесом на рівні ЄС.

Загалом, за оцінками, пандемія прискорила існуючі тенденції у віддаленій роботі в усьому світі, електронній комерції та автоматизації, а також загострила мобільність робочої сили. Однак ці тенденції не вплинули однаково на громадян і підприємства. Результати свідчать про те, що велике розширення дистанційної роботи після спалаху COVID-19 було сильно спрямоване в бік високооплачуваної роботи білих комірів. Це відображає відмінності в структурі зайнятості, де лише від 33 до 44% робочих місць структурно дозволяють дистанційну роботу.

Підприємства надали більш повністю оцифровані продукти та послуги: 34% до кризи Covid-19 і 50% під час пандемії; і купили більше послуг хмарних обчислень: 24% до пандемії у 2019 році та 41% у 2021 році.

Значні відмінності продовжують зберігатися між великими підприємствами та МСП, враховуючи, що 72% великих підприємств підписалися на послуги хмарних обчислень порівняно з 40% МСП.

Результати DESI 2022 показують, що в той час як більшість держав-членів досягають прогресу в цифровій трансформації, впровадження ключових

цифрових технологій бізнесом, таких як штучний інтелект і великі дані, залишається низьким, навіть серед лідерів ЄС. Недостатній рівень цифрових навичок перешкоджає перспективам майбутнього зростання, поглиблює цифровий розрив і збільшує ризики цифрового відчуження, оскільки все більше послуг, у тому числі найважливіших, переміщуються в Інтернет. Необхідно активізувати зусилля, щоб забезпечити повне розгортання повсюдної інфраструктури зв'язку (зокрема 5G), яка потрібна для високоінноваційних послуг і програм.

Фінляндія, Данія, Нідерланди та Швеція вже декілька років поспіль продовжують залишатися лідерами ЄС у сфері впровадження індустрії 4.0, однак у 2022 році було встановлено, що цифрові проблеми залишаються притаманними також для більшості лідерів.

У 2021 році лише 55% малих і середніх підприємств (МСП) досягли принаймні базового рівня впровадження цифрових технологій. У Швеції та Фінляндії найбільше цифровізованих МСП (86% і 82% мають базовий рівень цифрової інтенсивності відповідно), тоді як Румунія та Болгарія мають найнижчі показники цифровізації МСП. Щоб досягти мети цифрового десятиліття, принаймні 90% малих і середніх підприємств у ЄС повинні мати базовий рівень цифрової інтенсивності до 2030 року.

Підприємства все більше і більше цифровізуються, але використання передових цифрових технологій залишається низьким. Хоча вже 34% підприємств покладаються на хмарні обчислення (у 2021 році), лише 8% використовують штучний інтелект (ШІ) у 2021 році і 14% великих даних - у 2020 році. Дотримуючись пропозиції «Шлях до цифрового десятиліття», щонайменше 75% компаній повинні перейти на технології ШІ, хмари та великих даних до 2030 року.

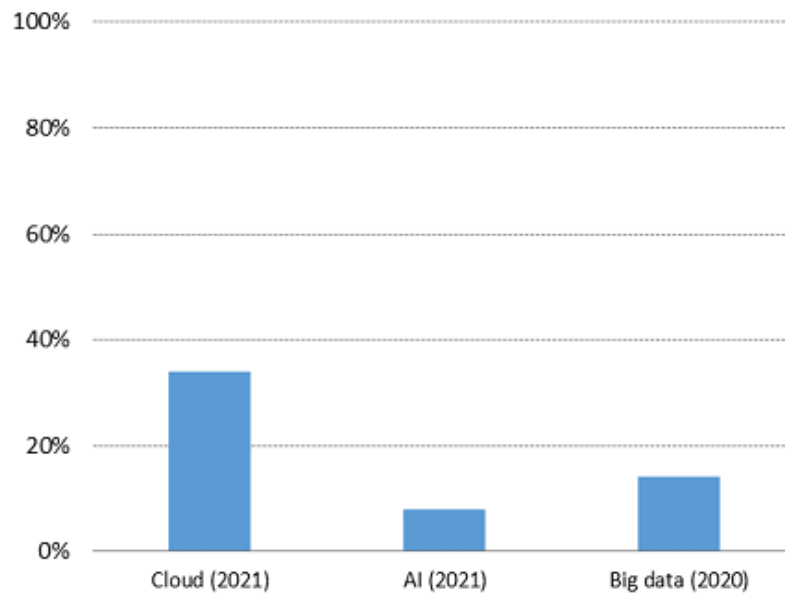

Рисунок 1. Запровадження передових технологій (% підприємств) у ЄС, 2020/2021

Джерело: Євростат, опитування Європейського Союзу щодо використання ІКТ та електронної комерції на підприємствах [28]

Між великими компаніями та малими та середніми підприємствами існує значний розрив не лише у використанні передових технологій, але й у базових цифрових рішеннях, таких як пакет програмного забезпечення для планування ресурсів підприємства (ERP) та залучення до електронної комерції.

Фінляндія, Данія та Швеція посідають найвищі позиції в цифровій трансформації бізнесу.

Цифрові публічні послуги DESI відстежує публічні онлайн-послуги, оцінюючи країни-члени щодо того, чи можливо виконати кожен крок ключових послуг повністю онлайн. У 2021 році оцінки якості досягли 75 зі 100 для цифрових державних послуг для громадян і 82 зі 100 для підприємств. Естонія, Фінляндія, Мальта та Нідерланди мають найвищі бали для цифрових державних послуг у DESI, тоді як Румунія та Греція мають найнижчу. У розробленій стратегії «Шлях до цифрового десятиліття» встановлено мету, згідно з якою до 2030 року всі ключові державні послуги для громадян і бізнесу повинні бути повністю онлайн-овими.

На рис. 2 нижче показано прогрес держав-членів щодо загального рівня цифровізації їхньої економіки та суспільства за останні 5 років. Для кожної країни малюнок показує співвідношення між її показниками DESI 2017 (горизонтальна вісь) і середньорічним зростанням DESI за період 2017-2022 (вертикальна вісь). Як і в класичній теорії економічного зростання, загальна конвергенція спостерігається, коли країни, які починають з нижчих рівнів цифрового розвитку, розвиваються швидшими темпами (ліва частина діаграми). Оцінки DESI чітко показують загальну модель конвергенції в ЄС між 2017 і 2022 роками.

Блакитна лінія на малюнку — це розрахункова модель конвергенції. Країни, які розташовані вище блакитної лінії, зросли більше, ніж очікувалося кривою конвергенції, і тому є «перевищеними». Для країн, розташованих нижче блакитної лінії, навпаки.

На рис. 2 представлено результати Індексу цифрової економіки та суспільства та відносний прогрес держав-членів у період 2017-2022 рр.

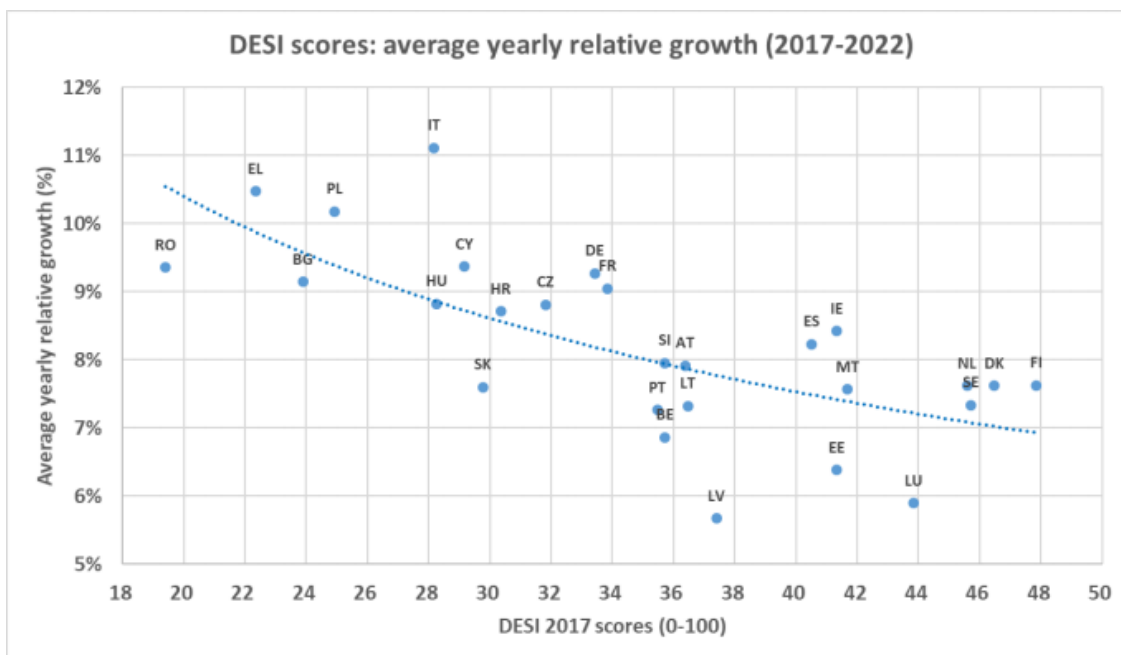

Рисунок 2. Індекс цифрової економіки та суспільства – відносний прогрес держав-членів у період 2017-2022 рр.

Джерело: DESI 2022, Європейська комісія [28]

У наведеній нижче діаграмі (рис. 3) класифікуються країни з високими показниками (верхня частина діаграми) і недостатньо ефективними (нижня частина

діаграми) відповідно до їх відстані від кривої конвергенції (синя лінія на малюнку вище).

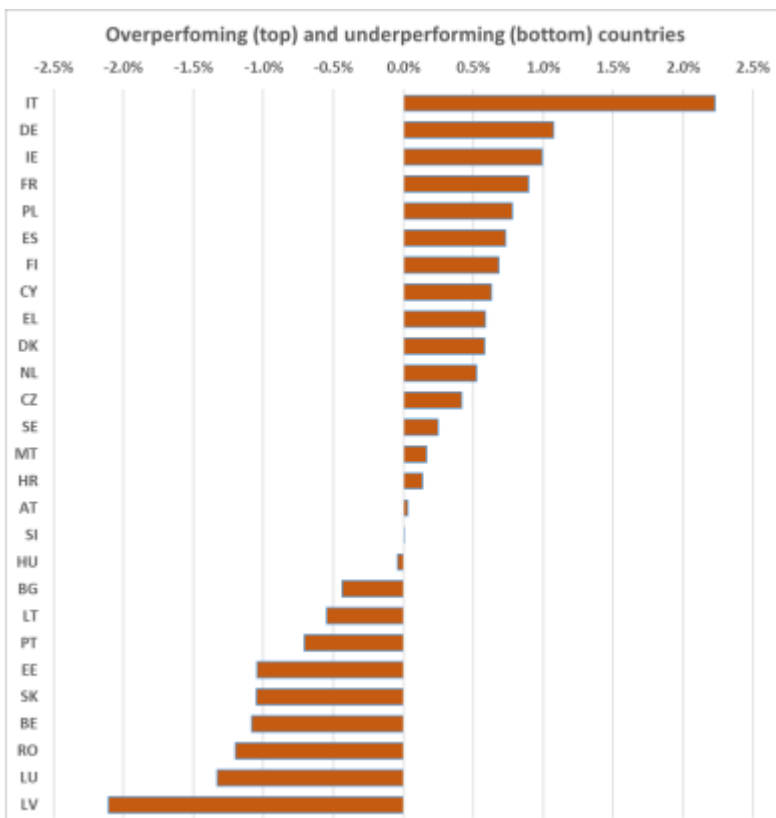

Рисунок 3. Індекс цифрової економіки та суспільства – країни-члени з перевищенням та відставанням (2017–2022 рр.)

Джерело: DESI 2022, Європейська комісія [28]

Італія є найкращою в першій групі, оскільки темпи її зростання значно перевищували очікувані в період між 2017 і 2022 роками. За нею йдуть Німеччина, Ірландія, Франція та Польща серед п'ятірки кращих країн. У нижній групі країн Латвія покращувала показник DESI набагато повільніше, ніж очікувалося за кривою конвергенції, відхиляючись від загальної моделі конвергенції.

Люксембург, Румунія, Бельгія, Словаччина та Естонія також суттєво відхиляються від конвергенції.

На рис. 4 показано рейтинг країн-членів DESI за 2022 рік, згідно з яким Фінляндія, Данія, Нідерланди та Швеція мають найрозвиненішу цифрову економіку в ЄС, за ними йдуть Ірландія, Мальта та Іспанія. Румунія, Болгарія та Греція мають найнижчі показники DESI.

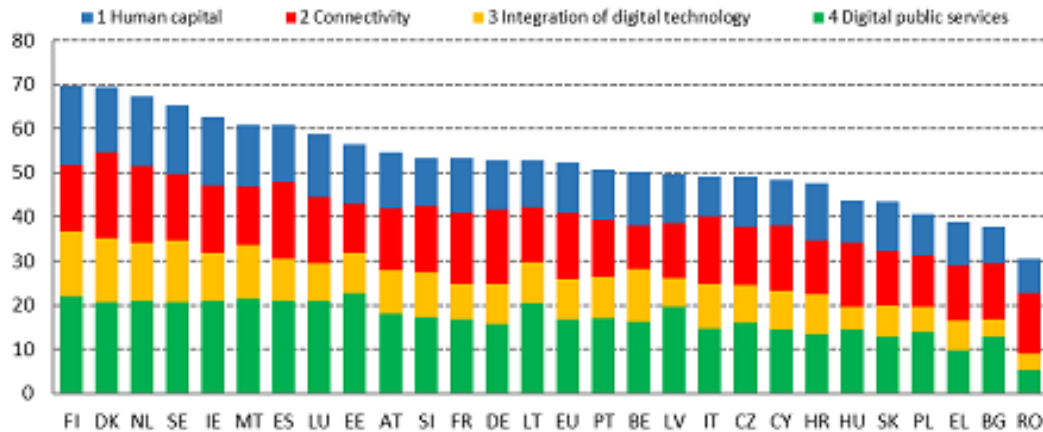

Рисунок 4. Індекс цифрової економіки та суспільства, 2022 р

Джерело: DESI 2022, Європейська комісія [28]

Висновки. За результатами проведеного дослідження можна зробити наступні висновки.

У статті досліджено особливості Четвертої промислової революції та індустрії 4.0, що дозволило з'ясувати основні напрями розвитку суспільства: формування цифрових компетенцій та розвиток людського капіталу; формування цифрової інфраструктури; інтеграція цифрових технологій у бізнес та повсякденне життя; удосконалення цифрових державних послуг.

Вивчено щорічні звіти Європейської комісії, які містять прогрес держав-членів у сфері цифрових технологій у Індексі цифрової економіки та суспільства. Встановлено основні загрози економічній безпеці держави за дослідженими напрямами розвитку суспільства, а саме: формування та розвиток людського капіталу (відсутність або недостатній рівень цифрових компетенцій); формування цифрової інфраструктури (висока вартість розробки програмного забезпечення); інтеграція цифрових

технологій у бізнес та повсякденне життя (несприйняття суспільством цифрових нововведень); удосконалення цифрових державних послуг (кібератаки, витоки особистих даних, підробка даних тощо).

Детальне вивчення вказаних загроз та їх впливу на економічну безпеку держави може стати напрямом подальших досліджень.

Література:

1. Lasi H, Fettke P, Kemper HG, Feld T, Hoffmann M (2014) Industry 4.0. Bus Inf Syst Eng 6:239–242
2. Chen B, Wan J, Shu L, Li P, Mukherjee M, Yin B (2017) Smart factory of Industry 4.0: key technologies, application case, and challenges. IEEE Access 6:6506–6519
3. Pereira AC, Romero F (2017) A review of the meanings and the implications of the Industry 4.0 concept. Procedia Manuf 13:1206–1214
4. Vaidya S, Ambad P, Bhosle S (2018) Industry 4.0—a glimpse. Procedia Manuf 20:233–238
5. Roblek V, Mesko M, Krapez A (2016) A complex view of Industry 4.0. SAGE Open 2:1–11
6. Xu LD, Xu EL, Li L (2018) Industry 4.0: state of the art and future trends. Int J Prod Res 56(8):2941–2962
7. Zhong RY, Xu X, Klotz E, Newman ST (2017) Intelligent manufacturing in the context of Industry 4.0: a review. Engineering 3:616–630

8. Lu Y (2017) Industry 4.0: a survey on technologies, applications and open research issues. *J Ind Inf Integr* 6:1–10
9. Lukac D (2015) The fourth ICT-based industrial revolution “Industry 4.0”—HMI and the case of CAE/CAD innovation with EPLAN P8. In: 2015 23rd Telecommunications forum Telfor (TELFOR). IEEE, New York, pp 835–838
10. Cordes, F.; Stacey, N. Is UK Industry Ready for the Fourth Industrial Revolution? The Boston Consulting Group: Boston, MA, USA, 2017.
11. Li, G.; Hou, Y.; Wu, A. Fourth Industrial Revolution: Technological drivers, impacts and coping methods. *Chin. Geogr. Sci.* 2017, 27, 626–637.
12. Thoben, K.-D.; Wiesner, S.; Wuest, T. “Industrie 4.0” and Smart Manufacturing—A Review of Research Issues and Application Examples. *Int. J. Autom. Technol.* 2017, 11, 4–16.
13. Sommer, L. Industrial revolution-Industry 4.0: Are German manufacturing SMEs the first victims of this revolution? *J. Ind. Eng. Manag.* 2015, 8, 1512–1532.
14. Buguin, J.; Dobbs, R.; Bisson, P.; Marrs, A. *Disruptive Technologies: Advances That Will Transform Life, Business, and the Global Economy*; McKinsey Global Institute: San Francisco, CA, USA, 2013.
15. Schwab, K. *The Fourth Industrial Revolution*; World Economic Forum: Geneva, Switzerland, 2016; ISBN 9781944835002.
16. Rübmann, M.; Lorenz, M.; Gerbert, P.; Waldner, M.; Justus, J.; Engel, P.; Harnisch, M. *Industry 4.0: The Future of Productivity and Growth in Manufacturing Industries*; The Boston Consulting Group, Inc.: Boston, MA, USA, 2015.
17. Mosconi, M. *The New European Industrial Policy*; Routledge: London, UK, 2015; ISBN 9781315761756.
18. Rodić, B. Industry 4.0 and the New Simulation Modelling Paradigm. *Organizacija* 2017, 50.
19. Pan, M.; Sikorski, J.; Kastner, C.A.; Akroyd, J.; Mosbach, S.; Lau, R.; Kraft, M. Applying Industry 4.0 to the Jurong Island Eco-industrial Park. *Energy Procedia* 2015, 75, 1536–1541.
20. Kovacs, G.; Kot, S. New Logistics and Production Trends as the Effect of Global Economy Changes. *Pol. J. Manag. Stud.* 2016, 14, 115–126.
21. Glas, A.H.; Kleemann, F.C. The impact of industry 4.0 on procurement and supply management: A conceptual and qualitative analysis. *Int. J. Bus. Manag. Invent.* 2015, 5, 55–66.
22. Brettel, M.; Friederichsen, N.; Keller, M.; Rosenberg, M. How virtualization, decentralization and network building change the manufacturing landscape: An Industry 4.0 Perspective. *Int. J. Sci. Eng. Technol.* 2014, 8, 37–44.
23. Lee, J.; Kao, H.-A.; Yang, S. Service Innovation and Smart Analytics for Industry 4.0 and Big Data Environment. *Procedia CIRP* 2014, 16, 3–8.
24. Schuh, G.; Potente, T.; Wesch-Potente, C.; Weber, A.R.; Prote, J.P. Collaboration Mechanisms to increase Productivity in the Context of Industrie 4.0. In *Proceedings of the 19th Robust Manufacturing Conference (CIRP)*, Bremen, Germany, 7–9 July 2014; pp. 51–56.
25. Barata, J.; Rupino Da Cunha, P.; Stal, J. Mobile supply chain management in the Industry 4.0 era. *J. Enterp. Inf. Manag.* 2018, 31, 173–192.
26. Liao, Y.; Deschamps, F.; Loures, E.D.; Ramos, L.F.P. Past, present and future of Industry 4.0—A systematic literature review and research agenda proposal. *Int. J. Prod. Res.* 2017, 55, 3609–3629.
27. Mihus, I., & Koval, Y. (2021). Innovative development of enterprises in the conditions of digitalization of the economy. *Science Notes of KROK University*, (2) (62), 159–165. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-62-159-165>
28. Digital Economy and Society Index (DESI) 2022 URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/digital-economy-and-society-index-desi-2022>.

РОЗДІЛ 2. УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

УДК 658:331

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-69-60-69

НАВЧАННЯ ПЕРСОНАЛУ ЯК ЕЛЕМЕНТ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ ПІДПРИЄМСТВА У МІНЛИВОМУ БЕЗПЕКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ ТА ПРИ АКТУАЛІЗАЦІЇ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ В ЕКОНОМІЦІ

Марта Копитко¹

¹Д.е.н., професор, Львівський університет внутрішніх справ, Львів, професор кафедри управлінських технологій, Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: marta_kernytska@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6598-3798>

STAFF TRAINING AS AN ELEMENT OF THE COMPANY'S PERSONNEL POLICY IN A CHANGING SECURITY ENVIRONMENT AND IN THE UPDATE OF CRISIS SITUATIONS IN THE ECONOMY

Marta Kopytko¹

¹Doctor of science (Economics), professor, Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, professor of management technologies department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: marta_kernytska@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6598-3798>

Анотація. Війна в Україні суттєво змінила умови функціонування бізнесу. Під вплив таких викликів, загроз та небезпек український бізнес ще не потрапляє. У зв'язку з цим бізнесу довелося адаптуватися, змінювати місце дислокації виробничих потужностей, працювати в зоні підвищеного ризику із недоукомплектованим штатом, зруйнованими логістичними ланцюгами, дефіцитом товарів та комплектуючих, суттєвим зниженням рівня попиту, високим рівнем інфляції та переорієнтацією державної політики у сектор оборони із зниженням рівня підтримки бізнесу. Але, незважаючи на такий ряд дестабілізуючих чинників вітчизняне бізнес-середовище не зупинилося, а продовжує функціонувати. У статті на основі статистичних даних, результатів опитувань підприємців та аналітичних даних обґрунтовано вплив змін у зовнішньому середовищі на рівень функціонування вітчизняних підприємств і на наслідки у кадровій сфері. Базуючись на цих умовах, визначено перспективним методом налагодження роботи та втримання рівня конкурентоспроможності – зміни в кадровій політиці. Важливим аспектом налагодження роботи в складних умовах війни є удосконалення процесів кадрової політики, що передбачає максимальну підтримку усіх працівників. За умови дефіциту кадрів актуалізується питання їх підготовки та навчання. Тому, дослідження побудоване на аналізі перспективних методів навчання персоналу з врахуванням мотиваційних аспектів та впливу агресивних загроз зовнішнього середовища. Визначено перелік переваг для роботодавців внаслідок навчання персоналу, зокрема, - це можливість забезпечити підприємство високопрофесійними кадрами, які здатні вирішувати найскладніші завдання; знизити плінність кадрів, сформувати кадровий резерв, знизити витрати на підбір кадрів та підвищити рівень мотивації співробітників. Крім того, систематизовано перелік переваг для працівників: набуття нових професійних знань і навичок, можливість отримати вищу зарплату, посадове підвищення кваліфікації, впевненість у майбутньому, відсутність страху втратити роботу, зростання поваги і вдячності, підвищення мотивації праці. З метою заохочення працівників до навчання запропоновано реалізувати наступні кроки: підтримувати позитивне навчальне середовище; дорослі особи досягають найвищих академічних досягнень, коли їх навчання супроводжується фізичним, розумовим та емоційним комфортом; залучати осіб до сучасної методики навчання; використовувати елемент співпраці між особами, які навчаються; використовувати різноманітні методи навчання; використовувати відступи в сучасній методиці навчання.

Ключові слова: управління підприємством, персонал, управління персоналом, кадрова політика, навчання персоналу, компетентності, національна безпека, мінливе безпечове середовище, війна, ризики, загрози, небезпеки, кризові ситуації.

Формули: 0; рис.: 6; табл.: 0, бібл.: 8

Abstract. *The war in Ukraine significantly changed the conditions of business operation. Ukrainian business has not yet come under the influence of such challenges, threats and dangers. In this regard, the business had to adapt, change the location of production facilities, work in a high-risk zone with an understaffed staff, destroyed logistics chains, a shortage of goods and components, a significant decrease in the level of demand, a high level of inflation and a reorientation of state policy to the defense sector with a decrease in the level of business support. But, despite such a number of destabilizing factors, the domestic business environment has not stopped, but continues to function. In the article, based on statistical data, the results of surveys of entrepreneurs and analytical data, the influence of changes in the external environment on the level of functioning of domestic enterprises and on the consequences in the personnel sphere is substantiated. Based on these conditions, a promising method of improving work and maintaining the level of competitiveness - changes in personnel policy - has been determined. An important aspect of establishing work in the difficult conditions of war is the improvement of personnel policy processes, which provides maximum support for all employees. Given the shortage of personnel, the issue of their training and education is becoming urgent. Therefore, the study is based on the analysis of promising methods of personnel training, taking into account motivational aspects and the influence of aggressive threats from the external environment. A list of advantages for employers as a result of personnel training has been defined, in particular, it is an opportunity to provide the enterprise with highly professional personnel capable of solving the most difficult tasks; to reduce staff turnover, to form a staff reserve, to reduce recruitment costs and to increase the level of employee motivation. In addition, a list of benefits for employees has been systematized: acquisition of new professional knowledge and skills, the opportunity to receive a higher salary, professional development, confidence in the future, lack of fear of losing a job, increased respect and gratitude, increased work motivation. In order to encourage employees to study, it is proposed to implement the following steps: maintain a positive learning environment. adults achieve their highest academic achievement when their learning is accompanied by physical, mental, and emotional comfort; to involve people in modern teaching methods; to use the element of cooperation between persons who are studying; use various teaching methods; use indents in modern teaching methods.*

Keywords: *enterprise management, personnel, personnel management, personnel policy, personnel training, competencies, national security, changing security environment, war, risks, threats, dangers, crisis situations.*

Formulas:0; fig.: 6; tabl.: 0; bibl.: 8

Постановка проблеми. Війна докорінно змінила умови ведення бізнесу в Україні. Окупація значної території України, фізичне руйнування підприємств, дефіцит кадрів через еміграцію населення та призов до лав ЗСУ, руйнування логістичних ланцюгів, знищення майна та смерть людей, падіння рівня зростання національної економіки, порушення експортно-імпортних зв'язків, проблеми із забезпечення енергоносіями, перебої у постачанні електроенергії, паніка – ці та багато інших факторів стали причиною перебудови національного бізнес-середовища. Підприємства опинилися в умовах неймовірної кількості ризиків та загроз, реальних небезпек і повинні були організувати свою діяльність в умовах їх впливу. Крім того, умови настільки швидко змінюються, що навіть до впливу негативних факторів неможливо адаптуватися на тривалий період. Тому, особливої актуальності в таких умовах набуло питання продовження функціонування суб'єктів господарювання. Однією із вагомих складових діяльності визначено забезпечення кадровими ресурсами. Тому, дослідження побудоване на формуванні кадрової політики

підприємств в умовах мінливого середовища для формування стабільного кадрового забезпечення діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання підготовки та перепідготовки, підвищення рівня компетентностей працівників є поширеними темами для дослідження вітчизняних та іноземних науковців. Але, практично відсутні дослідження, які враховують вплив умов функціонування підприємств під час війни та тотальне ускладнених умов ведення бізнесу при мінливому безпековому середовищі.

У праці [1] здійснено важливий аналіз впливу на рівень національної стійкості умов мінливості та невизначеностей безпекового середовища. При цьому екстраполяція висновків дозволяє розуміти умови функціонування бізнес-середовища через призму національної безпеки.

Ґрунтовне вивчення впливу негативних факторів війни економічного, правового, регіонального та екологічного характеру здійснено у попередніх авторських працях [2, 3].

Вивченням питань безперервного навчання персоналу присвячено ряд сучасних досліджень [4, 5], які акцентують

увагу на вагомості організації системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації персоналу для забезпечення можливості для інноваційного розвитку підприємств та втримання конкурентних переваг. Натомість, в умовах війни досить складно говорити про перспективи інноваційної діяльності, а домінантним аспектом стає – продовження діяльності підприємства загалом та забезпечення персоналу робочими місцями.

Війна в Україні спричинила колапс у національному бізнес-середовищі та нанесла значної шкоди економіці Європи. Це вперше за останні 80 років бізнес зазнає таких потрясінь, тому особлива увага повинна бути зосереджена на дослідженнях впливу негативних факторів на результати діяльності підприємств з акцентом на процес ресурсного забезпечення, зокрема кадрами.

Формулювання цілей статті. Метою статті є визначення впливу війни на український бізнес, обґрунтування домінантного впливу кадрових ресурсів на стійкість підприємств та підтримання їхнього функціонування в умовах мінливого без пекового середовища, а

також розроблення пропозицій щодо навчання персоналу на підприємствах з метою реалізації кадрової політики, яка дозволить втримати наявний кадровий потенціал і одночасно впливати на його розвиток.

Виклад основного матеріалу дослідження. Війна спричинила суттєву перебудову економіки України. Вітчизняні підприємства впродовж усього періоду працювали під впливом великої кількості дестабілізуючих чинників, але 2022 рік став ще більшим випробуванням. Домінантним питанням у сфері бізнесу стало не отримання високих прибутків і забезпечення показників ліквідності та рентабельності, а збереження бізнесу загалом. За даними НБУ, від війни економіка України втрачає понад 50 млрд. грн. без врахування втрат від руйнувань [6]. Промислове виробництво в Україні зосереджене на її сході, де ведуться активні бойові дії, що зумовило необхідність підприємств змінювати місце функціонування. Так, понад третина підприємств зупинила свою діяльність на сході України і 17% підприємств – на півдні (рис. 1).

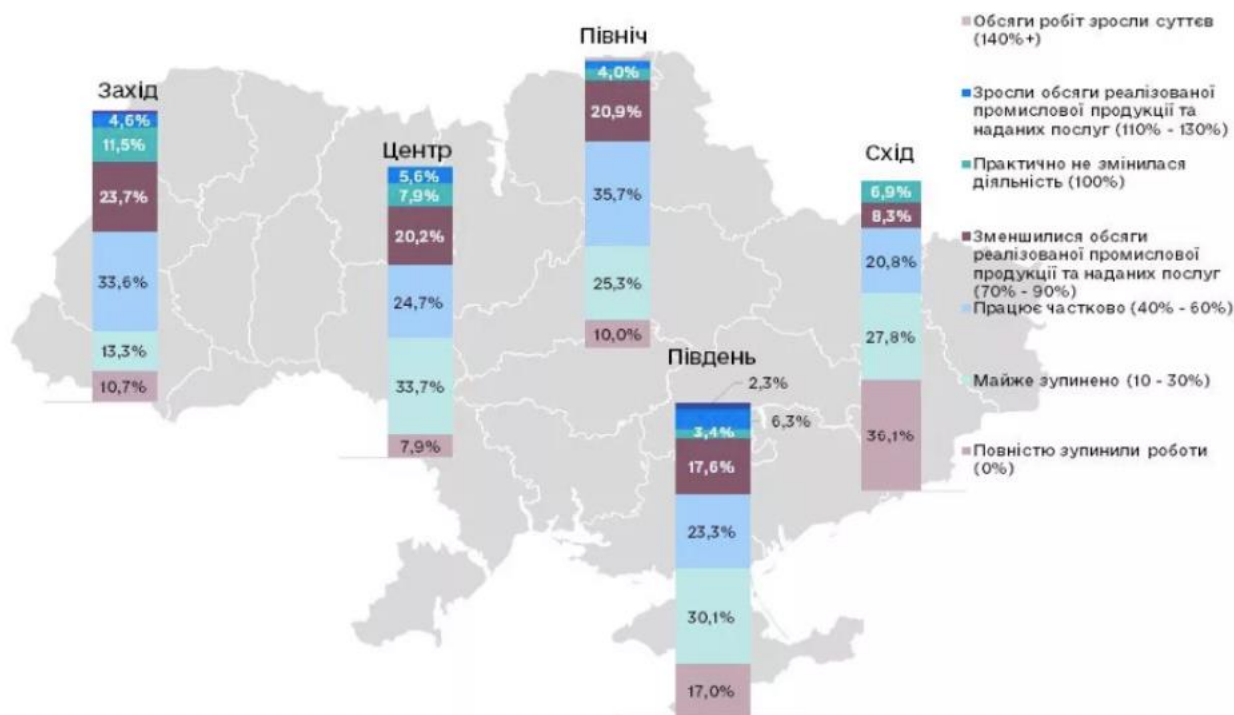

Рис. 1. Стан бізнесу станом на серпень 2022 р., порівнюючи з періодом до 24.02.2022 р.
 Джерело: <https://cid.center/state-and-needs-of-business-in-ukraine-regional-trends-summer-2022/>

Окрім скорочення кількості діючих підприємств, переважна більшість підприємств скоротили темпи зростання і це суттєво вплинуло на процес найму персоналу. Так, у березні 2022 р. кількість вакансій, за даними work.ua, скоротилася із 86000 у 2021 р. до 8000 у 2022 р., помірне зростання спостерігалось до жовтня 2022 р. і становило 58000 вакантних робочих місць

у 2022 р. (119000 у 2021 р.) (рис. 2). Поступове зростання кількості вакансій спричинене відновленням роботи підприємств на де окупованих територіях та релокацією бізнесу, яка вже встигла відбутися. Крім того, значна кількість громадян повернулася із-за кордону, що вплинуло на активізацію створення робочих місць.

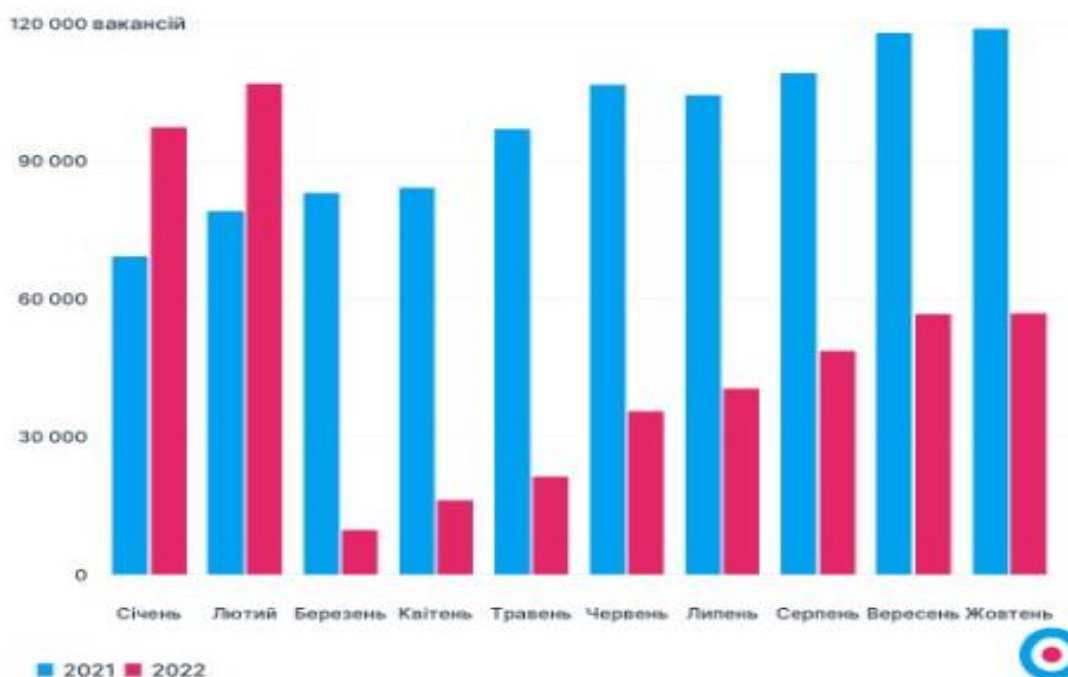

Рис. 2. Динаміка зміни кількості вакансій в Україні (2021-2022 рр.) під впливом війни
Джерело: work.ua

Зміни у бізнес-середовищі спричинили і зміни в системі оплати праці працівників. Перші місяці війни під впливом дефіциту кадрів певних спеціальностей (зокрема, водіїв), призвели до певного зростання рівня зарплати до 10% - для водіїв), натомість станом на кінець літа на понад 20% зарплата зростає у товаровзнавців, керівників магазинів, адміністраторів. За результатами досліджень Асоціації рітейлерів України та порталу rabota.ua (рис. 3), лише у третини опитаних рівень

зарплати не змінився під впливом війни, кожен четвертий опитаний відповів, що не має можливості виплачувати зарплату, понад 10% - виплачує зарплату частково у розмірі від 60% до 90%, понад 16% - виплачує зарплату частково у розмірі від 30% до 60%, понад 12% - виплачує зарплату частково у розмірі від 0% до 30%. Про підвищення зарплати для ключових працівників повідомили 1% опитаних, та лише 0,5% - підвищення для усіх працівників.

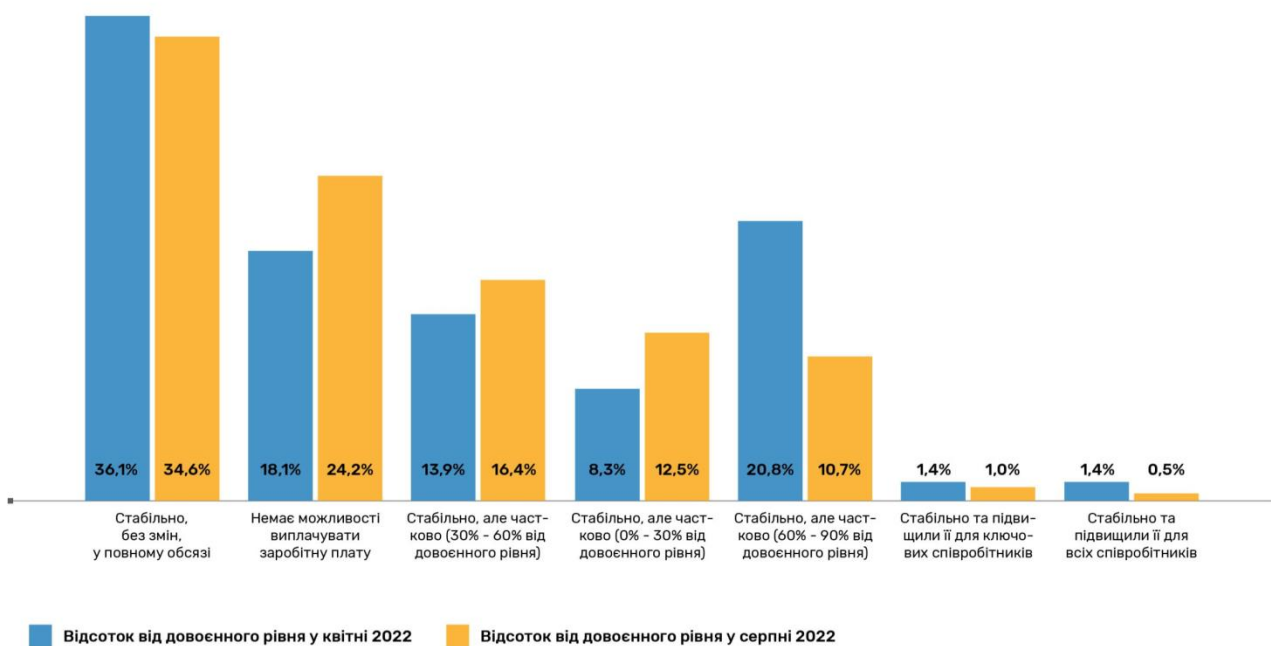

Рис. 3. Динаміка зарплат працівників в Україні у 2022 р.

Джерело: <https://rau.ua/novyni/specproekt-rau-i-robota-ua/>

Аналізуючи показники рівня скорочень працівників у час війни, то (див.

рис. 4) негативна тенденція дещо зменшилася.

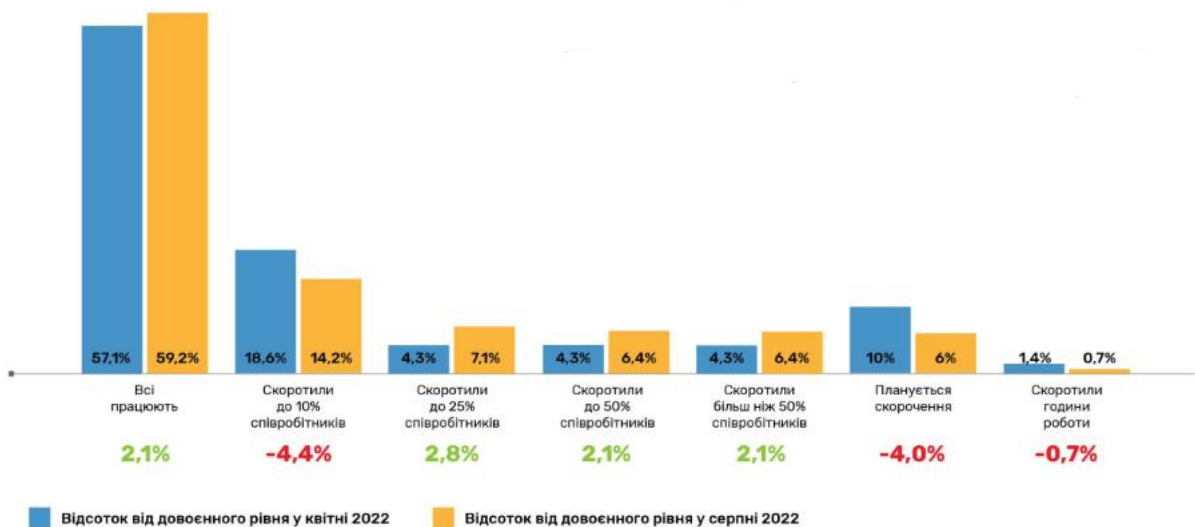

Рис. 4. Динаміка рівня скорочень працівників в Україні у 2022 р.

Джерело: <https://rau.ua/novyni/specproekt-rau-i-robota-ua/>

Підприємства, окрім тих, які припинили свою діяльність, змінили підходи у кадровій політиці та спрямували її на втримання працівників. Суттєво змінилася система комунікації всередині підприємств: зростає кількість зустрічей, колективних обговорень викликів та

проблем, запроваджено системи анкетувань, які дозволяють регулярно визначати чи співробітники у безпеці та чи потребує хтось з них допомоги, зміна системи мотивації (за виконання роботи відсутніх колег, за роботу під час сирен, за волонтерство, за працю на території із

напруженою ситуацією тощо), налагодження гарячих ліній психологічних консультацій чи зустрічей із психологами.

Під дією проблем у бізнес-сфері керівники підприємств почали впродовж 2022 року щораз більше замислюватися над підвищенням рівня компетентностей власних працівників. На цей крок наштовхнула війна, яка спричинила дефіцит кадрів, а тому треба було навчитися «закривати» існуючими працівниками всю кадрову потребу. Тому, період літа-осені 2022 р. активізувався попит на бізнес-тренінги, он-лайн курси, зріс попит на навчання на магістерських програмах та у бізнес-школах.

Процес навчання персоналу є складним та багатокомпонентним та потребує комплексного підходу до його організації. Дуже важливо правильно обрати необхідний вид навчання, визначити його мету та очікувані результати. Доцільного наголосити, що досить специфічним етапом є налаштування персоналу на необхідність такого навчання. З цією метою повинна бути погоджена система мотивації. Лише розуміючи вигоду від навчання, працівники погодяться витратити час та прикласти зусилля для інших форм робіт, окрім виконання функціональних обов'язків.

Зміст процесу навчання персоналу наведено на рис. 5.

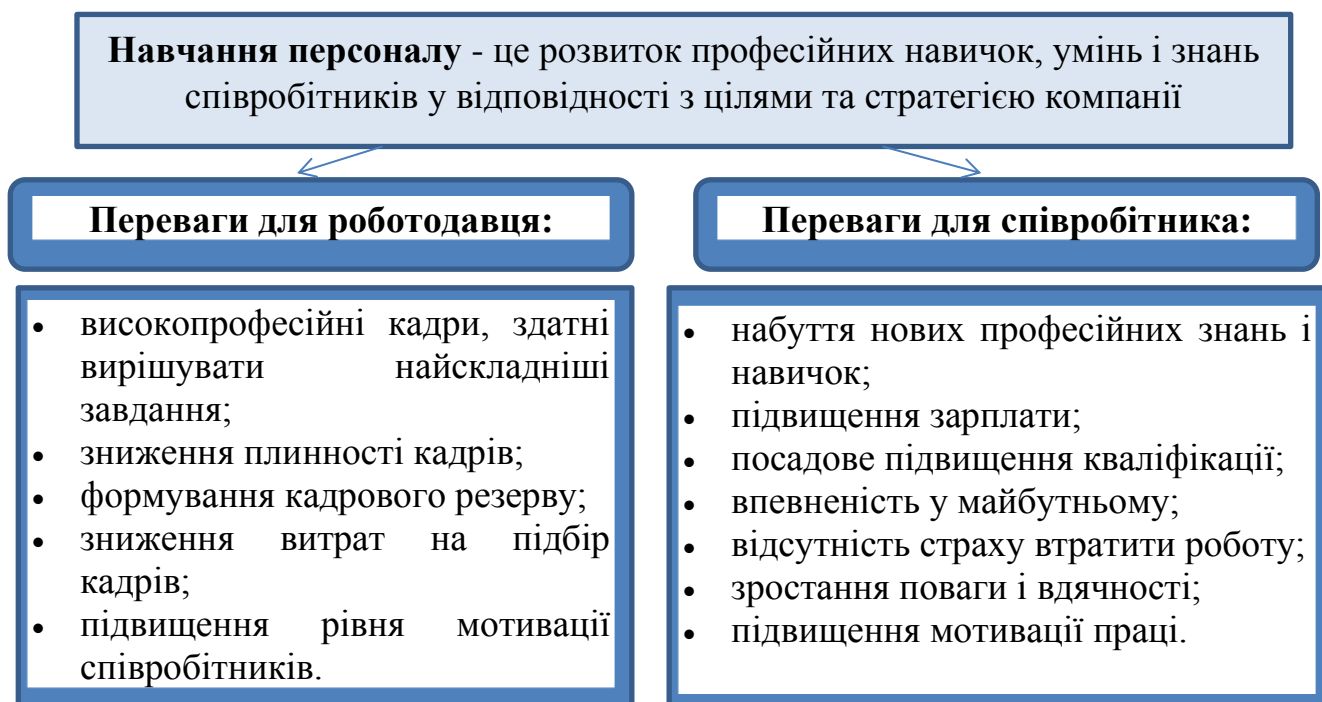

Рис. 5. Зміст процесу навчання персоналу

Джерело: авторська розробка на основі <https://bigenergy.com.ua/fnansi/bznes-dlya-pdpri/975-navchannya-personalu--7-krokov-organizacii-rozvitku-personalu.html>

Більшість методів навчання працівників можна розділити на дві категорії: методи навчання на робочому місці та методи навчання поза робочим місцем.

Методи навчання на робочому місці навчають працівників, показуючи їм на постійній основі, як виконувати свої обов'язки. Співробітники зазвичай не залишають своє робоче місце (або навіть

будівлю компанії) для навчання – вони працюють і навчаються одночасно.

Приклади методів навчання на робочому місці:

1. Неформальне навчання між колегами. Зазвичай це відбувається, коли компанія не забезпечує формального навчання. Нові співробітники отримують основні інструкції від своїх керівників і

колег, і вони вчать, спостерігаючи за ними.

2. Вступний інструктаж. Цей тип навчання призначений для нових співробітників, щоб допомогти їм адаптуватися до організації. Їх можна проводити на робочому місці, коли інструктор представляє нових працівників компанії, колегам і людям, з якими вони працюватимуть, а також показує їм приміщення компанії та знайомить із робочим середовищем.

3. Практичний тренінг. Такий тип навчання орієнтований на індивідуальні потреби працівника і відразу застосовується в його роботі. Це ефективний метод, коли йдеться про нове обладнання та бізнес-процедури. Це також займає багато часу та вимагає присутності наставника або навченого інструктора для підтримки працівників. Наприклад, працівник може навчитися керувати машиною чи обладнанням лише після того, як його навчить досвідчений працівник або керівник.

4. Чергування роботи. За цією системою працівники чергують посади, а не залишаються на одній конкретній посаді. Основна мета цього типу навчання – підвищити базові знання учасників, дозволивши їм отримати досвід роботи на різних посадах у компанії.

5. Навчання новоприйнятих працівників. Коли для виконання роботи потрібен високий рівень кваліфікації, але важко знайти людину з такою кваліфікацією, компанії часто розробляють власні програми навчання. Такі працівники починають працювати під наглядом досвідчених наставників або експертів до тих пір, поки не стануть самостійними і зможуть самостійно виконувати свою роботу.

6. Стажування. Завдяки спільним зусиллям навчальних закладів та організацій практика допомагає студентам отримати досвід роботи та застосувати отримані знання на практиці.

7. Коучинг. Як і наставництво, коучинг може відбуватися в компанії по-різному. Одним із способів є призначення

для працівника у помічники старшого працівника, який навчається своїй роботі під його керівництвом (подібно до практичного навчання, але більше підходить для «білих комірців»). Інший спосіб – найняти зовнішнього тренера: співробітники можуть планувати регулярні заняття з тренером, щоб обговорити цілі компанії для них і скласти плани дій для досягнення цих цілей [7].

Методи навчання за межами підприємства зазвичай вимагають, щоб співробітники залишали своє робоче місце або навіть приміщення компанії, щоб навчатися. Через це працівники можуть стати, принаймні тимчасово, менш продуктивними.

Ось кілька прикладів методів навчання за межами підприємства:

1. Лекції / конференції. Цей метод можна використовувати для навчання відповідності, навчання нових методів або мотивації співробітників. Він орієнтований на викладання теоретичних знань. Зазвичай це передбачає найм доповідача або досвідченого професіонала для навчання. Крім того, співробітники можуть бути відряджені на кілька днів для участі в конференції.

2. Симуляції. Симуляції дозволяють працівникам використовувати свої знання на практиці, максимально точно дублюючи реальні умови праці. Методи імітаційного моделювання успішно застосовуються, наприклад, в авіаційній промисловості. Створювати змодельовані сценарії нелегко й недешево, але цей тип навчання особливо важливий у середовищах високого ризику, де помилки можуть обійтися ще дорожче.

3. Тематичні дослідження. Кейс-стаді передбачає аналіз реальних прикладів людей або компаній, які використовували певний метод для досягнення певного результату. Кожен аспект життя та історії суб'єкта аналізується, щоб навчитися діяти подібним чином і досягати однакових результатів.

4. Он-лайн навчання. Цей метод можна використовувати як на робочому місці, так і поза ним, але з практичних міркувань он-лайн-навчання поза робочим

місцем стає все більш популярним. Технології асинхронного навчання дозволяють тренерам розробляти навчальні матеріали для учасників, які потім можуть отримати до них доступ у зручний час.

5. Спонсорована освіта. Деякі компанії вважають за краще оплачувати навчання своїх співробітників у зовнішній установі, наприклад, університеті, а не розробляти внутрішню програму навчання. У таких ситуаціях працівник може бути делегований для участі в заняттях під час або поза робочим часом [7].

Також можна поєднати наведені вище методи для створення підходу змішаного навчання, яке може бути дуже ефективним у широкому спектрі тем.

Фактори, на які слід звернути увагу при виборі типу навчання для організації:

1. Бюджет. Визначити чи може компанія дозволити собі оплачувати екстернатне навчання, чи може вона дозволити собі відряджати працівників для

навчання та на який термін. Якщо витрати занадто високі, то можна розглянути інші дешевші варіанти, такі як ротація робочих місць, вступне навчання, змішане навчання та он-лайн-навчання.

2. Посада. Якій роботі потрібно навчати персонал? Навчання «білих комірців» поза робочим місцем може бути легшим, але фізичні працівники (наприклад, виробничі працівники) можуть потребувати навчання на місці.

3. Час. Деяким компаніям легше запропонувати співробітникам пройти навчання в робочий час, щоб за ними можна було стежити. Інші вважають за краще використовувати власний час працівників для навчання.

Дослідження, яке було проведене у країнах Європи [8], засвідчило, що небажання вчитися у більшості респондентів викликане ставленням до навчання як до примусу (рис. 6).

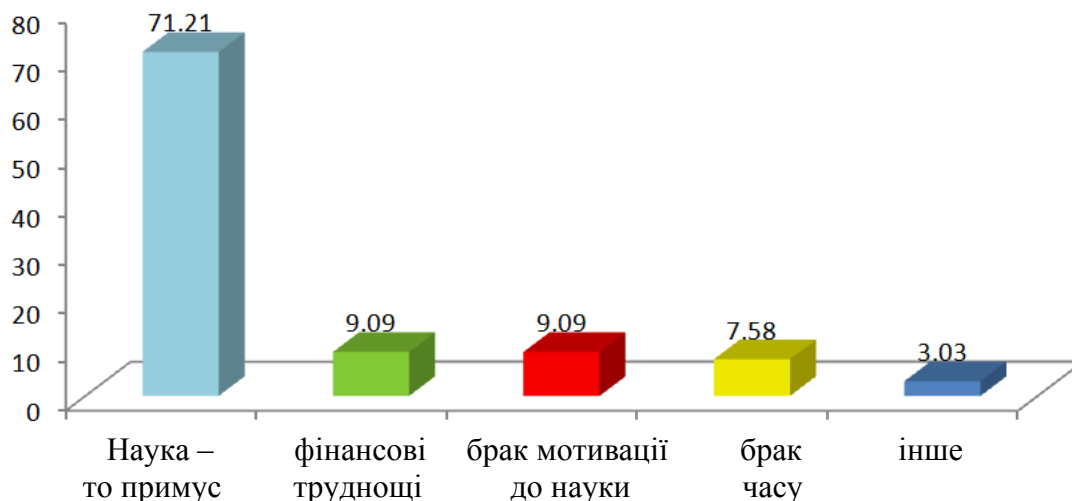

Рис. 6. Причини зупинки навчання дорослими особами

Джерело: <https://www.edulider.pl/edukacja/metody-nauczania-doroslych>

З метою заохочення працівників до навчання доцільно рекомендувати наступні кроки:

1. Підтримувати позитивне навчальне середовище. Дорослі особи досягають найвищих академічних досягнень, коли їх навчання супроводжується фізичним, розумовим та емоційним комфортом. Позитивне навчальне середовище одночасно розслабляє та стимулює дорослих. Відчуття безпеки, цікавість і

задоволення оптимізують процес навчання дорослих.

2. Залучати осіб до сучасної методики навчання. Дорослі вчаться найшвидше, коли беруть активну участь у діяльності. Навчаючи, необхідно пам'ятати, що знання – це не речовина, яка засвоюється, а матеріал, який учень створює в процесі навчання.

3. Використовувати елемент співпраці між особами, які навчаються. Більшість

людей найефективніше навчаються в середовищі співпраці. У той час як традиційний вчитель наголошував на важливості конкуренції між учнями, Девід Мейер у своїй теорії сучасного навчання наголошує на дружній співпраці між учнями.

4. Використовувати різноманітні методи навчання. Дорослі вчать найшвидше, коли у них є широкий вибір способів навчання. Сучасна модель освіти дорослих дозволяє використовувати техніки, які торкаються всіх органів чуття учнів, завдяки чому навчальний процес набирає обертів і дає дивовижні результати.

5. Використовувати відступи в сучасній методиці навчання. Дорослі досягають дуже хороших результатів навчання, коли навчальний процес наголошує на контексті даних знань. Сухі факти та окремі навички запам'ятати нелегко. Найкращий спосіб навчання дорослих – це передача матеріалу за допомогою: емоційно захоплюючого вступу, відкритості до зворотного зв'язку від учасників, роздумів, оцінювання та виведення з теми.

Висновки. Отже, на основі проведеного дослідження визначено проблему функціонування вітчизняних підприємств під впливом війни, акцентовано увагу на їхніх результатах діяльності впродовж березня-жовтня 2022 р. і визначено фактор кадрового забезпечення домінантним для забезпечення безперервного функціонування бізнесу. З метою проведення ефективної кадрової політики запропоновано вітчизняним підприємствам активізувати роботу із навчання та підвищення рівня компетентності працівників з метою мінімізації ризиків від відтоку кадрів.

Перспективою подальших досліджень є аналіз можливостей створення міжнародної кооперації підприємств для подолання наслідків кризи через війну.

Література:

1. Резнікова О. О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища: монографія. Київ: НІСД, 2022. 532 с
2. Kopytko M., Franchuk V., Panchenko V., Viunyk O., Myshchysyn O. Impact of Military Actions on the EU Labor Market. *International Journal of Computer Science and Network Security*. 2022. Vol. 22. No. 5. pp. 25-30
3. Kopytko M., Grabar N., Storozhuk O., Borutska Y., Doroshenko T. Influence of Negative Factors of War: Economic, Legal, Regional and Environmental Aspects. *International Journal of Computer Science and Network Security*. 2022. Vol. 22. No.6. pp. 13-18.
4. Данюк В. М. Безперервний розвиток персоналу як домінантний чинник інноваційного виробництва. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. 2018. № 1 (15). С. 36-49.
5. Чиж В. І., Гавриленко Я. В. Розвиток персоналу як складова стратегії управління в інформаційному суспільстві. *Modern Economics*. 2021. № 26(2021). С. 160-166.
6. Рихліцький В. Бізнес в умовах війни: хто зазнав найбільших втрат та як відновлюються підприємства URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/03/23/684549/> (дата доступу 28.10.2022).
7. 12 skutecznych metod szkolenia pracowników, które wpłyną na rozwój twojej firmy. URL: <https://www.easy-lms.com/pl/centrum-wiedzy/centrum-szkolenia-pracownikow/metody-szkolenia-pracownikow/item12836> (дата доступу 07.11.2022).
8. Metody nauczania dorosłych. URL: <https://www.edulider.pl/edukacja/metody-nauczania-doroslych> (дата доступу 07.11.2022).

References:

1. Reznikova O. O. Natsionalna stiikist v umovakh minlyvoho bezpekovoho seredovishcha: monohrafiia [National resilience in a changing security environment]. Kyiv: NISD, 2022. 532 s. [in Ukrainian].
2. Kopytko M., Franchuk V., Panchenko V., Viunyk O., Myshchysyn O. Impact of Military Actions on the EU Labor Market. *International Journal of Computer Science and Network Security*. 2022. Vol. 22. No. 5. pp. 25-30
3. Kopytko M., Grabar N., Storozhuk O., Borutska Y., Doroshenko T. Influence of Negative Factors of War: Economic, Legal, Regional and Environmental Aspects. *International Journal of Computer Science and Network Security*. 2022. Vol. 22. No.6. pp. 13-18.
4. Daniuk V. M. Bezperervnyi rozvytok personalu yak dominantnyi chynnyk innovatsiinoho vyrobnytstva [Continuous development of personnel as a dominant factor of innovative production]. *Sotsialno-trudovi vidnosyny: teoriia ta praktyka* [Social and labor relations: theory and practice]. 2018. № 1 (15). S. 36-49. [in Ukrainian].
5. Chyzh V. I., Havrylenko Ya. V. Rozvytok personalu yak skladova stratehii upravlinnia v informatsiinomu suspilstvi [Personnel development as a component of the

management strategy in the information society]. Modern Economics. 2021. № 26(2021). S. 160-166. [in Ukrainian].

6. Rykhlitskyi V. Biznes v umovakh viiny: khto zaznav naibilshykh vtrat ta yak vidnovliuutsia pidpriemstva [Business in the conditions of war: who suf] URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/03/23/684549/> (access 28.10.2022). [in Ukrainian].

7. 12 effective methods of employee training that will affect the development of your company. URL:

<https://www.easy-lms.com/pl/centrum-wiedzy/centrum-szkolenia-pracownikow/metody-szkolenia-pracownikow/item12836> (access 07/11/2022). [in Polish]

8. Adult teaching methods. URL: <https://www.edulider.pl/edukacja/metody-nauczania-doroslych> (access 07/11/2022). [in Polish]

АСОЦІАТИВНА МОДЕЛЬ КОМПЕТЕНЦІЙ В УПРАВЛІННІ ІТ ПРОЄКТОМ

Ірина Петрова¹, Богдан Осташевський²

¹Д.е.н, професор, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: petrovakrok@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4206-5403>

²Аспірант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: rrrst97@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7572-8464>

ASSOCIATIVE MODEL OF COMPETENCES IN IT PROJECT MANAGEMENT

Iryna Petrova¹, Bogdan Ostashevsky²

¹Doctor of Science (Economics), Professor, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: petrovakrok@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4206-5403>

²Postgraduate student, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: PyzhianovsK@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7572-8464>

Анотація. У світі менеджменту все більшого поширення набуває компетентністний підхід, який базується на визнанні важливої ролі людського фактору у будь-яких сучасних бізнес-процесах. Від якісного рівня підготовки фахівців і відповідності їх знань та навичок вимогам конкретних робіт залежить якість і ефективність виконання практичних завдань та отриманих результатів. Не зважаючи на те, що тема управління, заснованого на компетенціях, є певною мірою розкритою, достатньо широке коло питань залишаються не визначеними. Це торкається як теоретичного обґрунтування дефініцій компетенція, компетентність, модель компетенцій, так і практичного застосування компетентнісного підходу до управління процесами в конкретній сфері, а саме в управлінні проектами. Специфіка останнього пов'язана з впливом швидко змінюваного середовища та слабкою передбачуваністю реалізації самих проектів та їх результатів. У зв'язку з цим набір потрібних компетенцій та їх зміст часто змінюються, що негативно позначається на якості виконання проекту, особливо в сфері ІТ – технологій. Для управління таких проектів авторами статті запропонований новий інструмент - асоціативна модель компетенцій, до складу якої включено Застосування професійних знань та навичок, Аналітичні та інтерпретаційні здібності, Комунікативність, Творчість, Адаптивність та гнучкість, Організованість, Співпраця, Прийняття рішень, Сприйняття ризику. Особливістю авторського підходу є те, що розробка асоціативної моделі компетенцій ґрунтується на аналізі бізнес-процесів для створення ІТ-продукту. Серед останніх виділено Створення ідеї продукту, Планування та виконання роботи, Збір та обробка вимог, Підпорядковування визначеними організацією робіт рамками, Генерація, архівування та використання знань. Саме зміст і специфіка зазначених процесів обумовлюють зміст та рівень необхідних для їх виконання компетенцій. Впровадження компетентнісного підходу є необхідним для правильного формування команди виконання ІТ-проекту, об'єктивного оцінювання фахівців, досягнення якісних результатів від реалізації ІТ-проекту у складному та невизначеному бізнес-середовищі.

Ключові слова: компетенція, компетентність, управління компетенціями, асоціативна модель компетенцій, бізнес-процес, ІТ-проект

Формул: 0, рис.: 1, табл.: 1, бібл.: 16

Abstract. In the world of management, the competence-based approach, which is based on the recognition of the important role of the human factor in any modern business processes, is becoming more and more widespread. The quality and efficiency of practical tasks and the results obtained depend on the quality level of training of specialists and the conformity of their knowledge and skills to the requirements of specific works. Despite the fact that the topic of management based on competences to some extents have been researched, a wide range of topics remain underexplored or even undefined. This concerns both the theoretical substantiation of the definitions of competence, competence, and the model of competences, as well as the practical application of the competence approach to business-process management in a specific field, namely project management. The specificity of the latter is related to the influence of a rapidly changing environment and the low predictability of the implementation of the projects themselves and their results. In this regard, the set of necessary competencies and their content often change, which may negatively affect the quality of project implementation, especially in the field of IT technologies. To manage such projects, the authors of the

article proposed a new tool - an associative model of competencies, which includes Application of professional knowledge and skills, Analytical and interpretive abilities, Communicativeness, Creativity, Adaptability and flexibility, Organization, Cooperation, Decision-making, Risk perception. The peculiarity of the author's approach is that the development of an associative model of competencies is based on the analysis of business processes for the creation of an IT product. Among the latter, the creation of a product idea, planning and execution of work, collection and processing of requirements, subordinating work to the framework defined by the organization, generation, archiving and use of knowledge are highlighted. It is the content and specificity of these processes that determine the content and level of competences necessary for their implementation. The implementation of the competence approach is necessary for the correct formation of the IT project implementation team, the objective assessment of specialists, and the achievement of quality results from the implementation of the IT project in a complex and uncertain business environment.

Key words: *competence, competency, competence management, associative competence model, business process, IT project*

Formulas: 0, fig.: 1, tabl.: 1, bibl.: 16

Постановка проблеми. Глобальним трендом сучасності є діджиталізація економіки, яка передбачає широке розповсюдження цифрових технологій в усіх видах економічної діяльності. Навіть у традиційних виробництвах, де все ще превалюють трудові процеси, успадковані з попередніх технологічних укладів, з'являються окремі операції, які виконуються із застосуванням інновацій. Це обумовлює висхідний попит на розробку і впровадження нових інформаційних технологій з боку переважної більшості суб'єктів економічної діяльності.

Зміни в поведінці бізнес-структур, спричинені технологічними зрушеннями, дали поштовх організаційним перетворенням. Основним з них став масовий перехід до віддаленої роботи. Цьому значною мірою сприяв розпал COVID-19 протягом 2020 – 2021 р.р. Підприємства усіх країн світу почали розробляти стратегії переходу до організації автоматизованої та віддаленої роботи, що дозволило їм вистояти у кризовій ситуації. Досвід найбільш успішної практики переконує у тому, що, скоріше за все, після пандемії підприємства назавжди змінять підхід до ведення бізнесу.

З цієї причини велика кількість підприємств звертаються за допомогою в ІТ сферу. Так, за даними репрезентативного опитування, проведеного серед більш ніж тисячі організацій США та Європи, було визначено, що у 50% з них вже реалізована автоматизація тих чи інших бізнес процесів, і ще в 33% ресурси переведені з фізичних на такі, що розміщуються в

електронному вигляді – так званий Internet of Things (IoT)[1]. Розвиток цього сегменту бізнесу не спиниться і в найближчому майбутньому: організації, які ще не інтегрували ІТ технології у свій бізнес, впевнені, що в 2022 році поповнять список компаній, що використовують ІТ застосування для підвищення ефективності роботи – відповідно 10% та 7%[1].

Проте бажання компаній розробляти і впроваджувати ІТ проекти, нашоветується на чималі перешкоди, що супроводжується втратою часу та коштів, при цьому не досягнувши очікуваного результату. Причиною є те, що в ІТ-сфері, молодій галузі, яка стрімко розвивається, існують певні, специфічні для нових сфер ризику: нестача напрацьованого досвіду, дефіцит висококваліфікованих спеціалістів, обмежена або і повністю відсутня база уніфікованих галузевих стандартів. Тим не менш, з метою підвищення шансів на успішну реалізацію проекту, менеджерам з управління проектами в ІТ сфері необхідно враховувати специфіку індустрії, що передбачає певний ступінь уніфікації процесів всередині проекту. Особливого значення набуває розробка компетенцій учасників команди ІТ проекту, оскільки саме від їхнього креативного внеску залежить досягнення ключових параметрів проекту, насамперед, його інноваційність.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. При написанні статті був проведений пошук наукових досліджень, що розглядають вирішення проблеми виникнення непередбаченого та небажаного розширення обсягу розроблюваного функціоналу в рамках проекту, в особливості – з розробки

програмного забезпечення, котрий дав змогу сконстатувати факт того, що на даний момент не запропоновано інструментарію для запобігання чи пом'якшення ефекту його негативних наслідків на проект.

В результаті було проведено аналіз можливих шляхів вирішення даної проблеми існуючими методами сучасного менеджменту, серед них – з використанням методології управління знаннями, зокрема, управління компетенціями, публікації на тему якої було розглянуто.

Визначення терміну «компетенція» являє собою гарячий предмет обговорення серед науковців. Так, різні автори пропонували такі специфічні визначення терміну в різні періоди історії не тільки менеджменту, а й психології

Так, Л. Спенсер і Г. Спенсер [8]: компетенції – це навички та здібності, які можуть бути використані для виконання роботи, набуті через досвід роботи, життєвий досвід чи навчання.

Д. Дюбуа[9]: компетенція – це основна характеристика особистості, яка безпосередньо впливає на критерії ефективної та/або вищої продуктивності роботи.

Поскрипко Ю.А. та Данченко О.Б.[14]: компетенції як знання, навички, вміння, особистісні якості та установки людини або групи людей (команди, організації), а також визначені вимоги до певного виду та рівню діяльності.

Петрова І.Л. [13]: компетенції як інтегрована поведінкова модель, що охоплює знання, навички, ставлення, особистісні риси та мотивованість, необхідні для найкращого виконання певних трудових завдань, функцій, обов'язків.

В той же час, важливо розрізнити термін «компетенції» та «компетентність», котру вчені визначають наступним чином:

- Д. МакКлелланд подав [6] компетентність як особистісну рису або набір звичок, які ведуть до більш ефективної чи кращої продуктивності, іншими словами, здатність надавати чітку економічну цінність результату роботи працівника.

- Г. Клемп визначив [7] компетентність як основну характеристику особи, яка призводить до ефективної та/або вищої продуктивності на роботі.

- Компетентність, за дефініцією Поскрипко Ю.А. та Данченко О.Б. [14] – це наявність специфічних фахових компетенцій, неспецифічних особистісних компетенцій, установок, досвіду і досягнень з певного фаху (напрямку діяльності) та вміння правильно і своєчасно їх використовувати у процесі фахової діяльності з метою досягнення фахових цілей, вирішення фахових задач та розуміння і прогнозування перспектив.

Таким чином, можна зробити висновок, що компетенція – це характеристика людини, що визначає рівень її здатності до виконання певного типу роботи, в той час як компетентність – рівень спроможності досягнення певного результату, тобто відповідність можливостей працівника в контексті конкретно поставлених задач та очікуваного результату. Компетентність, на наш погляд, - це якість працівника, яка є результатом володіння ним низкою необхідних компетенцій.

На відміну від великої кількості досліджень та публікацій, що використовують компетенцію в якості ключового об'єкту вивчення, значно меншу увагу науковці приділяють управлінню компетенціями.

Теоретичне і практичне обґрунтування цього підходу представлено в роботах О. Нордхога, Дж. Равена, Лайла М. і Сайна М. Спенсерів, С. Уїддет та С. Холліфорда та ін.

У вітчизняній спеціальній літературі управлінська функція компетенцій не достатньо розкрита. Тим самим недооцінюється роль компетенцій як важливого інструменту управління персоналом у різних видах економічної діяльності. З нашої точки зору, управління компетенціями - це процес приведення у відповідність вимог підприємства до робочих місць та вимог до працівників, які забезпечуватимуть якісне та ефективне функціонування цих робочих місць.

Компетентністний підхід до управління є особливим підходом сучасного менеджменту до управління персоналом, що передбачає розвиток і використання найцінніших для організації - людських ресурсів - з метою досягнення стратегічних цілей організації, груп (команд) та індивідів.

Зазначимо, що більшість досліджень управлінських процесів в якості предмету розглядають організацію як ціле, а не проект. Тому в рамках даної статті акцент був зроблений на управлінні компетенціями в такому мінливому і непередбачуваному середовищі, як ІТ - сфера, у зв'язку з чим було удосконалено визначення понять компетенцій, компетентності та управління компетенціями з урахуванням специфіки області їх застосування.

Формулювання цілей статті.

Метою даної статі є уточнення змісту понять компетентнісного підходу та удосконалення методології управління компетенціями, необхідних для бізнес - процесів в ІТ проектах.

Для досягнення цієї мети в роботі було використано методи теоретичного узагальнення, аналізу і синтезу – для уточнення змісту понять компетенція, компетентність, модель компетенцій, управління компетенціями; процесного підходу і моделювання – для побудови моделей бізнес-процесів та асоціативної моделі компетенцій; групування – для класифікації визначених компетенцій працівників ІТ – проекту; графічний – для ілюстративного представлення результатів дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно Закону України «Про вищу освіту», компетентність – динамічна комбінація знань, вмінь та практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних та громадянських якостей, морально-етичних цінностей, яка визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні вищої освіти [15].

У сучасному менеджменті, об'єднання понять знань та навичок дає споріднений термін –компетенція, але в той же час, компетенція надає знанням та навичкам контекст, у нашому випадку – абстрактного проекту у сфері ІТ з розробки програмного забезпечення.

При написанні статті було проведено наукове дослідження, спрямоване на вирішення проблеми виникнення непередбаченого та небажаного розширення обсягу розроблюваного функціоналу в рамках проекту, в особливості – з розробки програмного забезпечення. Це дало змогу констатувати той факт, що на даний момент ще не запропоновано інструментарію для запобігання чи пом'якшення ефекту непередбачуваності в проектах та його негативних наслідків на результати проекту.

В процесі дослідження було зроблено аналіз можливих шляхів вирішення даної проблеми існуючими методами сучасного менеджменту, серед них – використання методології управління знаннями та управління компетенціями. Одним із важливих підходів до розв'язання даної проблеми є управління персоналом, засноване на компетенціях (competency – based human resource approach). Саме воно дозволяє ув'язати індивідуальну поведінку співробітника організації з її стратегічними цінностями та цілями. Західні компанії, які впроваджують управління за компетенціями, зазначають такі позитивні ефекти, як зростання якості та результативності, зближення індивідуальних та організаційних цілей, швидке кар'єрне зростання співробітників, розвиток культури навчання і співтворчості.

В рамках попередньої роботи [3] була представлена проблема виникнення непередбаченого та небажаного розширення обсягу розроблюваного функціоналу в рамках проекту, в особливості – з розробки програмного забезпечення та гіпотеза щодо її рішення, а саме –використання методики управління знаннями для формалізації та оптимізації

процесів, робота яких може бути неефективною, особливо в умовах невизначеності стосовно тих чи інших факторів.

Варто зазначити, що розширення обсягу розроблюваного ІТ продукту негативно позначається на ефективності роботи усього підприємства в цілому, адже на її вирішення часто доводиться виділяти додаткові ресурси, а у найгіршому випадку – воно може призвести до провалу проекту та втрати бізнес - можливостей. Саме тому для всієї організації важливо, щоб на рівні кожного окремого проекту робота бізнес процесів була налагоджена, формалізована та ефективна.

Провівши поглиблений аналіз процесів, які є частиною універсальної моделі проекту з розробки програмного забезпечення (Рис 1)[1], було зроблено висновок, що методи управління знаннями як інструмент не задовольняють ціль оптимізації бізнес процесів всередині проекту, оскільки, в першу чергу, не включають в себе методи оцінки наявних у проектної команди знань. Саме тому необхідний пошук методології, котра би включала в себе методіку управління знаннями, і в той же надавала інструменти оцінки знань та навичок персоналу, ефективності їх діяльності.

В рамках даного дослідження, поняття «компетенція» розглядається як набір знань та навичок, необхідні для якісного і ефективного виконання поставлених задач у рамках, визначених проектом, які можуть бути розвиненими через набуття чи передачу знань. Таким чином, у випадку, якщо виконавці проекту не відповідають необхідному рівню компетенцій, продуктивність не тільки конкретного виконавця, а і всього проекту, може бути незадовільною.[2]

Саме методологія управління компетенціями дозволяє [5]:

- оцінити рівень знань та навичок членів проектної команди;

- оцінити та оптимізувати ефективність діяльності членів проектної команди;

- у разі необхідності – провести навчання членів проектної команди;

- прогнозувати хід реалізації проекту.

Управління компетенціями здійснюється з використанням моделей компетенцій —інструментами для планування та прогнозування необхідного рівня продуктивності проектної команди. Модель компетенцій, по суті, є зв'язком між сукупністю певних поведінкових рис працівника і визначеними індикаторами його діяльності (конкретної роботи, функції, ролі та ін.). Сьогодні проектні організації усвідомили, що правильно розроблена та вміло використовувана модель компетенцій допомагає інтегрувати та просувати всі методи управління персоналом та веде до підвищення ефективності індивідуальних і організаційних показників.

Модель компетентності – це спостережуваний та вимірний набір компетенцій, які включають ключові форми поведінки, необхідні для відмінного виконання певної ролі. організаційна структура моделі компетенції включає в себе необхідні для ефективної роботи на конкретній роботі, групі пов'язаних робіт та організації. Модель організована за рівнями компетенцій і включає описи діяльності та поведінки, пов'язаних з кожною компетенцією.

Перш ніж побудувати модель компетенцій ІТ проекту з розробки програмного забезпечення, необхідно визначити бізнес процеси, в яких беруть участь члени команди проекту, управління якими здійснюється за методикою компетентнісного підходу [4].

На моделі, зображеній на Рисунку 1, розробленій на основі роботи OMG Essence [1], представлений типовий ІТ проект з розробки програмного забезпечення з усіма дійовими особами та бізнес процесами, що поєднують їх у загальній цілі створення програмного продукту.

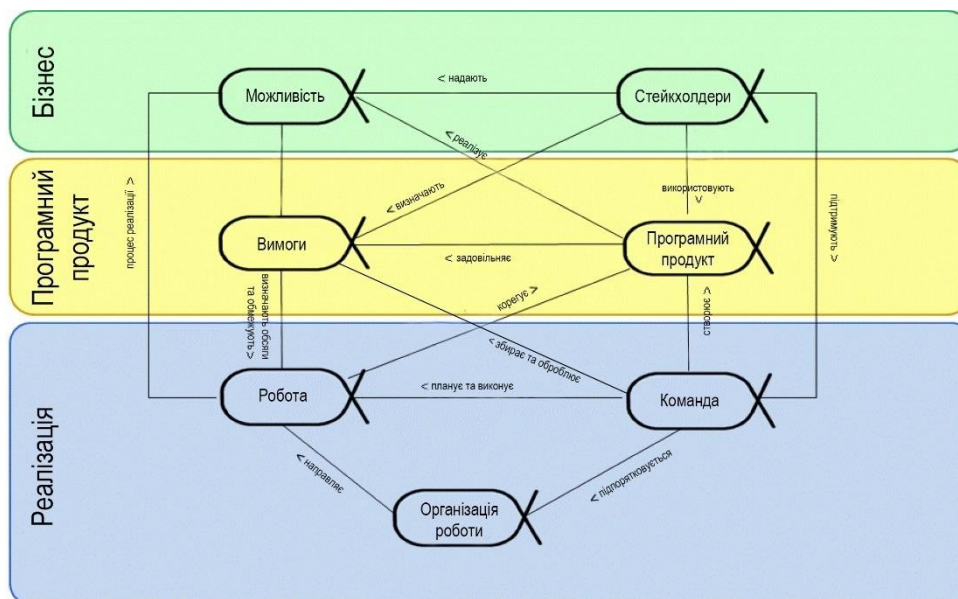

Рис. 1. Модель бізнес-процесів ІТ проекту

Джерело: доопрацьовано авторами з урахуванням [1]

З цієї моделі можна виокремити такі основні бізнес-процеси:

1. Створення продукту.
2. Планування та виконання роботи.
3. Збір та обробка вимог.
4. Підпорядковування робіт визначеним організацією рамкам.
5. Генерація, архівування та використання знань.

Автори виходять з того, що побудова асоціативної моделі компетенцій — це процес визначення ключових компетенцій згідно вимог організації, безпосередньо для здійснення бізнес – процесів проекту, а також для відповідних ролей, посад і функцій їх виконавців. В результаті створена під конкретні бізнес-процеси модель використовується для визначення ключових атрибутів (знань, навичок і поведінки), які необхідні для ефективного виконання визначених ролю у проекті функцій або будь-якого ідентифікованого процесу. Дана модель компетенцій аналізує сильні сторони, слабкі сторони, можливості та загрози з перспективи проекту чи організації у розрізі як індивідуального працівника, котрий має певну роль, проектної команди або працівників всієї організації в цілому. Процес аналізу моделі складається з розбиття певної ролі чи роботи на складові завдання чи діяльності та визначення компетенцій (технічних,

управлінських, поведінкових, концептуальних знань, ставлення, навичок тощо), необхідних для успішного виконання певного типу роботи.

На думку авторів, компетентністний підхід зосереджується на асоціації бізнес-стратегій із індивідуальними здатностями фахівців з метою визначення бажаного рівня ефективності виконання. Таким чином, компанії можуть контролювати рівень компетенцій, корисних для всієї організації чи окремого проекту, і за необхідності, навчати чи замінити працівника.

У таблиці 1 представлені основні компетенції, котрі можуть проявлятися під час функціонування вищезгаданих процесів відповідно до їх специфіки.

Дану модель можна використовувати для оцінки, планування та прийняття рішень щодо необхідності навчання чи переукомплектації проектної команди, засновуючись на показниках відповідних характеристик як кожного з членів, так і команди в цілому.

Як можна помітити, в рамках даної моделі, велику частку компетенцій займають здібності до отримання, обробки та передачі інформації. Це пов'язано з тим, що в ІТ середовищі, значна частка трудової діяльності відбувається у стані постійних змін та невизначеності.

Таблиця 1. Асоціативна модель компетенцій проекту з розробки ПЗ

№	Назва	Визначення	Процес
1	Застосування професійних знань та навичок	Компетенція, яка застосовується безпосередньо при виконанні своїх основних обов'язків	1, 3, 5
2	Аналітичні та інтерпретаційні здібності	Здатність до аналізу та інтерпретації інформації, рефлексії	2,3,5
3	Комунікативність	Здатність до отримання та передачі інформації	3,5
4	Творчість	Здатність підходити до рішення задачі нестандартним чином, абстрагування	1,2,5
5	Адаптивність та гнучкість	Здатність до ефективної роботи у середовищі, якому притаманна невизначеність чи постійні зміни	2,3,4,5
6	Організованість	Здатність до чіткого та ефективного виконання своїх безпосередніх функцій у рамках, визначених проектом	1, 4
7	Співпраця	Здатність до ефективної роботи в команді	1, 2, 3, 5
8	Прийняття рішень	Здатність до виявлення ініціативи, спонукання до дій та готовність взяти на себе відповідальність	1, 2
9	Сприйняття ризиків	Здатність своєчасно виявляти, попереджати ризики, а в ситуації їх виникнення ефективно управляти ними	1,2,4

Джерело: систематизовано авторами

Крім того, важливу роль відіграє творча складова діяльності ІТ – фахівця, яка забезпечує унікальність і конкурентну перевагу проекту. Ця складова безпосередньо пов'язана з ризиками, що виникають у нестійкому бізнес – середовищі, тому ми вважаємо за доцільне включити ризик-орієнтованість ІТ – працівника до складу асоціативної моделі компетенцій [12].

Поглиблений аналіз асоціативної моделі компетенцій працівників ІТ – проекту показав, що асоційовані компетенції можна згрупувати у три блоки: професійні компетенції (Застосування професійних знань та навичок, Аналітичні та інтерпретаційні здібності, Прийняття рішень), ділові компетенції (Комунікативність, Організованість, Співпраця) та особистісні (Творчість, Адаптивність та гнучкість, Сприйняття ризику). Співвідношення між цими групами компетенцій може бути різним на рівні окремого працівника, проте на рівні команди проекту вони мають бути збалансовані. Ця передумова забезпечує ефективне та якісне виконання завдань ІТ – проекту.

Висновки. Основною ідеєю, реалізованою в статті, є твердження про те, компетенції працівників ІТ- проекту мають формуватися на основі завдань та вимог бізнес - процесів. Саме відповідність змісту

і рівня компетенцій, з одного боку, та змісту і характеру завдань та вимог бізнес – процесів, що структурують виконання ІТ- проекту, здатна забезпечити його якість та ефективність. При цьому компетенції виступають як інтегрована модель поведінки працівника, що охоплює знання, навички, ставлення, особистісні риси та мотивованість, необхідні для найкращого виконання певних трудових завдань, функцій, обов'язків. З огляду на специфіку бізнес – процесів в ІТ – сфері, в роботі запропонована асоціативна модель необхідних компетенцій, які, у свою чергу, згруповані у три блоки: професійних, ділових та особистісних компетенцій. Від їх збалансованого поєднання та гармонійної конфігурації залежить якісне та ефективне виконання проекту, а також конкурентоспроможність ІТ – фахівців на ринку.

В подальшому на основі отриманої асоціативної моделі необхідно розробити методи формування та оцінювання обраних компетенцій, а також підходи та інструменти управління ними.

Література:

1. OMG Essence 1.2.
URL:<https://www.omg.org/spec/Essence/1.2/PDF>
2. A guide to the project management body of knowledge (PMBOK guide) / Project Management Institute.
3. Осташевський, Б. В. (2020). УПРАВЛІННЯ ЗНАННЯМИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМАЛІЗАЦІЇ ПРОЦЕСІВ ПРОЕКТУ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ. *Вчені записки Університету «КРОК»*, (1 (57), 125–131. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2020-57-125-131>.
4. Kurz R., Bartram D. Competency and individual performance: Modeling the world of work. 2002.
5. Дейнека. А.В. (2013). Управление человеческими ресурсами.
6. McClelland D.C. (1973). Testing for Competence Rather Than for Intelligence. *American Psychologist*, 28 (1): 1-14.
7. Klemp, G.O. (1980). The assessment of occupational competence. Washington, D.C.: Report of the National Institute of Education.
8. Spencer L. & Spencer S. (1993). *Competence at Work: Model for Superior Performance*. John Wiley & Sons, New York.
9. Dubois D. (1998). *Competency-based HR Management*. Black Well Publishing.
10. Chouhan, V. & Srivastava, S. (2014). Understanding Competencies and Competency Modeling — A Literature Survey. *IOSR Journal of Business and Management*.
11. Davis Z. (2021). The 2022 State of IT. URL: <https://swzd.com/resources/state-of-it>
12. Петрова, І. (2020). РИЗИК-ОРІЄНТОВАНЕ УПРАВЛІННЯ ЯК СОЦІАЛЬНА ІННОВАЦІЯ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ. *Вчені записки Університету «КРОК»*, (3 (59), 243–248. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2020-59-243-248>.
13. Петрова І.Л. (2008). Інтеграційна роль компетенцій у стратегічному управлінні людськими ресурсами. *Україна: аспекти праці*, №8, с.23-28.
14. Поскрипко, Ю. А., & Данченко, О. Б. (2019). КОМПЕТЕНЦІЯ І КОМПЕТЕНТНІСТЬ: КОНСЕНСУС. *Вчені записки Університету «КРОК»*, ((3) 55), 117–127. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2019-55-117-127>.
15. Закон України «Про вищу освіту». Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1556-18>
16. Слюсарчук, Ю., Джавала, Л., Угрин, Л. Компетентнісний підхід до підготовки ІТ – фахівців на основі проектного навчання. – Режим доступу: <https://www.google.com.conf.ztu.edu.ua>

References:

1. OMG Essence 1.2.
URL:<https://www.omg.org/spec/Essence/1.2/PDF>
2. A guide to the project management body of knowledge (PMBOK guide) / Project Management Institute.
3. Ostashevskiy B. (2020). KNOWLEDGE MANAGEMENT AS A TOOL FOR THE FORMALIZATION OF PROJECT PROCESSES UNDER UNCERTAINTY. *Science Notes of KROK University*, (1 (57), 125–131. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2020-57-125-131>
4. Kurz R., Bartram D. Competency and individual performance: Modeling the world of work. 2002.
5. Deineka. A.V. (2013). Management of human resources.
6. McClelland D.C. (1973). Testing for Competence Rather Than for Intelligence. *American Psychologist*, 28 (1): 1-14.
7. Klemp, G.O. (1980). The assessment of occupational competence. Washington, D.C.: Report of the National Institute of Education.
8. Spencer L. & Spencer S. (1993). *Competence at Work: Model for Superior Performance*. John Wiley & Sons, New York.
9. Dubois D. (1998). *Competency-based HR Management*. Black Well Publishing.
10. Chouhan, V. & Srivastava, S. (2014). Understanding Competencies and Competency Modeling — A Literature Survey. *IOSR Journal of Business and Management*.
11. Davis Z. (2021). The 2022 State of IT. URL: <https://swzd.com/resources/state-of-it>
12. Petrova, I. (2020). RISK-ORIENTED MANAGEMENT AS A SOCIAL INNOVATION IN ENSURING ECONOMIC SECURITY. *Science Notes of KROK University*, (3 (59), 243–248. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2020-59-243-248>
13. Petrova I.L. (2008). Integrative role of competencies in strategic management of human resources. *Ukraine: aspects of work*, No. 8, pp. 23-28.
14. Поскрипко, Ю. А., & Данченко, О. Б. (2019). COMPETENCE AND COMPETENCY: CONSENSUS. *Science Notes of KROK University*, ((3) 55), 117–127. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2019-55-117-127>.
15. Law of Ukraine "On Higher Education". Access mode: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1556-18>
16. Slyusarchuk, Yu., Javala, L., Ugryn, L. Competency approach to the training of IT specialists based on project training. – Access mode: <https://www.google.com.conf.ztu.edu.ua>

УДК: 351:328.185

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-69-78-85

РІВЕНЬ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ ЗА МІЖНАРОДНИМИ ОЦІНКАМИ

Зінаїда Живко¹, Вадим Гура²

¹Д.е.н., професор, професор кафедри менеджменту, Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Львів, Україна, e-mail: professor2007@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4045-669X>

²Аспірант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: v.legioner41@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4722-5448>

THE LEVEL OF CORRUPTION IN UKRAINE ACCORDING TO INTERNATIONAL ESTIMATES

Zinaida Zhyvko¹, Vadym Hura²

¹Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Management, Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine, e-mail: professor2007@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4045-669X>

²Postgraduate student, Management of Technologies Department, «KROK», Kyiv, Ukraine, e-mail: v.legioner41@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4722-5448>

Анотація. У статті розглянуто вплив корупції на економіку країни, її інвестиційний клімат, економічну та національну безпеку країни. вивчено також економічні втрати від корупції: прямі (зменшення надходжень до бюджету країни і неефективне їх використання) та непрямі (зниження рівня ефективності економічної сфери). Проаналізовано стан рівня корупції в Україні за результатами дослідження, проведеного фахівцями Міжнародної неурядової організації Transparency International, за допомогою Індексу сприйняття корупції; встановлено тенденції його зміни за період 2012-2022 роки; обґрунтовано причини зростання корупційних проявів в Україні; визначено місце України в світовому рейтингу за Індексом сприйняття корупції. Як свідчать результати дослідження наша країна досі знаходиться в нижній частині графіка, відносячись до країн з досить високим рівнем корупції. Загалом за останні 11 років корупційні прояви в Україні частково знизились, оскільки Індекс сприйняття корупції збільшився у 2022 році в порівнянні з 2012 роком на 7 пунктів з 26 до 33 балів. Однак це зростання досить незначне: в середньому 0,7 бали за рік. Також спостерігаються два просідання Індексу сприйняття корупції: у 2013, 2019 та 2021 роках. Проаналізовано результати опитування іноземних інвесторів у 2020 році через онлайн-форму, створену Info Sapiens: встановлено основні перешкоди для іноземних інвестицій. За результатами національного соціологічного опитування населення та представників бізнесу для комплексної оцінки корупційної ситуації в Україні за Методикою стандартного опитування щодо корупції в Україні, затвердженою у 2021 р. Наказом НАЗК, встановлено тип корупції, що на думку підприємців несе найбільшу загрозу розвитку економіки держави, а також виділено сфери національної економіки, що є найбільш корумпованими. Охарактеризовано найбільш негативні та позитивні наслідки корупційних проявів для економіки.

Ключові слова: корупція, корупційні діяння, індекс сприйняття корупції, аналіз, оцінки.

Формули: 0; **рис.:** 3; **табл.:** 1; **бібл.:** 10.

Abstract. The article examines the impact of corruption on the country's economy, its investment climate, economic and national security of the country. it also examines the economic losses from corruption: direct (reduction of revenues to the budget of the country and their inefficient use) and indirect (reduced level of economic efficiency). The state of corruption in Ukraine is analyzed according to the results of research carried out by experts of Transparency International using the Corruption Perceptions Index; the trends of its change for the period 2012-2022 are established; the reasons for the growth of corrupt practices in Ukraine are proved; the place of Ukraine in the world ranking of the Corruption Perception Index is determined. As the results of the study show, our country is still at the bottom of the chart, belonging to the countries with a fairly high level of corruption. Over the past 11 years corruption manifestations in Ukraine have partially decreased, as the Corruption Perceptions Index has increased by 7 points in 2022 compared to 2012 from 26 to 33 points. However, this growth is quite insignificant: on average 0.7 points per year. There are also two dips in the Corruption Perceptions Index: in 2013, 2019, and 2021. The results of the survey of foreign investors in 2020 through an online form created by Info Sapiens were analyzed: the main obstacles to foreign investment were established. According to the results of the national sociological survey of the population and business representatives for a comprehensive assessment of the corruption situation in Ukraine according to the Methodology of the standard survey on corruption in Ukraine, approved in 2021. The order of the National Agency on Corruption Prevention (NACP)

established the type of corruption, which in the opinion of entrepreneurs poses the greatest threat to the development of the state economy, as well as highlighted the most corrupt areas of the national economy. The most negative and positive effects of corrupt practices on the economy are characterized.

Keywords: *corruption, corrupt practices, corruption perception index, analysis, assessments.*

Formulas: 0; **fig.:** 3; **tabl.:** 1; **bibl.:** 10.

Постановка проблеми.

Представники економічного підходу до вивчення причин появи та способів подолання корупції стверджують, що основною причиною виникнення корупції незалежно від виду і часу появи завжди є матеріальний інтерес, бажання отримати економічну ренту внаслідок державного регулювання усіх сфер національної економіки. Саме тут корупція процвітає і має чим житись.

Подолання корупції є досить складним процесом, через його обумовленість вагомими мотивами: влада і багатство. Окрім того, корупційне середовище здатне до високої самоорганізації і самозбереження. У багатьох суспільствах і в Україні, в тому числі, виникає звикання до корупційних проявів, як до чогось буденного, звичного. Саме тому, превентивні заходи подолання корупції повинні спрямовуватись на формування в населення почуття «несприйняття» корупції.

Спостерігається процес надзвичайно органічного входження корупційних проявів у економічні процеси, внаслідок чого корупція починає допомагати долати різноманітні проблеми ведення підприємницької діяльності. Вона носить масовий характер, і без неї суспільство вже не знатиме, як вести справи, функціонувати на ринку, вирішувати нагальні потреби бізнесу. Чим корумпованішою є країна, тим більше корупційних злочинів здійснюється у підприємницькій сфері.

Негативним є той факт, що 11% керівників вищої ланки, які диктують модель поведінки, вважають, що спотворення фінансових показників можна виправдати, якщо це допомагає бізнесу вижити в умовах економічного спаду [1, с. 24]. Компанії України все частіше стикаються з корупційними проявами, особливо у відносинах між бізнесом і державними органами, незалежно від

розміру компанії. Рівень корупції становить 4-10 % обороту компанії, а частина компаній втрачала бізнес через корупційні дії конкурентів [2].

Корупційні прояви поглинають ті грошові кошти, які могли б бути витраченими на розвиток соціальної та економічної сфери. Через корупцію підприємства усіх видів та форм власності зазнають збитків у фінансовій та правовій сфері, втрачають репутацію та банкрутують. Загалом корупція, завдаючи шкоди розвитку економіки, породжує загрози як економічній безпеці країни, так і її національній безпеці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню теоретико-методичних та прикладних аспектів проблеми протидії корупції присвячували свої праці свого часу І. Бачинська, Т. Бельська, З. Буркалецька, А. Бова, З. Варналій, А. Волошенко, В. Геєць, К. Говоруха, О. Голота, М. Камлик, Л. Качковський, М. Кизим, М. Кінаш, Т. Клебанова, Р. Клітгард, Г. Кохан, А. Левчук, К. Лейс, Н. Лефф, М. Луценко, Д. Мартинов, А. Михненко, Д. Най, Ю. Несневич, Н. Обушина, Дж. Пайєтт, Н. Пірен, С. П'ясецька-Устич, В. Ребкало, С. Родченко, О. Саєнко, С. Серьогін, В. Соловійов, О. Стогова, В. Трепак, К. Фрідріх, С. Хантінгтон, О. Черняк, Л. Щербина та інші.

Проте, однакості у з'ясуванні причин виникнення та методів подолання корупції, методики оцінювання її рівня досі немає, тому дане питання потребує детальнішого вивчення.

Формулювання цілей статті. Мета даного дослідження полягає у детальнішому вивченні впливу корупції на економіку країни за міжнародними оцінками.

Виклад основного матеріалу дослідження. У всьому світі корупцію розглядають як негативне явище, яке

проникає в усі сфери життя суспільства та перешкоджає його розвитку. Таким чином, корупція створює загрози економічній та національній безпеці кожної країни і світу загалом. За результатами дослідження, проведеного експертами Всесвітнього економічного форуму, корупція несе загрозу геополітичному укладу, спричиняючи кризи в найближчі десятиліття.

Економічні втрати від корупції визначаються як прямі (зменшення надходжень до бюджету країни і неефективне їх використання) та непрямі (зниження рівня ефективності економічної сфери). Непрямі економічні втрати від корупції не піддаються оцінці, а прямі є досить вагомими. Так, «у доповіді ООН, світова економіка щороку втрачає 2,6 трильйона доларів через корупцію. Це понад 5% глобального ВВП. Щорічний обсяг хабарів у світовому масштабі становить один трильйон доларів» [3; 4].

Будуючи нове процвітаюче суспільство слід подолати і всі можливі корупційні прояви, які відкидають нас назад і перешкоджають нашому розвитку. Останні події навчили нас багато чому, але до цього корупція в країні процвітала. Так, за результатами дослідження, проведеного фахівцями Міжнародної неурядової організації Transparency International Україна робить поступові кроки на шляху до подолання корупції. Для дослідження рівня корупції в країні ТІ використовує Індекс сприйняття корупції, який «охоплює оцінки, надані підприємцями, вченими та аналітиками з ризиків щодо зловживання владою чиновниками з метою отримання особистої вигоди. Джерела, якими користується ТІ, не розрізняють на загальній адміністративну й політичну корупцію» [4; 5]. Індекс сприйняття корупції має глобальне географічне охоплення і набуває значень від 0 до 100 балів. При цьому мінімальна оцінка «0» свідчить про повну корумпованість держави, а її максимальне значення «100» вказує, що в країні практично подолана корупція.

Так, результати досліджень Transparency International свідчать, що за Індексом сприйняття корупції (CPI) у 2022 році Україна посіла 116 місце з 180 країн, отримавши 33 бали з 100 можливих. Порівняно з 2021 роком CPI збільшився на 1 бал, повернувши собі значення 2020 року [6; 7]. Таке пробуксовування на одному місці Індeksu сприйняття корупції може свідчити лише про настання періоду застою у процесі подолання цього негативного явища.

На жаль, як свідчать результати дослідження наша країна досі знаходиться в нижній частині графіка, відносячись до країн з досить високим рівнем корупції. Загалом за останні 11 років корупційні прояви в Україні частково знизились, оскільки Індекс сприйняття корупції збільшився у 2022 році в порівнянні з 2012 роком на 7 пунктів з 26 до 33 балів. Однак це зростання досить незначне: в середньому 0,7 бали за рік. Також спостерігаються два просідання Індeksu сприйняття корупції: у 2013, 2019 та 2021 роках (рис. 1).

2013 рік був останнім роком правління президента Януковича В.Ф., коли спостерігався розгул злочинності, ріст корумпованості влади, втручання у корпоративні права фірм, вимагання «данини» від підприємців тощо, що й обумовило зниження Індeksu сприйняття корупції. У 2019 році просідання кривої динаміки Індeksu сприйняття корупції (CPI) «трапилося через те, що індекс іноді може дуже повільно відображати зміни у країні, тому що CPI враховує дослідження за останні два роки. І ми бачимо, що з початку 2017–2018 років в Україні фактично «заморозилася» боротьба з корупцією. Вона стала не така активна, як у 2014-му, коли приймався пакет антикорупційних законів, як у 2015-му, коли відкривалися реєстри і запускатися НАБУ, і як у 2016-му, коли запускатися е-декларування. І влада, на жаль, не дослухалася до порад громадянського суспільства та міжнародних партнерів» [8].

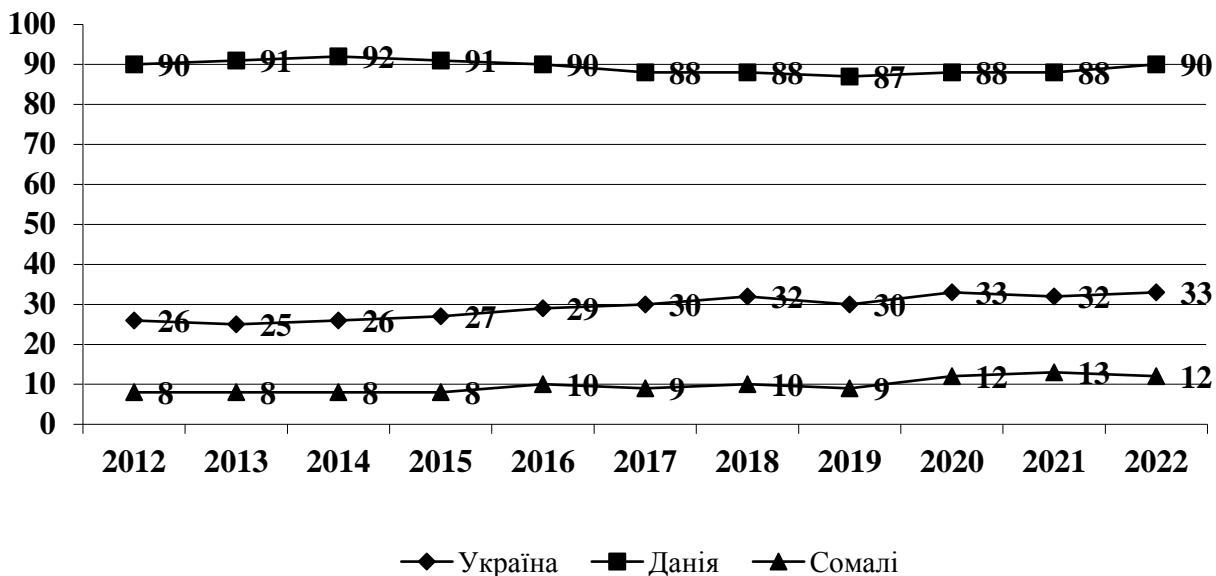

Рис. 1. Індекс сприйняття корупції в Україні та світі, 2012-2022 рр.

Джерело: [6; 7]

У 2021 році Україна посіла 122 місце з 180 країн світу, отримавши 32 бали з 100 можливих за Індексом сприйняття корупції, і опустившись на один бал. Як зазначається у звіті Transparency International Ukraine: «Головна причина просідання балів полягає в тому, що багато важливих антикорупційних завдань на паузі або навіть регресують... На зменшення балів у деяких дослідженнях вплинули такі події: рішення Конституційного Суду від 27 жовтня 2020 року, яким він звільнив від відповідальності за недостовірне декларування топ посадовців, чиновників і суддів...; зміни до антимонопольного законодавства...; загострення втручання у роботу Вищого антикорупційного суду...; загальне зростання тиску на антикорупційну екосистему...; затримка з імплементацією судової реформи...; відтермінування прийняття Антикорупційної стратегії у другому читанні...» [9].

Створюючи загрози національній безпеці держави, корупція, зокрема, несе загрози і її економічному розвитку та створює соціальну напругу в суспільстві.

Результати опитування іноземних інвесторів у 2020 році через онлайн-форму, створену Info Sapiens, дали змогу виділити основні перешкоди для вкладення коштів у економіку України (рис. 2).

Найбільше занепокоєння у іноземних інвесторів викликають: недовіра до судової системи (8,5 бала); розповсюджена корупція (8,2 бала); монополізація ринків та захоплення влади олігархами (6,2 бала); обтяжливе та нестабільне законодавство (5,8 бала); регресивні дії правоохоронних органів (5,2 бала); складність податкового адміністрування (5,0 бала); нестабільна валюта і фінансова система (4,9 бала); військовий конфлікт з Росією (4,5 бала); обмеження на рух капіталу та валютні операції (3,8 бала) та зростання трудової міграції з України (3,0 бала).

- масштабна трудова міграція з України
- обмеження на рух капіталу та валютні операції
- військовий конфлікт з Росією
- нестабільна валюта і фінансова система
- складне податкове адміністрування
- репресивні дії правоохоронних органів
- обтяжливе та нестабільне законодавство
- монополізація ринків та захоплення влади олігархами
- розповсюджена корупція
- недовіра до судової системи

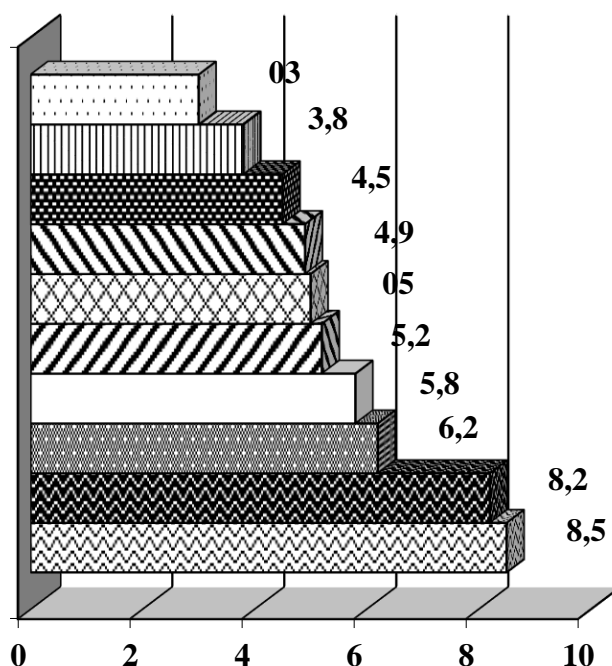

Рис. 2. Результати опитування, щодо причин перешкоджання іноземним інвестиціям в Україну, 2020 рік*

Джерело: [10]

Бізнесове середовище вважає корупцію досить вагомою перешкодою для ведення бізнесу. За результатами національного соціологічного опитування населення та представників бізнесу для комплексної оцінки корупційної ситуації в Україні за Методикою стандартного опитування щодо корупції в Україні, затвердженою у 2021 р. Наказом НАЗК підприємці «вважають політичну корупцію

на найвищому рівні найбільш серйозним типом корупції серед трьох запропонованих» (політична, бізнесова та повсякденна), «проте оцінюють ситуацію більш позитивно, ніж населення. Зокрема, політичну корупцію на найвищому рівні серйозною проблемою вважають 85,8% представників бізнесу, побутову корупцію – менше половини опитаних» [11, с. 18] (табл. 1).

Таблиця 1. Результати опитування бізнесменів, щодо серйозності різних типів корупції в Україні у 2021 році, %

Оцінка респондентів	Повсякденна побутова корупція	Корупція в бізнесі	Політична корупція на найвищому рівні
дуже серйозна	22,4	52,2	71,7
скоріше серйозна	25,2	24,8	14,1
частково так, частково ні	29,3	14,4	7,8
скоріше не серйозна	12,6	4,3	2,0
зовсім не серйозна	7,4	1,1	0,6
важко сказати/відмова	3,1	3,2	3,8
Всього	100	100	100

Джерело: [11]

Загалом за п'ятибальною шкалою представники бізнесу вважають корупцію дуже серйозною загрозою підприємницькій діяльності (в середньому 4,35 бали). Найбільш корумпованою вони вважають сферу надання дозволів та видобування корисних копалин (4,54 бали). Далі йдуть митниця (4,40 бали), приватизація підприємств (4,26 бали), лісове господарство (4,25 бали), публічні закупівлі робіт і послуг з будівництва, ремонту та утримання автомобільних доріг державного та місцевого значення (4,24 бали), публічні закупівлі робіт і послуг з реалізації інших великих інфраструктурних проектів (4,18 бали), земельні відносини, землеустрій (4,16 бали), судова система (4,05 бали) та інші (рис. 3).

До найбільш негативних наслідків впливу корупції на економіку дослідники відносять: розширення тіньової економіки; невиконання бюджетних зобов'язань та перерозподіл державних замовлень і пілг на користь зацікавлених осіб; неспроможність держави впливати на фінансові важелі управління економікою; зрощення криміналу з легальною економікою; «відмивання брудних грошей»; порушення конкурентності ринку; зрощення цін на величину «корупційних витрат»; погіршення інвестиційного клімату; проникнення корупції в неурядові організації, розрощення побутової корупції; перешкоджання веденню ефективного легального бізнесу; зрощення соціальної напруги в суспільстві; зниження довіри до держави. Усі ці фактори виступають загрозами економічній та національній безпеці країни.

Проте, окремі дослідники вважають,

що корупція має позитивний вплив на економіку.

Зокрема, корупція може виступати як фактор економічного зрощення, оскільки може сприяти нагромадженню капіталу в підприємницькій сфері за рахунок державного сектора; заставляє підприємця шукати ефективні способи ведення бізнесу з врахуванням усіх можливих ризиків, в тому числі і корупційних; прискорює процес прийняття необхідних рішень; формує паралельний ринок з більш ефективним розподілом ресурсів.

Одним з важливих напрямів були і залишаються дослідження корупційних загроз економічній безпеці України та розробка дієвого механізму їх попередження та усунення негативних наслідків.

Висновки. Багатолітні дослідження корупції підтверджують наявність взаємообумовленого взаємозв'язку між корупцією та розвитком економіки держави: корупція чинить негативний вплив на розвиток економіки країни, а економічні методи можуть стати одними з найдієвіших у подоланні корупції. Зважаючи на ті загрози, які створює корупція для розвитку економіки країни, доцільно зосередити свою увагу на активізації реалізації Концепції подолання корупції в Україні, забезпечити сприятливі умови для ведення бізнесу малим та середнім вітчизняним підприємствам, запровадити обов'язкове декларування доходів та обгрунтування джерел їх походження, обов'язкове обгрунтування походження грошових коштів на купівлю дорого вартісних товарів і послуг, сформувати у населення внутрішній спротив корупційним діям.

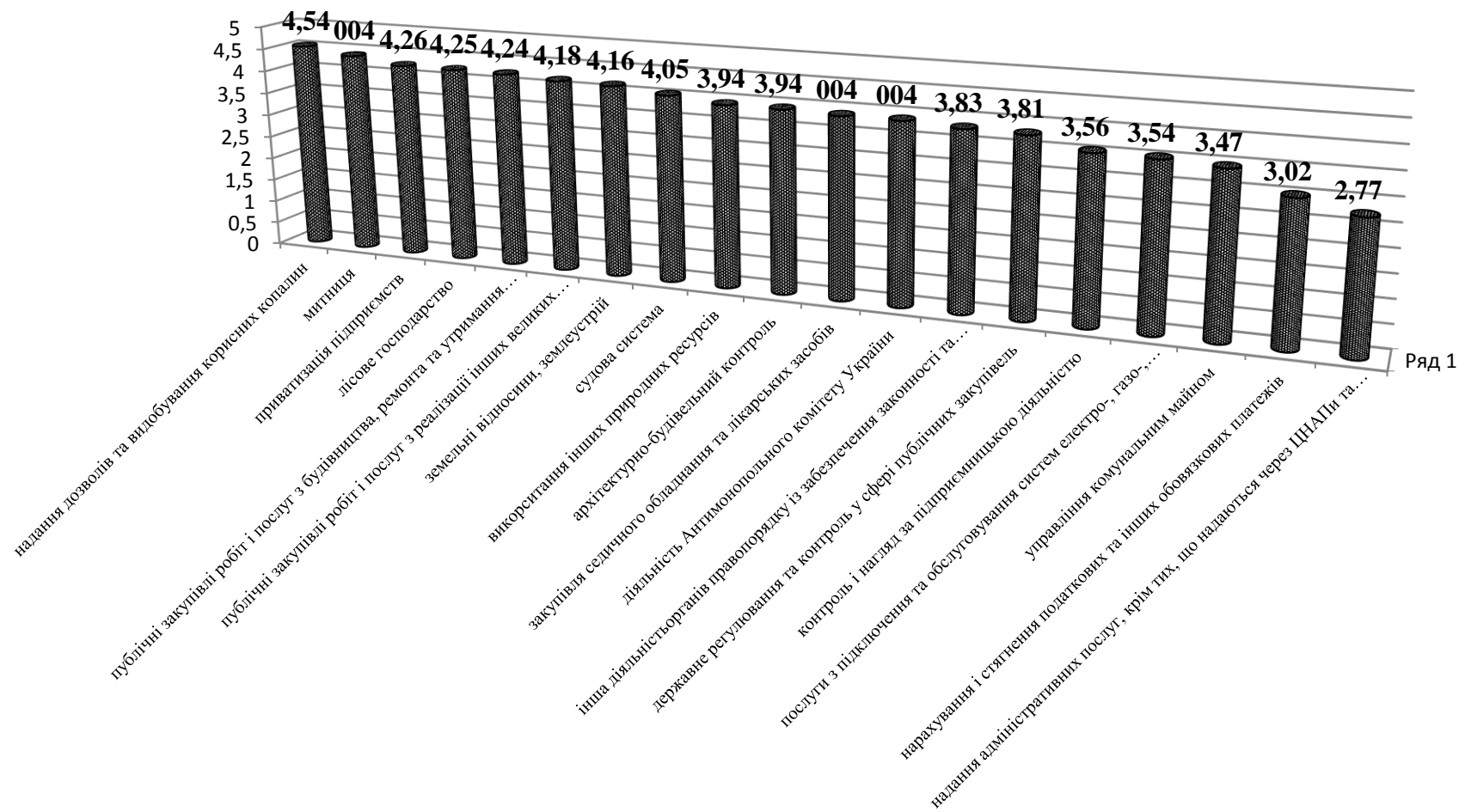

Рис. 3. Сприйняття поширеності корупції в окремих сферах в Україні представниками бізнесу у 2021 році, бали

Джерело: [11]

Література:

1. Аль Жаммал Жорж. Стратегія мінімізації корупційних ризиків в системі забезпечення економічної безпеки суб'єктів господарювання : дис. ... канд. ек. наук : 21.04.02. Харків, 2019. 214 с.
2. Качковський Л. Хабарництво – невід'ємна ознака економіки. Вечірній Київ. 2010. 2.
3. Камлик М. І. Економічна безпека підприємницької діяльності. Економіко-правовий аспект: Навчальний посібник. Київ : Атіка, 2005. 432 с.
4. Живко З.Б. Економічне підґрунтя корупції. Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження: монографія / керівник авт.кол. доц. І.О. Рєвак. Львів: ЛьвДУВС, 2011. С.36-52.
5. Бова А. Transparency International: індекс сприйняття корупції. Політичний менеджмент. 2004. № 1. С. 129-143.
6. Україна знову опустилася в індексі сприйняття корупції. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2022/01/25/7321598/>
7. Індекс сприйняття корупції – 2022. URL: <https://cpi.ti-ukraine.org/>.
8. Україна понизилась у рейтингу «Індекс сприйняття корупції-2019». Що це означає. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukraina-ponyzylas-u-rejtyngu-index-spryjniattia-korupcii-2019/30389774.html>
9. Індекс сприйняття корупції – 2021. URL : <https://ti-ukraine.org/research/indeks-sprjnyattya-koruptsiyi-2021/>
10. П'яте щорічне опитування іноземних інвесторів. URL: https://dragon-capital.com/content/uploads/2020_ForeignInvestorSurvey_Presentation_ua.pdf
11. Корупція в Україні 2021: розуміння, сприйняття, поширеність. Звіт за результатами опитування населення та бізнесу. Київ : НАЗК, 2022. 86 с.

References:

1. Al Jammal Georges (2019). The strategy of minimizing corruption risks in the system of ensuring the economic security of economic entities: dissertation. PhD in Economics. Kharkiv.
2. Kachkovsky L. (2010). Bribery is an integral feature of the economy. Evening Kyiv. October 24, 2.
3. Kamlyk M. I. (2005). Economic security of business activity. Economic and legal aspect: Study guide. Kyiv: Atika.
4. Zhyvko Z.B. The economic base of corruption. Corruption: theoretical and methodological foundations of the study: monograph / jefe del autor, profesor asociado IO Revak. Lviv: LvDUVS, 2011. P.36-52.
5. Bova A. (2004). Transparency International: corruption perception index. Political management, 1, 129-143.
6. Ukraine once again fell in the corruption perception index. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/01/25/7321598/>
7. Index of perception of corruption – 2022. Retrieved from: <https://cpi.ti-ukraine.org/>.
8. Ukraine has dropped in the "Corruption Perception Index-2019" rating. What does it mean. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukraina-ponyzylas-u-rejtyngu-index-spryjniattia-korupcii-2019/30389774.html>.
9. Index of perception of corruption - 2021. Retrieved from: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-sprjnyattya-koruptsiyi-2021/>.
10. Fifth Annual Survey of Foreign Investors. Retrieved from: https://dragon-capital.com/content/uploads/2020_ForeignInvestorSurvey_Presentation_ua.pdf
11. Corruption in Ukraine 2021: understanding, perception, prevalence. (2022). A report based on the results of a population and business survey. Kyiv: NAZK.

УДК 330.341.1:338.2:338.45:330.3
DOI: 10.31732/2663-2209-2022-69-86-93

РОЗБУДОВА ЕФЕКТИВНОЇ СИСТЕМИ МЕНЕДЖМЕНТУ ЯК ОСНОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗРОСТАННЯ ЯКОСТІ УПРАВЛІННЯ ТА МІЖНАРОДНОЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

Оксана Кириченко¹

¹Д.е.н., доцент кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: OksanaKS@krok.edu.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5244-8323>

DEVELOPMENT OF AN EFFECTIVE MANAGEMENT SYSTEM AS A BASIS FOR ENSURING THE GROWTH OF MANAGEMENT QUALITY AND INTERNATIONAL COMPETITIVENESS OF THE ENTERPRISE

Oksana Kyrychenko¹

¹Doctor of Science (Economics), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management Technology, «KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: OksanaKS@krok.edu.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5244-8323>

Анотація. У статті досліджено питання розбудови ефективної системи менеджменту як основи забезпечення зростання якості управління та міжнародної конкурентоспроможності підприємства. Визначено, що розбудова ефективної системи менеджменту потребує впровадження комплексу етапів та заходів зданих забезпечити значні системні та структурні зміни які дадуть можливість забезпечення зростання якості управління та міжнародної конкурентоспроможності підприємства. Виявлено, що етапами складовими впровадження удосконаленої системи управління підприємством є: проектування та наступна розбудова на підприємстві інтегрованої інформаційної системи управління; приведення у відповідність упорядкування або реорганізація організаційної структури підприємства; розбудова внутрішніх та зовнішніх комунікацій підприємства. перегляд перевірка наявності та відповідності всієї внутрішньої документації підприємства як управлінської та фінансово-господарської; розбудова та впровадження бізнес-процесів управління з метою зростання якості процесів виробництва та управління підприємством, зростання конкурентоспроможності підприємства; індивідуалізація процесів проектування та виробництва продукції, перехід від масового виробництва до виробництва партіями, серіями; перехід на ринково-орієнтоване виробництво з метою зростання конкурентоспроможності продукції та її відповідності вимогам внутрішнього та зовнішнього міжнародного ринків. Визначено, що впровадження, розбудова удосконаленої системи управління підприємством здатна забезпечити постійність, стабільність обсягів виробництва, наявність гарантованого збуту, адже вся продукція вироблятиметься партіями на замовлення, низький рівень постійних управлінських витрат, витрат на реалізацію та збут продукції, зростання рівня якості та кваліфікації роботи персоналу, доступу до сучасних технологій виробництва та трансферу технологій, можливість участі у глобальних ланцюгах постачання, потенційні можливості зростання обсягів виробництва відповідно до зростання обсягів збуту продукції на внутрішньому та міжнародному ринках.

Ключові слова: конкурентоспроможність, системи управління, якість, управління якістю, міжнародна діяльність підприємства.

Формул: 0, рис.: 1, табл.: 0, бібл.: 14

Abstract. The article explores the development of an effective management system as a basis for ensuring the growth of management quality and international competitiveness of the enterprise. It is determined that the development of an effective management system requires the introduction of a set of stages and measures passed to ensure significant systemic and structural changes that will make it possible to ensure the growth of the quality of management and international competitiveness of the enterprise. It was revealed that the stages of implementation of the improved enterprise management system are: design and subsequent development of an integrated management information system at the enterprise; bringing into line the ordering or reorganization of the organizational structure of the enterprise; development of internal and external communications of the enterprise. review verification of the availability and compliance of all internal documentation of the enterprise as managerial, financial and economic; development and implementation of business management processes in order to increase the quality of production processes and enterprise management to increase the competitiveness of the enterprise; individualization of the processes of design and production

of products transition from mass production to production in batches, series; transition to market-oriented production in order to increase the competitiveness of products and their compliance with the requirements of domestic and foreign international markets. It is determined that the implementation, development of an improved enterprise management system is able to ensure the constancy, stability of production volumes, the availability of guaranteed sales, because all products will be produced in batches to order, low level of constant management costs, costs for the sale and marketing of products, increasing the level of quality and qualification of personnel, access to modern production technologies and technology transfer, the possibility of participating in global chains supply, potential opportunities for growth in production volumes in accordance with the growth of sales volumes of products in the domestic and international markets.

Keywords: competitiveness, management systems, quality, quality management, international activities of the enterprise.

Formulas: 0, fig.: 1, tabl.: 0, bibl.: 14

Вступ. В сучасних економічних умовах потужної динамічної інтеграції вітчизняних підприємств, їх виходу на міжнародні економічні ринки актуальним стає питання удосконалення існуючих систем управління підприємствами з метою їх адаптування до нових економічних вимог та чинників функціонування. Сучасне управління потребує значно більшої адаптивності управління операційних виробничих систем, значно вищої якості процесів управління та виробництва продукції, застосування нових ефективних інструментів як управління виробничою операційною діяльністю так і управління підприємствами загалом. Управлінські системи підприємств орієнтованих на зовнішні міжнародні економічні ринки чи участь підприємств у глобальних ланцюгах постачання вимагають гнучкості, мобільності, ефективності, технологічності та інформаційного забезпечення функціонування цих систем. Внаслідок цього удосконалення та розбудова ефективної системи менеджменту є основою забезпечення зростання якості управління та міжнародної конкурентоспроможності підприємства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасні проблеми та актуальні аспекти розбудови ефективної системи менеджменту як основи забезпечення зростання якості управління та міжнародної конкурентоспроможності підприємства глибоко досліджувалися у працях науковців та практиків. Їм присвятили свої праці: В. Геєць [1], Л. Дейнека [2], П. Друкер [3], Л. Гітман [4], Ю. Капітанець [6], М. Кизим [7], М. Кисіль [8], М. Коденська [11], Н. Кравченко [12],

М. Крупка [13], А. Череп [14] та інші науковці. Проте питання розбудови ефективної системи менеджменту як основи конкурентоспроможності підприємств на внутрішніх та міжнародних ринках є складним питанням та потребує всебічного охоплення та залишає широке поле для майбутніх актуальних досліджень.

В сучасних економічних умовах розбудова та впровадження ефективної системи менеджменту підприємства повинна здійснюватися на засадах використання сучасних методів, технологій, інструментів менеджменту, широкого охоплення та застосування сучасних цифрових та інформаційних технологій, управління інтегрованими інформаційними системами, технологій управління бізнес-процесами та ін.. Водночас, розбудова ефективної системи менеджменту спрямованої на забезпечення зростання якості управління та міжнародної конкурентоспроможності підприємства повинно охоплювати цілий комплекс дій та заходів як з удосконалення системи управління та управлінської структури підприємства так і удосконалення процесів управління якістю, удосконалення процесів управління виробництвом та просуванням і збутом продукції. Комплексне вирішення цього завдання здатне забезпечити зростання якості процесів виробництва продукції підприємства та забезпечити загальне зростання конкурентоспроможності продукції на внутрішньому та міжнародних ринках.

Метою статті є дослідження питань розбудови ефективної системи менеджменту як основа забезпечення

зростання якості управління та міжнародної конкурентоспроможності підприємства.

Виклад основного матеріалу.

Розбудова ефективної системи менеджменту спрямована на зростання якості управління та конкурентоспроможності на міжнародних економічних ринках доцільна для впровадження в діяльності підприємства товаровиробників, які активно інтегруються на міжнародні економічні ринки та долучаються до глобальних ланцюгів постачання.

Характерними ознаками організації системи роботи підприємства загалом є наявність власного виробництва різних масштабів та напрямів діяльності від одного невеликого цеху малого підприємства до досить потужного заводу. При цьому виробництво може бути масовим чи серійним, з великими, середніми та дрібними серіями. Такі підприємства реалізують продукцію на внутрішньому ринку та зовнішніх економічних ринках [1].

Основними проблемами, які є актуальними для підприємств є зростання вартості сировини, енергоресурсів, матеріалів, падіння обсягів споживчого попиту недостатня чи низька якість кадрових ресурсів, відсутність достатнього обсягу обігових коштів для того щоб здійснити модернізацію чи оновлення підприємства з впровадженням нових технологій.

Головними загрозами та небезпеками в діяльності підприємств є зміна технологій, технологічна та організаційна невідповідність потребам часу, змінам та запитам ринку, відсутність швидкого реагування на зміни та потреби ринку, відсутність необхідних коштів та фінансування впровадження змін, що є цілком закономірним при низькій рентабельності виробництва продукції та

веденні неефективної управлінської політики, яка потребує удосконалення з урахування вимог часу та техніко-технологічних змін.

Ключові компоненти удосконалення системи управління підприємством представлені на рис 1.

Основними проблемами в діяльності сучасного підприємства є недостатність фінансових ресурсів необхідних для покриття поточних фінансових зобов'язань, а також інвестування в розбудову та розвиток підприємства [2]. Це пов'язано в першу чергу з падінням обсягів виробництва та збуту, що відбуваються в переважній більшості діяльності традиційних виробництв для яких характерна застарілість обладнання, періодичні чи постійні проблеми з якістю продукції. Водночас саме підприємство з традиційним способом ведення бізнесу та виробництвом найбільш вразливі до змін зовнішньої та внутрішньої кон'юнктури та банкрутства внаслідок як об'єктивних фінансово-економічних чи ринкових факторів так і внаслідок неефективного менеджменту та прийняття керівниками неадекватних, невідповідних ситуації управлінських рішень.

Проте, впровадження сучасних систем управління в першу чергу пов'язується з перебудовою саме управлінських систем таких підприємств, зростання їх конкурентоспроможності та їх підготовкою до виходу з достатньо комфортного сприятливого середовища внутрішнього ринку в відкрите ринкове середовище де їм доведеться конкурувати з більш потужними та краще технологічно оснащеними конкурентами.

Першим етапом який потрібно буде здійснити для переходу до розбудови нової системи управління є проектування та наступна розбудова на підприємстві інтегрованої інформаційної системи управління.

Рис. 1. Ключові компоненти удосконалення системи управління підприємством

Джерело: сформовано автором

Проектування та впровадження цієї системи потребує підбору необхідного для масштабів та сфери діяльності програмного забезпечення, формування єдиного інформаційного центру до якого будуть підключені всі користувачі, працівники підприємства та відповідно всіх підрозділи структури підприємства. Необхідним є об'єднання програмного забезпечення, комп'ютерної техніки до єдиної інформаційної системи з визначенням закріпленням в інформаційному забезпеченні задач та функцій які мають здійснюватися виконавцями відповідно до тих функціональних обов'язків які повинні виконуватися працівниками, а також забезпечення виконання всього комплексу дій пов'язаних з впровадженням на підприємстві інтегрованих інформаційних систем.

Наступним етапом є приведення у відповідність, упорядкування або реорганізація організаційної структури підприємства та його структурних підрозділів. Як правило, в моделі традиційного підприємства такі підрозділи є також традиційними та визначеними, а сама структура є лінійною,

функціональною чи лінійно-функціональною. Отже в структурі яка сформована на підприємстві має чітко простежуватися по-перше взаємозв'язок вищого та нижнього рівнів управління, а по-друге взаємозв'язки між окремими структурними підрозділами та виконавцями.

Крім цього доцільним є перегляд відповідності, кількості працівників та структурних підрозділів з метою уникнення дублювання функцій між окремими працівниками чи підрозділами. В інтегрованій управлінській системі управлінські рішення середнього та операційного рівнів управління зводять до чітких дій в межах наданих інструкції та повноважень, фактично вони майже автоматизуються перетворюючись на постійні системні бізнес-процеси та функції і в цьому є їх значна перевага, адже таким чином їх можна до певної міри стандартизувати та уніфікувати а отже зменшити кількість помилок в прийнятті поточних тактичних управлінських рішень. Щодо стратегічного рівня управління та прийняття рішень на цьому рівні вони мають прийматися на основі достатньо зібраної та опрацьованої інформації.

Для удосконаленої системи управління характерним є формування структурних одиниць та штату в складі: керівник, заступники керівника за напрямками виробництва, економіка, постачання, збут. Формування структурних підрозділів логістики, збуту, виробництва з поділом на цехи в залежності від технологічної особливості напрямів діяльності підрозділів. Для здійснення експортно-імпортних операцій підприємства доцільним є формування підрозділів та залученням фахівців з зовнішньоекономічної діяльності. Для роботи сучасних підприємств та відповідності конкурентоспроможності продукції важливим є наявність технологічного відділу де працювали б відповідні фахівці. Таким чином для виробничих підприємств підприємства характерною є розбудованість структури та підрозділів, великий штат працівників цих підрозділів, що визначає наявність великої кількості взаємозв'язків та бізнес-процесів як міжрівневих так і між структурних функціональну доцільність та контроль яких потрібно встановити та забезпечувати.

Важливого значення в удосконаленні розбудові системи управління підприємством, забезпеченні зростання якості та конкурентоспроможності продукції за внутрішніх та зовнішніх ринках набуває управління інформацією, інформаційним забезпечення підприємства. Таке управління може бути реалізоване з впровадження інтегрованих інформаційних систем, що дають можливість накопичити та використовувати значні масиви інформації – бази даних підприємства та ефективно управляти цими базами.

Впровадження інтегрованих інформаційних систем зі створенням та управлінням базами даних підприємства є однією із складових процесу розбудови ефективної системи менеджменту як основи забезпечення зростання якості управління та міжнародної конкурентоспроможності підприємства [5]. Інформаційна база даних підприємства

містить загальний обсяг електронної інформації по всіх сферах його функціонування який накопичується тривалий період часу, є базою даних інформація з якої має використовуватися в діяльності підприємства. Впровадження аналізу інформації щодо стану підприємства є необхідною складовою управління, прийняття управлінських рішень, а також впровадження системи моніторингу, аналізу даних.

Такі бази даних можуть бути інтегрованими та пов'язаними зі державними системами обліку звітності, а також призначені для діяльності функціонування великих компаній, що мають розбудовані системи вертикально чи горизонтально інтегрованих виробничих комплексів. На підприємстві накопичується та зберігається значний масив внутрішньої інформації, формують власна база даних яка може бути використана в першу чергу для впровадження автоматизованих систем моніторингу фінансово-економічного стану підприємства та окремих напрямів його діяльності чи окремих показників.

Для впровадження системи моніторингу стану та результатів діяльності підприємства необхідна побудова електронних таблиць як в автоматизованому або частково автоматизованому режимі [6]. В базу мають надходити, накопичуватися дані з первинної документації підприємства його доходів та видатків окремо та разом і переноситься в відповідні електронні таблиці для подальшого підрахунку та обчислення та проведенням такого аналізу.

Досліджуючи аспекти управління виробництвом слід зупинитися на декількох важливих фактах. Так, з метою зростання якості процесів виробництва та зростання якості та конкурентоспроможності підприємства необхідним є забезпечення високого рівня ефективності та відповідності потребам та вимогам замовників [7]. Операційні системи підприємств повинні мати багатоваріантний тип систем з наявністю від декількох до багатьох альтернативних комбінацій вхідних ресурсів та декількох

альтернатив основних технологій виробництва. Це дає можливість підприємству мати таку виробничу гнучкість та можливість виготовляти за замовленням той обсяг різного асортименту продукції який буде замовлено з різною кількістю виробів кожного виду. Можливість використання різних технологій виробництва комбінування як кількості так і видів операцій які при цьому виконуються забезпечує підприємствам необхідну гнучкість, адаптованість операційної системи підприємства яка незважаючи на відсутність власних інноваційних баз розробок досить часто здатна (за отриманими кресленнями, технологічними картами) здійснювати процеси виробництва інноваційної нової продукції [8]. Таким чином, наявність багатоваріантних типів операційної системи забезпечує підприємству значні конкурентні переваги та підвищує рівень якості продукції. Проте слід зазначити, що для підприємств які активно виходять на міжнародні економічні ринки та потребують зростання конкурентоспроможності саме виробництво, гнучкість та технологічний принцип побудови його операційної системи є ключовою умовою ефективності функціонування підприємства, зростання якості та конкурентоспроможності продукції.

В управлінні виробництвом, виробничими процесами принципово необхідним для підприємств є впровадження контролю якості процесів виробництва та продукції, автоматизація процесів виробництва, а також як вже зазначалося розбудова багатоваріантних операційних систем виробництва здатних використовувати різну сировину, застосовувати різні технології виробництва та за необхідності комбінувати їх [9]. В діяльності сучасних виробничих підприємств головна увага зосереджена саме на виробництві його технологічності гнучкості та можливостях.

За напрямом збуту головним трендом управління є переговорні позиції

підприємства та наявність кадрових ресурсів - висококваліфікованих фахівців з міжнародної економічної сфери здатних здійснювати активну зовнішньоекономічну діяльність. Тому основою збуту є пошук потенційних замовників, підприємств відповідних галузей, пряма взаємодія з замовниками, знаходження точок реалізації спільних інтересів та підписання договорів контрактів, після чого з точки зору управління має здійснюватися виробництво продукції та організація відповідних бізнес процесів діяльності підприємства. Таким чином підприємства приймають участь у глобальних ланцюгах постачання, міжнародній економічній діяльності як постачальники готової продукції чи окремих комплектуючих та виробів.

Висновки. Узагальнюючи зазначимо, що розбудова ефективної системи менеджменту потребує впровадження комплексу етапів та заходів зданих забезпечити значні системні та структурні зміни які дадуть можливість забезпечення зростання якості управління та міжнародної конкурентоспроможності підприємства .

Ключовими етапи, складовими впровадження удосконаленої системи управління підприємством є:

1. Проектування та наступна розбудова на підприємстві інтегрованої інформаційної системи управління.
2. Приведення у відповідність упорядкування або реорганізація організаційної структури підприємства.
3. Розбудова внутрішніх та зовнішніх комунікацій підприємства.
4. Перегляд перевірка наявності та відповідності всієї внутрішньої документації підприємства як управлінської та фінансово-господарської.
5. Розбудова та впровадження бізнес-процесів управління з метою зростання якості процесів виробництва та управління підприємством зростання конкурентоспроможності підприємства.
6. Індивідуалізація процесів проектування та виробництва продукції перехід від

масового виробництва до виробництва партіями, серіями.

7. Перехід на ринково-орієнтоване виробництво з метою зростання конкурентоспроможності продукції та її відповідності вимогам внутрішнього та зовнішнього міжнародного ринків.

Впровадження, розбудова удосконаленої системи управління підприємством здатна забезпечити постійність, стабільність обсягів виробництва, наявність гарантованого

Література:

1. Геєць В. Ліберально-демократичні засади: курс на модернізацію України. *Економіка України*. 2010. № 3. С. 4-20
2. Дейнеко Л. В. *Розвиток промисловості для забезпечення зростання та оновлення української економіки: науково-аналітична доповідь*. К.: Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2018. 158 с.
3. Drucker Peter. *Innovation and Entrepreneurship: Practict and Principles*. Nev York: Harper and Row Publishes, 1985. 445 p.
4. Гитман Л. Дж. *Основи інвестування*. К: Освіта, 1999. 208 с.
5. Індустрія 4.0. в Україні. Аналітичний огляд інноваторів та стану інновацій України в сфері Індустрії 4.0. К.: АППАУ, 2019. 76 с.
6. Капітанець Ю. Інвестиційне забезпечення фермерських господарств. *Інноваційна економіка*. 2010. №5. С. 141-144
7. Кизим М. О., Феденко Г. М. Теорія та практика оцінки пріоритетності та результативності державних цільових програм в Україні. *Бізнес Інформ*. 2012. № 12. С. 6-13.
8. Кисіль М. Інвестиційне забезпечення розвитку аграрного виробництва та сільських територій. *Менеджмент*. 2009. №11. С. 225-230
9. Кириченко О.С. Інвестиційно-інноваційне забезпечення промисловості України в умовах Четвертої промислової революції: монографія. К.: Університет економіки та права «КРОК», 2021. 368с.
10. Кириченко О. С. Концептуальні засади інвестиційно-інноваційного забезпечення процесів розвитку промисловості. *Науковий погляд: економіка та управління*. Дніпро, 2019. № 2 (64). С. 28-34
11. Коденська М. Мотиваційні чинники інвестиційного забезпечення розвитку аграрно-промислового виробництва. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2013. №2. С. 62-66
12. Кравченко Н. Інвестиційна складова інноваційного розвитку. *Теоретичні та практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності*. 2011. № 12. С. 23-27

збуту, адже вся продукція вироблятиметься партіями під замовлення, низький рівень постійних управлінських витрат, витрат на реалізацію та збут продукції, зростання рівня якості та кваліфікації роботи персоналу, доступу до сучасних технологій виробництва та трансферу технологій, можливість участі у глобальних ланцюгах постачання, потенційні можливості зростання обсягів виробництва відповідно до зростання обсягів збуту продукції на внутрішньому та міжнародному ринках.

13. Крупка М. *Фінансово-кредитний механізм інноваційного розвитку економіки України*. Львів: Вид. ЛНУ імені Івана Франка, 2001. 608 с.

14. Череп А. Теоретичні аспекти формування інноваційно-інвестиційної діяльності. *Інноваційна економіка*. 2010. № 17. С. 154-158.

References:

1. Heiets' V. (2010) Liberal'no-demokratychni zasady: kurs na modernizatsiiu Ukrainy. [Liberal-democratic principles: the course on modernization of Ukraine]. *Ekonomika Ukrainy*. No. 3. pp. 4-20
2. Dejneko L. V. (2008) *Rozvytok promyslovosti dlia zabezpechennia zrostannia ta onovlennia ukrains'koi ekonomiky: naukovo-analitychna dopovid'* [The development of the industry to ensure the growth and renewal of the Ukrainian economy: scientific-analytical report]. Kyiv: Instytut ekonomky ta prohnzovuvannia NAN Ukrainy, (in Ukrainian)
3. Drucker Peter. (1985) *Innovation and Entrepreneurship: Practict and Principles* [Innovation and Entrepreneurship: Practict and Principles]. Nev York: Harper and Row Publishes, 445 p.
4. Hytman L. (1999) *Osnovy ynvestyrovanyia* [Basics of investing]. Kyiv: Osvita. [in Ukrainian]
5. Industriia 4.0. v Ukraini (2019) *Analitychnyi ohliad innovatoriv ta stanu innovatsii Ukraini v sferi Industrii 4.0*. [Analytical review of innovators and innovations in Ukraine in the field of Industry 4.0]. Kyiv: APPAU, (in Ukrainian)
6. Kapitanets' Y. (2010) *Investytsijne zabezpechennia fermers'kykh gospodarstv* [Ensure farms]. *Innovatsijna ekonomika*. no 5, pp. 141-144
7. Kyzym, M. O., & Fedenko, H. M. (2012) *Teoriya ta praktyka otsinky priorytetnosti ta rezul'tatyvnosti derzhavnykh tsil'ovykh prohram v Ukraini* [Theory and practice of estimation of priority and effectiveness of the government having a special purpose programs in Ukraine]. *Business Inform*, no. 12, pp. 6-13.
8. Kisil' M. (2009) *Investytsijne zabezpechennia rozvytku ahrarnoho vyrobnytstva ta sil's'kykh terytorij* [Ensuring the development of agricultural production and of rural areas]. *Menedzhment*. no 11, pp. 225-230
9. Kyrychenko O. (2021) *Investytsiino-innovatsiine zabezpechennia promyslovosti Ukrainy v umovakh Chetvertoi promyslovoi revoliutsii: monohrafiia*.

[Investment and innovation support of Ukrainian industry in the conditions of the Fourth Industrial Revolution: monograph.] Kyiv: Universytet ekonomiky ta prava «KROK», [in Ukrainian]

10. Kyrychenko O. (2019) Kontseptualni zasady investytsiino-innovatsiinoho zabezpechennia protsesiv rozvytku promyslovosti. [Conceptual investigation of investment and innovation process development]. *Naukovyi pohliad: ekonomika ta upravlinnia*. no 2 (64), pp. 28-34

11. Kodens'ka M. (2013) Motyvatsijni chynnyky investytsijnoho zabezpechennia rozvytku ahrarno-promyslovoho vyrobnytstva [Motivational factors of investment ensure development of agro-industrial production]. *Visnyk Akademii pratsi i sotsial'nykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy*. no 2, pp. 62-66

12. Kravchenko N. (2011) Investytsijna skladova innovatsijnoho rozvytku. [The investment component of the innovation development]. *Teoretychni ta praktychni aspekty ekonomiky ta intelektual'noi vlasnosti*. no 12, pp. 23-27

13. Krupka M. (2001) Finansovo-kredytnyj mekhanizm innovatsijnoho rozvytku ekonomiky Ukrainy [Financial-credit mechanism of innovation development of economy of Ukraine]. L'viv: Vyd. tsentr LNU imeni Ivana Franka, (in Ukrainian)

14. Cherep A. (2010) Teoretychni aspekty formuvannia innovatsijno-investytsijnoi diial'nosti [Theoretical aspects of formation of innovative-investment activity]. *Innovatsijna ekonomika*. no. 17, pp. 154-158

УДК 336.647.2

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-69-94-100

ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТРУМЕНТАРІЮ ПРОГНОЗУВАННЯ ФІНАНСОВИХ ПОКАЗНИКІВ РОЗВИТКУ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ ЛОГІСТИЧНОЇ СФЕРИ

Ганна Костенко¹, Яна Глазова²

¹К.е.н., доцент, доцент кафедри економіки, підприємництва та фінансів, Бердянський державний педагогічний університет, м. Запоріжжя, Україна, e-mail: ann_kostenko@yahoo.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0221-9543>

²К.е.н., доцент кафедри економіки, підприємництва та фінансів, Бердянський державний педагогічний університет, м. Запоріжжя, Україна, e-mail: yana.glazova@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8630-0930>

APPLICATION OF FORECASTING TOOLS FOR FINANCING THE DEVELOPMENT OF LOGISTICS ENTERPRISES

Ganna Kostenko¹, Yana Glazova²

¹PhD in Economics, associate professor of Economics, Entrepreneurship and Finance Department, Berdyansk State Pedagogical University, Zaporizhzhia, Ukraine, e-mail: ann_kostenko@yahoo.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0221-9543>

²PhD in Economics, associate professor of Economics, Entrepreneurship and Finance Department, Berdyansk State Pedagogical University, Zaporizhzhia, Ukraine, e-mail: yana.glazova@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8630-0930>

Анотація. У статті досліджено актуальні питання прогнозування фінансових показників діяльності логістичного підприємства – національного оператора поштового зв'язку України АТ «Укрпошта». Проведено аналіз планування діяльності логістичних підприємств, їх інструментарію та методів. Аналіз практичних аспектів діяльності АТ «Укрпошта» дозволив запропонувати в якості інструменту підтримки фінансового планування для підприємства прогнозування показників за допомогою часових рядів. Попередньо авторами було розроблено покроковий план дослідження, який за рахунок формалізації робить можливим його універсальне застосування на підприємствах різного розміру та форми власності. В якості бази даних для моделювання виокремлено основні показники фінансової звітності підприємства за останні 10 років, період з 2012 до 2021рр.включно. Було проаналізовано та с прогнозовано значення низки статичних та динамічних показників майнового стану та господарської діяльності досліджуваного підприємства. У результаті дослідження для найбільш точного опису фактичних даних підприємства здійснено відбір моделей з найвищим рівнем якості, які у більшості своїй мають тип поліноміальної моделі 2-го ступеню. Використання поліноміальної моделі 5-го ступеню, зокрема для визначення тенденції формування майна, необоротних активів, власного капіталу, довгострокових зобов'язань та чистого прибутку, мали низьку якість побудови (коефіцієнт детермінації), що не дозволило побудувати за ними прогнози. За результатами моделювання було відібрано моделі з найвищою якістю опису модифікації трендової компоненти, а саме - модель оборотних активів, модель собівартості, модель валового прибутку, модель чистого доходу. В статті авторами представлена графічна інтерпретація отриманих показників та лінії тренду. За результатами прогнозування основних показників фінансування розвитку діяльності АТ «Укрпошта» відзначається збільшення прогнозних значень відібраних показників у 2022 році.

Ключові слова: фінансове планування, фінансове прогнозування, числові ряди, логістичне підприємство, інструменти прогнозування.

Формул: 0, **рис.:** 1, **табл.:** 1, **бібл.:** 14

Abstract. The article examines the topical issues of forecasting the financial performance of the logistics enterprise - the national postal operator of Ukraine JSC "Ukrposhta". An analysis of planning activities of logistics enterprises, their tools and methods was carried out. The analysis of the practical aspects of JSC "Ukrposhta" allowed us to offer forecasting indicators using time series as a financial planning support tool for the company. In advance, the authors developed a step-by-step research plan, which, due to formalization, makes it possible for its universal application at enterprises of different sizes and forms of ownership. As a database for modelling, the main indicators of the company's financial statements for the last 10 years, from 2012 to 2021, have been selected. The values of several static and dynamic indicators of property status and economic activity of the enterprise under study were analyzed and predicted. As a result

of the research, for the most accurate description of the actual data of the enterprise, models with the highest level of quality were selected, most of which have the type of polynomial model of the 2nd degree. The use of the polynomial model of the 5th degree, in particular, to determine trends in the formation of property, non-current assets, equity, long-term liabilities and net profit, had a low quality of construction (coefficient of determination), which did not allow making forecasts based on them. According to the simulation results, the models with the highest quality description of the modification of the trend component were selected, namely, the current assets model, the cost model, the gross profit model, and the net income model. The article presents a graphical interpretation of the obtained indicators and trend lines. Based on the results of forecasting the main indicators of financing the development of JSC "Ukrposhta" activity, an increase in the forecast values of the selected indicators in 2022 is noted.

Keywords: financial planning, financial forecasting, numerical series, logistic enterprise, forecasting tools.

Formulas: 0, **fig.:** 1, **tabl.:** 1, **bibl.:** 14

Постановка проблеми. Діяльність логістичних підприємств займає вагоме місце у формуванні ВВП багатьох розвинених країн світу і є передумовою стабільного й динамічного розвитку економіки та її галузей, додатковим джерелом у поповненні доходної складової бюджетів, сприяючою компонентою у пошуків інвестиційного клімату й створенні додаткових робочих місць у різних регіонах країни. Поряд з цим, у сучасних реаліях вітчизняні логістичні підприємства стикаються з певними проблемами протягом здійснення своєї господарської діяльності. Це пов'язано, передусім, з невизначеністю зовнішнього середовища, кризовими явищами в економіці, непередбачуваністю поведінки інших суб'єктів підприємництва, що призводить до ускладнення процесів прийняття рішень у логістичній діяльності та спонукає до пошуку нових підходів до управління й інструментів їхнього впровадження, завдяки яким логістичні підприємства мали б змогу оперативно реагувати на тенденції змін й час адаптації до нових вимог.

Аналіз останніх досліджень й публікацій. Питання стратегічного управління, управління змінами, розвитку логістичних підприємств досліджували такі сучасні науковці, як П.В. Захарченко [1], С.Г. Фалько [2], В.І. Хомяков [3] та інші. Праці цих науковців спрямовані головним чином на виявлення особливостей діяльності логістичних підприємств, аналіз сучасного стану та перспектив їхнього розвитку, оцінку стану та тенденцій розвитку ринку логістичних послуг, дослідження окремих аспектів фінансової діяльності суб'єктів господарювання

логістичної сфери. У той же час, актуалізується наукова проблематика щодо подальшого удосконалення прогнозування й планування діяльності підприємств на ринку логістичних послуг та його впливу на формування джерел фінансування.

Формулювання цілей статті.

Метою статті є формування та висвітлення підходу щодо оптимізації прогнозування фінансування розвитку діяльності підприємств логістичної сфери.

Вклад основного матеріалу дослідження.

Дослідження функціонування підприємств на ринку логістичних послуг показало, що планування у діяльності підприємств логістичної сфери створює важливі переваги: забезпечує раціональне використання ресурсів підприємства; створює сприятливі умови для розвитку нових напрямків діяльності у сфері надання логістичних послуг; попереджує про виникнення ризикових ситуацій; координує роботу управлінського персоналу підприємств логістичної сфери.

Водночас виникає потреба у використанні різних інструментів і методів планування, які дають можливість керівникам та спеціалістам підприємств логістичної сфери систематизувати і удосконалити складні структури управління діяльністю на ринку логістичних послуг.

З теоретичної точки зору, фінансовий план являє собою баланс доходів і витрат від здійснення діяльності підприємства логістичної сфери. Підтвердженням цього є також думка П.В. Матвієнка [6, с. 83], що формування фінансового плану суб'єкта підприємництва включає розробку планів доходів і витрат, а також формування звіту

про прибутки і збитки та прогнозування фінансових показників.

Для більш точнішої реалізації фінансових планів у діяльності підприємства логістичної сфери, доцільно їх будувати на обґрунтованих результатах прогнозування основних показників розвитку такого підприємства. Враховуючи те що, Україна займає 30-е місце в рейтингу країн з найвищим рівнем розвитку поштових послуг Integrated Index for Postal Development 2020 [7], який складався за критеріями оцінки надійності, доступності, релевантності та опірності до зовнішніх і внутрішніх шоків поштових компаній, а АТ «Укрпошта» є національним поштовим оператором, що має найбільшу мережу в Україні й нараховує більше ніж 11 тисяч відділень, та має важливе значення у розвитку національної економіки країни, здійснимо прогнозування основних показників фінансового забезпечення його розвитку та визначимо особливості його застосування. детальних подій досліджуваного об'єкта.

Публічне акціонерне товариство «Укрпошта» є правонаступником УДППЗ «Укрпошта» та національним оператором поштового зв'язку України, де засновником та одноосібним акціонером виступає держава Україна в особі Міністерства інфраструктури України [11].

Місією АТ «Укрпошта» є надання сучасних фінансово-логістичних послуг на всій території України та за її межами. Метою діяльності АТ «Укрпошта» є одержання прибутку від здійснення господарської діяльності шляхом надання послуг поштового зв'язку. Разом з тим, державою покладено на АТ «Укрпошта» низку соціальних зобов'язань, зокрема, надання універсальних послуг поштового зв'язку, забезпечення доступності фінансових послуг, доставка пенсій та соціальних допомог та розповсюдження періодичних видань за передплатою на всій території України.

Прогнозування й планування формування й використання фінансових ресурсів є близькими поняттями і часто ототожнюються.

Під прогнозом вважають науково обґрунтоване судження про можливі зміни об'єкта в майбутньому, про альтернативні шляхи і терміни їх здійснення, а процесом їх розробки - прогнозування. [12, с. 155]. Прогнозування передбачає розрахунок змін фінансового стану об'єкта в цілому і його різних частин на тривалу перспективу, яке може здійснюватися на основі екстраполяції минулого в майбутнє.

Саме тому, прогнозування має передувати фінансовому плануванню підприємства логістичної сфери і здійснювати оцінку численних варіантів формування фінансових ресурсів у майбутньому періоді. Фінансове планування використовується для конкретизації намічених прогнозів. Фінансовий аналіз, навпаки, передують прогнозуванню та ґрунтується на вивченні даних про фінансовий стан суб'єкта господарювання й зовнішніх умов в минулому з метою оцінювання майбутніх умов і результатів діяльності.

Для відбудови прогнозів основних показників діяльності АТ «Укрпошта» на основі часових рядів розроблено покроковий план:

1. Здійснюється процес формування фактичних даних відповідного показника за досліджуваний період.
2. Будується графік за фактичними даними показника за період.
3. Проводиться побудова лінії тренду - апроксимуючої (згладженої) кривої та створення на її основі відповідних рівнянь регресії: лінійної, поліноміальної 2-го ступеня (5-го ступеня), експоненціальної, логарифмічної, ступеневої. Здійснюється побудова на основі методу найменших квадратів, які з тим чи іншим ступенем точності моделюють досліджуваний процес.
4. Розраховуються показники оцінювання отриманих моделей, а саме - коефіцієнту множинної кореляції, коефіцієнту детермінації, критерію Фішера, критерію Стьюдента $t_{ст}$ й р-рівня значущості, що дозволяє оцінити рівень суттєвості змінних в моделях.

5. Оцінюється адекватність моделі на основі аналізу залишків.

6. Проводиться відбір оптимальної моделі опису даних показників.

7. Визначаються прогнозні значення конкретного показника на 2022 рік.

Основні результати проведеного прогнозування для АТ «Укрпошта» наведено в таблиці 1.

У результаті дослідження для найбільш точного опису фактичних даних основних показників фінансування розвитку підприємства логістичної сфери здійснено відбір моделей з найвищим рівнем якості, які у більшості своїй мають тип поліноміальної моделі 2-го ступеню (таблиця 1).

В інших випадках для прогнозування часових рядів та намагання досягти найбільш оптимального опису даних використана поліноміальна модель 5-го ступеню, зокрема для визначення тенденцій формування майна, необоротних активів, власного капіталу, довгострокових зобов'язань та чистого прибутку. Проте, у більшості випадків такі моделі мали низьку якість побудови, що не дозволило побудувати за ними прогнози.

Так, відібрана модель з найвищою якістю опису модифікації трендової компоненти оборотних активів, за допомогою якої побудовано прогноз на наступний рік, має наступну економічну інтерпретацію: з кожним наступним періодом оборотні активи в середньому зменшуватимуться на 646,92 млн. грн., при цьому темп їх зростання за період складе 97,114 млн. грн.

За відбраною моделлю з найвищою якістю опису модифікації трендової компоненти поточних зобов'язань, будемо мати таку економічну інтерпретацію: з кожним наступним періодом поточні зобов'язання в середньому зменшуватимуться на 562,95 млн. грн., при цьому темп їх зростання за період складатиме 96,98 млн. грн.

Відібрана модель з найвищою якістю опису модифікації трендової компоненти чистого доходу від наданих послуг АТ «Укрпошта», має наступну економічну

інтерпретацію: з кожним наступним періодом чистий дохід в середньому зменшуватиметься на 611,94 млн. грн., при цьому темп його зростання за період складатиме 128,29 млн. грн.

За результатами відбору моделі з найвищою якістю опису модифікації трендової компоненти собівартості наданих послуг АТ «Укрпошта», будемо мати таку економічну інтерпретацію: з кожним наступним періодом собівартість наданих послуг в середньому зменшуватимуться на 349,37 млн. грн., при цьому темп їх зростання за період складатиме 91,005 млн. грн.

Відібрана модель з найвищою якістю опису модифікації трендової компоненти валового прибутку АТ «Укрпошта», має наступну економічну інтерпретацію: з кожним наступним періодом валовий прибуток в середньому зменшуватиметься на 262,57 млн. грн., при цьому темп його зростання за період складатиме 37,283 млн. грн.

Графічне представлення деяких результатів прогнозування основних фінансових показників представлено на рисунку 1.

Слід вказати на те, що коефіцієнт детермінації, який є коефіцієнтом множинної кореляції, зведеним у квадрат і тим, що дає кількісну оцінку міри аналізованого зв'язку, вказує на високу якість побудови більшості моделей, значення якого коливається від 0,70 до 1,00.

Отже, значення коефіцієнту детермінації за основними показниками фінансування розвитку діяльності АТ «Укрпошта» вказують на те, що в залежності від моделей і описуваних даних 70,0-100,0 % змін показників можна пояснити змінною часу, а останні 30,0-0,0 % - впливом інших чинників. Доля варіації цих результативних ознак, що знаходиться під впливом часової змінної, має достатній рівень для побудовання більшості показників фінансування розвитку діяльності досліджуваного підприємства логістичної сфери.

Таблиця 1. Перелік оптимальних моделей, що мають найвищу якість опису тренду основних показників фінансування розвитку АТ «Укрпошта», млн. грн.

Показник, позначення / Рік	Активи	Необоротні активи	Оборотні активи	Власний капітал	Довгострокові зобов'язання	Поточні зобов'язання	Чистий дохід	Собівартість	Валовий прибуток	Чистий прибуток
2012	4 651	2 315	2 337	2 194	4	2 454	3 912	3 584	328	25
2013	5 620	2 384	3 236	2 201	17	3 402	3 971	3 646	325	27
2014	5 003	2 391	2 612	2 190	152	2 661	3 697	3 434	263	-4
2015	4 207	2 425	1 782	2 248	225	1 735	3 902	3 620	283	41
2016	10 593	8 375	2 218	7 165	1 205	2 223	4 484	4 191	293	-161
2017	7 737	3 525	4 212	2 799	263	4 676	5 377	5 198	179	-177
2018	6 029	3 567	2 462	2 268	187	3 574	6 792	6 364	427	-508
2019	7 907	3 571	4 336	2 552	405	4 951	7 778	6 597	1 181	405
2020	9 909	3 631	6 180	2 582	629	6 698	9 182	7 775	1 408	161
2021	10 768	4 327	6 365	2 678	1 120	6 969	11 182	9 536	1 645	184
2022*	13 052	-	8 028	-	1 428	8 839	13 246	10 981	2 265	-
Вид моделі	$y = -2,2494x^5 + 73,086x^4 - 855,16x^3 + 4382,4x^2 - 8820,6x + 10242$	$y = -2,6579x^5 + 90,29x^4 - 1104,2x^3 + 5827,6x^2 - 12105x + 9862,2$	$y = 97,114x^2 - 646,92x + 3393,1$	$y = -3,5957x^5 + 112,68x^4 - 1287,9x^3 + 6425x^2 - 12915x + 10101$	$y = -0,985x^5 + 30,614x^4 - 341,96x^3 + 1653,7x^2 - 3181,1x + 1887,1$	$y = 96,98x^2 - 562,95x + 3 296,47$	$y = 128,29x^2 - 611,94x + 4454,3$	$y = 91,005x^2 - 349,37x + 3812,3$	$y = 37,283x^2 - 262,57x + 642,01$	$y = -0,8517x^5 + 21,278x^4 - 186,97x^3 + 699,22x^2 - 1100x + 593,34$
Тип моделі	Поліноміальна 5-го ступеня	Поліноміальна 5-го ступеня	Поліноміальна 2-го ступеня	Поліноміальна 5-го ступеня	Поліноміальна 5-го ступеня	Поліноміальна 2-го ступеня	Поліноміальна 2-го ступеня	Поліноміальна 2-го ступеня	Поліноміальна 2-го ступеня	Поліноміальна 5-го ступеня
Коефіцієнт детермінації, R ²	0,621	0,396	0,804	0,355	0,673	0,850	0,996	0,985	0,924	0,520

2022* - розраховані прогнозні значення

Джерело: побудовано авторами на основі [11]

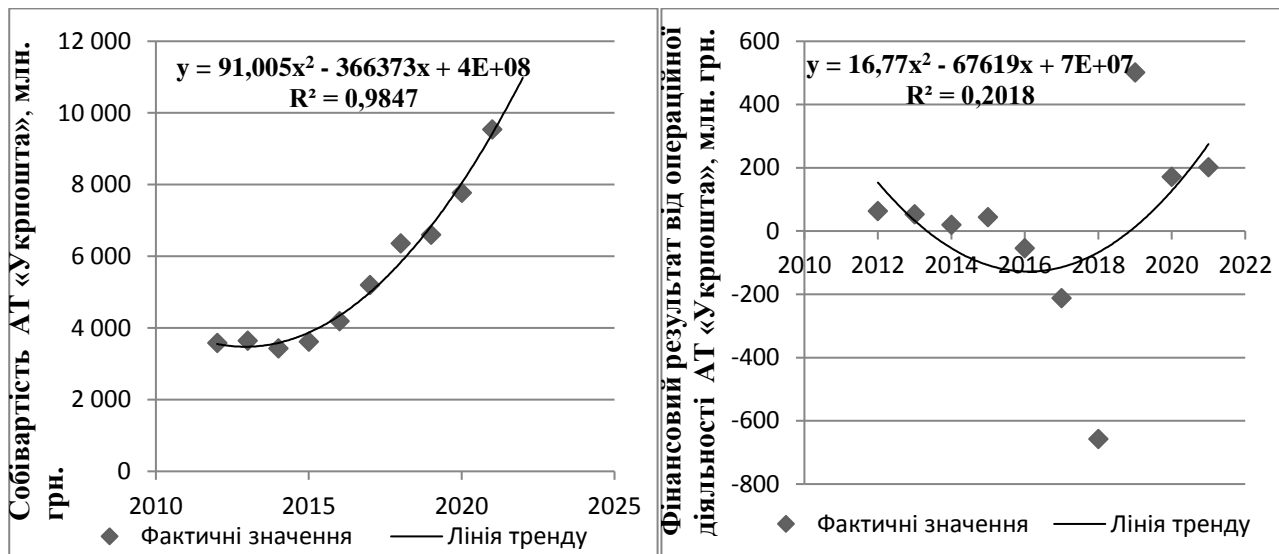

Рис. 1. Результати прогнозування фінансових показників

Джерело: побудовано авторами самостійно

За результатами прогнозування основних показників фінансування розвитку діяльності АТ «Укрпошта» відзначається збільшення значень усіх таких показників у прогнозованому 2022 році. Зокрема, розмір чистого доходу від надання послуг АТ «Укрпошта» повинен збільшитися з 3 912,0 млн. грн. до 13 246,0 млн. грн. у 2022 році, собівартість наданих послуг має зрости з 3 584,0 млн. грн. до 10 981,0 млн. грн. у 2022 році, розмір валового прибутку повинен збільшитися з 328,0 млрд. грн. до 2 265,0 млн. грн. у 2022 році.

Отже, фінансове планування діяльності підприємства логістичної сфери є орієнтованим у майбутнє процесом управління щодо розроблення системи фінансових планів, нормативів і показників, реалізації комплексу заходів задля забезпечення підприємства логістичної сфери необхідними фінансовими ресурсами та підвищення ефективності його фінансової діяльності. Планування поряд із прогнозуванням займає одне з найголовніших місць у системі управління фінансами підприємств, адже лише процес планування забезпечує одну з найважливіших функцій фінансового менеджменту підприємства, а саме пошук додаткових ресурсів.

Література:

1. Актуальні проблеми прогнозування економіки України: [монографія] / за ред. О.І. Черняка, П.В. Захарченка. Мелітополь : Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2019. 456 с.
2. Falko S. Adverse Conditions. Finance. *The Executive Magazine for Emerging Europe*. 2010. № 3. P. 58 – 59.
3. Забезпечення підвищення ефективності національної економіки: [колективна монографія] / За заг. ред. проф. Хомякова В.І. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А., 2013. 442 с.
4. Крамаренко Г.О., Чорна О.Є. Фінансовий менеджмент: підручник. 2-ге вид. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 520 с.

5. Мицак О.В., Чуй І.Р. Фінансовий менеджмент: навч. посібник. Львів : «Магнолія 2006», 2008. 216 с.
6. Петрушевський Ю.Л. Моделі і методи фінансового прогнозування і планування розвитку ЖКГ. *Фінансова система України*. Серія: «Економічні науки»: зб. наук. пр. Вип. 19. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. С. 449 – 454.
7. Financial planning and analysis: roles and best practices. 2019. URL: <https://www.venasolutions.com/blog/financial-planning-analysis/fpa-roles-best-practices>
8. Ramanna M. FP&A Integration: Bringing Together Financial and Strategic Planning. 2020. URL:

<https://fpa-trends.com/article/fpa-integration-financial-and-strategic-planning>

9. Матвієнко П.В. планування діяльності банку – ключовий інструмент управління. *Статистика України*. 2017. № 2. С. 78 – 86.

10. Україна увійшла до топ-30 країн за розвитком поштових послуг. URL:

<https://www.unian.ua/economics/telecom/rozvitok-ukrposhti-ukrajina-uviyshla-do-top-30-krajn-za-rozvitkom-poshtovih-poslug-novini-11178554.html>

11. Основні показники діяльності АТ «Укрпошта». URL: <https://www.ukrposhta.ua/ua/richni-zvity>

12. Данилюк М.О., Савич В.І. Фінансовий менеджмент: навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 204 с.

13. Прогнозування та хеджування фінансових ризиків : монографія / За ред. проф. Л.О. Примостки. Київ : КНЕУ, 2014. 424 с.

14. Glazova Y., Zhvanenko S., Kostenko G. Management of Innovation Processes In the Health Economy System of Ukraine. *WSEAS transactions on environment and development*. 2021. Vol. 17. Pp. 722-731 URL: <https://doi.org/10.37394/232015.2021.17.69>

References:

1. Aktual'ni problemy prohozuvannya ekonomiky Ukrainy: [monohrafiya] / za red. O.I. Chernyaka, P.V. Zakharchenka. Melitopol' : Vydavnychy budynok Melitopol's'koyi mis'koyi drukarni, 2019. 456 s.

2. Falko S. Adverse Conditions. Finance. *The Executive Magazine for Emerging Europe*. 2010. № 3. P. 58 – 59.

3. Zabezpechennya pidvyshchennya efektyvnosti natsional'noyi ekonomiky: [kolektyvna monohrafiya] / Za zah. red. prof. Khomyakova V.I. Cherkasy: Vydavets' Chabanenko YU.A., 2013. 442 s.

4. Kramarenko H.O., Chorna O.YE. Finansovyy menedzhment: pidruchnyk. 2-he vyd. Kyiv : Tsentr uchbovoyi literatury, 2009. 520 s.

5. Mytsak O.V., Chuy I.R. Finansovyy menedzhment: navch. posibnyk. L'viv : «Mahnoliya 2006», 2008. 216 s.

6. Petrushevs'kyi YU.L. Modeli i metody finansovoho prohozuvannya i planuvannya rozvytku ZHK-H. *Finansova sistema Ukrainy*. Seriya: «Ekonomichni nauky» : zb. nauk. pr. Vyp. 19. Ostroh : Vydavnytstvo Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya», 2012. S. 449 – 454.

7. Financial planning and analysis: roles and best practices. 2019. Retrieved from:

<https://www.venasolutions.com/blog/financial-planning-analysis/fpa-roles-best-practices>

8. Ramanna M. FP&A Integration: Bringing Together Financial and Strategic Planning. 2020. Retrieved from: <https://fpa-trends.com/article/fpa-integration-financial-and-strategic-planning>.

9. Matviyenko P.V. planuvannya diyal'nosti banku – klyuchovyy instrument upravlinnya. *Statystyka Ukrainy*. 2017. № 2. S. 78 – 86.

10. Ukrainyina uviyshla do top-30 krayin za rozvytkom poshtovykh poslug. Retrieved from:

<https://www.unian.ua/economics/telecom/rozvitok-ukrposhti-ukrajina-uviyshla-do-top-30-krajn-za-rozvitkom-poshtovih-poslug-novini-11178554.html>

11. Osnovni pokaznyky diyal'nosti AT «Ukrposhta». Retrieved from: <https://www.ukrposhta.ua/ua/richni-zvity>

12. Danylyuk M.O., Savych V.I. Finansovyy menedzhment: navchal'nyy posibnyk. Kyiv : Tsentr navchal'noyi literatury, 2004. 204 s.

13. Prohozuvannya ta khedzhuvannya finansovykh ryzykiv : monohrafiya / Za red. prof. L.O. Prymostky. Kyiv : KNEU, 2014. 424 s.

14. Glazova Y., Zhvanenko S., Kostenko G. Management of Innovation Processes In the Health Economy System of Ukraine. *WSEAS transactions on environment and development*. 2021. Vol. 17. Pp. 722-731 Retrieved from:

<https://doi.org/10.37394/232015.2021.17.69>

УДК 334.02:658.8

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-69-101-109

МАРКЕТИНГОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ

Сергій Пижьянов¹

¹Аспірант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: PyzhianovsK@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6068-6022>

MARKETING POTENTIAL IN THE ECONOMIC ACTIVITY OF INDUSTRIAL ENTERPRISES

Serhii Pyzhianov¹

¹Postgraduate student, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: PyzhianovsK@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6068-6022>

Анотація. Стаття присвячена дослідженню методичних основ маркетингового потенціалу системи управління економічною діяльністю промислових підприємств. Розглянуті сучасні підходи зарубіжних та українських учених-економістів щодо побудови системи маркетингу на підприємствах та визначення їх потенціалу. Визначено, що роль маркетингового потенціалу в економічній діяльності промислових підприємств під час перебудови бізнес-процесів є актуальним завданням на сучасному етапі розвитку. У статті визначено напрямки переходу до ефективної маркетингової діяльності в період реінжинірингу бізнес-процесів промислових підприємств на основі аналізу основних тенденцій маркетингової та інноваційної діяльності суб'єктів господарювання різних країн. Зібрано дані про діяльність підприємств і проведено порівняльний аналіз тенденцій їх маркетингової діяльності, виходячи з оцінки індексу глобальної конкурентоспроможності країн світу, в тому числі країн ЄС у 2019 році. При визначенні основних напрямків маркетингової діяльності промислових компаній автором використано метод порівняльного аналізу; для розрахунку показників стимулюючих і дестимулюючих факторів, що характеризують маркетинговий потенціал підприємства, застосовано методичний підхід, що включає оцінку конкурентоспроможності потенціалу підприємства; для визначення інтегрального показника маркетингового потенціалу суб'єкта господарювання використано метод евклідової відстані. Отримані результати розрахунків підкреслюють необхідність визначення остаточної оцінки маркетингового потенціалу промислового підприємства під час реінжинірингу економічних процесів, що дозволяє топ-менеджменту визначити рівень ефективності маркетингових заходів і прийняти обґрунтовані управлінські рішення щодо вдосконалення економічної діяльності підприємства. Доведено значущість розрахунків показників маркетингового потенціалу промислових підприємств під час реінжинірингу їх бізнес-процесів.

Ключові слова: потенціал, маркетинг, реінжиніринг, економічна діяльність, промислові підприємства.

Формул: 2; **рис.:** 0; **табл.:** 2; **бібл.:** 18

Summary. The article is devoted to the development of the methodological foundations of the marketing potential of management system of industrial enterprises. The main approaches of foreign and domestic scientists and economists regarding the construction of a marketing system at enterprises and the determination of their potential are considered. It was determined that the role of marketing potential in the economic activity of industrial enterprises during the restructuring of business processes is an urgent task at the current stage of development. The article, based on the analysis of the main trends of marketing and innovation activity of business entities of different countries, presents the main directions of transition to effective marketing activity in the period of reengineering of business processes of industrial enterprises. During the research, data was collected on the activities of enterprises in the process of assessing the index of global competitiveness of the countries of the world, including EU countries in 2019. A comparative analysis of the main trends in the marketing and innovative activities of enterprises in the assessment of the global competitiveness of the countries of the world was carried out on the basis of statistical information on the activities of enterprises. The method of comparative analysis was used to determine the main directions of marketing and innovation activities of industrial companies; methodical approach, which includes the assessment of the competitiveness of the company's potential with the aim of calculating the indicators of stimulating and disincentive factors characterizing the marketing potential of the enterprise; the Euclidean distance method for determining the integral indicator of the marketing potential of a business entity. The obtained calculation results demonstrate the final assessment of the marketing potential of an industrial enterprise during the reengineering of business processes, which allows the top management of an industrial enterprise to determine the level of effectiveness of the enterprise's marketing activities and make informed management

decisions. The significance of the calculations of indicators of the marketing potential of industrial enterprises during the reengineering of their business processes was formed.

Key words: potential, marketing, reengineering, business processes, industrial enterprises

Formulas: 2; fig.: 0; tabl.: 2; bibl.: 18

Постановка проблеми. В умовах постійних ринкових коливань та впливу ринкового середовища на діяльність промислових підприємств постає нагальна потреба у нарощуванні потенціалу маркетингової діяльності, який має відповідати постійним процесам структурних змін як внутрішніх, так і зовнішніх бізнес-факторів компаній. Вивчаючи маркетинговий потенціал підприємств, слід враховувати трансформаційні зміни, в тому числі радикальні. У цьому полягає суть реінжинірингу бізнес-процесів, що дозволяє адаптувати існуючі внутрішні та зовнішні бізнес-процеси підприємства до змін ринкового середовища.

Багато факторів негативно впливають на маркетингову політику промислових підприємств. Досліджуючи це питання, є важливим проаналізувати статистичні показники соціально-економічного розвитку промислових підприємств за період 2019–2021 рр. Так, кількість суб'єктів господарювання в Україні у 2019 році становила 2183928 одиниць, у 2021 році – 1865530 одиниць, що характеризує зменшення кількості підприємств на 318398 одиниць. Чисельність зайнятих на підприємствах у 2019 році становила 10772,7 тис. осіб, у 2021 році – 8108,3 тис. осіб, що відображає скорочення працюючих на 2664,4 тис. осіб [1].

Щодо показників маркетингової діяльності підприємств, слід зазначити, що обсяг реалізації (товарів і послуг), які у 2019 році склали 3596646,4 млн грн (451743 млн дол. США), у 2021 році – 6726739,8 млн грн (247397 млн дол. США), що характеризує збільшення обсягу реалізації продукції в гривневому еквіваленті на 3130093,4 млн грн (115116 млн. дол. США) [1].

Однак, це зростання зумовлене, насамперед, інфляційними процесами в країні та підвищенням внутрішніх цін на товари та послуги. До негативних факторів,

що впливають на маркетингову діяльність промислових підприємств України, відносяться інфляційні ризики, зменшення оборотного капіталу, зниження ділової активності малого бізнесу, ризики подальшого зростання цін на енергоносії та комунальні послуги, зростання безробіття.

Усі ці чинники зумовлюють актуальність дослідження та його основну мету, яка полягає у вдосконаленні методичного інструментарію аналізу маркетингового потенціалу діяльності суб'єктів господарювання промислового комплексу під час репроектування їх бізнес-процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуючи економічну діяльність підприємств, слід відзначити особливу роль проведення трансформаційних змін з метою підвищення рівня маркетингового потенціалу суб'єктів господарювання. Зміни в маркетингових стратегіях під час економічної рецесії досліджуються в роботі О. Notta і А. Vlachvei [2], які вважають, що, коли зосереджуються стратегічні зміни в компаніях різних галузей на світовому рівні, то відбуваються фундаментальні зміни в маркетингових стратегіях під час економічної кризи. У роботах Дж. Му, Я. Бао, Т. Сехона, Дж. Ці та Е. Лава [3] розглядаються внутрішні можливості маркетингу та управління продуктивністю підприємства.

Іншим важливим аспектом формування високого рівня маркетингового потенціалу компанії є впровадження екологічно орієнтованих продуктів і послуг, що характеризує «зелену» трансформацію під час Третьої та Четвертої промислових революцій. У статті К. Пападаса, Г. Авлонітиса та М. Каррігана [4] розроблено концепцію орієнтації зеленого маркетингу, яка складається з трьох вимірів: стратегічної орієнтації зеленого маркетингу, тактичної орієнтації зеленого маркетингу та внутрішньої

орієнтації зеленого маркетингу в період трансформаційних змін компаній.

Важливим питанням, яке розглядають К. Краус, Х. Хоканссон, Дж. Лінд [5], є дослідження проблемних аспектів і можливостей оцінки елементів маркетингу в економічній діяльності промислових підприємств у період реінжинірингу бізнес-процесів. На їх думку, це дозволяє зосередити увагу на негативних і позитивних сторонах оцінки маркетингового потенціалу промислових підприємств у період реінжинірингу бізнес-процесів та прийняти ефективні управлінські рішення у сфері маркетингу.

Економісти М. Джованарді та А. Лукареллі [6] критично дослідили процес оцінки ефективності продажів шляхом впровадження маркетингових інструментів у діяльність компаній.

Серед українських учених питання системи маркетингу підприємств вивчали В. Алькема [7], В. Димитрова, Д. Кобизький, Л. Таранюк [8], які в своїх працях особливу увагу приділяють реінжинірингу маркетингу на підприємствах.

Економічні аспекти функціонування підприємницьких структур у своїх працях вивчали М. Денисенко, І. Мігус [9], О. Пилипенко [10], І. Румик [11] та інші. У своїх дослідження вони доводять важливість використання фінансових методів аналізу діяльності підприємств, зокрема фінансової діагностики бізнес-процесів, у тому числі їх маркетингової складової.

Однак, слід зазначити, що необхідність подальшого дослідження використання методології системи маркетингу на підприємствах та визначенні її потенціалу в період реінжинірингу бізнес-процесів і моніторингу показників маркетингової активності суб'єктів господарювання є наразі актуальним питанням, яке потребує наукових розробок.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у дослідженні маркетингового потенціалу економічної діяльності промислових підприємств та

визначенні особливостей його використання.

Вклад основного матеріалу дослідження. Однією з головних особливостей формування економічного інструментарію маркетингового потенціалу в умовах радикальних трансформаційних змін є процес його оцінки. Бухгалтерських даних недостатньо, оскільки вони неповною мірою враховують формування доданої вартості промислової продукції за рахунок маркетингової діяльності підприємства. Зокрема, відомі економісти Бендл Н. і Ван Х. [12] у своїх дослідженнях зазначали про необхідність удосконалення процесу оцінки маркетингової діяльності підприємств.

Дослідження проблемних аспектів і можливостей оцінки елементів маркетингу в економічній діяльності промислових підприємств у період реінжинірингу бізнес-процесів є важливим питанням, вважають економісти К. Краус, Х. Хоканссон, Дж. Лінд [5].

Вплив світових тенденцій на діяльність голландських компаній під час промислової революції, за дослідженням Дж. Мокир [13], позначається на елементах глобальної індустріалізації та на діяльності голландських компаній. Це дозволяє зосередити увагу на негативних і позитивних сторонах оцінки маркетингового потенціалу промислових підприємств у період реінжинірингу бізнес-процесів та прийняти ефективні управлінські рішення у сфері маркетингу.

Для вивчення маркетингового потенціалу підприємств у ході реінжинірингу бізнес-процесів доцільно використовувати підхід від загального до окремого. Це дозволить проаналізувати основні тенденції маркетингової та інноваційної діяльності суб'єктів господарювання різних країн на макрорівні, в тому числі досвід країн ЄС, і зробити відповідні висновки щодо розвитку маркетингового та інноваційного потенціалу компаній цих країн.

Проведемо аналіз рейтингу глобальної конкурентоспроможності країн світу для країн-лідерів; країн із середніми

темпами розвитку та країн–аутсайдерів у таблиці 1.

Порівняльний аналіз індексів глобальної конкурентоспроможності країн світу виявив, що блок індексів функціонування товарного ринку, що характеризує розвиток маркетингового потенціалу, має розходження країн–лідерів від країн–аутсайдерів. Так, за індексом інтенсивності локальної конкуренції ця дивергенція становить 2,1 у.о., за домінуванням на ринку – 3,4 у.о., за ступенем орієнтації на споживача – 2,7 у.о., що разом характеризує досить різний рівень розвитку маркетингового потенціалу країн світу та готовність розширювати свої власні ринки та завойовувати нові ринки.

Щодо блоку інноваційних індексів, то маємо наступне розходження індексів країн–лідерів від країн–аутсайдерів. За показником інноваційного потенціалу – 3,1 у.о., витрати підприємств на дослідження і розробки – 3,5 у.о., рівень впровадження нових технологій – 3,1 у.о., що в цілому характеризує різний рівень спроможності підприємств країни до інноваційної діяльності. процесів, включаючи реінжиніринг бізнес–процесів.

Що стосується індексу глобальної конкурентоспроможності, то розбіжність цього показника країни–лідера (Швейцарії) від країни–аутайдера (Ємен) становить 3 у.о., що свідчить про різний рівень конкурентоспроможності суб'єктів господарювання цих країн та здатність до підвищення конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Даний аналіз проводиться у виконанні блоку товарних ринків, який характеризує розвиток конкуренції, ставлення до імпорту, вплив ринку та управління взаємодією зі споживачами.

Усі ці фактори в сукупності відображають розвиток маркетингового потенціалу компаній досліджуваних країн. Існує також інноваційний блок, який містить можливості впровадження інновацій, витрати компаній на дослідницьку діяльність, впровадження нових технологій і процесів, що в

сукупності характеризує інноваційний розвиток і впровадження інноваційних процесів, тобто реінжиніринг бізнес–процесів компанії в країнах світу [5].

Проаналізувавши динаміку показників роботи блоку товарних ринків та інноваційного блоку, визначено основні напрямки переходу до ефективної маркетингової діяльності в період реінжинірингу бізнес–процесів промислових підприємств:

- зміщення орієнтації збуту промислової продукції на нові ринки, наприклад, переорієнтація машинобудівної продукції пострадянських країн на ринок ЄС;

- формування клієнтоорієнтованих бізнес–процесів промислових підприємств, впровадження концепції CRM;

- створення нової якості гарантійного та післягарантійного обслуговування промислової продукції підприємств, впровадження методів Six Sigma, 5С, BPM, PDCA;

- формування експортоорієнтованої стратегії маркетингової діяльності шляхом передачі бізнес–процесів збутової діяльності торговим представництвам, торговим домам, розташованим за кордоном;

- підвищення якості маркетингових досліджень внутрішнього та зовнішнього ринків промислової продукції;

- оптимізація витрат на виробництво та реалізацію промислової продукції шляхом введення виробничих потужностей в інші регіони країни та за кордоном;

- підвищення стандартів якості обслуговування промислової продукції підприємств;

- формування лояльної кредитно–цінової політики підприємств відносно споживача промислової продукції (продлонгаційне кредитування, факторингові операції, формування фінансово–промислових груп, розробка гнучкої системи знижок при великих замовленнях) [15].

Таблиця 1. Порівняльний аналіз глобальної конкурентоспроможності країн світу у 2019 році, у.о./ранг

Назви економічних показників	Швейцарія	США	Японія	Латвія	Словаччина	Україна	Нігерія	Венесуела	Ємен
Діяльність блоку товарних ринків									
Інтенсивність локальної конкуренції	5.5 (29)	6.0 (6)	6.2 (1)	5.5 (28)	5.4 (36)	5.0 (78)	5.1 (70)	2.8 (137)	4.1 (130)
Обсяг домінування на ринку	5.9 (1)	5.5 (3)	5.9 (2)	3.6 (79)	3.5 (88)	3.2 (106)	3.7 (69)	2.8 (137)	2.5 (132)
Торгові тарифи	3.5 (49)	1.6 (34)	1.9 (36)	1.1 (6)	1.1 (6)	2.9 (44)	11.2 (115)	12.2 (122)	6.5 (80)
Ступінь орієнтації на споживача	6.1 (2)	5.6 (7)	6.2 (1)	4.8 (57)	4.7 (58)	4.6 (74)	3.9 (115)	3.6 (129)	3.5 (131)
Затребуваність у споживача	5.1 (3)	5.3 (1)	4.9 (7)	2.8 (109)	2.9 (101)	3.1 (93)	3.3 (79)	2.4 (130)	2.5 (125)
Інноваційний блок									
Інноваційний потенціал	6.2 (1)	6.0 (2)	5.1 (21)	4.2 (57)	4.3 (48)	4.3 (51)	3.9 (82)	3.6 (116)	3.1 (133)
Витрати на наукову діяльність, нові технології і процеси	6.1 (1)	5.9 (2)	5.6 (5)	3.2 (73)	3.4 (65)	3.2 (76)	2.9 (108)	2.5 (130)	2.6 (127)
Співпраця університетів і виробництв у сфері наукової діяльності, нових технологій і процесів	5.8 (1)	5.7 (2)	4.7 (23)	3.1 (100)	3.3 (77)	3.4 (73)	2.5 (133)	3.0 (104)	2.3 (134)
Впровадження нових технологій	5.9 (4)	6.0 (2)	5.5 (15)	4.4 (67)	4.8 (47)	4.3 (84)	4.3 (80)	3.7 (122)	2.9 (135)
Патентні заявки	300.1 (3)	176.5 (10)	332.4 (1)	11.8 (35)	11.3 (36)	3.6 (52)	0.0 (111)	0.2 (92)	0.0 (119)
Індекс глобальної конкурентоспроможності	5.9 (1)	5.9 (2)	5.5 (9)	4.4 (54)	4.3 (59)	4.1 (81)	3.3 (125)	3.2 (127)	2.9 (137)

Джерело: складено на основі даних [14]

Виниклі тенденції свідчать про перехід до ефективної маркетингової діяльності в період реінжинірингу бізнес-процесів промислових підприємств та характеризують розвиток теоретичних положень щодо управління змінами в діяльності промислових підприємств.

Групою українських науковців було запропоновано показники, що характеризують маркетинговий потенціал компанії під час реінжинірингу її бізнес-процесів і діапазон критеріальних значень

інтегрального показника маркетингового потенціалу промислового підприємства в період реінжинірингу бізнес-процесів з метою прийняття ефективних управлінських рішень, спрямованих на підвищення рівня маркетингового потенціалу суб'єкта господарської діяльності [8].

Проведемо апробацію даного методичного підходу за допомогою удосконаленої методики оцінки конкурентоспроможності промислового

підприємства Краснокутської Н.С на прикладі оцінки маркетингового потенціалу АТ «Сумський завод «Насосенергомаш».

Кінцевою метою методики є визначення нормованих значень показників (індексів стимулюючого та дестимулюючого факторів), що

характеризують маркетинговий потенціал компанії в ході реінжинірингу бізнес-процесів [16].

Нормовані економічні показники маркетингового потенціалу промислового підприємства в період реінжинірингу бізнес-процесів визначаються за формулою:

$$V'in = \frac{V_{in}}{V_{max}} \rightarrow \max \quad (1)$$

де $V'in$ – нормоване значення i -го показника маркетингового потенціалу підприємства в n -му періоді (індекс стимулятора); V_{in} – фактичне значення його індексу маркетингового потенціалу підприємства в n -му періоді; V_{max} – максимальне значення показника маркетингового потенціалу підприємства [16].

Індекс дестимулюючої дії визначається за формулою:

$$V'in = \frac{V_{in}}{V_{min}} \rightarrow \min \quad (2)$$

З метою оцінювання маркетингової діяльності промислових підприємств у період реорганізації бізнес-процесів, досліджувалася маркетингова діяльність АТ «Сумський завод «Насосенергомаш» у період реінжинірингу бізнес-процесів у 2019 р., яка включала перерозробку бізнес-процесів організації та формування нової системи управління взаємовідносинами з клієнтами (CRM) системи.

На підставі вхідної інформації для оцінки маркетингового потенціалу промислового підприємства в період радикальних перетворень, пов'язаних з реінжинірингом маркетингової сфери досліджуваного підприємства, був здійснений порівняльний аналіз діяльності суб'єкта господарської діяльності (табл. 2).

Таким чином, процес нормалізації оцінки показників маркетингового потенціалу необхідний для приведення показників кількісної та якісної оцінки до одного виміру з метою визначення інтегрального показника маркетингового потенціалу промислового підприємства в ході реінжинірингу його бізнес-процесів. Крім того, зважені значення кожного індексу сформовано на основі експертної оцінки, проведеної фахівцями маркетингової, фінансової та виробничої

служб АТ «Сумський завод «Насосенергомаш».

Для підвищення ефективності прийняття управлінських рішень у маркетинговій діяльності промислового підприємства під час реінжинірингу його бізнес-процесів важливо сформулювати критеріальну основу результуючої оцінки його маркетингового потенціалу в період радикальних перетворень.

Як наслідок, критеріальна база оцінки маркетингового потенціалу промислових підприємств у період реінжинірингу бізнес-процесів є дієвим інструментом для топ-менеджменту щодо формування ефективного інструментарію моніторингу маркетингової діяльності підприємства в період реінжинірингу бізнес-процесів з метою визначення ефективності заходів з реінжинірингу, що впливають на діяльність компанії в маркетинговій сфері.

Крім того, у формуванні ефективного маркетингового комунікаційного середовища важливу роль відіграє логістика, яка стає все більш практичним показником ділової активності. У такому конкурентному середовищі бізнес-процеси мають істотне значення для успіху ринку, де задоволення попиту має забезпечуватися гнучкішим і надійнішим способами.

Таблиця 2. Вхідна інформація для оцінки маркетингового потенціалу АТ «Сумський завод «Насосенергомаш» на період реінжинірингу бізнес–процесів

Індекс маркетингового потенціалу	Роки		
	2019	2020	2021
Кількість обстежень об'єктів експлуатації та виданих відповідних ТЕО в період реінжинірингу, шт.	3	5	12
Кількість журналів, закупівель на електронних ресурсах при впровадженні технології CRM, шт.	2	4	6
Обсяг замовлень на техніко–економічне обґрунтування відповідних років у період реінжинірингу, млн. грн.	0	12,2	36,1
Обсяги продажів у даному сегменті, млн грн	5,93	25,97	40,09
Швидкість виконання замовлення (редизайн організаційних бізнес–процесів сфери маркетингу), днів	20	18	10
Кількість відвідувань корпоративного сайту за період часу (місяць – листопад), шт	4,5	106,6	60,6
Кількість організованих публічних або спеціалізованих заходів у період радикальних перетворень (бізнес–семінари, проекти зміни менеджменту, конференції, виставки) для потенційних споживачів, шт.	440	786	812
Кількість зареєстрованих заяв про зацікавленість у співпраці з компанією в період реінжинірингу, шт	5	13	15
Кількість проєктів управління змінами на основі цифрових технологій для організації маркетингової діяльності та її зв'язку з іншими видами діяльності, шт	7,944	10,836	10,892
Кількість нових (інноваційних) одиниць (найменувань) в номенклатурі, шт	2	2	4
Обсяг замовлень на нову (інноваційну) продукцію, млн. грн	112	28	322
Відсоток виконання маркетингового плану реалізації продукції за номенклатурним видом виробництва, %	52,1	219,4	350,1
Відсоток виконання маркетингового плану за обсягом реалізації інноваційної продукції, %	71	65	72
Відхилення від бюджету маркетингових заходів у період редизайну організації бізнес–процесів маркетингової сфери, %	–5	–40	+50
Обсяг залучених інвестицій для реалізації замовлень, млн. грн	15,0	19,2	80,8

Джерело: власні дослідження автора

Застосування засобів логістики дозволяє скоротити витрати виробництва, підвищити продуктивність праці, поліпшити обслуговування клієнтів і тим самим отримати конкурентні переваги на зовнішньому і внутрішньому ринках шляхом надання додаткових послуг та підвищення їх якості.

Головною особливістю сучасної підприємницької діяльності є думка про те, що конкурентні бізнеси є власне не підприємствами, а ланцюгами постачання підприємств (постачанням-внутрішніми ланцюгами), а успішність або невдача ланцюгів поставок визначається кінцевим покупцем [17].

Використання інтеграційних дій маркетингу та логістики для підприємств можна систематизувати наступним чином: – інтеграція логістичних процесів дозволяє краще планувати інвестиції з метою

отримання найвищого рівня послуг для переміщення матеріалів і товарів;

- інтеграційні процеси дозволяють стандартизувати цілі та дії в районах поширення, виробництва та постачання;
- інтеграція логістичних процесів дає змогу покращити контроль виконуваних процедур;
- інтеграція призводить до зниження ризику через обмеження прогнозних дій на користь концепції затримки кінцевого набору;
- розробка нових способів використання сучасного обладнання та нових транспортних технологій [18].

Комплекс комунікаційних заходів і логістичних процедур для обслуговування клієнтів диференційований відповідно до конкретного сегмента або нішового ринку з урахуванням специфічної роботи логістики. Підтримання ефективного функціонування ланцюга постачання

полягає, насамперед, в окремому застосуванні нормальної системи розподілу, правильному узгодженні ланцюгів поставок, виробництві і розподілі [17].

Тому правильне надання інформації логістичній політиці не тільки дозволить здійснювати скоординовані управлінські дії, також надасть можливість підприємству підготувати до використання такі системи управління, як планування матеріальних потреб; планування розподілу ресурсів; управління матеріальними та інформаційними потоками за принципом «своєчасність»; оптимізації технології виробництва та інші.

Висновки. Дослідження ролі маркетингового потенціалу в економічній діяльності українських промислових підприємств під час докорінної перебудови бізнес-процесів є актуальним завданням на сучасному етапі розвитку продуктивних сил, адже розвиток елементів Третьої та Четвертої промислових революцій значно

впливає на маркетингову діяльність промислових підприємств.

Виникає необхідність використання дієвої методики оцінки конкурентоспроможності для формування показників ефективності маркетингової діяльності підприємства в період реінжинірингу бізнес-процесів та моніторингу показників маркетингової активності підприємств країн-лідерів. Такою методикою може бути удосконалений метод оцінки маркетингової діяльності промислових компаній у період реінжинірингу бізнес-процесів для підвищення рівня економічного моніторингу трансформаційних процесів.

Подальші наукові пошуки будуть спрямовані на формування системи запобігання економічних ризиків у сфері маркетингу з метою встановлення високого рівня маркетингового потенціалу компанії в період реінжинірингу бізнес-процесів.

Література:

1. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення 18.12.2022)
2. Notta O., Vlachvei A. Changes in marketing changes in marketing strategies during recession. *Procedia Economics and Finance*. 2015. Vol. 24. Pp. 485–490.
3. Mu J., Bao Y.K., Sekhon T., Qi J., Love E. Outside in marketing capability and firm performance. *Industrial Marketing Management*. 2018
4. Papadas K.K., Avlonitis G.J., Carrigan M., Piha L. The interplay of strategic and internal green marketing orientation on competitive advantage. *Journal of Business Research*. 2019. Vol. 104. Issue C, Pp. 632–643.
5. Kraus K., Håkansson H., Lind J. The marketing accounting interface – problems and opportunities. *Industrial Marketing Management*. 2015. Vol. 46. Pp. 3–10.
6. Giovanardi M., Lucarelli A. Sailing through marketing: A critical assessment of spatiality in marketing literature. *Journal of Business Research*. 2018. Vol. 82. Pp. 149–159.
7. Алькема В.Г. Реінжиніринг бізнес-процесів логістичного комплексу компанії. *Вчені записки Університету «КРОК»*. №2 (54). 2019. С. 126-136.
8. Taraniuk L.M., Kobyzskyi D.S., Taraniuk K.V., Dimitrova V. Personnel aspects of marketing activity reengineering at the industrial enterprises. *Innovative Marketing*. 2018. Vol. 14. №2. Pp. 26–34. DOI: [http://dx.doi.org/10.21511/im.14\(2\).2018.03](http://dx.doi.org/10.21511/im.14(2).2018.03)
9. Mihus I., Denysenko M., Rumyk I., Pletenetska S., Laptiev M., Kupriichuk V. Methodology of corporate financial diagnostics in the period of a crisis. *AD ALTA: journal of interdisciplinary research*. 2021. Vol. 11. Iss. 1, Special Issue XV. Pp. 52-55.
10. Пилипенко О.О., Румик І.І. Управління фінансово-господарською діяльністю інтегрованих підприємств на інноваційній основі. *Вчені записки Університету «КРОК»*. №2 (62). Київ, 2021. С. 166-175. URL: <http://snku.krok.edu.ua/vcheni-zapiski-universitetu-krok/article/view/419/448>
11. Румик І.І. Розвиток фінансового сектору: стан, фінансова інклюзія, візія та стратегія дій. *Соціально-економічні та правові аспекти розвитку суспільства* : колективна монографія. Київ: ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2020. С. 132-145.
12. Bendle N.T., Wang X.S. Marketing accounts. *International Journal of Research in Marketing*. 2017. Vol. 34. Pp. 604–621.
13. Mokyр J. The industrial revolution and the Netherlands: Why did it not happen? *De Economist*. 2000. Vol. 4. Issue 148. Pp. 503–520.
14. Global Innovation Index 2019. Global Innovation Index: веб-сайт. URL: <https://www.globalinnovationindex.org/analysis-indicator>
15. Melnyk L., Taraniuk L., Kozmenko O., Sineviciene L. Influence of the minimum salary level increase on the business entities activity in the context of transition to the sustainable development. *Problems and Perspectives in Management*. 2017. Vol. 15. Issue 1. Pp. 72–79.

16. Краснокутська Н.С., Бубенець І.Г. Підприємницький потенціал як фактор розвитку торговельних підприємств: монографія. Харків, 2015. 198 с.
17. Васильченко Л.С., Коляденко О.Л., Стручок О.В. Вплив логістики на ефективність функціонування маркетингового комунікаційного середовища підприємства. *Актуальні проблеми економіки*. №6 (228). 2020. С. 51-57
18. Герасимчук З.В., Морохова В.О., Бойко О.В. Маркетингова політика машинобудівних підприємств на ринку інвестиційних товарів : монографія. Луцьк : Надстир'я, 2008. 200 с.

References:

1. Website of the State Statistics Service of Ukraine, retrieved from : <http://www.ukrstat.gov.ua>
2. Notta, O., & Vlachvei, A. (2015). Changes in marketing changes in marketing strategies during recession. *Procedia Economics and Finance*, 24, 485–490.
3. Mu, J., Bao, Y. K., Sekhon, T., Qi, J., & Love, E. (2018). Outside in marketing capability and firm performance. *Industrial Marketing Management*.
4. Papadas, K.K., Avlonitis, G.J., Carrigan, M., & Piha, L. (2019) The interplay of strategic and internal green marketing orientation on competitive advantage. *Journal of Business Research*, 104 (C), 632–643
5. Kraus, K., Håkansson, H., & Lind, J. (2015). The marketing accounting interface – problems and opportunities. *Industrial Marketing Management*, 46, 3–10.
6. Giovanardi, M., & Lucarelli, A. (2018). Sailing through marketing: A critical assessment of spatiality in marketing literature. *Journal of Business Research*, 82, 149–159.
7. Alkema V. (2019). Rehining business processes of the company's logistics complex. *Vcheni zapysky Universytetu «KROK»*, 1 (65), 95-104.
8. Taraniuk, L.M., Kobyzskyi, D.S., Taraniuk K.V., & Dimitrova, V. (2018). Personnel aspects of marketing activity reengineering at the industrial enterprises. *Innovative Marketing*, 14 (2), 26–34, retrieved from : DOI: [http://dx.doi.org/10.21511/im.14\(2\).2018.03](http://dx.doi.org/10.21511/im.14(2).2018.03)
9. Mihus, I., Denysenko, M., Rumyk, I., Pletenetska, S., Laptiev, M., & Kupriichuk, V. (2021). Methodology of corporate financial diagnostics in the period of a crisis. *AD ALTA: journal of interdisciplinary research*, 11 (1), 52-55.
10. Pylypenko, O.O., Rumyk, I.I. (2021). Upravlinnia finansovo-hospodarskoii diialnistiu intehrovanykh pidpriemstv na innovatsiinii osnovi. *Vcheni zapysky Universytetu «KROK»*, 2 (62), 166-175, retrieved from : <http://snku.krok.edu.ua/vcheni-zapyski-universitetu-krok/article/view/419/448>
11. Rumyk, I.I. (2020). Rozvytok finansovoho sektoru: stan, finansova inkluziia, viziia ta stratehiia dii. *Sotsialno-ekonomichni ta pravovi aspekty rozvytku suspilstva : kolektyvna monohrafiia*. Kyiv: VNZ «Universytet ekonomiky ta prava «KROK».
12. Bendle, N.T., & Wang, X.S. (2017). Marketing accounts. *International Journal of Research in Marketing*, 34, 604–621.
13. Mokyry, J. (2000). The industrial revolution and the Netherlands: Why did it not happen? *De Economist*, 4 (148), 503–520.
14. Global Innovation Index 2019. Global Innovation Index, retrieved from : <https://www.globalinnovationindex.org/analysis-indicator>
15. Melnyk, L., Taraniuk, L., Kozmenko, O., & Sineviciene, L. (2017). Influence of the minimum salary level increase on the business entities activity in the context of transition to the sustainable development. *Problems and Perspectives in Management*, 15 (1), 72–79.
16. Krasnokutska, N.S., & Bubenets, I.G. (2015). Entrepreneurial potential as a factor of the development of trade enterprises: a monograph. Kharkiv.
17. Vasylchenko, L., Koliadenko, O., & Struchok, O. (2020) The influence of logistics on the efficiency of the functioning of the marketing communication environment of the enterprise. *Actual problems of economics*, 6 (228), 51-57.
18. Herasymchuk, Z.V., Morokhova, V.O., & Boiko, O.V. (2008). Marketynhova polityka mashynobudivnykh pidpriemstv na rynku investytsiinykh tovariv : monohrafiia. Lutsk : Nadstiria.

ВИЗНАЧЕННЯ РОЛІ ТА МІСЦЯ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Юрій Стечишин¹

¹Аспірант, кафедра управління фінансово-економічної безпеки, ВНЗ «Університет економіки та права “КРОК”», м. Київ, Україна, e-mail: stechushunyuriy@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0583-8462>

THE ROLE AND PLACE OF INFORMATION AND ANALYTICAL SUPPORT DETERMINATION IN THE ECONOMIC SECURITY SYSTEM

Yurii Stechyshyn¹

¹Postgraduate student, Department of financial and economic security management “KROK” University, Kyiv, Ukraine, e-mail: stechushunyuriy@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0583-8462>

Анотація. У статті проведено дослідження щодо визначення інформаційно-аналітичного забезпечення в системі економічної безпеки шляхом проведення аналізу сучасних наукових підходів в галузі економіки, права, державного управління та інших наукових галузях щодо розуміння сутності та змісту, а також базових складових цього явища та процесу на різних рівнях управління. Встановлено, що інформаційно-аналітичного забезпечення в системі економічної безпеки має конвергентний та міждисциплінарний характер і трактується в залежності від рівня управління економічною безпекою. При цьому інформаційно-аналітичне забезпечення економічної безпеки формується на відповідних методиках і засобах збору, обробки та передачі інформації, методиках розрахунків показників, індикаторів тощо з урахуванням змін та впливів зовнішнього середовища, у тому числі розвитком інноваційних інформаційних технологій. Розглядаючи систему економічної безпеки в залежності від рівня: макро – національний (державний) рівень, мікро – рівень підприємства, організації тощо, визначено, що вона являє собою процес управління та прийняття рішень, і відрізняється та характеризується багатогранністю, складністю інформаційно-аналітичного забезпечення. Тому для попередження загроз, ризиків небезпеки та здійснення превентивних заходів або протидії, перш за все необхідно виявити, ідентифікувати та оцінити (з використанням певних методик) негативний вплив цих та інших процесів, явищ. Крім того з’ясовано, що економічна безпека індивіда, суб’єкта господарської діяльності і держави є неподільні, водночас в контексті інформаційно-аналітичного забезпечення системи економічної безпеки має значення наддержавні (міжнародні) суб’єкти. Тобто визначаючи сутність інформаційно-аналітичного забезпечення економічної безпеки на глобальному (планетарному) рівні необхідно зазначити, що суб’єктами первинного збору інформації виступають міжнародні статистичні організації та служби, звітні організації, аналітичні центри та інші, які виконують центральну функцію збору інформація з багатьох країн світу, а деякі з них також займаються розробкою методик статистичного аналізу.

Ключові слова: інформаційно-аналітичне забезпечення, економічна безпека, система економічної безпеки, економіка, інформаційно-аналітичне забезпечення в системі економічної безпеки.

Формули: 0; **рис.:** 0; **табл.:** 0; **бібл.:** 18

Abstract. The article deals with the definition of information and analytical support in the system of economic security. An analysis of modern scientific approaches in the field of economics, law, public administration, and other scientific fields was made regarding the understanding of the essence and content, as well as the basic components of this phenomenon and process at different levels of management. It was established that information and analytical support in the system of economic security has convergent and interdisciplinary characters and is interpreted depending on the management level of economic security. At the same time, the information and analytical provision of economic security is formed on the appropriate methods and means of collecting, paying and transmitting information, methods of calculating indicators, indicators, etc., taking into account changes and influences of the external environment, including the development of innovative information technologies. Considering the system of economic security depending on the level: macro - national (state) level, micro - level of an enterprise, organization, etc., it represents a process of management and decision-making, and it differs and is characterized by the multifacetedness and complexity of information and analytical support. Therefore, in order to prevent threats, risks of danger and implement preventive measures or countermeasures, first of all it is necessary to detect, identify and evaluate (with the use of certain methods) the negative impact of these and other processes and phenomena. In addition, it was found that the economic security of an individual, an economic entity and the state are indivisible. At the same time, supranational (international) entities

are important in the context of information and analytical support of the economic security system. That is, determining the essence of information and analytical provision of economic security at the global (planetary) level, it should be noted that the subjects of primary information collection are international statistical organizations and services, reporting organizations, analytical centers and others. They perform the central function of collecting information in many countries of the world, and some of them are also engaged in the development of statistical analysis methods. In this context, the object of information and analytical provision of economic security is the economic environment.

Keywords: *information and analytical support, economic security, system of economic security, economy, information and analytical support in the system of economic security.*

Formulas: 0; **fig.:** 0; **tabl.:** 0; **bibl.:** 18

Постановка проблеми. У сучасному розумінні поняття економічна безпека включає в себе не тільки захист економічних інтересів країни на національному, міжнародному рівнях та найбільш ефективно використання ресурсів для запобігання загрозам і забезпечення стабільного функціонування підприємства, але й галузь наукового знання, у межах якої вивчають стан економіки, у якому забезпечується досить високе і стійке зростання економічних показників, ефективно задоволення економічних потреб, контроль держави за рухом та використанням національних ресурсів.

У макроекономіці економічна безпека визначає такий стан, або рівень розвитку засобів виробництва в країні, за яких процес сталого розвитку економіки та соціально-економічна стабільність суспільства забезпечується практично незалежно від наявності та дії зовнішніх факторів [1].

Необхідно зазначити, що сучасні підходи до визначення економічної безпеки мають конвергентний та міждисциплінарний характер і трактується як складна багатофакторна категорія, що характеризує здатність національної економіки до розширеного відтворення з метою задоволення на визначеному рівні потреб населення і держави; протистояння дестабілізаційній дії чинників, які створюють загрозу стійкому збалансованому розвитку країни; забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання [2].

Тому для визначення ролі й місця інформаційно-аналітичного забезпечення в системі економічної безпеки необхідно провести аналіз сучасних наукових

підходів в галузі економіки, права, державного управління та інших щодо визначення сутності та змісту, базових складових цього процесу і явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі в галузі економіки, права, державного управління визначення економічної безпеки представлені переважно в енциклопедіях, словниках довідниках, укладачами яких є Ю. В. Ушкаренко, А. І. Соловійов, А. В. Чмут, В.О. Гурова [3], А. М. Туренко, І.А. Дмитрієв, О. С. Іванілов, І. Ю. Шевченко [4], Ю. С. Шемшученко, [9], В. М. Пасічник, Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. [12], а також наукових працях і дослідженнях, авторами яких є Н. О. Подлужна [5], Ю. В. Вашай, О. О. Дорошенко [6], О. М. Полішук, В. В. Мельник [13]. Щодо визначення інформаційного забезпечення, зокрема в контексті управління приділена увага у наукових працях та публікаціях, серед яких авторами є: О. І. Маслак, І. В. Коробкова [14], О. Є. Кузьмін, Н. Г. Георгіаді [15], І. Л. Хвальчик, Л. О. Волошук [16], на макроекономічному рівні систему інформаційно-аналітичного забезпечення та його базові складові розглядали Ю. В. Вашай, О. О. Дорошенко [6], на мікрорівні інформаційно-аналітичне забезпечення досліджували Д. М. Квашук [17], І. Л.Хвальчик, Л. О. Волошук [16], М. І. Яремик, Х. Я. Яремик [18].

Формулювання цілей статті.

Метою статті є дослідити і визначити роль та місце інформаційно-аналітичного забезпечення в системі економічної безпеки шляхом проведення аналізу сучасних наукових підходів в галузі економіки, права, державного управління та інших наукових галузях щодо визначення сутності та змісту, а також

базових складових цього явища та процесу на різних рівнях управління.

Викладення основного матеріалу дослідження. Українські вчені в галузі економіки вважають, що економічна безпека визначає спроможність країни власними силами та ресурсами нейтралізувати деструктивні чинники, що несуть загрозу національним економічним інтересам і державі. [3, с.11.]. Водночас інші вчені переважно у галузі економіки визначають економічну безпеку як наявність конкурентних переваг, обумовлених відповідністю матеріального, фінансового, кадрового та техніко-технологічного потенціалу організаційній структурі, яка відповідає стратегічним цілям і завданням підприємства [4]. Тобто щодо економічної безпеки підприємства, то під нею розуміють стан виробничо-комерційної діяльності, при якому забезпечується дотримання економічних інтересів підприємства на підставі його стійкості та властивостей системи, що саморозвивається, і попередження впливу внутрішніх і зовнішніх загроз [5].

Проте необхідно зазначити, що економічна безпека індивіда, суб'єкта господарської діяльності і держави є неподільні, внаслідок того, що індивідуальні відтворювальні процесів і їхнє перетворення на процес суспільного відтворення можливі лише за умови органічного об'єднання робочої сили (індивідуума), засобів виробництва суб'єкта господарської діяльності та економікоправового середовища (держави) [6, 7].

У цьому контексті важливо зазначити, що у Конституції України проголошено що “Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу” (Ст. 17) [8].

Тому юридичний аспект цього питання викликає науковий інтерес с точки зору трактування та визначення економічної безпеки в інших галузях,

зокрема юридичних науках, науки державного управління, тощо.

Так у юридичній енциклопедії визначається безпека економічна як стан захищеності національної економіки з погляду забезпечення її розвитку та матеріальних інтересів людей. Безпека економічна досягається системою організаційно-правових, технологічних та ін. заходів економічного характеру. Правові відносини у цій галузі регулюються Конституцією України, законами та ін. нормативно-правовими актами. Економічні питання є пріоритетними для Верховної Ради, Президента і Кабінету Міністрів України. Важлива роль тут належить також Міністерству економіки України, Міністерству фінансів України і НБУ. Особи, винні у порушенні економічного законодавства, притягаються до юридичної відповідальності [9]. Так ще у Концепції національної безпеки України (1997 р.) основними напрямками державної політики у сфері економічної безпеки зазначалось: недопущення незаконного використання бюджет, коштів і державних ресурсів, їх перетікання в тіньову економіку; контроль за експортно-імпортною діяльністю, спрямованою на підтримку важливих для України пріоритетів та захист вітчизняного виробника; боротьба з протиправною економічною діяльністю, протидія неконтрольованому впливу національних матеріальних, фінансових, інтелектуальних, інформаційних та інших ресурсів [9].

Чинна Стратегія національної безпеки України “Безпека людини – безпека країни”, що затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020 передбачає забезпечення реалізації певних пріоритетів, зокрема і шляхом сталого розвитку національної економіки та її інтеграції в європейський економічний простір, а також посиленням спроможностей національної системи кібербезпеки для ефективної протидії кіберзагрозам у сучасному безпековому середовищі [10].

Згідно Закону України “Про національну безпеку України” стаття 3 п. 3. (Розділ II Засади Національної безпеки України) фундаментальними національними інтересами України є [11]:

1) державний суверенітет і територіальна цілісність, демократичний конституційний лад, недопущення втручання у внутрішні справи України;

2) сталий розвиток національної економіки, громадянського суспільства і держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення;

3) інтеграція України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами.

Далі у Законі (ст. 3 п. 4. - Розділ II Засади Національної безпеки України) зазначається, що Державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, безпеки критичної інфраструктури, кібербезпеки України та на інші її напрями [11].

Тобто економічна безпека є невід’ємною частиною національної безпеки України і виражається у сталому розвитку національної економіки для забезпечення зростання рівня та якості життя населення та її інтеграції в європейський економічний простір.

Водночас у наукових підходах державного управління, зокрема в енциклопедичному словнику з державного управління економічна безпека трактується як стан національної економіки, який характеризується економічною незалежністю держави, стійкістю та стабільністю функціонування її економічної системи, здатністю національної економіки до саморозвитку та прогресу [12]. Крім того економічна безпека є важливою складовою національної безпеки, що створює оптимальні економічні умови існування

нації та держави, суспільства і людини, виявляє та усуває внутрішні і зовнішні загрози національним економічним інтересам, а також забезпечує спроможність національної економіки належним чином задовольняти духовні та матеріальні потреби власних громадян, суспільства та держави, їх добробут, економічну могутність та необхідний оборонний потенціал, що є запорукою стабільного функціонування держави й громадянського суспільства та їх інститутів. Складовими економічної безпеки є сировино-ресурсна, енергетична, фінансова, військово-економічна, технологічна, кадрова й демографічна, продовольча безпеки [12].

На мікрорівні а, це рівень підприємства (організації, установи), економічна безпека проявляється в забезпеченості стабільної діяльності та стійкого розвитку підприємства в умовах дестабілізуючих факторів, у попередженні та нейтралізації зовнішніх і внутрішніх загроз. Багатогранність та складність проблеми економічної безпеки визначають багато факторів матеріального, інформаційного, фінансового характеру [13].

Таким чином в залежності від рівня: макро – національний (державний) рівень, мікро – рівень підприємства, організації тощо, економічна безпека являє собою процес управління та прийняття рішень, і відрізняється та характеризується багатогранністю, складністю інформаційно-аналітичного забезпечення. І з метою попередження загроз, ризиків небезпеки та здійснення превентивних заходів або протидії, перш за все необхідно виявити, ідентифікувати та оцінити (з використанням певних методик) негативний вплив цих та інших процесів, явищ.

Розглянемо докладніше, що являє собою інформаційно-аналітичне забезпечення системи економічної безпеки, яке ґрунтується на накопиченні та опрацюванні значної кількості інформації і є невід’ємною частиною процесу управління (прийняття управлінських рішень).

Так інформаційне забезпечення в контексті управління визначають як інструмент регулювання, що відповідає за своєчасне надходження актуальних та вірогідних інформаційних ресурсів, а також сприяє ефективній циркуляції інформації від управлінців до виконавців [14]. З точки зору економістів інформаційне забезпечення являє собою систему якісних і кількісних показників, що характеризують рівень задоволення суб'єктів управлінської діяльності управлінською інформацією та інформаційним технологіями з метою реалізації інформаційною системою встановлених цілей та завдань [15]. Також інформаційне забезпечення – це один з видів забезпечення процесів управління, що включає в себе сукупність інформаційних ресурсів, засобів, методів і технологій збору, обробки та видачі інформації, використовуваної в інтересах організації [16]. Виходячи з цього, інформаційно-аналітичну діяльність можна визначити, як діяльність, яка, використовуючи можливості інформаційно-аналітичних служб, активно оперуючи інформаційними продуктами і послугами, спрямована на виконання завдання якісно-змістовного перетворення інформації, функціонально перетинаючись у цьому плані з науковою (виробництво нового знання) і управлінською (розробка варіантів рішень, сценаріїв) діяльністю [16].

Як зазначалося вище економічна безпека індивіда, суб'єкта господарської діяльності і держави є неподільні, водночас в контексті інформаційно-аналітичного забезпечення системи економічної безпеки має значення наддержавні (міжнародні) суб'єкти. Тобто визначаючи сутність інформаційно-аналітичного забезпечення економічної безпеки на глобальному (планетарному) рівні необхідно зазначити, що суб'єктами первинного збору інформації виступають міжнародні статистичні організації та служби, звітні організації, аналітичні центри та ін. Саме вони виконують центральну функцію збору інформація з багатьох країн світу, а деякі з них також займаються розробкою методик

статистичного аналізу. Відповідно об'єктом інформаційно-аналітичного забезпечення економічної безпеки виступає економічне середовище.

Зокрема до суб'єктів інформаційно-аналітичного забезпечення на глобальному (планетарному) рівні можна віднести міжнародні інформаційно-аналітичні організації, які займаються розробленням рекомендацій підприємницькому сектору щодо його розвитку та науково-дослідницькі інститути. Наприклад, Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), тощо. Ці організації здійснюють економічні дослідження з метою визначення основних проблемних зон у промисловості, фінансової, банківської та інших сфер, кредитоспроможність країн із слаборозвиненою економікою та надають рекомендації щодо їх вирішення. Наприклад, світовими рейтинговими агентствами розраховується певна кількість індексів, які характеризують стан країни. За цими показниками визначаються світові, регіональні рейтинги, зокрема [6, с. 32-33]:

- Індекс людського розвитку (Human Development Index) - враховує наступні показники: очікувана тривалість життя (оцінює довголіття), рівень грамотності населення країни (середня кількість років, витрачених на навчання) та очікувана тривалість навчання, рівень життя, оцінений через ВНД на душу населення за паритетом купівельної спроможності (ПКС) в доларах США;

- Глобальний індекс миру (Global Peace Index) – ґрунтується на 15 ідентифікаторів для кожної із країн з трьохтематичних областей: рівень соціальної безпеки, ступінь поточних внутрішніх та міжнародних конфліктів, ступінь мілітаризації;

- Індекс глобалізації (KOF Index of Globalization) - вимірює економічні, соціальні та політичні аспекти глобалізації та включає 42 різні змінні. Економічна глобалізація включає в себе торгові потоки та фінансові потоки: фактично глобалізація торгівлі визначається на основі торгівлі

товарами та послугами (де-юре глобалізація торгівлі містить митні тарифи, податки та торговельні обмеження); фактична фінансова глобалізація включає іноземні інвестиції в різних категоріях (де-юре фінансова глобалізація складається з інвестиційних обмежень, відкритості рахунку капіталу та міжнародних інвестиційних угод). Соціальна глобалізація включає в себе особисті контакти, інформаційні потоки і культурну глобалізацію. Політична глобалізація вимірюється в кількості посольств і міжнародних неурядових організацій, а також участь в миротворчих місіях ООН (де-юре включає змінні, що стосуються членства в міжнародних організаціях та міжнародних договорах);

- Індекс економічної свободи (Index of Economic Freedom) - базується на десяти індексах, які оцінюються за шкалою від 0 до 100: свобода бізнесу, свобода торгівлі, податкова свобода, державні витрати, грошова свобода, свобода інвестицій, фінансова свобода, захист прав власності, свобода від корупції, свобода трудових стосунків;

- Індекс недієздатності держав (Failed States Index) - оцінка виробляється за такими складовими: демографічний тиск (визначається щільністю населення та наявністю протиборчих етнічних груп), рівень еміграції, рівень економічної нерівності, економічне становище, криміналізація держави, роздрібненість у силових структурах й еліті, переміщення біженців усередині країни, зростання реваншистських настроїв, кількість послуг держави, дотримання законів і прав людини, зовнішнє втручання (ризик іноземного втручання в політичні й військові суперечки, а також залежність від зовнішнього фінансування);

- Глобальний інноваційний індекс (Global Innovation Index) - для оцінки використовують 80 параметрів, які дають повну картину інноваційного розвитку, включаючи огляд політичної ситуації, стану освіти, рівня розвитку інфраструктури та бізнесу;

- Індекс продовольчої безпеки (Global Food Security Index) - включає оцінку продовольчої безпеки за 28 індикаторами, що визначаються за такими групами показників: цінова доступність продовольства; фізична доступність; якість та безпека; природні ресурси та стійкість;

- Індекс глобальної конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Index) - всі змінні об'єднані в 12 контрольних показників, що визначають національну конкурентоспроможність: якість інститутів, інфраструктура, макроекономічна стабільність, здоров'я і початкова освіта, вища освіта і професійна підготовка, ефективність на ринку товарів і послуг, ефективність на ринку праці, розвиненість фінансового ринку, рівень технологічного розвитку, розмір внутрішнього ринку, конкурентоспроможність компаній, інноваційний потенціал;

- Індекс легкості ведення бізнесу (Ease of Doing Business Index) - базується на десяти внутрішніх індикаторах: починання бізнесу; робота з дозволами на будівництво; отримання електропостачання; реєстрація майна; отримання кредиту; захист прав інвесторів; сплата податків; міжнародна торгівля; забезпечення контрактів; закриття підприємства.

На макроекономічному рівні (національному, рівні держави) система інформаційно-аналітичного забезпечення як правило, включає цілісний комплекс індикаторів (показників) діяльності первинних суб'єктів економіки, систему показників національного виробництва, фінансового сектору економіки, а також інформаційні технології, які необхідні для збору, обробки та передачі відповідної інформації суб'єктам державного управління для прийняття державно-управлінських рішень. Наприклад, в Україні низка індикаторів економічної безпеки, визначені у методичних рекомендаціях, які затверджені наказами профільного Міністерства, зокрема [6, с. 42-33]:

- індекс промислового виробництва;
- ступінь зносу основних засобів промисловості;
- частка високотехнологічної продукції в загальному обсязі реалізованої промислової продукції;
- трудомісткість промислового виробництва;
- рентабельність операційної діяльності промислових підприємств;
- обсяг виконаних будівельних робіт до 1990 року;
- ступінь зносу основних засобів у будівництві;
- рентабельність операційної діяльності підприємств будівництва;
- ступінь зносу основних засобів на підприємствах транспорту та зв'язку;
- рентабельність операційної діяльності підприємств транспорту та зв'язку;
- урожайність основних зернових та зернобобових культур;
- ступінь зносу основних засобів у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві;
- рентабельність операційної діяльності підприємств сільського господарства, мисливства, лісового господарства;
- індекс сільськогосподарської продукції (у % до попереднього року);
- частка власних джерел у балансі паливно-енергетичних ресурсів держави;
- рівень імпортової залежності за домінуючим ресурсом у загальному постачанні первинної енергії;
- знос основних виробничих фондів підприємств паливно-енергетичного комплексу;
- відношення інвестицій у підприємства паливно-енергетичного комплексу до ВВП;
- валове нагромадження основного капіталу;
- відношення чистого приросту прямих іноземних інвестицій до ВВП;
- питома вага обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП;
- питома вага підприємств, що впроваджували інновації, у загальній кількості промислових підприємств;
- рівень "Тінізації" економіки, відсотків ВВП;

- рівень безробіття (за методологією Міжнародної організації праці) тощо.

На мікрорівні інформаційно-аналітичне забезпечення економічної безпеки обумовлено низкою обставин, зокрема для кожної організації та підприємства існують різні загрози та ризики, які обумовлені структурою, формою власності, ринком збуту, конкуренцією та ін.; бюджетне фінансування проведення інформаційно-аналітичних заходів залежить від бажання керівництва виділяти під такі проекти кошти; складно надати кількісну та якісну оцінку економічній безпеці [17].

При цьому інформаційно-аналітичне забезпечення економічної безпеки на мікрорівні повинно формуватися на відповідних методиках і засобах збору, обробки та передачі інформації, методиках розрахунків показників, індикаторів тощо. Також інформаційно-аналітичного забезпечення економічної безпеки на мікрорівні повинно враховувати ще і постійні зміни зовнішнього середовища та впливати на підвищення ефективності системи управління результатами діяльності підприємства з урахуванням інноваційних інформаційних технологій. Водночас не існує стандартної та придатної для використання будь-яким підприємством системи інформаційно-аналітичного забезпечення економічної безпеки в зв'язку з відмінностями їх діяльності, специфікою та впливу зовнішніх факторів.

Проте систему інформаційно-аналітичного забезпечення на мікрорівні можна умовно поділити на інформаційну та аналітичну. Так, зокрема інформаційна складова включає [16]:

- планову інформацію;
- облікову інформацію;
- звітно-статистичну інформацію;
- технологічну інформацію;
- нормативно-правову інформацію;
- нормативно-довідкову інформацію;
- нормативно-технологічну інформацію;
- комерційно-правову інформацію.

Відповідно аналітична складова інформаційно-аналітичне забезпечення містить [16] результати:

- стратегічного аналізу;
- атрибутивного аналізу;
- операційного аналізу;
- порівняльного аналізу;
- фінансово-економічного аналізу.

Важливо зазначити, що інформаційно-аналітичне забезпечення системи економічної безпеки ґрунтується на методичних аспектах підрахунку часткових та узагальнюючих показників безпеки, оскільки від цього залежить рівень результативних індикаторів.

Крім того інформаційно-аналітичне забезпечення економічної безпеки підприємства являє собою єдність систем обліку, аналізу й аудиту, об'єднаних інформаційними потоками для управління економічними процесами, а також забезпечує інтегроване використання інформаційних ресурсів різними функціональними підсистемами (обліку, аналізу, контролю, моніторингу) [18].

Висновки. Таким чином Визначення ролі та місця інформаційно-аналітичного забезпечення в системі економічної безпеки шляхом проведення аналізу сучасних наукових підходів в галузі економіки, права, державного управління та інших наукових галузях щодо розуміння сутності та змісту, а також базових складових цього явища та процесу на різних рівнях управління має конвергентний та міждисциплінарний характер і трактується в залежності від рівня управління економічною безпекою. При цьому інформаційно-аналітичне забезпечення економічної безпеки формується на відповідних методиках і засобах збору, оброки та передачі інформації, методиках розрахунків показників, індикаторів тощо з урахуванням змін та впливів зовнішнього середовища, у тому числі розвитком інноваційних інформаційних технологій.

Література:

1. Економічні терміни: словник понять, термінів з економіки. URL: https://bankchart.com.ua/spravochniki/finansovyy_slov_ar/3
2. Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=18765
3. Словник основних термінів і понять з дисципліни «Теоретична економіка»: навч. Посіб для студентів спеціальностей 051 «Економіка», 292 «Міжнародні економічні відносини», 072 «Фінанси банківська справа та страхування», 076 «Підприємництво, торгівля та біржова діяльність» 073 «Менеджмент», 241 «Готельно-ресторанна справа», 242 «Туризм» рівня вищої освіти «бакалавр» / уклад. Ю.В. Ушкаренко, А.І. Соловійов, А.В. Чмут, В.О. Гурова. Херсон. Книжне видавництво ФОП Вишемирський В.С.. 2021. С.11.
4. Словник економіста та підприємця / А.М. Туренко, І.А. Дмитрієв, О.С. Іва-нілов, І.Ю. Шевченко. Харів: ХНАДУ, 2018. С. 89.
5. Подлужна Н. О. Організація управління економічною безпекою підприємства : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.06.01. Донецьк, 2004. 22 с.
6. Вашай Ю. В., Дорошенко О. О. Гармонізація інформаційно-аналітичного забезпечення управління економічною безпекою держави в умовах військово-політичної нестабільності : монографія. Рівне : НУВГП, 2020. 110 с.
7. Жаліло Я. Економічна стратегія держави: теорія, методологія, практика : монографія. Київ : НІСД, 2003. 368 с.
8. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?para ge=1&nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>
9. *Юридична енциклопедія*: В 6 т. /Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — Київ: «Укр. енцикл.», 1998. URL: <https://leksika.com.ua/legal/>.
10. Стратегія національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни». Указ Президента України від 14.09.2020р. № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
11. Про національну безпеку України. Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
12. Пасічник В.М. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. Київ : НАДУ, 2010. С. 185.
13. Поліщук О.М., Мельник В.В. Інформаційно-аналітичне забезпечення обліково-фінансової складової системи економічної безпеки аграрних підприємств. *Бухгалтерський облік аналіз та аудит*.

Причорноморські економічні студії. Випуск 74. 2022. С. 222-226.

14. Маслак О. І., Коробкова І. В. Інформаційне забезпечення процесу управління стратегічною стійкістю підприємства. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 4. С. 23–25.

15. Кузьмін О. Є., Георгіаді Н. Г. Формування і використання інформаційної системи управління економічним розвитком підприємства: монографія. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. 368 с.

16. Хвальчик І.Л., Волощук Л.О. Сутність інформаційно-аналітичного забезпечення управління підприємством. *ECONOMICS: time realities*. №1(47), 2020. С. 84-90.

17. Квашук Д. М. Моделювання інформаційно-аналітичного забезпечення економічної безпеки промислових підприємств в умовах посилення інтеграційних процесів. *Ефективна економіка* № 8, 2014. URL:

<http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3260>

18. Яремик М.І., Яремик Х.Я. Інформаційно-аналітичне забезпечення в системі управління фінансово-економічною безпекою підприємств. *Наукові записки*. 2016. № 2 (53). С. 173–180.

References:

1. *Ekonomichni termini: slovnyk ponyat', terminiv z ekonomiky* [Economic terms: a dictionary of concepts and terms from economics]. URL: https://bankchart.com.ua/spravochniki/finansovyy_slov_ar/3 (Accessed 10 January 2023).

2. *Entsyklopediya suchasnoyi Ukrainy* [Encyclopedia of modern Ukraine]. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=18765 (Accessed 10 January 2023).

3. Ushkarenko, Yu.V., Solovyov, A.I., Chmut, A.V., Gurova, V.O. (drafters) (2021). *Slovnyk osnovnykh terminiv i ponyat' z dystsypliny «Teoretychna ekonomika»* [Dictionary of basic terms and concepts from the discipline "Theoretical Economics"]. Kherson: Vyshemyrskyi V.S. FOP book publishing house, P.11. (in Ukrainian).

4. Turenko, A.M., Dmitriev, I.A., Ivanilov, O.S., Shevchenko, I.Yu. (drafters) (2018). *Slovnyk ekonomista ta pidpryyemtsya* [Dictionary of the economist and entrepreneur]. Kharkiv: KHNADU, P.89. (in Ukrainian).

5. Podluzhna, N. O. (2004). *Organization of economic security management of the enterprise* [Orhanizatsiya upravlinnya ekonomichnoyu bezpekoju pidpryyemstva]. (PhD Thesis), Donets. (in Ukrainian).

6. Vashai, Yu. V., Doroshenko, O. O. (2020). *Harmonizatsiya informatsiyno-analitychnoho zabezpechennya upravlinnya ekonomichnoyu bezpekoju derzhavy v umovakh viys'kovo-politychnoyi nestabil'nosti* [Harmonization of information and analytical support for managing the economic security of the state in conditions of military and political instability]. Rivne: NUVHP, P.8. (in Ukrainian).

7. Zhalilo, Ya. (2003). *Ekonomichna stratehiya derzhavy: teoriya, metodolohiya, praktyka* :

monohrafiya. [Economic strategy of the state: theory, methodology, practice]. Kyiv: NISD. (in Ukrainian).

8. *Konstytutsiya Ukrainy*. Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. [Constitution of Ukraine. Law of Ukraine dated 28.06.1996 № 254k/96-BP]. Legislation of Ukraine / Verkhovna Rada Ukrainy database.

URL:<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=254%EA%2F96-%E2%F0> (Accessed 19 January 2023).

9. Shemshuchenko, Yu. S. (head of the editorial board) (1998). *Yurydychna entsyklopediya* [Legal encyclopedia]. Kyiv: "Ukr. encyclical.". (in Ukrainian).

10. *Stratehiya natsional'noyi bezpeky Ukrainy "Bezpeka lyudyny – bezpeka krayiny"* [Ukraine's National Security Strategy "Human Security - Country Security". Decree of the President of Ukraine dated September 14, 2020 No. 392/2020]. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (Accessed 5 February 2023).

11. *Pro natsional'nu bezpeku Ukrainy*. Zakon Ukrainy vid 21.06.2018 r. № 2469-VIII. [About the national security of Ukraine. Law of Ukraine dated 21.06.2018 p. № 2469-VIII]. Legislation of Ukraine / Verkhovna Rada Ukrainy database. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (Accessed 5 February 2023).

12. Pasichnyk, V.M. (2010). *Entsyklopedychnyy slovnyk z derzhavnoho upravlinnya* [Encyclopedic dictionary]. Kyiv: NADU, P.185. (in Ukrainian).

13. Polishchuk, O.M., Melnyk, V.V. (2022). *Informatsiyno-analitychne zabezpechennya oblikovo-finansovoyi skladovoyi systemy ekonomichnoyi bezpeky ahrarykh pidpryyemstv*. [Information and analytical support of the accounting and financial component of the system of economic security of agrarian enterprises]. *Accounting analysis and audit. Black Sea Economic Studies*. Issue 74, pp. 222-226. (in Ukrainian).

14. Maslak, O. I., Korobkova, I. V. (2015). *Informatsiyne zabezpechennya protsesu upravlinnya stratehichnoyu stiykistyju pidpryyemstva*. [Information support of the process of managing the strategic stability of the enterprise]. *Investments: practice and experience*. No. 4. pp. 23–25. (in Ukrainian).

15. Kuzmin, O. E., Georgiadi, N. G. (2006). *Formuvannya i vykorystannya informatsiynoyi systemy upravlinnya ekonomichnym rozvytkom pidpryyemstva*. [Formation and use of the information system for managing the economic development of the enterprise]. Lviv: View of the National Lviv Polytechnic University, P. 64. (in Ukrainian).

16. Khvalchuk, I.L., Voloshchuk, L.O. (2020). *Sutnist' informatsiyno-analitychnoho zabezpechennya upravlinnya pidpryyemstvom*. [The essence of information and analytical support for enterprise management]. *ECONOMICS: time realities*. No. 1(47). pp. 84–90. (in Ukrainian).

17. Kвашук, D. M. (2014). *Modelyuvannya informatsiyno-analitychnoho zabezpechennya ekonomichnoyi bezpeky promyslovykh pidpryyemstv v umovakh posylennya intehratsiynyykh protsesiv*. [Modeling of information and analytical provision of

economic security of industrial enterprises in conditions of strengthening integration processes]. *Effective Economy*. No. 8, URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3260> (Accessed 2 February 2023).

18. Yaremyk M. I. (2016). Informatsiino-analitychne zabezpechennia v systemi upravlinnia finansovo-ekonomichnoiu bezpekoiu pidpriemstv [Information and analytical support in the system of management of financial and economic security of enterprises]. *Naukovi zapysky*, vol. 2, no. 53, pp. 173-180. (in Ukrainian).

УДК 005.8:2-7

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-69-120-126

ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ПРОЄКТНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ В ПРОЦЕС УПРАВЛІННЯ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

*Євген Зіскінд*¹

¹Аспірант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: yevgeniyziskind@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3309-5627>

FEATURES OF IMPLEMENTATION OF PROJECT MANAGEMENT IN THE PROCESS OF MANAGEMENT OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS

*Ievgen Ziskind*¹

¹Postgraduate student, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: yevgeniyziskind@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3309-5627>

Анотація. У статті розглядаються особливості впровадження проєктного менеджменту в процес управління релігійних організацій. Визначено специфічні риси менеджменту релігійних організацій, що обумовлені особливостями їх діяльності, наведені основні проблеми управління релігійними організаціями зумовлені недостатнім рівнем сучасних фінансових знань, навичок і здібностей у релігійних лідерів. Визначено, що впровадження проєктного менеджменту в релігійних організаціях стикається з низкою проблем, а саме: нестачею сертифікованих фахівців із проєктного менеджменту на ринку праці, відсутністю досвіду управління розвитком організацій у керівників, недостатньою мотивацією до впровадження інноваційних інструментів у діяльність організацій, опором нововведенням через відсутність формалізації та неефективність організаційних структур управління, низьким рівнем довіри до консалтингових організацій та навчальних закладів через недосконалу конкуренцію на ринку. Визначені дії, що сприяють ефективному впровадженню інструментарію проєктного менеджменту в управління релігійними організаціями. Зроблено висновок, що розробка спеціальної програми релігійного менеджменту та адміністрування, запровадження програми проєктного менеджменту в освітніх програмах вищих теологічних навчальних закладах, організація курсів підвищення кваліфікації та семінарів для священників, залучення релігійними організаціями професійних консультантів дозволять врегулювати наведені проблеми та будуть сприяючи ефективному впровадженню інструментарію проєктного менеджменту в управління релігійними організаціями. В свою чергу це дасть можливість релігійним організаціям з максимальною ефективністю виконувати свої вагомі суспільні функції: благодійні, гуманітарні, освітні.

Ключові слова: проєктний менеджмент, управління релігійними організаціями, управління
Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 15

Abstract. The article considers the peculiarities of the implementation of project management in the management process of religious organizations. It is identified the specific features of the management of religious organizations due to the peculiarities of their activities, the main problems of management of religious organizations due to insufficient level of modern financial knowledge, skills and abilities of religious leaders. It was determined that the implementation of project management in religious organizations faces with a number of problems: a lack of certified specialists in project management on the labor market, lack of experience in managing the development of the organization among managers, insufficient motivation to implement innovative tools in the activities of organizations, resistance to innovation due to the discovery of formalization and ineffectiveness of organizational management structures, low level of trust in consulting organizations and educational institutions due to imperfect competition in the market. It was defined the actions that contribute to the effective implementation of project management tools in the management of religious organizations. It is concluded that the development of a special program of religious management and administration, the introduction of a project management program in the educational programs of higher theological educational institutions, the organization of advanced training courses and seminars for priests, professional consultants involved in religious organizations allows to resolve the specified problems and promote the effective implementation of project management tools in management of religious organizations. In turn, this will enable religious organizations to perform their important social functions: charitable, humanitarian, and educational with maximum efficiency.

Keywords: project management, management of religious organizations, management
Formulas: 0; fig.: 0; tab.: 0; bibl.: 15

Вступ. За роки розвитку незалежної української держави відбулося формування нової моделі державно-церковних відносин та її інституційних форм. Україна стала поліконфесійною країною, яка сформувала одну з найдемократичніших систем правових та державних гарантій свободи совісті та забезпечення однакових умов діяльності релігійних організацій. За останні тридцять років релігійні громади зайняли власну нішу у суспільному житті країни. Релігійні деномінації впливають на політичний процес, бізнес-кола країни, лобюють деякі економічні і розпочинають власні бізнес-проекти [1].

Принципових змін зазнала система стосунків релігійних громад і суспільства, зокрема у освіті, збройних силах, благодійності, охороні здоров'я, культурної, творчої діяльності, науці, включаючи гуманітарні дослідження, діяльності з охорони навколишнього середовища, економічної діяльності на користь релігійних організацій, держави та суспільства.

Перелічені вище галузі суспільної активності Церкви складають собою область їхнього спільного з державою інтересу, робота в якій націлена на творення спільного блага. Держава і Церква взаємодіють одна з одною, надаючи партнерську підтримку та взаємодопомогу [2].

Розвиток та розширення сфер діяльності релігійних громад та їх проектів, вимагає пошуку ефективних рішень для управління окремими видами діяльності. В цих умовах, використання інструментарію та підходу проектного менеджменту в управлінні діяльністю релігійних організацій є одним з основних засобів забезпечення ефективності їх діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні науковці приділяють увагу проектному менеджменту у неприбуткових організаціях на сучасному етапі розвитку держави. Зокрема можемо виділити праці таких науковців, як В.О. Кузьмінський, В.Д. Шапіро, В.С. Білецький, І.Б. Запужляк, А.С. Полянська, Н.О. Адвокатова. Разом з

тим, здебільшого проблематика потребує подальших досліджень у контексті адаптації методології проектного менеджменту до специфіки функціонування релігійних організацій. Широке поле залишається для досліджень проблематики впровадження проектного менеджменту у діяльність релігійних організацій, передусім через обмеженість висвітлення успішного досвіду реалізації проектів у спеціальній літературі, що в свою чергу, не дає релігійним організаціям можливості запровадити в своїй діяльності новітні інструментарії проектного менеджменту.

Метою статті є узагальнення особливостей впровадження проектного менеджменту в процес управління релігійних організацій та визначення засобів, що сприяють ефективній імплементації інструментарію проектного менеджменту в управління релігійними організаціями.

Викладення основного матеріалу. Проект це складна управлінська система, без використання якої на сьогодні не можливо розвиватись організації у сучасних критичних економічних умовах.

Можна виділити такі загальні ознаки проектів:

- спрямовані на досягнення конкретних цілей;
- припускають координоване виконання взаємопов'язаних дій;
- мають обмежену протяжність у часі, з певним початком і кінцем;
- певною мірою неповторні й унікальні.

У сучасних умовах уміння управляти проектами є вимогою часу. Згідно з дослідженнями, застосування стандартних проектних технологій у великих проектах дає змогу досягти економічного ефекту від 15% до 20% [3]. Застосування проектного підходу в управлінні підприємствами набуває особливої актуальності в кризових економічних умовах за рахунок підвищення необхідності концентрування уваги на усіх рівнях управління та етапах діяльності підприємств. Адже перевагами застосування проектного підходу є підвищення ефективності використання

ресурсів, вищий рівень врахування ризиків, оптимізація джерел фінансування.

Компанії, які використовують проектне управління, генерують більше прибутку, а також істотно скорочують терміни і витрати на реалізацію своїх проектів. Саме тому в умовах сучасного ринку України все гострішою стає потреба у висококваліфікованих компетентних фахівцях у сфері управління проектами та в їх професіоналізації.

Планування та реалізація проектів вимагає від керівників спеціальних навиків на умінь, таких як методи аналізування зовнішніх та внутрішніх чинників організації, методи розробки техніко-економічних обґрунтувань, методи планування та структуризації проекту, знання стандартів управління проектом в кожній з груп процесів управління [4].

Некомерційні проекти мають ряд відмінних рис, які є не типовими для приватного сектора:

1. цінності, які важливі у некомерційному секторі, є нетиповими для тих, якими керуються бізнес, зорієнтований перш за все на максимізацію прибутку;
2. результат некомерційного проекту, як правило, має нефінансовий характер, тому ризик поширюється за рамки фінансових збитків внаслідок незадоволення користувачів, порушення процесів стратегічного планування, вихід за часові рамки проекту тощо [5].

Некомерційний сектор потребує методологічної бази та стандартів, які дозволили б вирішити проблеми надмірного використання проектних коштів, дотримання термінів реалізації проектів, формування комунікацій зі стейкхолдерами.

Завданням проектів в некомерційній сфері є не тільки створення конкретного продукту (або послуги), а й, насамперед, отримання нематеріальних результатів, що відповідають меті проекту та забезпечують її реалізацію. Проект не передбачається, як засіб отримання чистої фінансової або спекулятивної вигоди (окрім ситуації, в яких існує домовленість з комерційним партнером) [4]. Нематеріальний результат

досить складний у вимірюванні в контексті ефективності та результативності реалізації проекту, критерії ефективності різноманітні з точки зору зацікавлених сторін і, зазвичай, мають нефінансовий, якісний характер, стосуються функціонального задоволення. Зокрема проекти релігійних організацій спрямовані на вирішення проблем, пов'язаних з задоволенням релігійних потреб віруючих, благодійною діяльністю, освітніми програмами тощо.

Підходи і методи, що застосовуються в ході реалізації проекту, зазвичай настільки ж важливі, як і результати. У даному контексті особливе значення мають способи реалізації проекту, пріоритетність завдань та зацікавлених осіб, ступінь участі та відстоювання прав проектною групою або спонсорів.

Таймлайн, терміни, початок, прогрес і завершення проекту залежить не тільки від проектною команди та його менеджерів. Тобто, розрахунок та планування підлягають впливу з боку організації вищого рівня, яка може не бути безпосереднім спонсором або стороною проекту, але яка зберігає право вето відповідно до її повноважень [6].

Також варто зауважити, що реалізація проекту проводиться у відкритому доступі, підлягає офіційному перегляду та оцінці статутними органами, вищими органами та неформальному контролю з боку зацікавлених сторін, спонсорів та самої громадськості. Такий процес забезпечує прозорість виконання проекту. А однією з характерних відмінностей некомерційного проекту (порівняно з приватним сектором) є передача знань і навчання цільових груп населення на всіх стадіях його реалізації, пріоритет на неформальну освіту, побудову каналів комунікацій та отримання зворотного зв'язку.

Виконання релігійних, соціальних, економічних функцій передбачає наявність у релігійних організацій певної кількості фахівців з відповідним досвідом, для управління відповідним видом діяльності. Водночас, масштабування проектів

релігійних громад, вимагає пошуку ефективних управлінських рішень.

За оцінкою західних дослідників, керівники релігійних громад, часто мають труднощі в управлінні своїми бізнес-операціями та бізнес процесами [7], [8]. Низька якість системи управління організаційними операціями серед лідерів релігійних громад у західній літературі пов'язується в першу чергу з проблемою суміщення декількох управлінських компетенцій.

Управління релігійними проектами проводиться групами зацікавлених сторін – духовними лідерами, правлінням громади, інституційними та фізичними донорами, підрядниками, що мають мережу взаємовідносин, яка ускладнює систему комунікацій і відносин.

В дослідженні К. МакАллума [9] одними з ключових проблем управління релігійними організаціями є:

- інтеграція волонтерської робочої сили з оплачуванним персоналом,
- непрофесіоналізм на робочому місці, конфлікти між робочою силою та невинуватими очікування волонтерів

Окремим аспектом проблем є розповсюджена відсутність/недостатній рівень сучасних фінансових знань, навичок і здібностей у релігійних лідерів, що може призводити до шахрайства та марнотратної діяльності в релігійних установах. Сформована культура залучення до управління певним видом діяльності випускників профільних (релігійних вузів) або найбільш активних учасників громад, формує дефіцит ефективних рішень, що обмежують потенціал виконання громадами свої функцій. Як некомерційні організації, релігійні установи або релігійні організації демонструють відмінну динаміку лідерства від корпоративних компаній та комерційних організацій. Однією з відмінностей є кваліфікаційні фактори для обрання на посаду керівника релігійної організації. Члени та відвідувачі релігійних установ зазвичай визнають, що керівники є духовно обдарованими, щоб очолювати організацію та надавати вказівки щодо того, як слідувати

відповідним релігійним канонам. Водночас, масштаби та швидкість змін у суспільних відносинах вимагають нових підходів, знань, умінь та інструментів. Управлінці виявляють, що їм потрібно регулярна перекваліфікація, щоби впоратися з передовими технологіями та інформацією. Розумітися в інформаційних системах податкової діяльності підприємства, потребують необхідності розуміння процесів. Така ефективність можлива в усіх типах організацій, навіть у тих, що працюють у не класичних комерційних умовах максимізації прибутку.

Дослідження Р. Торнхіла та ін. виявили, що в релігійних організаціях часто не вистачає внутрішнього контролю на всіх його рівнях, що робить їх уразливими для незаконного привласнення та шахрайства [10].

Джонсон та ін. (2020) було оцінено, що у 2019 році було розкрадено 60 мільярдів доларів у релігійних організацій у світі. Факторами, що сприяють розкраданню, є довіра серед релігійних осіб та організацій, відсутність політики виявлення шахрайства та незалежного внутрішнього фінансового контролю. Занепокоєння викликало нездатність потерпілих розпізнати шахрайство [11].

В цих умовах, використання інструментарію та підходу проектного менеджменту в управління діяльністю релігійних організацій є одним з основних способів забезпечення ефективності їх діяльності.

В той же час упровадження проектного менеджменту в релігійних громадах стикається з низкою загальних проблем, характерних і для комерційних організацій: нестачею сертифікованих фахівців із проектного менеджменту на ринку праці; відсутністю досвіду управління розвитком організацій у керівників; недостатньою мотивацією до впровадження інноваційних інструментів у діяльність організацій; опором нововведенням через відсутність формалізації та неефективність організаційних структур управління;

низьким рівнем довіри до консалтингових організацій та навчальних закладів через недосконалу конкуренцію на ринку [4].

У своєму дослідженні Дж. Пластов [8] наводить три загальні перешкоди для церковних змін: традиції, упередженість і страх невдачі. Традиція є одним з найбільш очевидних бар'єрів до змін у церквах по всій Америці. Навіть найсучасніші церкви одразу після їх заснування починають формувати ставлення «діяти так, як завжди тут робиться». Люди природно обирають певні моделі поведінки, тому що вони забезпечують рівень безпеки в їхньому житті в період часів невизначеності. Робочі місця, сім'я, політика і багато іншого створюють напруженість для більшості людей, і вони дивляться на церкву, як на місце, де вони можуть знайти якусь форму спокою і послідовної ідентичності.

Противники змін стверджують, що церква повинна залишатися непохитною у своїй доктрині і методах у відповідь на хаотичну культуру, однак, як заявив у своєму дослідженні Т. Хоуленд Санкс: «Сама традиція не є статичною, скоріше вона динамічна» [12].

Ще одна перешкода, що з'являється, коли описані вище традиції виходять за рамки простих уподобань і звички - упередженість у багатьох формах. Це може бути очевидним упередженням раси, соціального статусу, статі та віку, однак, більш складна упередженість для прийняття змін, пов'язана з культурною упередженістю та церковним реагуванням на потреби оточуючих людей. Теорія секти церкви пояснює, що релігійні організації варіюються уздовж континууму від повного відторгнення до повного прийняття культурного середовища [13].

Третя загальна перешкода до церковних змін в основному на практичному рівні – страх невдачі. Члени громади часто бояться змін, тому що вони бояться ризику невдачі і можливості втратити засоби до існування, якщо вони зроблять радикальні зміни. Релігійні лідери та їхні конгрегації часто залишатимуться в безпечних межах статус-кво, тому що нові ініціативи та ймовірні невдачі можуть

поставити під загрозу їхній статус в очах громади та усунути будь-який вплив, яким вони користуються.

Подолання опору з боку релігійних діячів до змін в системі управління та ефективному впровадженню інструментарію проєктного менеджменту в управління релігійними організаціями сприяють наступуючі дії:

- розробка спеціальної програми релігійного менеджменту та адміністрування, адаптованої до різних конфесій та типів організацій. Вона має намір проаналізувати та вказати, як керувати всіма цими процесами та організаційними аспектами, що стосуються людей та матеріальних і фінансових ресурсів, поєднуючи релігійне духовне вчення з компетентністю та професіоналізмом;
- запровадження дисципліни проєктного менеджменту в освітніх програмах вищих теологічних навчальних закладах;
- запровадження курсів підвищення кваліфікації для релігійних діячів, навчально-консультаційних програм, організація семінарів з проєктного менеджменту.

Ще одним ефективним засобом впровадження проєктного менеджменту є залучення релігійними організаціями професійних/сертифікованих консультантів. Дослідження західних науковців вказують на останні тенденції коли церкви та парафіяльні організації вкладають ресурси в наймання радників для духовних діячів та забезпечують все більш складну підготовку для лідерів малих груп, членів правління та керівників місій [14]. Часто рішення зробити це обумовлено необхідністю додати спеціалізований досвід без надмірного найму і значних довгострокових витрат.

Одна з найбільш типових робіт консультанта релігійних організацій полягає в тому, щоб допомогти в здійсненні необхідних змін. Церковному персоналу часто вигідно наймати консультанта, тому що вони можуть бути об'єктивними і долати деякий спротив, який неминуче

виникає у вигляді перешкод для зміни в церкві, навіть коли це вкрай необхідно [8].

У той час як співробітники, і особливо релігійні лідери, повинні бути готові взяти на себе відповідальність за ініціативи зі змін, наявність досвідченого консультанта, може зменшити опір змінам і подолати організаційну інерцію.

Незважаючи на чіткі відмінності між релігійними та іншими неприбутковими та прибутковими організаціями, спосіб управління людьми та керування організацією має універсальне застосування. Лідери релігійних організацій не повинні ігнорувати теорію менеджменту та успішні організаційні практики, розроблені в інших галузях людського суспільства.

Щоби дати відповідь на цю складну й мінливу реальність не тільки ефективно, але з душпастирською мудрістю, повинна народитися нова дисципліна релігійного менеджменту. Інвестиції в адміністративний розвиток священнослужителів у багато разів повернуться завдяки більш ефективному управлінню [15].

Висновки. Недостатній рівень сучасних управлінських знань, навичок і здібностей у релігійних лідерів обумовлює доцільність застосування інструментарію

проектного менеджменту в управлінні релігійними організаціями. В той же час, впровадження проектного менеджменту стикається з низькою проблем: недостатньою мотивацією до впровадження інноваційних інструментів у діяльність організацій, опором нововведенням з боку релігійних лідерів, низьким рівнем довіри до консалтингових організацій та навчальних закладів, відсутністю досвіду управління розвитком організацій у керівників.

Ефективному впровадженню інструментарію проектного менеджменту в управління релігійними організаціями має сприяти розробка спеціальної програми релігійного менеджменту та адміністрування, запровадження програми проектного менеджменту в освітніх програмах вищих теологічних навчальних закладах, організація курсів підвищення кваліфікації та семінарів для релігійних діячів, залучення релігійними організаціями професійних консультантів.

В свою чергу це дасть можливість релігійним організаціям з максимальною ефективністю виконувати свої вагомні суспільні функції: благодійні, гуманітарні, освітні.

Література:

1. Слубська А.Я. Вектори взаємодії церкви, держави та громадянського суспільства в Україні в роки незалежності. Наукові записки. Серія "Історичне релігієзнавство". – 2012. – С. 215-227.
2. Андрусишин Б. І., Бондаренко В. Д. Державно-церковні відносини: природа, зміст, характер функціонування, типологізація. – 2009. <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2040/15.pdf?sequence=1>
3. Багашова Н.В. Світові та вітчизняні тенденції розвитку управління проектами. Ефективна економіка. 2015. № 6.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2015_6_34
4. Гребенчак І.О., Саваріна І.П. Перспективи та проблеми впровадження проектного підходу в управлінні підприємством. Управління проектами: проектний підхід в сучасному менеджменті: Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції фахівців, магістрантів, аспірантів та науковців. – Одеса: ОДАБА. 2020. – 358с
5. Адвокатова Н. О. Проектний менеджмент в громадських організаціях України. Сучасний менеджмент проблеми та перспективи розвитку зб.

матеріалів доп. учасн. V Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. 29.05.2020. Херсон: ДВНЗ «ХДАУ». 2020. С. 89-92.

6. David I. Cleland, Bidanda Bopaya. The Evolution and Maturity of Project Management. Project Management Institute. Pennsylvania. 2015.130 с.
7. M. Masenya, J. Booyse. A community needs responsive management training model: Re-envisioning management training for pastors of the international assemblies of god church. Verbum Et Ecclesia. 2016. 37(1).1-9.
8. J. Plastow. Isn't the Holy Spirit enough?: The case for churches and ministry leaders to hire a professional consultant. Journal of Practical Consulting. 2018. 6(1).10-17.
9. K. McAllum Volunteers as boundary workers: Negotiating tensions between volunteerism and professionalism in nonprofit organizations. Management Communication Quarterly. 2018. 32(4). 534-564.
10. R. Thornhill, C. Troy, M. Domino Passing the plate: A survey of internal controls in local churches. 2016. Journal of Theoretical Accounting Research. 12(1). 26-53.

11. B. Mitchell. A multiple case study: church leaders and project management. 2021. URL: <https://digitalcommons.liberty.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4270&context=doctoral>
 12. Sanks, T. H. (2015). A church that can and cannot change: The dynamics of tradition. *Theological Studies (Online)*, 76(2), 298-310. doi:10.1177/0040563915574989
 13. McKinney, J. (2015). Sects and gender: Reaction and resistance to cultural change. *Priscilla Papers*, 29(4), 15-25.
 14. Collins, G. R. (2002). *Christian coaching: Helping others turn potential into reality*. Colorado Springs, CO: NavPress.
 15. Мельник М. Управління церковними структурами: як це відбувається? Що приносить успіх? 2019. URL: https://risu.ua/tochka-zoru-upravlinnya-cerkovnimi-strukturami-yak-ce-vidbuvayetsya-shcho-prinosit-uspih_n108572
- References:**
1. Slubska A.. Vectors of interaction between the church, the state and civil society in Ukraine during the years of independence. *Proceedings. Series "Historical religious studies"*. - 2012. - P. 215-227.
 2. Andrusyshyn B. I., Bondarenko V. D. State-church relations: nature, content, nature of functioning, typology.- 2009. <http://enquir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2040/15.pdf?sequence=1>
 3. Bagashova N.V. Global and domestic trends in the development of project management. *Efficient economy*. 2015. No. 6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2015_6_34
 4. Grebenchak I.O., Savarina I.P. Prospects and problems of implementing the project approach in enterprise management. *Project management: project approach in modern management: Proceedings of the 11th International scientific and practical conference of specialists, master's students, graduate students and scientists*. – Odesa: ODABA. 2020. - 358 p
 5. Advokatova N. O. Project management in public organizations of Ukraine. *Modern management of problems and development prospects of the collection. additional materials participation V All-Ukrainian science and practice Internet Conf. 05/29/2020*. Kherson: "Khdau" State Technical University. 2020. P. 89-92.
 6. David I. Cleland, Bidanda Bopaya. *The Evolution and Maturity of Project Management*. Project Management Institute. Pennsylvania. 2015. 130 c.
 7. M. Masenya, J. Booyse. A community needs responsive management training model: Re-envisioning management training for pastors of the international assemblies of god church. *Verbum Et Ecclesia*. 2016. 37(1).1-9.
 8. J. Plastow. Isn't the Holy Spirit enough?: The case for churches and ministry leaders to hire a professional consultant. *Journal of Practical Consulting*. 2018. 6(1).10-17.
 9. K. McAllum. Volunteers as boundary workers: Negotiating tensions between volunteerism and professionalism in nonprofit organizations. *Management Communication Quarterly*. 2018. 32(4). 534-564.
 10. R. Thornhill, C. Troy, M. Domino. Passing the plate: A survey of internal controls in local churches. 2016. *Journal of Theoretical Accounting Research*. 12(1). 26-53.
 11. B. Mitchell. A multiple case study: church leaders and project management. 2021. URL: <https://digitalcommons.liberty.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4270&context=doctoral>
 12. Sanks, T. H. (2015). A church that can and cannot change: The dynamics of tradition. *Theological Studies (Online)*, 76(2), 298-310. doi:10.1177/0040563915574989
 13. McKinney, J. (2015). Sects and gender: Reaction and resistance to cultural change. *Priscilla Papers*, 29(4), 15-25.
 14. Collins, G. R. (2002). *Christian coaching: Helping others turn potential into reality*. Colorado Springs, CO: NavPress.
 15. Melnyk M. Management of church structures: how does it happen? What brings success? 2019. URL: https://risu.ua/tochka-zoru-upravlinnya-cerkovnimi-strukturami-yak-ce-vidbuvayetsya-shcho-prinosit-uspih_n108572

УДК 338.48

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-69-127-135

THEORETICAL APPROACHES TO THE DEFINITION OF A “TOURIST DESTINATION” IN FRAMES OF STRATEGIC MANAGEMENT

*Yevhenii Kudriashov*¹

¹Postgraduate student, Department of management technologies, specialty 073 "Management", KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: KudriashovYO@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6394-8788>

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ТУРИСТИЧНА ДЕСТИНАЦІЯ» В КОНТЕКСТІ СТРАТЕГІЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

*Євгеній Кудряшов*¹

¹Аспірант, кафедра управлінських технологій, спеціальність 073 «Менеджмент», ВНЗ Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: KudriashovYO@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6394-8788>

Abstract. This study conducts a systematic review of the tourist destinations strategic management literature. The scientific approaches to the definition of the term “tourist destination” are considered. In post-Soviet countries, lately the concept of “tourist destination” has been used alongside the term “destination”, as a crucial element of the regional tourism system and a subject to regional development management. Definitions of the “tourist destination” vary significantly, which indicates a lack of consensus on its definition as a scientific category. The fast-growing tourism industry has been considerably weakened due to the global risks, such as COVID-19 pandemic and Russian Federation’s global scale invasion to Ukraine in 2022. These challenges evoked the necessity to elaborate and apply various managerial strategies to a tourist destination, considering a range of external factors. The primary goal of this research was to define the concept of a tourism destination from perspective of strategic management and to review the theoretical approaches in this field of study. Based on analyzed scientific concepts it was found out that one of the main advantages of strategic planning in tourism is constant monitoring of the effectiveness of activities performed by all the involved entities. By distinguishing the long-term plan and the short-term plan, the research clarifies the difference between a tourism management strategy and its marketing tactics. The principal stages of the strategic planning in tourism were identified as continued and interdependent. The paper furthermore provides an overview of the concept of territory marketing that emerged in close connection with strategic management. Tourist destinations have their image that directly attracts tourists, motivates them to receive appropriate services and thus activates the entire tourism system.

Keywords: Tourism, Tourist destination, Strategic management, Strategic planning, Theoretical approaches, Territorial image.

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 1; bibl.: 48

Анотація. У статті проведено систематичний огляд літератури зі стратегічного управління туристичними дестинаціями. Розглянуто наукові підходи до визначення терміну «туристична дестинація». Визначено, що в країнах пострадянського простору останнім часом поряд із терміном «дестинація» вживається поняття «туристична дестинація», як найважливіший елемент регіональної туристичної системи та суб’єкт управління регіональним розвитком. З’ясовано, що визначення «туристичної дестинації» суттєво різняться, що свідчить про відсутність консенсусу щодо її визначення як наукової категорії. Швидко зростаюча індустрія туризму була значно ослаблена через глобальні ризики, такі як пандемія COVID-19 та повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну в 2022 році. Ці виклики створили необхідність до вивчення та застосування різних стратегій управління туристичними дестинаціями з урахуванням ряду зовнішніх факторів. Основною метою дослідження є визначення поняття туристичної дестинації в контексті менеджменту та огляд теоретичних підходів у цій галузі дослідження. На основі проаналізованих наукових концепцій з’ясовано, що однією з основних переваг стратегічного планування в туризмі є постійний моніторинг ефективності діяльності всіх залучених суб’єктів. Проводячи паралель між довгостроковим планом і короткостроковим планом, дослідження висвітлює різницю між стратегією управління туризмом і його маркетинговою тактикою. Основні етапи стратегічного планування в туризмі були визначені як тривалі та взаємозалежні. Крім того, у статті представлено огляд концепції маркетингу територій, яка виникла в тісному зв’язку зі стратегічним менеджментом. Туристичні дестинації мають свій власний імідж, який безпосередньо приваблює туристів, мотивує їх до отримання відповідних послуг і тим самим активізує всю туристичну систему окремого міста чи регіону.

Ключові слова: Туризм, Туристична дестинація, Стратегічний менеджмент, Стратегічне планування, Теоретичні підходи, Імідж території.

Формул: 0; **рис.:** 0; **табл.:** 1, **бібл.:** 48

Problem statement. Over the past two decades, tourism has proven to be one of the fastest growing sectors of the world economy generating 10.4% of global GDP and 10.6% of all jobs [1]. Nowadays, territorial units such as cities and regions compete between themselves just like products and services. Basing on this idea, numerous marketing strategies are applied to the “economic, political and cultural development of cities, regions and countries” [2]. Strategic management is the management of businesses for long term survival to provide competitive advantage in the business that can bring above average profit and not the daily or ordinary business management [3].

Despite the widespread use of the term “destination” (ukr. «дестинація») in post-Soviet countries, lately the concept of “tourist destination” has been used alongside it as a crucial element of the regional tourism system and a subject to regional development management. The managerial aspect as a criterion characterizing the concept of “tourist destination” consists in considering the tourist destination as an object of management and assuming the presence of management subjects in the field [4].

For the first time, the term “tourist destination” was introduced into scientific circulation by N. Leiper (1979), who used it to identify “a certain geographical area that is attractive to travelers” [5]. On international level, the development of tourism as an important component of the country’s overall economy was firstly mentioned in The Hague Declaration on Tourism, adopted in April 1989: “Tourism can be an effective instrument for socioeconomic growth for all countries, if at the same time the necessary measures are taken to tackle the more urgent national priorities and to allow the national economy to reach an acceptable level of self-sufficiency in which the country does not have to spend in excess of what it can hope to earn from tourism” [6]. This gave impetus to a comprehensive study of the tourism industry using the term “tourist destination” as well as to developing a variety of interdisciplinary

approaches to the definition and management of a tourist destination. Interdisciplinary approaches should be applied in tourism planning, “where destinations are exposed to a variety of externalities and must develop strategies to adapt to changing operational conditions” [7].

Considering the global development of tourism over the past three decades, as well as the present challenges, the need for strategic planning in this area is undeniable. For instance, as the world faced an unprecedented global health emergency in the face of COVID-19 pandemic, the travel sector has become one of the most affected in the global economy, with strict quarantine restrictions affecting almost every country. According to the UN World Tourism Organization (UNWTO), in the first 10 months of 2020 alone, the volume of international tourist arrivals fell by 70%, reaching the level of 1990. This led to a loss of \$935 billion export revenues from international tourist transportation, which is more than 10 times greater than the losses in 2009 due to the global economic crisis [8]. Thus, only a balanced development strategy can guarantee effectiveness in achieving the set goals and ensure the sustainable functioning of either an individual destination, or a regional travel sector.

Strategic planning in tourism should also support sustainability practices adoption to avoid any circumstance that may result in loss of the territory’s attractiveness [9]. There generally are two motivating factors behind adoption of sustainability practices [10]:

- Most strategies adopt sustainability practices due to external pressure from multiple agencies such as NGOs, governments, customers, and other stakeholders [11].
- Territorial units seek opportunities from sustainability practices adoption to gain marketing and competitive advantages, for instance to improve reputation [12].

Analysis of recent studies and publications. The literature review covered papers published during the period from 1979

to 2022. 1979 has been taken as base year, since no significant study on theoretical approaches to the strategic management of tourism destinations has been found before that year. Multiple databases such as Elsevier Science Direct, ORCID, JSTOR, Springer, Tourlib, Vernadsky National Library of Ukraine Internet archive and KROK University Science Notes were used to select literature. 48 scientific studies have been reviewed in this paper. The classification of theoretical approaches has been done through content analysis.

The purpose of the study is to define the concept of a tourism destination from the perspective of strategic management, to review theoretical approaches in this field of study and to establish liaison between strategic management and development of tourism destinations.

The results of the research. The term “destination” first appeared during the Roman Empire and comes from the Latin word ‘destino’, meaning “destination, location” [13]. The modern Oxford Tourism Dictionary defines a destination as: “Countries, regions, cities and other territories that attract tourists are the main locations of tourist activities, tourist flows and their costs; places of maximum concentration of tourist attractions, means of accommodation, food, entertainment, other services and economic, social and physical impact of tourism” [24]. The World Tourism Organization (UNWTO) provides its definition: “A destination is a physical space in which a visitor spends at least one day. It includes tourism products such as services and attractions as well as tourism resources within one day of travel. This space has physical and administrative boundaries that determine the form of its management, image, and reputation, which affect its competitiveness in the tourist market” [1].

Despite the widespread use of the term “destination”, lately the concept of “tourist destination” has been used alongside it in the post-Soviet countries to underline the significance of a destination as of the crucial element of the regional tourism system and a subject to regional development management. As mentioned in the paper’s introduction, the

term “tourist destination” was initially introduced into scientific circulation by N. Leiper (1979), who used it to identify “a certain geographical area that is attractive to travelers” [5]. He also developed a concept, in which the tourism system is presented as a model that includes a set of interacting elements. The model represents two geographically and economically unrelated regions: the first, where “potential tourists” live (tourist generating region) and the second – the actual tourist destination, where the “objects of tourist interest are located, for the purpose of traveling to which tourists temporarily leave their place of permanent residence” [15].

One popular way of encapsulating the complexity of the tourism phenomenon is to adopt the systems concept, that is, an operational structure built of a set of interacting components. The industry provides the logistical and promotional energy that fuels the system, operationalizing and integrating demand and supply [16]. Dominguez et al. (2021) noted that the features of a tourist destination, its geographic situation, its attractions, and the quality of its services determine the average expenditure of tourists, and the function that it plays within the global structure of tourism, among other aspects. The differences with regard to flows of tourism within tourist destinations mean that some destinations are more appreciated than others for tourism firms that wish to establish themselves in those places [17].

In 1998, R. Prosser from the University of Manchester, based on N. Leiper’s model, put forward his own vision of the “tourist environment”. Prosser (1998) focused mainly on the internal structure of the tourist destination, which was divided into three main components:

- 1) attractions, including tangible and intangible cultural heritage;
- 2) service and facilities;
- 3) host population, which includes the local population, its culture, and customs [16].

Before the official introduction into scientific circulation in 1979 by N. Leiper, N. Georgulas (1970) was the first to propose the definition of a tourist destination in 1970.

According to him, tourist destinations were considered as “places attractive to visitors (tourists), which are endowed with natural and/or artificial resources that encourage them to various activities” [18]. Besides N. Georgoulas and N. Leiper, K. Gunn (1979) is considered a pioneer in the development of the concept of a tourist destination, who characterized a tourist destination as “a system consisting of attractions, accommodation and maintenance services, advertising, information resources and transport” [19]. K. Gunn also argued that tourism does not consist only of hotels, airlines, and the so-called tourist infrastructure, but rather functions as a set of main components (listed above) connected by close and interdependent ties.

P. Pearce (1981) considered a tourist destination as “a place, the visit of which leaves tourists with different impressions, experiences, and emotions” [20], while C. Metelka (1990) defined a tourist destination somewhat more simply: as a geographical area to which a person travels [21]. P. Kotler (1993) compared tourist destinations with companies and indicated that “governments should develop a unique brand image of a specific destination in order to expand investment opportunities and attract tourism to their country” [22]. Scientists K. Cooper, O. Jorgensen, D. Fletcher (1998) believed that destinations were a set of categories of resources, namely:

- 1) attractions (leisure and entertainment facilities, tourist attractions);
- 2) accessibility (local transport and transport communications);
- 3) comfort (tourist infrastructure: hotel and restaurant business establishments, trade, etc.);
- 4) intermediaries (destination marketing organizations, travel, and excursion bureaus) [23].

Horner (2005) similarly stated that destinations are a composite product which is made up of a number of components, including: accommodation, establishments, restaurants, bars, theatres, cinemas and nightclubs, transport systems such as taxis, metros and buses, natural features like beaches and cliffs, man-made attractions including cathedrals, theme parks and museums, the

availability of excursions to nearby attractions, sports centers and leisure facilities, as well as special events [24].

Dyadechko (2007) noted that tourist destinations are places of interest to tourists (tourist objects) that make it necessary to travel to visit such places [25]. The concept of a tourist destination is complex in so far as different agents and researchers employ it different ways. None of these conceptualizations of a tourist destination is better than another, but each one places the spotlight on one aspect, lessening the importance of others [26], [27].

Framke (2002) proposed four points to define a tourist destination: the geographic limits of a destination; the content of a destination in terms of services and attractions; its consideration as a package in which cooperation takes place between such agents as firms, tourism organizations and authorities; and the behavioral patterns of tourists at that destination [26]. Lohmann and Pearce (2010, 2012) affirmed that when tourist flows and their planning are considered, a place can play roles that are not only destinations, such as points of departure, hubs, gateways, and stopovers. A place of tourism usually plays multiple roles some of which can be intensified due to the others [27], [28], [29]. Destinations exist at a number of different geographical levels which are interrelated [24]. Halpern & Graham (2015), Hvass (2014), Spasojevic et al. (2019), Stephenson, Lohmann, & Spasojevic (2018) have pointed to the interdependence of the different agents who are involved in the development of a tourist destination. These authors underlined the importance of the relations (and of cooperation) between the relevant stakeholders for a tourist destination, principally between an airline, an airport and a DMO, but also between other stakeholders such as tourism firms, suppliers, and authorities. The influence of some on others arises in multiple aspects and in all directions [30], [31], [32], [33].

Following the above analysis, the term “tourist destination” can be interpreted as a place that a tourist chooses to satisfy his/her needs and that meets his/her preferences (for example, natural-climatic, cultural-historical,

medical, entertainment, etc.), where, together with the satisfaction of needs, the tourist receives various impressions, experiences, and emotions. As we can see in Table 1, a significant number of scientists analyzed the

theoretical and methodological foundations of the tourist destination concept. However, research and practice in each field did not develop comprehensively, but in parallel to each other.

Table 1. Interpretations of the concept of “tourist destination” by scientists

Author, year of publication	Proposed interpretation
N. Georgulas (1970)	“Places attractive to visitors (tourists), which are endowed with natural and/or artificial resources that encourage them to various activities”
N. Leiper (1979)	“A certain geographical area that is attractive to travelers”
K. Gunn (1979)	“A system consisting of attractions, accommodation and maintenance services, advertising, information resources and transport”
P. Pearce (1981)	“A place, the visit of which leaves tourists with different impressions, experiences, and emotions”
C. Metelka (1990)	“A geographical area to which a person travel”
Horner (2005)	“A composite product which is made up of a number of components”
Dyadechko (2007)	“Places of interest for tourists (tourist objects) that make it necessary to travel, in order to visit such places”

Source: created by the author based on [5], [18], [19], [20], [21], [24], [25].

Definitions of the “tourist destination” vary significantly, which indicates a lack of consensus on its establishing as a scientific category. Among the reviewed papers, only few applied the concepts of strategic management specifically to the organization and planning of a tourism destination. Strategic management emerged and developed as a new discipline during the last three decades, as evidenced by the presence of many scientific works and publications devoted to this field of management. “New consumer trends, political changes, new technologies, the fragmentation of markets, globalization, vertical, horizontal and diagonal integration, environmental concerns, economic integration and many other key developments are all adding to the complexity of corporate management in tourism” [34]. Besides the above, Hall (2014) has also defined the notion of regional competitiveness as one of the key concepts in contemporary business studies and increasingly so in the study of tourism in the form of destination competitiveness. The focus on competitiveness has emerged out of the belief that globalization has created a world of intense place competition. For example, according to Kotler, Haider & Rein (1996) one of the leading texts of place competition, ‘In a borderless economy, [places] will emerge as the new actors on the world scene’. Following the idea of Kotler et al. (1996), we are living in

a time of ‘place wars’ in which places are competing for their economic survival with other places and regions not only in their own country but throughout the world. ‘All places are in trouble now or will be in the near future. The globalization of the world’s economy and the accelerating pace of technological changes are two forces that require all places to learn how to compete. Places must learn how to think more like businesses, developing products, markets, and customers’ [35].

One of the main advantages of strategic planning in tourism is constant monitoring of the effectiveness of the activities of all involved entities. Thanks to constant monitoring, it is possible to track how efficiently various organizational processes are performed, and how effective is the interaction between existing economic entities [36]. Barney and Hesterly (2018) concluded that the best way for a firm to choose its strategy is to follow strategic management principles [37]. Putri Rozita Tahir et al. (2022) noted that monitoring globalization is an essential strategic management undertaking, adding that “The strategic management framework is a set of evaluations and decisions that will help the firm find a competitive advantage. The strategic management method of a series collection of analyses and choices will improve the probability [38]. Moutinho (1999) stated that long-term plans (those extending

beyond 3 years) are generally very strategic in nature. In them, the firm's long-term goals such as profit margin, market share and market growth are all identified. By identifying the difference between the long-term plan and the short-term plan, the researcher has clarified the difference between a tourism firm's strategy and its marketing tactics. "The strategy is derived from a firm's goals and is a loose framework or set of guidelines that a tourism firm will follow in order to attain their goals. A tactic, meanwhile, consists of specific details as to how to execute the strategy. Whenever a tourism entity begins to analyze a potential market or selling situation, it must have a strategic plan regarding its approach to the market." [34]. Moutinho (1999) in a similar way noted that corporate and public organizations sometimes confuse the terms "policy" and "strategy" or use them interchangeably. "Policy" refers to major goals and objectives of organization and narrowly describes things we want to accomplish. "Strategy", in contrast, more broadly includes capabilities and methods and resources used to accomplish those purposes. [34] Go and Pine (1995) argued that the development of strategies that link the tourism corporation with its surrounding environment takes place on three levels: the corporate strategy, the business strategy, and the marketing strategy [39]. Bauer (2014) added that strategic planning is inherently multi-level. That is, it can be applied at different organizational levels. Thus, as many stakeholders as possible are involved in the process of developing a tourism development strategy: local self-government, small and medium-sized businesses, city and regional authorities; after all, national interests are taken into account [40].

We identify two principal stages of strategic planning in tourism:

- study of the internal environment (internal analysis). Its essence is a thorough analysis of the internal processes and structures of the business to determine the strengths and weaknesses of the tourist destination.

- study of the external environment (external analysis). It concerns the study of the

external environment at the micro and macro levels.

Gurel and Tat (2017) suggested that the external and internal forces' assessment is one core element in strategic management. An external review should help the company identify key competitive risks and opportunities. It also points out that the world of competition is changing, posing new challenges and opportunities for businesses. An internal review identifies a company's strengths and weaknesses. It also shows a company's strengths and resources as sources of competitive advantage rather than gains [41]. According to Moutinho (1999), the strategic planning process consists of five steps that are linked together in continuation: 1) defining a tourism destination's mission in a single statement; 2) SWOT analysis; 3) goals formulation; 4) defining the strategic options; 5) portfolio analysis [34]. Horner (2005) argued that strategic marketing planning always begins with an objective analysis of the organization's current marketing situation. "This analysis needs to take place at a number of levels, including: the organization as a whole; its product portfolios; individual strategic business units or SBUs; individual products." [24]. McDonald (2007) stated that the marketing planning process includes: 1. Corporate objectives 2. Marketing audit 3. SWOT analysis 4. Assumptions 5. Marketing objectives and strategies 6. Estimated expected results 7. Identify alternative plans and mixes 8. Program 9. Measurement and review [42].

We consider it necessary to point out a relative and fairly recent concept of territory marketing that emerged in close connection with strategic management. Territory marketing is largely aimed at forming the image of the territory, associations with a certain place and acting as an attractive force for potential consumers. A marketing approach to the territory means creating such conditions that would increase the attractiveness of the territory as an investment object and as a living environment. Strategic marketing of a tourist destination is an integral part of the general spatial and socio-economic management of the relevant territory. On this basis, it is useful to formulate the mission of the destination,

determine the qualitative and quantitative marketing goals corresponding to the mission, apply the marketing strategy corresponding to the goal, and determine the content of the tourist destination according to marketing needs [43]. Horner (2005), however, argued that the objectives of destination marketing tend to be more complicated than those for other types of marketing, reflecting the fact that most destination marketing is carried out by public-sector bodies rather than private companies: "...no direct price is charged for visiting the destination, so that standard marketing approaches to pricing are not really applicable. This is why, for example, pricing has not yet proved a very successful way of reducing peak demand in destinations which receive more tourists than they can cope with at peak times, like Venice." [24]. To develop a strategy, a tourist destination must define its main objectives. Goals and objectives are based on considering its position on the economic market and general goals. Tourism destination management involves the integration of often very disparate components to provide visitors with a common tourism product. Thus, there is no duplication of activities of entities in the spheres of sales, informing tourists, infrastructure construction. In this case, the main body is professional, private, and state institutions responsible for the development of the tourist destination, as well as increasing its competitiveness. Thus, we find it advisable to start the formation of a strategy for the development of regional tourist destinations with the definition of the mission, which provides a definition of its future state, determines actions that can be formulated in the following way: assessment of the level of development at the present time; formation of a set of development goals, analysis of strategic alternatives, definition of development strategy; implementation of the development strategy to achieve the main goals and objectives.

Finally, a good marketing research can be beneficial in terms of destination strategic planning, as it is aimed to attract potential investors in new projects in the destination; furthermore, it would help the local enterprises to revise their marketing mix basing on

information about the visitors, their income and motivation to visit a specific tourist destination. Following the above, the marketing approach within strategic management of the tourist destination requires that the destination pays special attention to the development of its product, using all its resources and potential according to the demand of tourists. To ensure more effective marketing influence within the framework of territorial marketing, certain groups of target segments should be allocated.

Conclusions. This study presented the framework to examine theoretical approaches within the definition of a tourism destination. It also reviews the relationship between the strategic management and the travel industry. It was found out that sustainable development of the tourism destinations in the long term can be achieved through a balanced strategic planning. The development of new technologies, an endless amount of advertising, the growth of competition in the industry, as well as the strengthening of the global world crisis made attracting potential visitors more difficult than ever before. Because of this, it is important to consider the strategic planning of tourist destinations through the prism of various scientific disciplines, such as regional management, marketing of territories, geography of tourism, and others. It is important to note that the presence of favorable factors (tourist resources), although a necessary condition, is not sufficient for the transformation of the territory into a tourist destination. After analyzing the scientific papers in this field, we can conclude that a single territory must possess a set of certain components (attractions, amenities, available packages, activities, ancillary services, accessibility) to be categorized as a "tourist destination". A key factor in the growth and continuous development of a tourist destination is the quality and efficiency of relations between service providers, as well as their balanced integration into the local environment. Finally, a thoroughly designed and adaptable strategy will lead a tourism destination to a greater success. The implementation of a systemic approach to the development of tourism

includes strategic management of tourist destinations, which is aimed at fulfilling the goals and objectives of the development of society and must be carried out based on legislative acts of a certain state.

References:

1. World Tourism Organization. (2004). Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations. *Publications of the World Tourism Organization. Madrid: UNWTO, 514.*
2. Kim, H. (2012). Place branding: creating self-brand connections and brand advocacy. *Journal of Product & Brand Management, Emerald, 21(7), 508–515.*
3. Aytar, O., Selamet, A. (2021). An empirical research on strategic management: a research on SME managers. *Journal of Life Economics, 8(1), 93–100.*
4. Korzh, N., Basyuk, D. (2017) Management of tourist destinations. *Edelweiss, 20.*
5. Leiper, N. (2004). *Tourism Management. Pearson Education Australia, 3, 326.*
6. World Tourism Organization. (1989). The Hague Declaration on Tourism. *WTO News (April), 1–21.*
7. Johnson, P. A. (2011). An Agent-Based Approach to Providing Tourism Planning Support. *Environment and Planning B, Planning and Design, Pion, 38(3), 486–504.*
8. Naumova, O., Naumova, M. (2022). Tourism in the context of the COVID-19 pandemic and climate change: Challenges and prospects. *Scientific notes of the "KROK" University, 4(68), 20–25.*
9. Kumar, D., Rahman, Z. (2015). Sustainability adoption through buyer supplier relationship across supply chain: A literature review and conceptual framework. *International Strategic Management Review, Holy Spirit University of Kaslik, 3(1–2), 4–15.*
10. Hsu, C. C., Tan, K. C., Zailani, S. H. M., Jayaraman, V. (2013). Supply chain drivers that foster the development of green initiatives in an emerging economy. *International Journal of Operations & Production Management, 33(6), 656–688.*
11. Clemens, B., Douglass, T. J. (2006). Does coercion drive firm to adopt 'voluntary' green initiatives? Relationship among coercion, superior firm resources and voluntary green initiatives. *Journal of business research, 59(4), 483–491.*
12. Walker, H., Sisto, L. D., McBain, D. (2008). Drivers and barriers to environmental supply chain management: lesson from the public and private sectors. *Journal of purchasing & supply management, 14(1), 69–85.*
13. Skoryna, L. P., Skoryna, O. A. (2004). Latin-Ukrainian, Ukrainian-Latin dictionary. *Oberegy, 448.*
14. Medlik, S. (2003). Dictionary of Travel, Tourism and Hospitality, *Elsevier Science, 273.*
15. Leiper, N. (1990) Tourist Attraction System. *Annals of Tourism Research, Vol.17, 367–384.*
16. Prosser, R., Chadwick, R. (2012). Tourism. *Encyclopedia of Applied Ethics, 2, 72.*
17. Domínguez, M., Casanueva, C., Gallego, A. (2021). Tourist destinations and cooperative agreements between airlines. *Journal of Destination Marketing & Management (20), 6–10.*
18. Georgoulas, N. (1970). Tourism Destination Features. *Journal of Town Planning Institute, Vol.56, 128–131.*
19. Gunn, C. A. (1979). *Tourism Planning. New York: Crane, Russack and Co., 67–69.*
20. Pearce, D. (1981). Tourism Development. *Journal of Travel Research, Vol.21(4) Longman Group Limited, New York, 110.*
21. Metelka, C. J. (1990). The dictionary of hospitality, travel, and tourism. *Albany (3), Delmar Publishers, 46–50.*
22. Kotler, P. (1993). *Marketing places. New York: Free press, 367.*
23. Cooper, K., Fletcher, D., Hilbert, D., Vanhill, S., Bogdanov, E. (1998). *Economy of tourism: theory and practice. Omega, 200.*
24. Horner, S., Swarbrooke, J. (2005) *Leisure Marketing: A Global Perspective. Elsevier Butterworth-Heinemann, 203–210.*
25. Dyadechko, L. (2007). Economics of tourist business. *Center of Educational Literature, 224.*
26. Framke, W. (2002). The destination as a concept: A discussion of the business-related perspective versus the socio-cultural approach in tourism theory. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism, 2(2), 92–108.*
27. Lohmann, G., & Pearce, D. G. (2010). Conceptualizing and operationalizing nodal tourism functions. *Journal of Transport Geography, 18(2), 266–275.*
28. Lohmann, G., & Pearce, D. G. (2012). Tourism and transport relationships: The suppliers' perspective in gateway destinations in New Zealand. *Asia Pacific Journal of Tourism Research, 17(1), 14–29.*
29. Tang, C., Weaver, D., & Lawton, L. (2017). Can stopovers be induced to revisit transit hubs as stayovers? A new perspective on the relationship between air transportation and tourism. *Journal of Air Transport Management, 62, 54–64.*
30. Halpern, N., & Graham, A. (2015). Airport route development: A survey of current practice. *Tourism Management, 46, 213–221.*
31. Hvass, K. A. (2014). To fund or not to fund: A critical look at funding destination marketing campaigns. *Journal of Destination Marketing & Management, 3(3), 173–179.*
32. Stephenson, C., Lohmann, G., & Spasojevic, B. (2018). Stakeholder engagement in the development of international air services: A case study on Adelaide airport. *Journal of Air Transport Management, 71, 45–54.*
33. Spasojevic, B., Lohmann, G., & Scott, N. (2019). Leadership and governance in air route development. *Annals of Tourism Research, 78, 102.*
34. Moutinho, L. (1999) *Strategic Planning in Tourism. CABI Publishing, 259–283.*
35. Kotler, P., Bowen, J. and Makens, J. (1996) *Marketing for Hospitality and Tourism. Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.*

36. Hill, C. W. L., & Jones, G. R. (2012). Strategic Management: An Integrated Approach. *Integrated Approach Books, 10th edition, 960*.
37. Barney, J. B., & Hesterly, W. S. (2018). *Strategic Management and Competitive Advantage Concepts, 6th ed. New Jersey, Pearson*.
38. Tahir, P. R., Abdul Ghani, M., & Abdul Razak, N. S. (2022). Sustaining Competitive Advantage During COVID-19 Pandemic: A Preliminary Case Study of Aerospace Manufacturing Industry in Malaysia. *Journal of Information System and Technology Management, 7 (29), 42–57*.
39. Go, F. M., & Pine, R. (1995). *Globalization Strategy in the Hotel Industry. Routledge, London*.
40. Bauer, M. (2014). Strategy, leadership, creation of management consulting. *Balance Business Books, 420*.
41. Gurel, E., & Tat, M. (2017). SWOT Analysis: A Theoretical Review. *The Journal of International Social Research, 10, 994–1006*.
42. McDonald, M. (2007). Malcolm McDonald on Marketing Planning: Understanding Marketing Plans and Strategy. *Kogan Page, 2nd edition, 208*.
43. Budnikevich, I., Baraniuk, D., & Krupenna, I. (2020). Threats and opportunities for the development of tourist destinations in modern conditions: marketing aspect. *Bulletin of the Khmelnytskyi National University, No. 5, 42–48*.
44. Lohmann, G., Albers, S., Koch, B., & Pavlovich, K. (2009). From hub to tourist destination: An explorative study of Singapore and Dubai's aviation-based transformation. *Journal of Air Transport Management, 15(5), 205–211*.
45. Cote, R. P., Lopez, J., Sunny, M., Genevie've, M. P., Ramsey, W. (2008) Influences, practices and opportunities for environmental supply chain management in Nova Scotia SMEs. *Journal of Cleaner Production, 16(15), 1561–1570*.
46. Golovchan, A. (2011). Theoretical and methodological approaches to optimization of tourism development in destinations. *Bulletin of the Donetsk Institute of Tourist Business, No. 15, 139–145*.
47. Luzhanska, T. (2014). Development strategies of regional tourist destinations. *Scientific Bulletin of Mukachevo State University (series "Economics"), 2(2), 175–180*.
48. Kumar, A., Luthra, S., Mangla, S. K., & Kazançoğlu, Y. (2020). COVID-19 impact on sustainable production and operations management. *Sustainable Operations and Computer*.

УДК: 331.442-446

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-69-9-136-151

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НА ОСНОВІ ДОСВІДУ СВІТОВИХ ФАРМАЦЕВТИЧНИХ КОМПАНІЙ

Злата Карпюк¹, Олександр Крупський², Юлія Стасюк³

¹Здобувач першого рівня вищої освіти, спеціальність 073 «Менеджмент», Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна, e-mail: karpiukzlata@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5783-7704>

²К.психол.н., доцент, кафедра маркетингу та міжнародного менеджменту, факультет економіки, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна, e-mail: krupskyu71@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1086-9274>

³Старший викладач, кафедра маркетингу та міжнародного менеджменту, факультет економіки, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна, e-mail: stasiuk@ef.dnu.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4378-3351>

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF SOCIAL RESPONSIBILITY BASED ON THE EXPERIENCE OF GLOBAL PHARMACEUTICAL COMPANIES

Zlata Karpiuk¹, Oleksandr Krupskyi², Yuliia Stasiuk³

¹First-level higher education applicant, specialty 073 "Management", Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine, e-mail: karpiukzlata@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5783-7704>

²PhD in Psychology, Associate Professor, Department of Marketing and International Management, Faculty of Economics, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine, e-mail: krupskyu71@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1086-9274>

³Senior Lecturer, Department of Marketing and International Management, Faculty of Economics, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine, e-mail: stasiuk@ef.dnu.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4378-3351>

Анотація. Політика соціальної відповідальності стає невід'ємною частиною діяльності компанії, оскільки охоплює діяльність, спрямовану на задоволення вимог усіх зацікавлених сторін, підтримання сталого екологічного стану та заходи, що забезпечують соціальну сферу (підтримка освітніх проєктів, допомога вразливим верствам населення та ін.) Автори обговорюють підходи до соціальної відповідальності, які залежать від ступеня врахування інтересів стейкхолдерів. У статті досліджено соціальну відповідальність світових фармацевтичних компаній з багатою історією та досвідом. Їх діяльність у сфері соціальної відповідальності базується на трьох ключових сферах, а саме: навколишнє середовище, суспільство та управління організацією. У роботі також аналізуються особливості розвитку соціальної відповідальності вітчизняного бізнесу, досліджується діяльність провідних українських компаній у цій сфері, на які суттєво впливають сучасні події в нашій країні. Основою внутрішньої соціальної відповідальності вітчизняних фармацевтичних компаній є підвищення якості трудової діяльності працівників. Зовнішня форма соціальної відповідальності включає бізнес-практики, пов'язані з впровадженням систем управління якістю, систем управління навколишнім середовищем, соціально орієнтованих систем управління та соціальної відповідальності, спрямованих на побудову партнерських відносин з ключовими зацікавленими сторонами. На основі проведеного дослідження авторами описано основні перспективи розвитку соціальної відповідальності на вітчизняних підприємствах, зокрема фармацевтичного сектору, та шляхи її вдосконалення. Лише незначна частина з них повноцінно займається соціальною діяльністю, розвиток якої також стримується недостатнім фінансуванням, відсутністю пільг кредитування соціально спрямованих проєктів та недостатніми законодавчо закріпленими пільгами соціально відповідального бізнесу.

Ключові слова: фармацевтична галузь, соціальна відповідальність, бізнес, навколишнє середовище, організація, охорона здоров'я, сталий розвиток, підприємство.

Формули: 0; рис.: 5; табл.: 3, бібл.: 29

Abstract. *Social responsibility policy is becoming an integral part of companies' activities, as it covers activities aimed at meeting the requirements of all stakeholders, maintaining a sustainable environmental condition, and measures that ensure the social sphere (support for educational projects, assistance to vulnerable groups of the population, etc.) The authors discuss approaches to social responsibility that depend on the degree of consideration of stakeholder interests. The article examines the social responsibility activities of global pharmaceutical companies with a rich history and experience. Their social responsibility activities are based on three key areas, namely: environment, society and organization management. This paper also analyzes the peculiarities of the development of social responsibility of domestic business, examines the activities of leading Ukrainian companies in this area, which are significantly affected by current events in our country. The basis of the internal social responsibility of domestic pharmaceutical companies is the improvement of the quality of labor activity of employees. The external form of social responsibility includes business practices related to the implementation of quality management systems, environmental management systems, socially oriented management systems and social responsibility aimed at building partnerships with key stakeholders. Based on the study, the author describes the main prospects for the development of social responsibility at domestic enterprises, in particular in the pharmaceutical sector, and the ways to improve it. Only a small proportion of them are fully engaged in social responsibility activities, the development of which is also hampered by insufficient funding, lack of lending privileges for socially oriented projects, and insufficient legally enshrined privileges for socially responsible business.*

Keywords: *pharmaceutical industry, social responsibility, business, environment, organization, health care, sustainable development, enterprise*

Formulas: 0; fig.: 5; tabl.: 3; bibl.: 29

Постановка проблеми. Сьогодні в епоху активного розвитку бізнесу та зростаючої усвідомленості населення про його права важко уявити успішну діяльність компанії, яка відокремлює себе від суспільства. Не лише імідж підприємства, а й його подальша доля значною мірою залежить від відносин зі споживачами та всіма причетними до цього сторонами. Тож, окрім підтримання необхідної якості товарів або послуг та маркетингової діяльності, спрямованої на забезпечення конкурентоспроможності компанії, важливу роль у її існуванні відіграють соціально-відповідальні функції.

У наш час, який характеризується суспільно-етичними трансформаціями, змінами у ставленні до проблем екології, ефективним методом підтримки репутації підприємства на високому рівні є забезпечення корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) [1]. Це супроводжується такими заходами, як запуск Глобального договору ООН, створення різноманітних стандартів, що забезпечують впровадження КСВ тощо [2]. Розуміння необхідності приймати бізнес-рішення з урахуванням КСВ є необхідною складовою економічної культури сучасного фахівця [3].

Пандемія COVID-19 здійснила вагомий вплив на кожну галузь. Сюди увійшли глобальна торгівля [4], транспортування і

логістика [5], туристична сфера [6] тощо. Фармацевтичний сектор не став винятком [7]. Пандемія вплинула на способи надання медичної допомоги пацієнтам [8]. Важко посперечатися з тим, що до компаній зі світовим ім'ям, які забезпечували поставки вакцин проти даного захворювання, значною мірою зросла суспільна увага. Їхня діяльність зосередилася на боротьбі з COVID-19, забезпеченні якомога більшої кількості населення можливістю протистояти захворюванню. Це, зокрема, зазначають у свої звітах із соціальної діяльності Pfizer [9] та Johnson & Johnson [10]. Виходячи з їхнього досвіду можемо зробити висновок, що значну роль у функціонуванні даних компаній як гарантів суспільного здоров'я сьогодні відіграє соціальна відповідальність. Вона охоплює діяльність, спрямовану на задоволення вимог усіх зацікавлених сторін, підтримку сталого екологічного стану, заходи, що забезпечують соціальну сферу (підтримка освітніх проєктів, допомога малозахищеним верствам населення тощо).

Враховуючи всеосяжний вплив соціальної відповідальності на існування підприємства, необхідність її підтримки на належному рівні спонукає нас до подальших досліджень даного питання, розгляду перспектив розвитку КСВ на основі діяльності провідних фармацевтичних компаній. Про актуальність питання соціальної

відповідальності свідчить і кількість статей на дану тему, індексованих наукометричною базою Scopus з 1972 р. по

2022 р. (станом на 01.11.2022 р.) (рис. 1) [11].

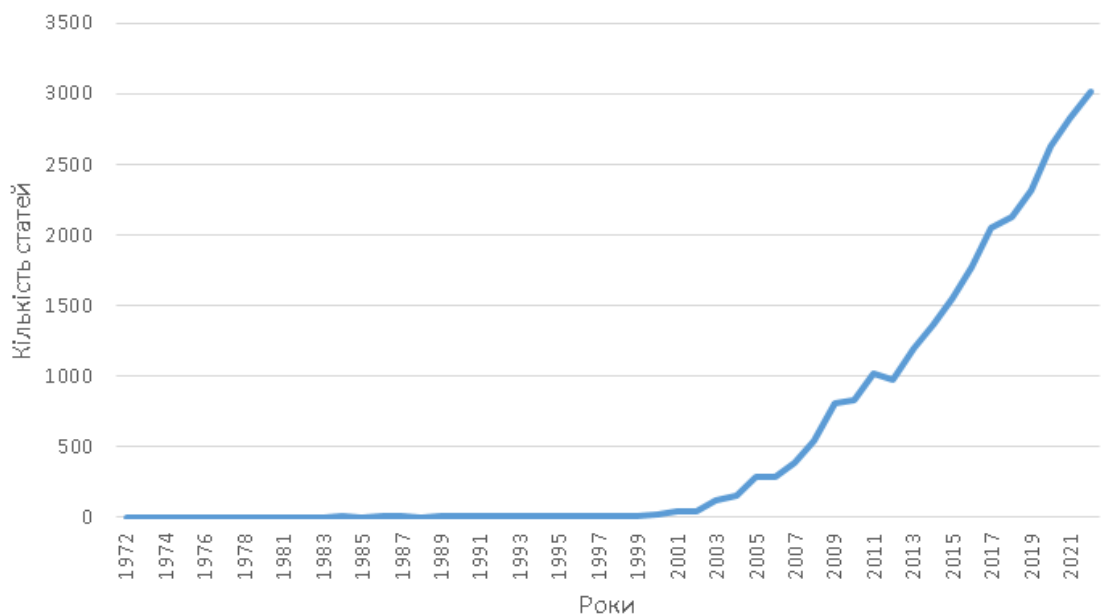

Рис. 1. Кількість статей на тему КСВ, індексованих наукометричною базою Scopus, у 1972-2022 рр. (станом на 01.11.2022 р.)

Джерело: побудовано за даними [11]

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальна відповідальність бізнесу базується на етичній поведінці та створенні спільної цінності, що також надає численні переваги бізнесу [12]. G. Adda, Dr. J. B. Azigwe, A. R. Awuni [13] до таких переваг відносять побудову лояльності клієнтів, утримання талановитих працівників, підтримання позитивного робочого середовища, а також уникнення юридичних проблем, яке є наслідком дотримання законодавства та етичних норм. Отже, дотримання принципів КСВ забезпечує гарний імідж компанії, що позитивно позначається на її подальшій діяльності.

S. Bertezene, D. Vallat, J. Martin [14] зазначають підходи до соціальної відповідальності, які залежать від ступеня врахування інтересів зацікавлених сторін (табл. 1). Автори пропонують розрізняти КСФ за філософією, яка покладається у філософію бізнес-відношень. Технічна

КСВ базується на технічній складовій виробництва, не виходить далі дотримання норм, правил та законодавства. Повна КСВ забезпечує інтеграцію всіх зацікавлених сторін у стратегічному вимірі. Даний принцип полягає в урахуванні фінансових, екологічних та соціальних результатів діяльності підприємства. Гібридна КСВ поєднує ознаки двох попередніх підходів, зосереджуючи увагу на виробництві та, при цьому, схиляючись до одного з аспектів соціальної відповідальності. Пов'язана та інтегрована КСВ, полягає в поділі й обміні «поважними відмінностями» між зацікавленими сторонами, які покладаються на етику «спільного життя». Даний тип направлений на виконання конкретних відповідальних дій, які виходять за межі звичайних норм та вимог, враховує всі зацікавлені сторони та залучає їх у свою діяльність. Тобто, найбільш комплексним підходом є саме пов'язана та інтегрована КСВ.

Таблиця 1. Спрощена панорама підходів та стратегій КСВ

	Технічна КСВ	Повна КСВ	Гібридна КСВ	Пов'язана та інтегрована КСВ
Кількість зацікавлених сторін, що розглядаються	Декілька	Усі	Декілька	Усі
Кількість врахованих аспектів КСВ	1 чи 2	3	1 чи 2	3
Тип стратегії	Оборонна	Поступлива та істотна		Проактивна та істотна
Можливі пастки для стратегії	Ризик переходу до символічної стратегії			Немає

Джерело: систематизовано авторами на основі [14]

Передбачається, що на основі описаних вище підходів компанії можуть обирати відповідні стратегії своєї діяльності: реактивну, оборонну, поступливу та проактивну. Реактивна стратегія заперечує впровадження заходів з КСВ та зосереджується на економічному аспекті функціонування підприємства. Оборонна передбачає виконання мінімальних вимог КСВ з орієнтацією на деякі аспекти. Поступлива стратегія полягає в орієнтації на очікування зацікавлених сторін та спроби їхньої реалізації. Проактивна передбачає втілення вимог та очікувань усіх стейкхолдерів, а також визначає цілі, які виходять за межі їхніх вимог. Також вартий уваги поділ стратегій на істотні та символічні. У першому випадку компанія забезпечує модифікацію середньо- та довгострокових цілей підприємства задля того, щоб задовольнити вимоги зацікавлених сторін. У другому випадку цілі та практика нав'язуються стейкхолдерам, організація вже не прагне адаптуватися до їхніх цінностей [14].

M. Sung, Y. Huang, Y. Duan, F. Liu, Y. Jin та Z. Zheng [15] вважають, що для того, щоб оцінити корпоративну соціальну відповідальність фармацевтичних компаній (які займаються розробкою вакцин проти COVID-19) станом на сьогодні, варто враховувати критерії з трьох основних категорій. Перша категорія – дослідження та розробки. Сюди увійшли такі критерії, як ефективність, фінансування та прибутки.

Наступна категорія – прозорість і підзвітність – включає прозорість клінічних випробувань та контрактів на вакцини. Останньою категорією, яка визначає КСВ даних компаній, є доставка вакцин: стан забезпечення вакцинами COVAX¹ і країн із низьким рівнем доходу, управління інтелектуальною власністю, виробничі угоди та справедливе ціноутворення. Внаслідок дослідження шести виробників вакцин, які пройшли Emergency Use Listing Procedure (EUL) Всесвітньої організації охорони здоров'я до серпня 2021 р. (Pfizer/BioNTech, AstraZeneca-Oxford, Janssen, Moderna, Sinopharm, а також Sinovac) було виявлено, що категорія доставки вакцин потребує найбільшого вдосконалення. Це пояснюється тим, що участь фармацевтичних компаній через COVAX була значно низькою, спостерігалася велика кількість двосторонніх угод, що підвищувало ціни на вакцини з низьким рівнем доходу. Також автори даної праці наголошують на невідповідності кількості доставлених вакцин до кількості населення країн із високим та низьким рівнями доходу. Тож, це дає певні напрями для вдосконалення КСВ фармацевтичних компаній задля зменшення поточної нерівності у розподілі вакцин проти COVID-19. Важливість КСВ є незамінною для фармацевтичної промисловості в усьому світі. І криза, спричинена пандемією, лише підтверджує дану думку.

¹ COVAX — глобальна ініціатива, спрямована на рівний доступ до вакцин проти COVID-19, яку очолюють ЮНІСЕФ, Альянс

вакцин GAVI, Всесвітня організація охорони здоров'я, Коаліція з питань інновацій для готовності до епідемій та інші.

Мета статті полягає у вивченні досвіду впровадження заходів із корпоративної соціальної відповідальності провідними фармацевтичними компаніями. Внаслідок подій останніх років можна побачити, наскільки вплив медичної сфери є вагомим у житті суспільства. Дане дослідження допоможе визначити головні напрямки розвитку для вітчизняних підприємств фармацевтичної галузі у сфері соціальної відповідальності, а також шляхи

його забезпечення. Для аналізу досвіду було обрано три найприбутковіші фармацевтичні компанії станом на 2021 р.: Novartis, Johnson & Johnson та Pfizer.

Виклад основного матеріалу. Для оцінки ролі вищезазначених компаній розглянемо динаміку їх діяльності за останні роки. На рис. 2 наведено показники, що характеризують доходність компаній за даними 2001-2022 рр.

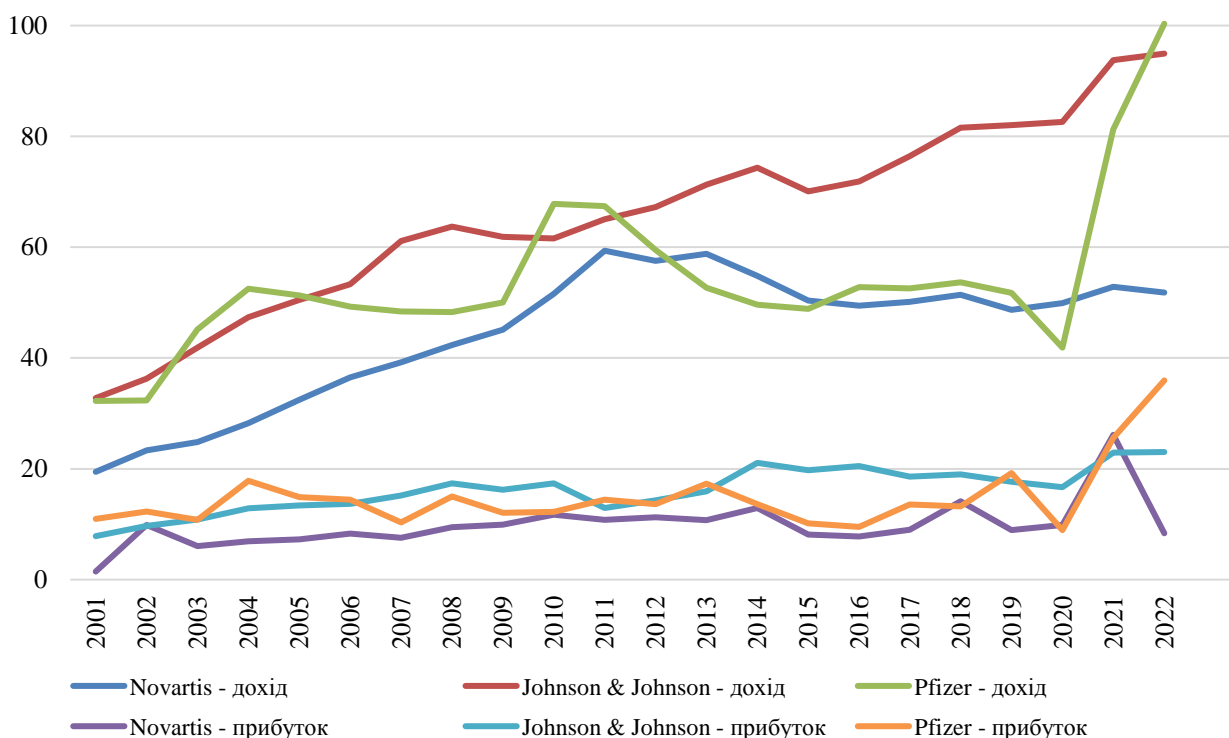

Рис. 2. Динаміка доходності компаній Novartis, Johnson & Johnson та Pfizer у 2001-2022 рр., млрд дол.

Джерело: складено за фінансовою звітністю компанії

Для фармацевтичних компаній 2020 рік був складним через поширення Covid-19 та зростання витрат на дослідження, але в цілому компанії показують зростання як доходу, так і прибутку у 2001-2022 рр. За показниками доходу та прибутку Pfizer за підсумками 2022 р. випередив інші досліджувані компанії.

Згідно з останніми фінансовими звітами Pfizer, поточний дохід компанії становить 100,33 млрд дол. У 2021 р. дохід компанії склав 81,28 млрд дол. США, збільшившись порівняно з доходом 2020 р., який становив 41,90 млрд дол. США. Прибуток компанії у 2022 р. становить

35,96 млрд дол., що більше, ніж її прибутки за 2021 рік, які становили 25,60 млрд дол. США [22].

За підсумками 2022 р. поточний дохід Johnson & Johnson становить 94,94 млрд дол. У 2021 р. дохід компанії склав 93,77 млрд дол. США, збільшившись у порівнянні з доходом 2020 р., який становив 82,58 млрд дол. США. Прибутки компанії у 2022 р. становлять 23,03 млрд дол., що перевищує її прибутки за 2021 рік, які становили 22,95 млрд дол. США [19].

Поточний дохід компанії Novartis у 2022 р. становить 51,82 млрд дол. У 2021 р. дохід компанії склав 52,87 млрд дол. США,

збільшившись у порівнянні з доходом 2020 р., який становив 49,89 млрд дол. США. Прибутки компанії за підсумками 2022 р. становлять 8,37 млрд дол. У 2021 р. компанія отримала прибуток у розмірі 26,13 млрд дол. США, збільшившись у порівнянні з прибутком у 2020 р., який становив 9,87 млрд дол. США [16].

На рис. 3 наведено показники компаній за 2012-2021 рр., що характеризують ринкову капіталізацію (загальну ринкову вартість акцій компанії), співвідношення P/E², співвідношення P/S³.

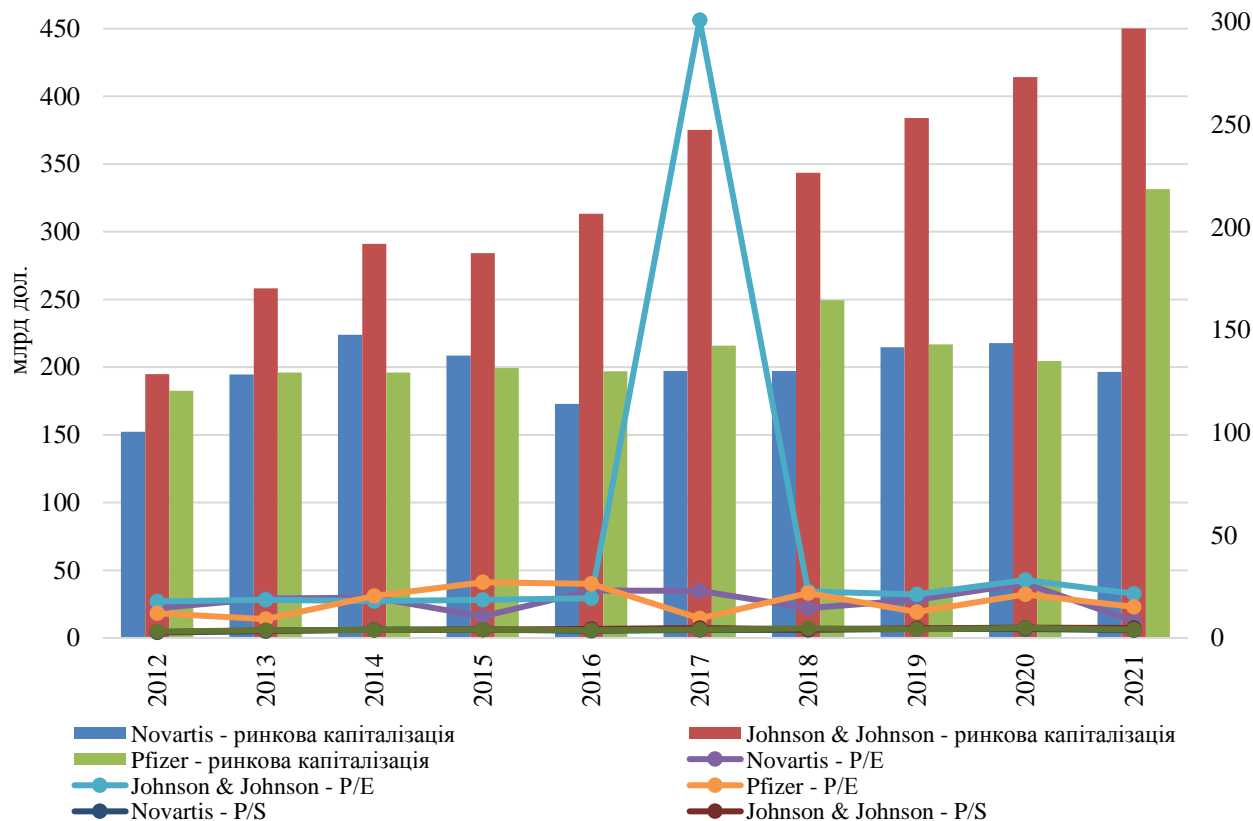

Рис. 3. Ринкова вартість компаній Novartis, Johnson & Johnson та Pfizer у 2012-2022 рр.

Джерело: складено за фінансовою звітністю компанії

У 2021 р. ринкова капіталізація компанії Pfizer склала 331,43 млрд дол., що на 61,99% більше за показник 2020 р. (204,60 млрд дол.). Коефіцієнт P/E на кінець 2021 р. становив 15,1 проти 21,3 на кінець 2020 р. (скорочення становило 29,02%). Коефіцієнт P/S наприкінці 2021 р. становив 4,08, що менше на 16,49% за показник 2020 р. (4,88) [22].

У 2021 р. ринкова капіталізація компанії Johnson & Johnson склала 461,54 млрд дол., за підсумками 2022 р.

збільшившись до 461,54 млрд дол. (або на 2,55%). На кінець 2021 р. співвідношення ціни та прибутку (коефіцієнт P/E) становив 21,6, зменшившись на 23,55% порівняно з 2020 р. (значення P/E становило 28,2). Коефіцієнт P/S наприкінці 2021 р. становив 4,80 проти 5,02 за підсумками 2020 р. (скоротився на 4,27%) [19].

У 2021 р. ринкова капіталізація компанії Novartis склала 196,46 млрд дол., що на 9,78% менше за показник 2020 р. (217,77 млрд дол.). Коефіцієнт P/E на кінець

² PE ratio (P/E, earnings multiple) — фінансовий показник, рівний відношенню ринкової капіталізації компанії до її річного прибутку. Коефіцієнт ціна/прибуток є одним з основних показників, що застосовуються для порівняльної оцінки інвестиційної привабливості акціонерних компаній.

³ Співвідношення ціни до продажу (P/S) показує, скільки інвестори готові заплатити за долар продажів за акцію. Коефіцієнт P/S розраховується шляхом ділення ціни акцій на обсяги продажів основної компанії на акцію.

2021 р. становив 8,16 проти 26,6 на кінець 2020 р. (скорочення становило 69,33%). Коефіцієнт P/S наприкінці 2021 р. становив 3,72, що менше на 14,86% за показник 2020 р. (4,36) [16].

Отже, загальна характеристика фінансових результатів досліджуваних компаній показує, що компанія Johnson & Johnson має більш стійкі позиції на світовому ринку фармацевтики. Але кожна із компаній має цікавий досвід щодо впровадження елементів КСВ, про що більш детально і поговоримо далі.

Novartis – це глобальна медична компанія зі штаб-квартирою в Швейцарії, яка надає рішення для задоволення мінливих потреб пацієнтів у всьому світі. Вона була створена в 1996 р. шляхом злиття Ciba-Geigy і Sandoz. На своєму офіційному сайті компанія заявляє, що їхнім найбільшим активом є «співробітники з їхніми різноманітністю, енергією, креативністю та самовідданістю, що дозволяє інноваціям ширше та швидше охоплювати пацієнтів». Компанія зосередила свою діяльність на таких напрямках, як серцевосудинні хвороби,

імунологія, нейронаука, солідні пухлини та гематологія. До сфер технологічної платформи належать хімія, біотерапія, xRNA, радіоліганд, генна та клітинна терапія [16].

Стратегія КСВ Novartis безпосередньо спрямована на розширення доступу населення до ліків та медичної допомоги іншого роду, незалежно від місця проживання. До засобів досягнення даних цілей відносяться соціальні бізнес-моделі та ініціативи з нульовим прибутком, програми допомоги пацієнтам та філантропія. Велику роль у належному функціонуванні моделі КСВ компанії відіграє прозорість та підзвітність. Для цього Novartis щорічно інформує споживачів та інших стейкхолдерів про свою діяльність, а також коротко- та довгострокові цілі шляхом розміщення детальних звітів. Підтриманням КСВ на належному рівні опікується глобальний керівник відділу корпоративної відповідальності (КВ) [17]. Структура керівної команди з КВ зображена на рис. 4.

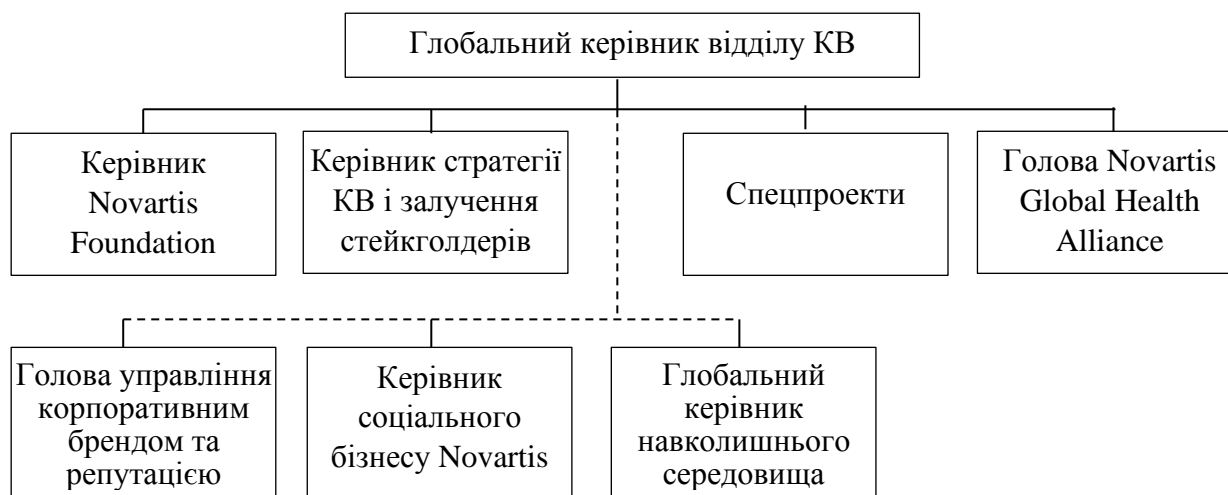

Рис. 4. Структура керівної команди з корпоративної відповідальності Novartis

Джерело: систематизовано авторами на основі [17]

Маючи на меті розширення доступу до лікування, компанія скеровує свою діяльність на підтриманні програм з охорони здоров'я. Сюди, зокрема, входить дослідна діяльність та розробка ліків проти таких захворювань, як малярія,

серповидно-клітинна анемія, хвороба Шагаса, проказа, сліпота, якої можна уникнути, а також антимікробна резистентність. Діяльність компанії зосереджується, зокрема, і на постачанні даних ліків у різні куточки світу. 30 вересня

2021 р. в Базелі відбувся щорічний захід ESG (Enviromental, Social and Governance) для інвесторів, на якому компанія поділилася своїми успіхами в досягненні цілей із захисту навколишнього середовища, соціальної сфери та управління [16].

У 2021 р. охоплення пацієнтів за допомогою стратегічних інноваційних методів лікування склало 0,9 млн осіб. Компанія планує збільшити даний показник до 1,6 млн до 2025 р. [18]. Novartis приділяє велику увагу співпраці з різноманітними організаціями та закладами, спрямовану на усунення диспропорцій у сфері охорони здоров'я США. Сюди увійшли Coursera, Національна медична асоціація, Фонд коледжу Тергуда Маршалла, медична школа Морхауса, а також 26 коледжів, університетів та медичних шкіл.

Окремий напрямок діяльності компанії у сфері КСВ представляє сфера охорони навколишнього середовища. компанія стабільно просувається до цілі щодо досягнення вуглецевої нейтральності у своїй діяльності до 2025 р. (обсяг 1 і 2). На сьогоднішній день вона заявляє про скорочення викидів парникових газів на 34%, зниження споживання води на 40% порівняно з базовим рівнем 2016 р. [16].

Novartis скеровує свою діяльність і в напрямку підтримки благополуччя працівників. Для цього застосовуються різноманітні програми електронного навчання, заходи, спрямовані на підвищення рівності та інклюзивності. Таким чином, 20 000 керівників та 2 189 інших працівників взяли участь у програмі електронного навчання для підвищення свого добробуту, 16 000 співробітників використали цифровий центр обізнаності для вдосконалення своїх знань та вмінь у галузях науки про дані, штучного інтелекту та суміжних сферах (станом на 2021 р.). Компанією було запущено інструмент глобального надзвичайного зв'язку Everbridge, розрахований на використання

співробітниками, для завчасного попередження про будь-які ризики, пов'язані з безпекою, здоров'ям або навколишнім середовищем, які можуть вплинути на працівників [18].

Johnson & Johnson – американська компанія, яка займається виробництвом косметичних, санітарно-гігієнічних товарів та обладнання. Заснована в 1886 р. братами Робертом Вудом Джонсоном, Джеймсом Вудом та Едвардом Мідом. Штаб-квартира компанії розташована в місті Нью-Брансвік, штат Нью-Джерсі (США).

Діяльність Johnson & Johnson описує Кредо, створене Вудом Джонсоном у 1943 р. Згідно з документом, компанія в першу чергу відповідальна перед пацієнтами, лікарями та медсестрами, а також батьками й матерями, які користуються її послугами. Тому обов'язком компанії є підтримка належної якості продукції та доступних цін. В Кредо мова йде про те, що партнери компанії повинні мати можливість отримувати справедливий прибуток, а працівники – працювати в інклюзивному робочому середовищі, яке розглядатиме їх як окремі особистості, забезпечувати їхнє здоров'я та безпеку. Johnson & Johnson несе відповідальність перед суспільством та громадами, забезпечуючи доступ до ліків, а також захищаючи навколишнє середовище. Останніми в Кредо компанія зазначає акціонерів, перед якими вона несе зобов'язання продовжувати досліду діяльність, розробку інновацій, а також інвестувати в майбутнє [19].

Підтримання соціальної відповідальності Johnson & Johnson базується на програмі ESG. Мету стратегії можна розділити на три напрямки: сприяння глобальній справедливості в охороні здоров'я, розширення можливостей співробітників компанії, покращення стану навколишнього середовища [20]. Дані напрямки передбачають досягнення певних цілей, наведених у табл. 2.

Таблиця 2. Цілі «Здоров'я для людства 2025»

Зона фокусування	Напрями діяльності
Сприяння глобальній справедливості в охороні здоров'я	Плани глобального доступу, доступ до лікування ВІЛ, доступ до лікування туберкульозу, розвиток лікування туберкульозу, доступ до лікування шизофренії, підтримка медичних працівників на передовій лінії, зменшення тягаря акушерської фістули, можливості профілактичної вірусної вакцини, платформа моніторингу вакцинації, охорона здоров'я для жінок
Розширення можливостей співробітників	Жінки в менеджменті, етнічне/расове розмаїття в управлінні, чорношкірі/афроамериканці в менеджменті, оцінка найздоровішої робочої сили, жінки в STEM2D
Покращення стану навколишнього середовища	Відновлювана електроенергія, вуглецева нейтральність у діяльності компанії, скорочення викидів в обсязі 3
Керування зі звітністю та інноваціями	Сталість постачальника, глобальна різноманітність та інклюзивність постачальників, партнерство на благо

Джерело: систематизовано авторами на основі [21]

Для підвищення доступу до ліків та підсилення глобальної справедливості у сфері охорони здоров'я Johnson & Johnson поставила в країни Африканського союзу та Південну Африку 180 млн доз вакцини власного виробництва проти COVID-19. Також компанія пожертвувала більш ніж 2 млн доз VERMOX, починаючи з 2006 р. Було підтримано більш ніж 3 200 операцій з усунення фістули, завдяки благодійним заходам у 17 країнах. Компанія створила унікальну тренувальну програму з психічного здоров'я, яка була розрахована на підтримку медичних працівників у Руанді. Дана ініціатива охопила близько 50 000 осіб.

Завдяки заходам, спрямованим на покращення умов праці співробітників та підсилення справедливості в трудовій сфері, Johnson & Johnson досягла частки жінок на управлінських позиціях на рівні 48%. Частка жінок серед робітників, які працюють повний робочий день, складає 48,1%. Компанією було досягнуто 34% етнічного/расового розмаїття на керівних посадах. Окрім того, Johnson & Johnson направила 150 млн доларів на навчання та розвиток працівників. Сюди, зокрема, увійшли заходи, спрямовані на підвищення обізнаності жінок про STEM, що може підвищити їхні шанси вибору науково-обґрунтованої кар'єри.

У сфері навколишнього середовища Johnson & Johnson досягає прогресу завдяки розміщенню більшої кількості сонячних батарей на своїх підприємствах по всьому

світу, заходам, спрямованим на зменшення дорожніх відстаней перевезення вантажу територією Європи тощо. Завдяки активним діям в екологічному напрямку, 52% енергії, що використовується компанією, забезпечується відновлюваними джерелами, 86% експлуатаційних відходів було відведено від утилізації; 67% будівель має сертифікат LEED; 89% виробничих та науково-дослідних майданчиків було сертифіковано за ISO 14001. До 2030 р. Jonson & Johnson планує досягти вуглецевої нейтральності [10].

Pfizer Inc. – американська компанія, яка забезпечує препаратами широке коло споживачів. Вона була заснована в 1849 р. Чарльзом Файзером і Чарльзом Ерхартом у Брукліні, штат Нью-Йорк. У 2000 р. Pfizer і Warner-Lambert об'єдналися, утворивши найбільшу фармацевтичну компанію, яка розвивається швидкими темпами. На своєму офіційному веб-сайті Pfizer зазначає, що її мета полягає в невпинному прагненні до проривів, які змінюють життя пацієнтів. Щодня компанія впроваджує інновації, щоб зробити світ здоровішим [22].

Соціальна відповідальність компанії базується на дотриманні принципів ESG, які передбачають визнання впливу екологічних проблем на суспільство та громадське здоров'я, і прагнення використовувати передову науку для створення здоровішого та більш справедливого світу. Таким чином, основні

напрямки роботи Pfizer у сфері ESG охоплюють кліматичну дію, стійкі ліки, ресурсозбереження, продуктову інновацію, рівний доступ, різноманітність, справедливість та інклюзію, а також постійну пріоритетність цілісності та прозорості в бізнесі.

Робота Pfizer в екологічному напрямку полягає у скороченні викидів парникових газів, збільшенні використання відновлюваної енергії, а також зменшення викидів, пов'язаних з транспортуванням та розподілом продукції. Для цього компанія планує замінити обладнання на екологічно вигідніші альтернативи після закінчення терміну його експлуатації. Також важливу роль у досягненні поставлених цілей відіграють інвестиції в без/низьковуглецеві технології. У 2021 р. Pfizer була визнана лідером із залучення постачальників CDP (Carbon Disclosure Project) 4-й рік поспіль за роботу з вимірювання та зменшення екологічних ризиків у ланцюзі постачання компанії. Pfizer обмежує викиди, беручи участь у Робочій групі управління фармацевтичними продуктами (Pharmaceutical Product Stewardship Work Group) у США, а також у MEDSdisposal у Європі для забезпечення належної утилізації невикористаних ліків. Компанія використовує метрику, що заохочує ієрархію поводження з відходами: зменшення, повторне використання, переробка, утилізація.

Завдяки активним діям в екологічній сфері Pfizer має наступні результати: обсяг утворення небезпечних і безпечних відходів у 2021 р. зменшився на 18% порівняно з 2020 р., забір води у 2021 р. і знизився на 15% щодо показників 2020 р., а витрати води за цей же період зменшилися на 18%. Також було виявлено зменшення на 7% викидів парникових газів (сфера дії 1 і 2) порівняно з базовим рівнем 2019 р. [9].

Робота Pfizer у соціальній сфері, як і у випадку попередніх досліджуваних компаній, значною мірою полягає у збільшенні доступу населення до лікування. Особливо це стосується незахищених громад. Заснована компанією Ініціатива щодо впливу на інфекційні

захворювання (Infectious Disease Impact Initiative) передбачає довгострокове зобов'язання Pfizer у сфері охорони здоров'я по-новому визначити спосіб боротьби з інфекційними захворюваннями та захистити людей, які отримують недостатнє обслуговування в США та в усьому світі від смертельних загроз. У 2021 р. компанія зосередилася на збільшенні виробництва та транспортування вакцин проти COVID-19. У результаті станом на лютий 2022 р. було доставлено близько 3 млрд доз по всьому світу. Компанія продовжує інвестувати в інноваційні методи лікування раку, а також займається розробкою елранатамабу, досліджуваної біспецифічної молекули для лікування множинної мієломи.

Подальша робота Pfizer у соціальній сфері пов'язана зі створенням різноманітних програм та фондів. Зокрема, сюди можна віднести фонд «Прискорення справедливості в охороні здоров'я» (Accelerating Health Equity), спрямований на підвищення рівності для темношкірих громад у сфері охорони здоров'я, програму в партнерстві з Direct Relief «Innovation Awards in Community Health», спрямовану на підтримку інноваційних підходів до покращення освіти з питань інфекційних захворювань, скриніну, тестування, лікування та догляду, програму Global Health Innovation Grants (GHIG), яка полягає у фінансуванні, а також технічному забезпеченні підприємців у сфері охорони здоров'я та соціальних підприємств в Африці, Латинській Америці та Азії.

Значну увагу Pfizer віддає підтримці різноманітності, рівності та інклюзивності на своїх робочих місцях. Для цього компанія співпрацює з такими організаціями, як Tent's Coalition for Afghan Refugees та McKinsey's Black Leadership Academy Management Accelerator. У 2021 р. компанією було досягнуто 41,5% представництва жінок на рівні віцепрезидента і вище, а також 25% представництва меншин США на цьому рівні. Три з дванадцяти представників ради директорів Pfizer ідентифікують себе як етнічно різноманітні; четверо з цих

представників є жінками. Для захисту фізичного та психологічного здоров'я співробітників Pfizer підтримує програму вакцинації працівників та їхніх родин, співпрацює з компанією Thrive Global, а також проводить вебінари на тему психічного здоров'я та опитування Pfizer Pulse, спрямоване на відстеження досвіду співробітників.

Підтримка цілісності та прозорості роботи Pfizer пов'язана з функціонуванням Комітетів з якості та відповідності (Quality & Compliance Committees). Їхня робота полягає в управлінні ризиками та підзвітністю компанії. Таким чином, Pfizer погоджує свою роботу з етичними нормами та цінностями, забезпечуючи доступ усіх зацікавлених сторін до інформації про свою діяльність [9].

Український фармацевтичний бізнес при своїй діяльності також враховує принципи соціальної відповідальності, які

скеровані у двох напрямках: внутрішньому та зовнішньому. Основу внутрішньої соціальної відповідальності вітчизняних фармацевтичних компаній (ФК) складає підвищення якості трудової діяльності співробітників. Для цього такі компанії, як ПАТ «Фармак», ФФ «Дарниця», «Артеріум», ФК «Юрія-фарм» та ПАТ НВЦ «Борщагівський ХФЗ», підтримують необхідні умови та безпеку праці на виробництві, забезпечують виплату справедливої заробітної плати (табл. 3), соціальне та медичне страхування. Також до обов'язків українських фармацевтичних підприємств входить надання допомоги в критичних ситуаціях, транспортування до місця роботи, сприяння працевлаштуванню студентів, розвиток працівників тощо. Також до внутрішньої КСВ відноситься стабільна виплата дивідендів та доходів від участі в капіталі ФК [23].

Таблиця 3. Динаміка заробітної плати в Україні, станом на кінець року

	Мінімальна заробітна плата в Україні, грн/міс.	Середня заробітна плата в Україні, грн/міс.	Середня заробітна плата у виробництві основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів, грн/міс.
2016	1600	6475	9607
2017	3200	8777	12344
2018	3723	10573	15435
2019	4173	12264	17663
2020	5000	14179	20617

Джерело: складено на основі [23, 29]

Зовнішня форма соціальної відповідальності українських фармкомпаній включає ділові практики щодо впровадження систем менеджменту якості, систем екологічного менеджменту, систем соціально орієнтованого менеджменту та соціальної відповідальності, які спрямовані на побудову партнерських відносин з головними зацікавленими сторонами [23].

Прикладом відповідального ставлення до стейкхолдерів можна назвати вітчизняну компанію «Фармак», яка з 2010 р. стала лідером фармацевтичного ринку України та одним із найбільших експортерів лікарських засобів. Принципи сталого розвитку є основою соціальної

діяльності компанії. На своїй офіційній веб-сторінці «Фармак» зазначає, що її головне завдання – «створити та реалізувати такий проект, який принесе користь людям у довгостроковій перспективі, змінить свідомість, систему цінностей, стане основою для розвитку сильної держави, незалежної України» [24].

Ключові напрямки сталого розвитку «Фармак» включають екологію, здоров'я, освіту й науку, а також благодійну допомогу. Зокрема, для підтримки екології компанія продовжує інвестувати в суспільно важливі проекти. Таким чином, у період війни було інвестовано в сучасну систему очищення стічних вод на її підприємстві у Києві. Компанія долучилася

до всеукраїнської ініціативи «Seeds for Ukraine», спрямованої на забезпечення насінням городини понад 100 тис. родин по всій країні. Також компанія в 2020 р. скоротила викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря на 33,05% порівняно з 2019 р. В галузі здоров'я «Фармак» забезпечує соціальну відповідальність шляхом організації «клініки на колесах» під назвою «Мобільні лікарі», яка здійснює виїзди на деокуповані території. У жовтні 2022 р. було проведено захід для сімейних лікарів «Farmak.Family Doctor Camp», організований для обміну професійним досвідом. В напрямку освіти й науки компанія досягає прогресу шляхом долучення до ініціативи «Безпечна освіта», що облаштовує укриття в навчальних закладах України, проведення IX науково-практичної конференції Школи молодих науковців «Наука та сучасне фармацевтичне виробництво» тощо. Основну увагу в сфері благодійної діяльності «Фармак» на даний час займає допомога армії шляхом забезпечення її необхідною зброєю, засобами пересування тощо [24].

У звітності зі сталого розвитку «Фармак» також надає велику увагу дотриманню прав людини та підтриманню належних трудових відносин. Таким чином, компанія має Кодекс корпоративної культури, анонімну лінію Trust Line, на яку може звернутися кожен у випадку порушень у компанії. «Фармак» забезпечує додатковий захист працівників завдяки Колективному договору й роботі профспілки. В компанії функціонує, а також постійно вдосконалюється Система управління безпекою та гігієною праці, що відповідає вимогам міжнародного стандарту ISO 45001 «Системи управління охороною здоров'я та безпекою праці», проводиться регулярне навчання працівників з охорони праці. «Фармак» створила Антикорупційну програму, яка встановлює комплекс правил, стандартів і процедур щодо виявлення, протидії та запобігання корупції. Положення цієї програми поширюються на всіх

працівників, а вимоги є обов'язковими до виконання [25].

«Дарниця» є однією з найвідоміших вітчизняних фармацевтичних компаній, яка випускає близько 180 препаратів із фокусом на кардіологію, неврологію та управління болем. Її місія полягає у допомозі медичним працівникам та пацієнтам у покращенні якості життя завдяки науці, інноваціям та доступності кожному.

Соціальна відповідальність «Дарниця» розділена на три провідні напрямки. Зокрема, для підтримки здоров'я та благополуччя компанія передала 2,2 млн упаковок ліків на майже 200 млн грн лікарням, благодійним фондам, військовим частинам, а також 25 млн грн допомоги грошима закладам охорони здоров'я та благодійним фондам. «Дарниця» співпрацює з благодійними фондами аптечної мережі АНЦ «Місто добрих справ», «Адресна допомога дітям» та «ДП Гарна Україна», а також із ГО «Землячки», яка опікується жінками на війні. Задля підтримки культури та прогресивної освіти «Дарниця» вже протягом семи років допомагає Українському католицькому університету, передаючи кошти для викладацьких та студентських стипендій. Велику увагу компанія приділяє сфері відповідального споживання і виробництва. Так, у 2022 р. частка відходів, які передано на переробку, склала 70,3%. Функціонування компанії відбувається на засадах Зеленого офісу: встановлено системи очищення води, автоматичного контролю освітлення і теплопостачання, введений роздільний збір відходів. За 2022 р. «Дарниця» зібрала та передала на знищення 15 кг ліків, 50 кг відпрацьованих джерел струму. Через початок енергетичного терору для зниження піків енергоспоживання перевела виробничі цехи на плаваючий графік, що дозволило знизити середнє денне споживання енергії на 27% [26].

Рівень поінформованості про питання КСВ серед українських фармацевтичних підприємств зростає, хоча і низькими темпами. Лише невелика їх частка

повноцінно займається заходами із соціальної відповідальності. До причин низького рівня дотримання КСВ в Україні можна віднести наступні: безсистемність та нерегулярність здійснення заходів із соціальної відповідальності, відсутність належного нормативного та методичного забезпечення, недостатня кількість спеціалістів із цього напрямку тощо [27]. Також розвиток КСВ на вітчизняних

підприємствах гальмується через недостатність фінансування, відсутність пільг щодо кредитування проектів соціального спрямування, недостатність законно закріплених привілеїв для соціально відповідальних фармкомпаній тощо. Тобто важливу роль у впровадженні принципів КСВ в український бізнес відіграє держава [26].

Рис. 5. Головні напрямки вдосконалення КСВ на українських фармацевтичних підприємствах

Джерело: систематизовано авторами на основі [23]

Для розвитку КСВ в українському фармацевтичному бізнесі варто задіювати одразу декількох стейкхолдерів. Зокрема, держава має бути взірцем прозорості, впроваджувати критерії соціальної відповідальності, а також відповідні гранти та субсидії. Вона має взяти на себе розвиток національної політики з КСВ для державних компаній, розробку та проведення тестування на КСВ, а також дослідження іноземного досвіду у сфері соціальної відповідальності. Бізнес має займатися впровадженням КСВ як усередині підприємства, так і за його межами, орієнтуючись на міжнародні стандарти. Значну увагу слід надавати підтриманню підзвітності та прозорості, організовуючи спеціальні комітети з КСВ, а

також залучаючи фахівців із соціальної відповідальності. Головні напрямки вдосконалення КСВ на фармацевтичних підприємствах наведені на рис. 5. Бізнес-асоціації можуть розробляти рекомендації щодо впровадження соціальної відповідальності, контролювати дотримання КСВ компаніями-учасниками. Важливу роль відіграватиме організація різноманітних тренінгів та майданчиків для взаємодії великих компаній і малого та середнього бізнесу. Роль громадських організацій у поширенні КСВ може полягати в контролі дотримання її положень компаніями, формуванні суспільної думки, а також партнерстві з бізнесом з метою поширення знань про КСВ. Роль донорів може включати

підтримку освіти з КСВ для керівників компаній, проведення різноманітних тренінгів з соціальної відповідальності, а також поширення в Україні іноземного досвіду впровадження КСВ, підтримку програм стажування з КСВ за кордоном, надання субсидій та грантів малому та середньому бізнесу тощо [28].

Висновки. Станом на сьогодні успішний розвиток компаній помітно ускладнюється при ігноруванні принципів соціальної відповідальності. І така важлива для суспільства сфера, як фармацевтика, не перебуває осторонь даної проблеми. Сучасні дослідження показують, що дотримання соціально відповідальної діяльності приносить користь не лише суспільству, а й самим компаніям, пропонуючи вищу лояльність клієнтів, утримання талантів, уникнення проблем із законом тощо.

Існують різні підходи до дотримання корпоративної соціальної відповідальності, які залежать від того, яку кількість зацікавлених сторін та аспектів КСВ компанія планує враховувати, провадячи свою діяльність. Найбільш комплексний підхід дозволяє компаніям охоплювати всі аспекти їхнього впливу на населення, забезпечуючи, таким чином наведені вище переваги.

Розглянуті фармацевтичні компанії, а саме Novartis, Johnson & Johnson і Pfizer, є одними із провідних у даній галузі. Тому їхній досвід впровадження КСВ може бути корисним та показовим для наслідування на вітчизняних підприємствах. Дослідження даних компаній показало, що всі вони задля підтримання КСВ використовують стратегію ESG (дотримання відповідальності перед навколишнім середовищем, суспільством, а також здійснення належного управління діяльністю підприємства). При цьому кожна з компаній вказує свою головну мету – підвищення доступу до ліків та медичної допомоги. Вона досягається шляхом створення відповідних програм, співпраці з іншими компаніями та фондами. Питання захисту навколишнього середовища вирішуються за допомогою програм зі

зниження шкідливих викидів від роботи підприємств, скорочення споживання води. Велика роль відводиться переходу на відновлювані джерела енергії. Соціальна сфера діяльності досліджуваних компаній зосереджена на досягненні різноманітності, справедливості та інклюзивності на робочих місцях. Здійснюється безперервне навчання працівників, проводяться різноманітні тренінги та конференції. Задля підтримання належного управління питаннями КСВ зазначені компанії призначають відповідні комітети, діяльність яких спрямована на контроль за дотриманням прозорості та підзвітності, а також запобігання корупції.

У вітчизняному фармацевтичному бізнесі також спостерігаються зрушення у впровадженні КСВ. Проте все ще невелика частина українських підприємств приділяє їй належну увагу. Такі компанії, як «Фармак» та «Дарниця» показують гідний приклад дотримання соціальної відповідальності, оскільки скеровують свої зусилля в усіх основних напрямках, зокрема, таких як права людини, збільшення доступу до ліків, підтримка екології, благодійність тощо.

Порівняно низький розвиток КСВ в українських фармацевтичних компаніях можна пояснити недостатньою увагою держави до даного аспекту, що полягає в низькому фінансуванні, відсутності грантів та пільг тощо. Тому розвиток соціальної відповідальності в Україні має починатися з державного рівня і потім підтримуватися в діяльності бізнесу шляхом розвитку багатосторонніх партнерських відносин, залучення експертів з КСВ, використання новітніх технологій та підвищення уваги до благодійної діяльності. Також важливою в даному питанні є залученість громадських організацій, донорів та бізнес-асоціацій задля об'єднання дій з КСВ, створення платформ для обміну досвідом та дослідження шляху іноземних компаній у впровадженні соціальної відповідальності.

References:

1. Latapi Agudelo M.A., Jóhannsdóttir L., Davídsdóttir B. A literature review of the history and evolution of corporate social responsibility. *International Journal of Corporate Social Responsibility*. 2019. 4, 1. P. 1-23. <https://doi.org/10.1186/s40991-018-0039-y>
2. ISO - International Organization for Standardization: веб-сайт. URL: <https://www.iso.org/home.html> (дата звернення: 13.12.2022).
3. Стасюк Ю. М. Формування економічної культури молодого фахівця // Особистість у просторі культури: Матеріали Всеукраїнського науково-практичного симпозиуму. 2009. Т. 24. С. 100-102.
4. Vo T. D., Tran M. D. The Impact of Covid-19 Pandemic on the Global Trade. *International Journal of Social Science and Economics Invention*. 2021. Vol. 7, No. 1. P. 1-7. <https://doi.org/10.23958/ijsssei/vol07-i01/261>
5. Xu Y., Li J. P., Chu C. C., Dinca G. Impact of COVID-19 on transportation and logistics: a case of China. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*. 2022. Vol. 35, No. 1. P. 2386-2404. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2021.1947339>
6. Bakar N. A., Rosbi S. Effect of Coronavirus disease (COVID-19) to tourism industry. *International Journal of Advanced Engineering Research and Science (IJAERS)*. 2020. Vol. 7, No. 4. P. 189-193. <https://dx.doi.org/10.22161/ijaers.74.23>
7. Ayati N., Saiyarsari P., Nikfar S. Short and long term impacts of COVID-19 on the pharmaceutical sector. *DARU Journal of Pharmaceutical Sciences*. 2020. Vol. 28. P. 799-805. <https://doi.org/10.1007/s40199-020-00358-5>
8. Almurisi S. H., Khalidi D. A., AL-Japairai K. A., Mahmood S., Chilakamarry C. R., Kadiyala C. B. N., Mohananaidu K. Impact of COVID 19 Pandemic Crisis on the Health System and Pharmaceutical Industry. *Letters in Applied NanoBioScience*. 2021. Vol. 10, Issue 2. P. 2298 – 2308. <https://doi.org/10.33263/LIANBS102.22982308>
9. Pfizer 2021 Environmental, Social & Governance Report. Pfizer: веб-сайт. URL: https://www.pfizer.com/sites/default/files/investors/financial_reports/annual_reports/2021/files/Pfizer_ESG_Report.pdf (дата звернення: 18.11.2022).
10. Johnson & Johnson 2021 ESG Summary. Johnson & Johnson: веб-сайт. URL: <https://healthforhumanityreport.jnj.com/reporting-hub/esg-summary-pdf> (дата звернення: 18.11.2022).
11. Scopus.com: веб-сайт. Пошук документів за словосполученням «corporate social responsibility» 2022. URL: <https://www.scopus.com/results/results.uri?sort=plf-f&src=s&st1=%22corporate+social+responsibility%22&sid=71e861b2cb3eba2d88e7d1d8f5e92973& sot=b&sd=b&sl=48&s=TITLE-ABS-KEY%28%22corporate+social+responsibility%22%29&origin=searchbasic&editSaveSearch=&yearFrom=Before+1960&yearTo=Present> (дата звернення: 01.12.2022).
12. Baumgartner R. J., Rauter R. (2017). Strategic perspectives of corporate sustainability management to develop a sustainable organization. *Journal of Cleaner Production*, 140, 81-92. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.04.146>.
13. Adda G., Azigwe J. B., Awuni A. R. Business ethics and corporate social responsibility for business success and growth. *European Journal of Business and Innovation Research*. 2016. Vol. 4, No 6. P. 26-42. URL: <https://www.eajournals.org/journals/european-journal-of-business-and-innovation-research-ejbir/vol-4-issue-6-december-2016/business-ethics-corporate-social-responsibility-business-success-growth/> (дата звернення: 18.11.2022).
14. Bertezene S., Vallat D., Martin J. An Overview of the Main Strategies and Approaches to CSR. *Excellence in Services: International Conference on Quality and Service Sciences Proceedings, Liverpool (England), August 28-29, 2014. P. 17-26. URL: https://sites.les.univr.it/eisic/wp-content/uploads/2018/07/Bertezene-Vallat-Martin.pdf* (дата звернення: 18.11.2022).
15. Sung M., Huang Y., Duan Y., Liu F., Jin Y., Zheng Z. Pharmaceutical Industry's Engagement in the Global Equitable Distribution of COVID-19 Vaccines: Corporate Social Responsibility of EUL Vaccine Developers. *Vaccines*. 2021. Vol. 9(10), 1183. <https://doi.org/10.3390/vaccines9101183>
16. Novartis: веб-сайт. URL: <https://www.novartis.com/> (дата звернення: 18.01.2023).
17. Corporate Responsibility Guideline Novartis Global Guideline. Novartis: веб-сайт. URL: <https://www.novartis.com/sites/novartiscom/files/cr-guideline-2017.pdf> (дата звернення: 18.11.2022).
18. Novartis in Society Integrated Report 2021. Novartis: веб-сайт. URL: <https://www.novartis.com/sites/novartis.com/files/novartis-integrated-report-2021.pdf> (дата звернення: 18.11.2022).
19. Johnson & Johnson: веб-сайт. URL: <https://www.jnj.com/> (дата звернення: 11.01.2023).
20. Johnson & Johnson ESG Strategy. Johnson & Johnson: веб-сайт. URL: <https://www.jnj.com/about-jnj/policies-and-positions/esg-strategy> (дата звернення: 18.11.2022).
21. Health for Humanity 2025 Goals. Johnson & Johnson: веб-сайт. URL: <https://www.jnj.com/health-for-humanity-goals-2025> (дата звернення: 18.11.2022).
22. Pfizer: веб-сайт. URL: <https://www.pfizer.com/> (дата звернення: 18.12.2022).
23. Братішко Ю., Посилкіна О. Сучасний погляд на соціальну відповідальність фармацевтичного бізнесу України. National Health as Determinant of Sustainable Development of Society: монографія. Bratislava: School of Economics and Management in Public Administration in Bratislava, 2021. 788 с. URL: <https://cutt.ly/680c1xS> (дата звернення: 18.11.2022).
24. Фармак: веб-сайт. URL: <https://farmak.ua/> (дата звернення: 13.02.2023).

25. Звіт зі сталого розвитку. Фармак: веб-сайт. URL: https://farmak.ua/wp-content/uploads/2022/12/zvit_zi_stalogo_rozvitku_2021-1.pdf (дата звернення: 13.02.2022).

26. Дарниця: веб-сайт. URL: <https://www.darnitsa.ua/csr> (дата звернення: 14.02.2023).

27. Братішко Ю. О., Світлична К. С., Кубасова Г. В. Аналіз потреби фармацевтичної галузі України у фахівців з управління соціальною відповідальністю. *Інтернаука. Серія: «Економічні науки»*. 2019. № 5. <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2019-5-4925>

28. Лункіна Т. І., Власюк І. М. Корпоративна соціальна відповідальність бізнесу в Україні: сучасний стан та напрями вдосконалення. *Modern Economics*. 2017. №. 1. С. 24-30.

29. Середня заробітна плата в Україні. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salary/average/> (дата звернення: 1.02.2023).

ВИКОРИСТАННЯ ФОРМ ТУРИСТСЬКОЇ АНІМАЦІЇ В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ З ТУРИЗМУ

Тетяна Кондес¹

¹К.психол.н, доцент, доцент кафедри туризму Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: TetianaKV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8514-9389>

APPLICATION OF TOURIST ANIMATION FORMS IN THE PROFESSIONAL TRAINING SYSTEM OF FUTURE SPECIALISTS OF TOURISM

Tetiana Kondes¹

¹Ph.D. (Psychology), Docent, Docent of the Tourism Department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: TetianaKV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8514-9389>

Анотація. У статті акцентується увага на тому, що в умовах інтенсивних змін, які відбуваються в соціально-економічному розвитку туристичної галузі в Україні, неабиякої актуальності продовжує набувати підготовка нового типу фахівців для цієї галузі, особистості професіонала із глибокими фаховими знаннями, сформованими професійними цінностями. Метою статті є дослідження педагогічних умов використання форм туристської анімації в системі професійної підготовки студентів спеціальності «Туризм», аналіз структури та змісту професійної компетентності майбутніх фахівців з туризму. Основним завданням є обґрунтування ефективності використання форм туристської анімації в системі професійної підготовки майбутніх фахівців з туризму. Узагальнено поняття професійних компетентностей майбутніх фахівців з туризму, що визначають готовність і здатність здійснювати і свідомо організовувати діяльність зі створення рекреаційно-анімаційних програм на основі знань, умінь, досвіду, вдосконалення професійно-важливих якостей. Вказано, що використання елементів туристської анімації сприяє розвитку у майбутніх фахівців з туризму артистизму, творчої активності, уяви і мовлення. В процесі розробки анімаційної програми та реалізації рекреаційно-анімаційного проєкту студенти використовували весь арсенал проєктних засобів: від розробки сценарію до технічного конструювання; від функціонального аналізу – до організації та реалізації задуманої програми. Це сприяло вдосконаленню професійно-значущих компетенцій: здатність аналізувати та визначати вимоги до проєкту рекреаційно-анімаційної програми та синтезувати набір можливих рішень завдань чи підходів до виконання розроблених і готових оздоровчо-розважальних заходів; здатність складати докладну специфікацію вимог до рекреаційно-анімаційних програм та готувати повний набір документації оздоровчо-розважальних заходів, з основними економічними розрахунками для їх реалізації; здатність застосовувати методи наукових досліджень при створенні ігрових, оздоровчих програм та доводити новизну своїх концептуальних рішень.

Ключові слова: туристська анімація, анімаційна програма, професійні компетенції, професійна підготовка.

Формули: 0, рис.: 2, табл.: 0, бібл.: 12

Abstract. The article focuses attention on the fact that in the conditions of intensive changes taking place in the socio-economic development of the tourism industry in Ukraine, the training of a new type of specialists for this industry, a professional personality with deep professional knowledge and formed professional values, continues to acquire considerable relevance. The purpose of the article is to study the pedagogical conditions of using forms of tourist animation in the system of professional training of students majoring in "Tourism", to analyze the structure and content of the professional competence of future tourism specialists. The main task is to substantiate the effectiveness of the use of forms of tourist animation in the system of professional training of future tourism specialists. The concept of professional competencies of future tourism specialists, which determine the readiness and ability to carry out and consciously organize activities to create recreational and animation programs based on knowledge, skills, experience, and improvement of professionally important qualities, is summarized. It is indicated that the use of elements of tourist animation contributes to the development of artistry, creative activity, imagination and speech in future tourism specialists. In the process of developing an animation program and implementing a recreation and animation project, students used the entire arsenal of project tools: from scenario development to technical design; from functional analysis to organization and implementation of the planned program. This contributed to the improvement of professionally significant competencies: the ability to analyze and determine the requirements for the project of a recreational and

animation program and synthesize a set of possible solutions to tasks or approaches to the implementation of developed and ready health and entertainment activities; the ability to draw up a detailed specification of requirements for recreational and animation programs and prepare a complete set of documentation of health and entertainment activities, with basic economic calculations for their implementation; the ability to apply scientific research methods in the creation of game and wellness programs and to prove the novelty of conceptual solutions.

Keywords: *tourist animation, animation program, professional competences, professional training.*

Formulas: 0, **Fig.:** 2, **Tabl.:** 0, **bibl.:** 12

Постановка проблеми. Інтенсивні зміни, які відбуваються в соціально-економічному розвитку України обумовлюють потребу суспільства у формуванні нового типу особистості професіонала із глибокими фаховими знаннями, сформованими професійними цінностями, позитивним емоційним ставленням до професії та професійної спільноти, розвинутою внутрішньою мотивацією до саморозвитку і творчої самореалізації.

Для забезпечення якості, доступності та конкурентоспроможності національних туристичних послуг необхідно вдосконалювати та розвивати процес підготовки кадрів у галузі туризму за рахунок підвищення кваліфікації та професійної підготовки майбутніх спеціалістів сфери гостинності. В умовах ринкової економіки для сфери гостинності необхідна професійна підготовка співробітників, конкурентоспроможних на туристичному ринку, компетентних, відповідальних, професіоналів у своїй сфері діяльності та суміжних сферах, готових до ефективної роботи в умовах застосування міжнародних стандартів, здатних до безперервного професійного зростання, професійної та соціальної мобільності, які прагнуть безперервної освіти і здатні адаптуватися в постійно мінливому зовнішньому середовищі.

Виклики сучасності вимагають від сфери звичайних туристичних послуг стати все більш широкою сферою культурного дозвілля, платформою для самореалізації творчого та духовного потенціалу людини і суспільства в цілому. У результаті цих вимог часу, на основі процесу інтеграції новітніх технологій у туристичну сферу, виникають і розвиваються інноваційні технології, до числа яких відноситься анімація туристичного обслуговування та

анімація туристичного дозвілля. Ціль анімаційних технологій – «вдихнути душу» в туристичні програми, оновити їх, оживити, тим самим притягнути до них учасників. Враховуючи загальні фізіологічні і психологічні здібності людини, організатори дозвілля створюють такі заходи, в яких закладені програми рекреації, саморозвитку і творчості.

Саме сучасна філософія відпочинку, принципи і цінності активного ентузіазму, на яких базується сучасна анімація повинні стати складовою професійної підготовки кваліфікованих фахівців з туризму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням, пов'язаним з особливостями розвитку туристичної сфери та включення анімаційних програм культурно-пізнавального, спортивно-туристичного, розважального характеру у зміст туристських маршрутів і поїздок присвячено роботи великої кількості вітчизняних науковців, зокрема [Агеєва І.](#) [1], Мазаракі А., Мельниченко С. [2].

Питання професійної підготовки майбутніх фахівців для сфери туризму та формування готовності майбутніх фахівців із туризму до проведення різноманітних заходів були висвітлені в дослідженнях Захаріної А. [3], Літвінової-Головань О. [4], Сокол Т. [5], Хмілярчук Н. [6].

Вітчизняні дослідники також висвітлюють різні аспекти анімації в рекреаційно-туристичній діяльності. Килимистий С. вперше комплексно досліджує анімацію туризму як культурно-рекреаційну діяльність [7]. Міхо О. окреслює коло питань підготовки фахівців сфери туризму до організації анімаційної діяльності [8].

Водночас аналіз різнопланових літературних джерел показав, що дослідження системи професійної підготовки майбутніх фахівців з туризму із

використання форм туристської анімації потребує подальшого детального та структурованого вивчення.

Формулювання цілей статті.

Метою статті є дослідження педагогічних умов використання форм туристської анімації в системі професійної підготовки студентів спеціальності «Туризм», аналіз структури та змісту професійної компетентності майбутніх фахівців з туризму.

Основним завданням є обґрунтування ефективності використання форм туристської анімації в системі професійної підготовки майбутніх фахівців з туризму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Безперечно, найважливішою умовою успішного розвитку будь-якої галузі, і зокрема туризму, є професійно підготовлені, висококваліфіковані кадри. Сучасна система навчання фахівців у сфері туризму орієнтована на постійний розвиток, необхідність удосконалюватись та прагнення якісно покращувати запропоновані послуги. Відмінною рисою туристських спеціальностей є неможливість працювати у межах однієї вузької спеціалізації. Специфіка професійної діяльності фахівця з туризму акцентує та актуалізує необхідність бути готовим переключатися на різні сфери діяльності, вміння швидко адаптуватися до затребуваних суспільством змін.

Виділяють ряд професійно важливих якостей, без яких працівник туристичної галузі не може вважатися професіоналом:

1. Професійна компетентність – високий рівень освіти і культури, обізнаність з широкого кола професійно значущих проблем, тобто знання в галузі економіки, педагогіки, психології, юриспруденції та ін.

2. Якості, що можна охарактеризувати як доброзичливе ставлення до людей, до їх проблем – доброта, любов до людей, бажання допомогти, чуйність, співчуття і милосердя, симпатія до інших і альтруїзм.

3. Якості, які можна позначити як організаційно-комунікативні здатності – висока комунікабельність, товариськість,

соціальна сміливість, ініціативність, вміння управляти людьми, впливати на їх позиції і переконання, вміння викликати до себе довіру і підтримати людину в скрутну для неї хвилину.

4. Якості, які характеризують високий морально-етичний рівень – безкорисливість, чесність, порядність, відповідальність, висока моральність.

5. Властивості, що притаманні людям з достатнім рівнем нервово-психічної витривалості – працездатність, енергійність, наполегливість у досягненні мети і готовність відчувати психологічний дискомфорт.

6. Ставлення фахівця з туризму до себе. На думку психологів, якщо людина не вміє правильно ставитися до себе, не вміє вирішувати власні психологічні проблеми, то навряд чи вона зможе вирішувати проблеми інших.

Згідно класифікації професійної діяльності представники професії допомагаючого типу характеризуються: розвиненими комунікативними здібностями; емоційною стійкістю; здатністю до швидкого переключення уваги; емпатією; спостережливістю; організаційними здібностями.

Робота фахівця з туризму пов'язана з вирішенням найрізноманітніших завдань та вимагає від нього оволодіння великим числом компетенцій. Ці компетенції можуть бути організаційно-управлінськими, технічними, морально-психологічними та інше. Під моделлю компетенції необхідно розуміти набір знань, умінь, здібностей, якостей та відносин до роботи. Саме тому така модель повинна мати багаторолевий професійний профіль. При побудові багаторолевого професійного профілю фахівця з туризму необхідно визначити наступні аспекти:

- безліч ключових «зон відповідальності» фахівця з рекреації та анімації;

- критерії ефективності його діяльності для кожної ключової функції;

- блок основних здібностей, умінь і навичок, необхідних для якісного

виконання кожної ключовою функції і досягнення високого результату діяльності;

- нинішні і майбутні тенденції розвитку зовнішнього і внутрішнього середовища, які здатні істотно вплинути на функціональні характеристики діяльності фахівця з туристської рекреації та анімації;

- специфічну для діяльності менеджера з туризму поведінку, в якій проявляється його компетентність.

На фоні нестійкої соціально-економічної ситуації та тривожної політичної ситуації сучасне суспільство все ж таки намагається підтримувати стиль життя, що передбачає прагнення регулярного отримання позитивних емоцій, переживання найбільш яскравих і насичених враженнями позитивних життєвих подій, безтурботний відпочинок на популярних курортах та всіляких розваг. Такий спосіб життєдіяльності передбачає відвідування людиною розважальних закладів, туристичних та ігрових комплексів, участь в анімаційних та рекреаційних заходах, придбання ігор. Подорожуючи, людина розширює свій світогляд, вчиться розуміти свою культуру і культури інших народів, а також відпочиває і розважається. Нині виконання цих функцій в туризмі не можливе без впровадження анімаційних технологій [7]. А також досить часто важливі сімейні події або свята, в тому числі і загальнодержавного масштабу не обходяться без запрошення ведучих, аніматорів, які організують «свято під ключ». Таким чином, анімаційна діяльність стає невід'ємною частиною сучасного життя, використовується як спосіб організації дозвілля, вид рекреаційної діяльності та форма розважальної активності.

Розробка та проведення будь-якого анімаційного заходу або включення елементів анімації в турпродукт потребує ретельного планування та підготовки самими організаторами. При цьому фахівцям з туризму необхідно бути готовими провести спонтанну анімацію на випадок форс-мажорів на маршруті. Таким чином, виникає потреба у формуванні у

майбутніх фахівців з туризму знань, умінь та навичок, що сприяють підготовці студентів в галузі організації дозвілля туристів та проведення анімаційної програми.

Спочатку термін «анімація» передбачав діяльність, спрямовану на посилення зацікавленості у художній творчості та до культури в цілому. Пізніше «анімація» почала застосовуватися як термін визначення роботи по створенню мультфільмів. Лише в кінці ХХ століття анімація стає видом соціально-культурної діяльності та міцно входить у поняття організації дозвілля та відпочинку.

У сучасній туристичній індустрії анімація є найважливішою складовою туристичного продукту і використовується як самостійний туристичний продукт (анімаційні або розважальні туристські маршрути), так і широко застосовується при розробці турів, організації дозвілля туристів у готельному комплексі, при відвідуванні визначних пам'яток, а також у ресторани чи на транспорті. Анімація є інструментом для «пожвавлення» об'єктів туристичного показу, різноманітності розваг на туристському маршруті, згуртування групи, зняття напруги учасників, залучення до спортивних змагань та оздоровчих занять, а також для розвитку та виховання особистості.

Так як на сучасному етапі анімація зачіпає всі сегменти туристичної індустрії, вона може застосовуватися на кожному етапі надання туристичних послуг, і навіть виступати самостійним продуктом, підвищуючи доходи турпідприємств.

У туризмі анімація пожвавлює, активізує, одухотворяє відпочинок туристів. Метою анімаційної діяльності є супроводження (спрямування) відпочинку людини до фізичного відновлення (фізичний відпочинок) через відчуття радості та задоволення (розваги) і задоволення потреб в творчій відтворюючій діяльності (розвиток) (рис. 1)

Аналіз форм анімаційної діяльності в туризмі дозволяє окреслити два основні типи анімації:

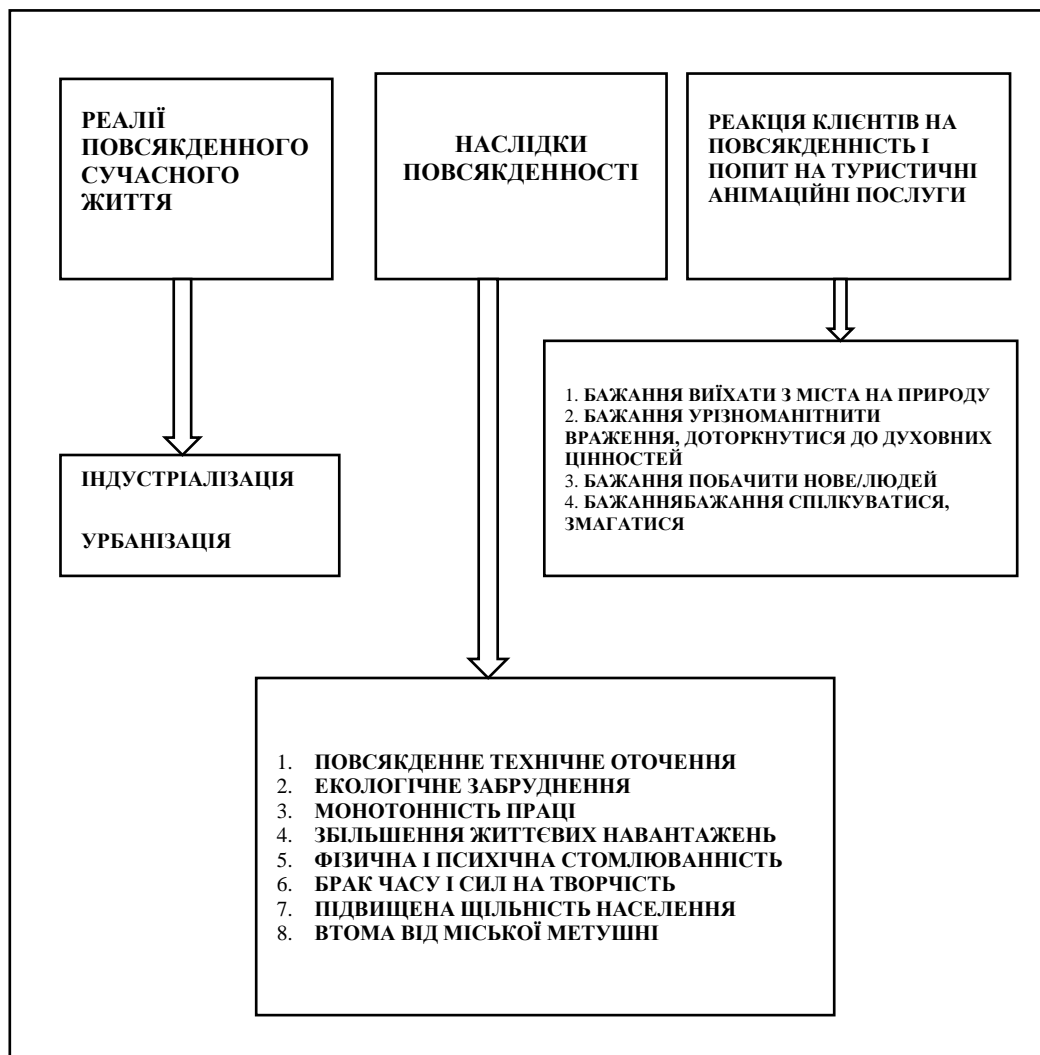

Рис. 1. Передумови виникнення туристської анімації

Джерело: розроблено автором на основі [9]

1. Рекреаційна анімація – комплекс активізуючих культурно-розважальних програм, що сполучається з лікувально-оздоровчими програмами в межах рекреаційного закладу;

2. Туристична анімація – це туристична послуга, під час якої турист залучається до активної діяльності [9, с.20].

Анімація є одним з сучасних інноваційних напрямів в галузі організації культурно-дозвільної діяльності, стимулює повноцінну рекреаційну, освітню, культурну та соціальну діяльність людини в процесі дозвілля. Анімація відрізняється свободою вибору, добровільністю, активністю, ініціативністю; обумовлена національно-етнічними та релігійними

особливостями і традиціями; характеризується різноманітним видами (анімація через пізнання та нові враження, рух, спілкування, заспокоєння, творчість, розваги) на базі різних інтересів дітей, молоді та дорослих; носить гуманістичний, культурологічний, розвивальний, оздоровчий та виховний характер [4].

Дедалі популярним стає подієвий туризм, який пов'язаний із проведенням великомасштабних заходів (спортивні змагання, міжнародні та всеукраїнські конкурси, фестивалі тощо). У зв'язку з чим певні знання та професійна готовність у галузі анімаційних технологій допоможе досягти кращих результатів у своїй професійній діяльності та підвищити рівень

професійної компетентності майбутнього фахівця з туризму, здатного активно мислити, моделювати туристські програми, самостійно генерувати та втілювати нові ідеї та технології у професійній діяльності. Туристська анімація – це туристична послуга, при наданні якої турист залучається до активної дії. Туристська анімація заснована на особистих контактах аніматора з туристами, на спільній участі в розвагах, запропонованих анімаційною програмою туркомплексу.

Різниця понять «анімація», «рекреаційна анімація», «готельна анімація», «туристська анімація» пов'язана з різноманіттям існуючих форм і програм дозвіллевої анімаційної діяльності.

Це також комплекс оперейтингу з розробки та надання спеціальних програм проведення вільного часу, організація розваг та спортивного проведення дозвілля.

Саме анімація стимулює повноцінну рекреаційну, соціально-культурну, дозвіллеву та інші види діяльності людини шляхом впливу на його життєві сили, насагу та натхненність. Анімація постає посередником між особистістю і суспільством.

Організація такої діяльності пов'язана з формуванням і реалізацією програм розваг (анімаційних програм), які змогли б відволікти відпочиваючих від повсякденних життєвих проблем, сприяти їх емоційній розрядці, не тільки як засіб позбавлення від втоми, але і як засіб нейтралізації негативних сторін повсякденного життя.

Для підготовки та здійснення анімаційної програми фахівцю з туристської анімації необхідні особистісні здібності і професійно-важливі якості:

1. Здібності – інтелект, розсудливість, знання, вміння висловлювати свої думки.

2. Особистісні особливості – пристосовність, домінування, незалежність, оригінальність, впевненість в собі.

3. Ставлення до завдань – трудова мотивація, відповідальність, ініціатива,

завзятість, орієнтація на виробничі завдання.

4. Соціальні здібності та навички – готовність до кооперації з іншими, популярність, навички спілкування.

Процес розробки оздоровчих та розважальних програм включає рішення великої кількості різноманітних технічних і креативних завдань. Креативність є джерелом усього нового, тому її цінують, заохочують і намагаються використати. Оскільки креативність як багатоаспектний феномен пов'язана зі стилем життя, розвитком вольової сфери, стилями і формами спілкування з людьми, новими умовами праці, рівнем культури й освіченості, новими підходами в освіті, очевидно, як вважає Л. Сліпчишин, що її розвиток потребує креативного середовища [10].

Український науковець Р. Павлюк, розглядає креативність як найважливіший і відносно незалежний чинник обдарованості, на його думку «креативність – це творчі здібності індивіда, здатність породжувати незвичні ідеї, відхилятися від традиційних схем мислення, швидко вирішувати проблемні ситуації» [11].

Здатність людини опанувати навички і вміння певного виду діяльності та розвинути на їх основі власних творчих здібностей – це професійність.

Особливо цінуються працівники, які легко і без опору адаптуються до змін, швидко освоюють нові технології, помічають корисні тренди раніше за інших та пропонують застосовувати їх в роботі.

Необхідні «soft skills» для кар'єри в сфері гостинності і туризму показані на рис. 2.

Ще однією необхідною навичкою для підготовки та здійснення анімаційної програми є вміння цікаво і захоплююче розповідати, тобто професійно використовувати монологічні і діалогічні форми інформаційно-анімаційної діяльності.

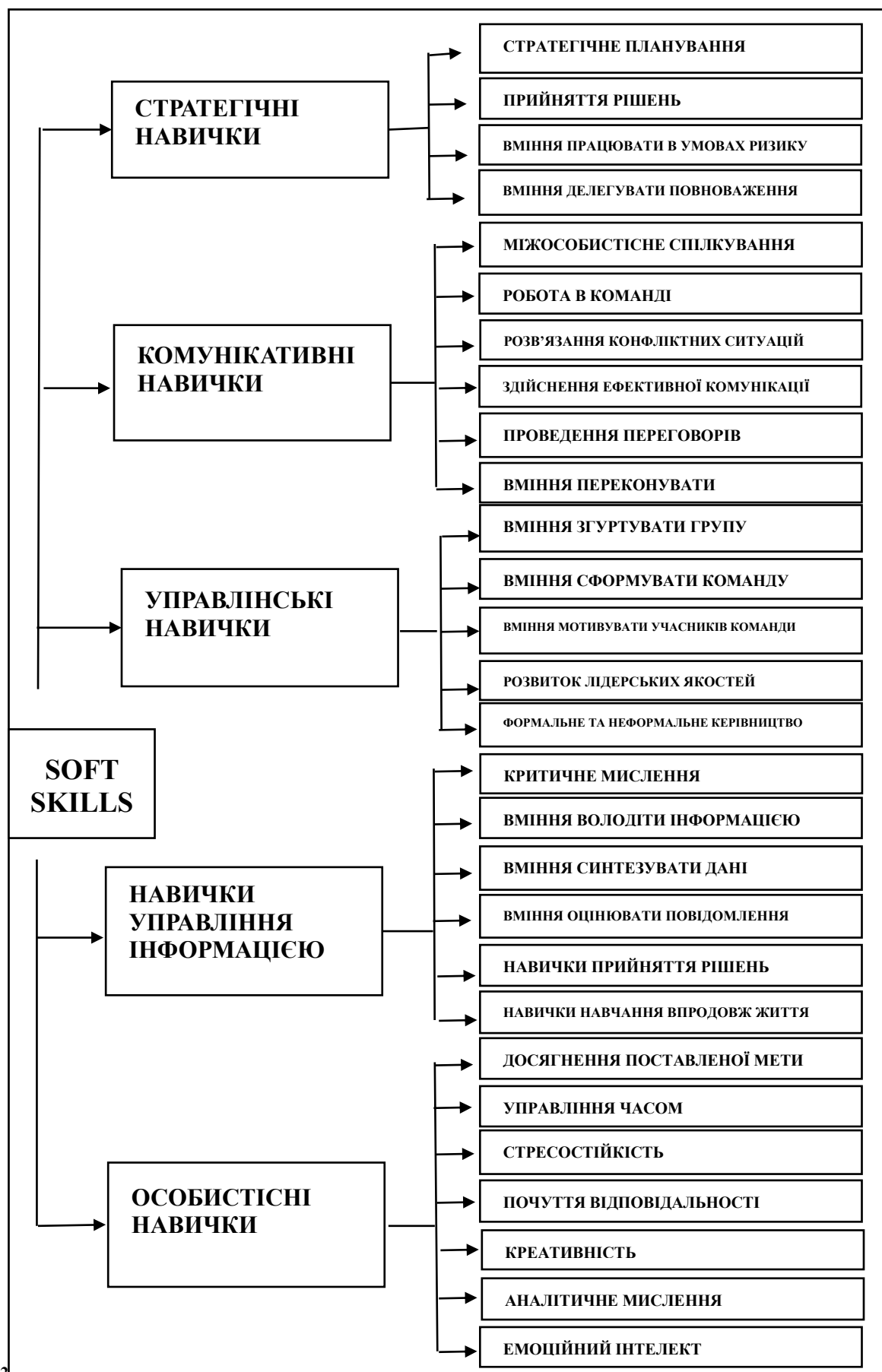

Рис. 2. Структура «soft skills» майбутніх фахівців з туризму

Джерело: розроблено автором на основі [12]

Для формування у майбутніх фахівців з туризму усвідомлення важливості особистісного розвитку, самоосвіти, самопізнання та самовдосконалення у процесі здійснення анімаційної діяльності є важливим принцип саморозвитку [3].

Інноваційний підхід в освіті визначається через вміння і готовність керівників і викладачів проектувати і моделювати потрібний ЗВО навчальний процес з використанням різних освітніх технологій на основі знання їх потенційних можливостей. Саме це робить процес навчання в навчальному закладі технологічним, тобто прогнозованим і максимально наближеним до запланованих результатів.

В системі професійної підготовки та для становлення професійної майстерності майбутніх фахівців з туризму впродовж навчання в Університеті «КРОК» використовуються різноманітні форми теоретико-практичної діяльності.

Змістова складова системи підготовки включає загальні структурні компоненти готовності майбутніх фахівців з туризму: мотиваційний, інтелектуальний, комунікативний та особистісний, в тому числі і компоненти готовності до анімаційної діяльності. В процесі професійної підготовки майбутніх фахівців з туризму нами було запропоновано використання форм, методів та засобів туристської анімації: лекції, практичні та семінарські заняття з навчальної дисциплін «Організація анімаційної діяльності».

Методи, які використовуються в процесі проходження курсу поділяються на дві групи:

- 1) ділові та рольові ігри, тренінги;
- 2) проблемні лекції, дискусії, створення мультимедійних презентацій, розробка анімаційних програм різної направленості.

Засобами туристської анімації для формування професійної готовності майбутніх фахівців з туризму є: навчальні посібники, комплекси фізичних вправ, вправи для покращення професійно-важливих якостей аніматора, танцювальна анімація, естафети, елементи спортивного орієнтування, квести, вікторини,

рекреаційні та спортивні ігри, народні ігри, розваги, рухові забави.

Такий комплексний підхід до використання елементів туристської анімації дозволив усебічно та ефективно розширити систему професійної підготовки майбутніх фахівців з туризму.

В процесі розробки анімаційної програми та реалізації рекреаційно-анімаційного проєкту студенти використовували весь арсенал проєктних засобів: від розробки сценарію до технічного конструювання; від функціонального аналізу – до організації та реалізації задуманої програми. Що сприяло вдосконаленню професійно-значущих компетенцій:

- здатність аналізувати та визначати вимоги до проєкту рекреаційно-анімаційної програми та синтезувати набір можливих рішень завдань чи підходів до виконання розроблених і готових оздоровчо-розважальних заходів;

- здатність скласти докладну специфікацію вимог до рекреаційно-анімаційних програм та готувати повний набір документації оздоровчо-розважальних заходів, з основними економічними розрахунками для їх реалізації;

- здатність застосовувати методи наукових досліджень при створенні ігрових, оздоровчих програм та доводити новизну своїх концептуальних рішень.

З представленого списку компетенцій ми бачимо, що основний наголос робиться на дослідницьку діяльність, на проведення аналітичної роботи та складання документації для розробки і реалізації оздоровчо-розважальних програм. Усі перелічені вище показники кваліфікації фахівця з туризму сприяють формуванню професійної готовності студентів за рахунок використання форм туристської анімації. Реалізація отриманих практичних навичок та умінь дозволить оперативно та на професійному рівні вирішувати поставлені завдання, використовуючи різні методики креативності. Придбані та реалізовані в процесі навчання у ЗВО якості особистості як відповідальність,

самостійність, ініціативність та креативність дозволять надалі досягати вищих цілей туристських організацій за допомогою компетентних фахівців.

Висновки. У практичній діяльності туристичних підприємств анімаційні послуги посідають значне місце, допомагаючи підвищувати якість туристичного продукту, урізноманітнювати асортимент туристичних послуг, збільшуючи кількість постійних клієнтів, що, безсумнівно,

сприятиме підвищенню ефективності туристичного підприємства.

Для того, щоб майбутні фахівці з туризму змогли стати частиною сучасного процесу надання туристичних послуг, темпи якого постійно прискорюються, необхідно впроваджувати нові методики викладання, методичні матеріали, які будуть сприяти розширенню бази знань та оптимізації системи раціональних розумових процесів, необхідних для роботи у професійному середовищі.

Література:

1. Агеєва І.С. Можливості використання анімаційних програм в туризмі. Молодий вчений. 2012. №6. С.123-125.
2. Мазаракі А., Мельниченко С. Туризм в Україні: реалії бізнесу. Туризм як пріоритетний напрям соціально-економічного розвитку регіону : матер. Міжнар. наук.-практ. конфер. (м. Сучава, 23–24 квітня 2015 р.) Чернівці : ЧТЕІКНТЕУ, 2015. С. 63–66.
3. Захаріна А. Аналіз сучасного стану формування готовності майбутніх фахівців з туризму до анімаційної діяльності в рекреаційнооздоровчій сфері. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. 2018. № 1. С. 89–96.
4. Літвінова-Головань О.П. Дослідження професійної компетентності майбутніх фахівців з туризму. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/litvinova-golovan.htm.
5. Сокол Т. Г. Педагогічні умови навчально-методичного забезпечення професійної підготовки менеджерів туристичної індустрії: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ : Нац. акад. пед. наук України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих, 2012. 22 с.
6. Хмільярчук Н. С. Педагогічні умови організації навчальної практики майбутніх менеджерів туристичної сфери : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Вінниця : Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2007. 20 с.
7. Килимистий С. Становлення анімації як напрямку туристичного дозвілля. Том 33. Мистецтвознавчі записки. URL: <http://journals.uran.ua/mz/article/view/149795>
8. Міхо О.І. Підготовка фахівців сфери туризму до організації анімаційної діяльності. Практика сучасного туризму: соціальна та економічна ефективність: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 14 жовтня 2008 р.) К.: КУТЕП, 2009. 488 с.
9. Байлик С.І., Кравець О.М. Організація анімаційних послуг в туризмі : навч. посібник. Харків : ХНАМГ, 2008. 197 с.
10. Сліпчишин Л.В. Креативність як ефективний інструмент підвищення якості підготовки фахівців

для народних художніх промислів. Креативна педагогіка. 2015. Вип. 10. С. 122–128.

11. Павлюк Р. О. Креативність як складова частина професійної підготовки майбутніх учителів. URL: http://www.rusnauka.com/16_NPM_2007/Pedagogica/22154.doc.htm
12. Особливості реалізації модульних програм, заснованих на компетентностях. Ефективне професійне навчання : URL : <http://surl.li/gcxdu>.

References:

1. Aheieva I.S. Mozhyvosti vykorystannia animatsiinykh proqram v turyzmi. Molodyi vchenyi. 2012. №6. S.123-125.
2. Mazaraki A., Melnychenko S. Turyzm v Ukraini: realii biznesu. Turyzm yak priorytetnyi napriam sotsialno-ekonomichnoho rozvytku rehionu : mater. Mizhnar. nauk.-prakt. konfer. (m. Suchava, 23–24 kvitnia 2015 r.) Chernivtsi : ChTEIKNTEU, 2015. S. 63–66.
3. Zakharina A. Analiz suchasnoho stanu formuvannia hotovnosti maibutnikh fakhivtsiv z turyzmu do animatsiinoi diialnosti v rekreatsinoozdorovchii sferi. Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. Volodymyra Hnatiuka. Serii: Pedahohika. 2018. № 1. S. 89–96.
4. Litvinova-Holovan O.P. Doslidzhennia profesiinoi kompetentnosti maibutnikh fakhivtsiv z turyzmu. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/litvinova-golovan.htm.
5. Sokol T. H. Pedahohichni umovy navchalno-metodychnoho zabezpechennia profesiinoi pidhotovky menedzheriv turystychnoi industrii : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.04. Kyiv : Nats. akad. ped. nauk Ukrainy, In-t ped. osvity i osvity doroslykh, 2012. 22 s.
6. Khmiliarchuk N. S. Pedahohichni umovy orhanizatsii navchalnoi praktyky maibutnikh menedzheriv turystychnoi sfery : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.04. Vinnytsia : Vinnyts. derzh. ped. un-t im. M. Kotsiubynskoho, 2007. 20 s.
7. Kylymystyi S. Stanovlennia animatsii yak napriamku turystychnoho dozvillia. Tom 33. Mystetstvoznavchi zapysky. URL: <http://journals.uran.ua/mz/article/view/149795>
8. Mikho O.I. Pidhotovka fakhivtsiv sfery turyzmu do orhanizatsii animatsiinoi diialnosti. Praktyka

suchasnoho turizmu: sotsialna ta ekonomichna efektyvnist: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Kyiv, 14 zhovtnia 2008 r.) K.: KUTEP, 2009. 488 s.

9. Bailyk S.I., Kravets O.M. Orhanizatsiia animatsiinykh posluh v turizmi : navch. posibnyk. Kharkiv : KhNAMH, 2008. 197 s.

10. Slipchyshyn L.V. Kreatyvnist yak efektyvnyi instrument pidvyshchennia yakosti pidhotovky

fakhivtsiv dlia narodnykh khudozhnikh promysliv. Kreatyvna pedahohika. 2015. Vyp. 10. S. 122–128.

11. Pavliuk R. O. Kreatyvnist yak skladova chastyna profesiinoi pidhotovky maibutnikh uchyteliv. URL: http://www.rusnauka.com/16_NPM_2007/Pedagogica/22154.doc.htm

12. Osoblyvosti realizatsii modulnykh prohram, zasnovanykh na kompetentnostiakh. Efektyvne profesiine navchannia : URL : <http://surl.li/gcxdu>

УДК 331.108.37

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-69-162-170

ВПЛИВ ПРОГРАМ WELLBEING НА ПРОДУКТИВНІСТЬ ТА ЛОЯЛЬНІСТЬ ПЕРСОНАЛУ

Кирило Злобін¹, Наталія Літвін², Ірина Бурлакова³

¹Аспірант, кафедра управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна, e-mail: kirillzlobin@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8209-0117>

²Перший проректор, к.е.н., професор, професор кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна, e-mail: LitvinNM@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4505-4363>

³Д.психол.н., професор, професор кафедри психології та педагогіки, Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, Дніпро, Україна, e-mail: burlakova22irina@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6043-4359>

THE IMPACT OF WELLBEING PROGRAMS ON PRODUCTIVITY AND STAFF LOYALTY

Kyrylo Zlobin¹, Natalia Litvin², Iryna Burlakova³

¹Postgraduate student, Management technology Department, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: kirillzlobin@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8209-0117>

²First Vice-Rector, PhD (Economics), Professor, Professor of Management technology Department, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: LitvinNM@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4505-4363>

³Doctor of Sciences (Psychology), Professor, Professor of the Department of Psychology and Pedagogy, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Dnipro, Ukraine, e-mail: burlakova22irina@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6043-4359>

Анотація. У цій статті зазначено, що таке благополуччя співробітників, чому воно таке важливе і як забезпечити благополуччя співробітників у їхньому робочому середовищі. Метою статті є вивчення теоретичних та практичних аспектів впливу корпоративних програм благополуччя на продуктивність та лояльність персоналу. Методологічною основою дослідження є результати проведеного опитування, основними завданнями якого були: визначити, що на сьогоднішній день для працівників означає благополуччя; виявити залежність задоволеністю роботою та життям від трудових цінностей співробітників підприємства; встановити, що становить цінність для респондентів. Анкетування проводилося анонімно і включало 12 питань, 9 з яких були в закритій формі і 3 у відкритій формі. Загальна кількість респондентів становила 350 осіб, із них 46,4% респондентів чоловічої статі та 53,6% респондентів жіночої статі. За результатами опитування встановлено, що сьогодні є чимало рішень, які не коштують великих грошей, але можуть бути дуже корисними для підтримки продуктивності співробітників та підвищення їхньої залученості до роботи. Аналізуючи результати соціологічного дослідження, можна констатувати, що всі види благополуччя тісно взаємопов'язані, а підвищення одного з них впливатиме на добробут людини в цілому. Пошук універсальних засобів підвищення благополуччя є кінцевим результатом успішного вивчення даного явища. Засоби підвищення добробуту працівників є одним із найважливіших елементів успішної діяльності компанії. За результатами анкетування співробітників акціонерного товариства, впроваджена програма благополуччя. Засоби підвищення добробуту працівників є одним із найважливіших елементів успішної діяльності компанії. При реалізації корпоративних програм благополуччя підвищується задоволеність та продуктивність співробітників, посилення ефективності управлінської команди в умовах невизначеності. Відзначається підвищення лояльності та залучення співробітників за рахунок більш якісної роботи з ними.

Ключові слова: благополуччя, компоненти благополуччя, продуктивність, лояльність персоналу, здоров'я.

Формули: 0, рис.: 0, табл.: 3, бібл.: 17

Abstract. This article looks at what employee wellbeing is, why it is so important and how to ensure employee wellbeing in their work environment. The purpose of the article is to study the theoretical and practical aspects of the impact of corporate welfare programs on the productivity and loyalty of personnel. The methodological basis of the research is the results of the conducted survey, the main tasks of which were: to determine what well-being means to employees today; to identify the dependence of job and life satisfaction on the labor values of the company's employees;

establish what constitutes value to respondents. The questionnaire was conducted anonymously and included 12 questions, 9 of which were in a closed form and 3 in an open form. The total number of respondents was 350, of which 46.4% were male and 53.6% were female. According to the results of the survey, there are many solutions today that do not cost a lot of money, but can be very useful in maintaining employee productivity and increasing their engagement at work. Analyzing the results of sociological research, it can be stated that all types of well-being are closely interrelated, and the improvement of one of them will affect the well-being of a person as a whole. The search for universal means of increasing well-being is the final result of the successful study of this phenomenon. Means of improving the well-being of employees is one of the most important elements of the company's successful operation. According to the results of the survey of employees of the joint-stock company, a well-being program was implemented. Means of improving the well-being of employees is one of the most important elements of the company's successful operation. The implementation of corporate welfare programs increases the satisfaction and productivity of employees, and increases the effectiveness of the management team in conditions of uncertainty. An increase in employee loyalty and engagement due to better quality work with them is noted.

Keywords: well-being, components of well-being, productivity, staff loyalty, health.

Formulas: 0, **fig.:** 0, **tabl.:** 3, **bibl.:** 17

Постановка проблеми.

Благополуччя (wellbeing) співробітників – найважливіша частина здорового робочого середовища та організації. Компанії, які працюють над благополуччям співробітників, знижують їх робочу напругу і цим підтримують позитивну обстановку. Благополуччя – широке поняття, яке відноситься не тільки до психічного та фізичного здоров'я, але і до більш складних речей, таких як задоволеність та рівень залучення.

Благополуччя у цьому контексті – не про своєчасну виплату заробітної плати та не про додаткову премію. Йдеться про створення такого середовища для співробітників, яке сприятиме їхньому фізичному, соціальному та психологічному благополуччю.

Утримання співробітників - це зусилля, які робить організація, щоб якнайдовше продовжувати співпрацю зі спеціалістами. А показник утримання, у свою чергу, впливає на успішність бізнесу, як і плинність. Отже, показники плинності та утримання взаємопов'язані, оскільки чим вище утримання, тим нижча плинність.

Сьогодні головне «паливо» успішного бізнесу – людина. Коли співробітники перебувають у ресурсному стані, де дотримано оптимального балансу фізичної, емоційної, розумової та духовної енергії, вони не тільки досягають високих результатів, але й здатні привносити якісно нові рішення. І навпаки, співробітник, який має проблеми зі здоров'ям, професійну

стагнацію і високий рівень стресу, демонструє низькі показники праці.

Від благополуччя співробітника залежить ефективність його роботи та успіх компанії: чим щасливіша людина, тим краще вона віддається справі. Забезпечення цього благополуччя – завдання сучасних компаній.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Згідно досліджень Gallup, психологічне неблагополуччя найближчим часом увійде до топ причин втрати працездатності у світі, а світова економіка недоотримає \$295 мільярдів через зниження продуктивності персоналу [11].

Тобто простежується чіткий взаємозв'язок: зниження рівня тривожності чи стресу – підвищення залученості до робочих процесів і життя компанії – поліпшення якості роботи, що у результаті істотно впливає на фінансові показники компанії. Інакше кажучи, корпоративне благополуччя – це не чергова данина моді, а ключовий чинник успішного розвитку бізнесу сьогодні [1, 8, 9].

Вважається, що благополуччя складається з п'яти компонентів (табл. 1).

Якщо «просідає» хоча б один із перерахованих факторів — людина не здатна на 100% віддаватись роботі. Звідси висновок: якщо компанія допоможе підвищити рівень добробуту співробітників, зросте їхня залученість, зростуть і бізнес-показники [14, 15].

Таблиця 1. П'ять компонентів, що впливають на стан благополуччя (well-being) людини

Емоційне благополуччя	Фізичне благополуччя	Професійне благополуччя	Фінансове благополуччя	Соціальне благополуччя
переважно позитивне емоційне тло; домінуючий стан спокою, задоволеності та впевненості; суб'єктивне переживання щастя.	відчуття впевненості у завтрашньому дні, безпека та медобслуговування. Це правильне харчування та достатня фізична активність.	зрозуміло, куди зростати, як застосувати свої компетенції, досвід та знання; перспективи зростання, можливість самореалізації.	можливість піклуватися про себе та свою родину, можливість повноцінно закривати свої потреби та нормально відпочивати.	добрі стосунки в сім'ї та в колективі, баланс між роботою та особистим життям, внесок у спільну справу.
- приналежність і самооцінка; - цілі та успіх; - принципи; - стресостійкість.	-умови життєдіяльності; -сон і відпочинок; -фізична активність; - здоров'я та енергія.	-тренінги і розвиток; -залученість і продуктивність; - визнання і досягнення.	- підготовка; - планування; - захист; - семінари / вебінари / коуч-сесії з фінансової грамотності.	- оточення; - сім'я; - друзі; - колеги.

Джерело: узагальнено авторами на основі [1, 8, 9]

Ось деякі з факторів, які допомагають утримувати співробітників у компанії та можуть змусити їх залишитися:

- здорове робоче середовище;
- визнання та похвала;
- гнучкість;
- можливості для зростання та розвитку;
- здорові стосунки з менеджером;
- конкурентоспроможна компенсація [16].

Програма well-being – серйозна перевага компанії як роботодавця на ринку праці. Саме програма, а не розрізнені дії. Сьогодні є чимало рішень, які не коштують великих грошей, але можуть бути дуже корисними для підтримки продуктивності співробітників та підвищення їхньої залученості до роботи [4, 5, 6].

Благополуччя співробітників стає тенденцією - стійким трендом, який набирає обертів і поступово приходить до України. Згідно Індексу соціального прогресу (резюме за 2020 рік, включає 163 країни) про міжнародні тенденції у сфері управління персоналом 2020 року, багато компаній впроваджують інтеграцію well-being у робочий процес [17].

Ще один тренд у well-being — турбота не лише про співробітника, а й про його найближче оточення. У багатьох компаніях програмами добробуту можуть

користуватися члени сім'ї працівника. Це випадки, коли, наприклад, ДМС (добровільне медичне страхування) поширюється на найближчих родичів. Підходи до цього можуть бути різні: корпоративні знижки, які діють і на членів сім'ї, оплата частини програми ДМС від компанії та ін. [3, 16].

Наприклад, можна на регулярній основі проводити тижні здоров'я та пропонувати співробітникам майстер-класи зі здорового харчування, проводити заняття йогою, впроваджувати практики зі зняття стресу та вирівнювання емоційного стану. Ще варіант: застосовувати медитації як спосіб досягнення рівноважного стану та підвищення ясності розуму – щоб приймати правильні рішення [1, 4, 5].

З погляду бізнесу, добробут співробітника впливає на показники, представлені у табл. 2.

Це вироблення корисних звичок, зниження ризику серцево-судинних захворювань, поліпшення сну та якості відпочинку, підвищення самоконтролю та вміння справлятися зі стресом – і, як наслідок, зниження ймовірності вигорання на роботі та виникнення проблем із психікою.

Таблиця 2. Вплив благополуччя (well-being) людини на бізнес-процеси

Показник	Характеристика
Продуктивність	Коли співробітники почуваються добре, вони приймають якісніші рішення, працюють з більшою віддачею. Well-being підвищує продуктивність та ефективність. Коли співробітники почуваються добре, вони ведуть здоровіший спосіб життя і краще приймають рішення.
Командний/моральний дух	Співробітники почуваються більш цінними, коли їхні потреби задовольняються на всіх рівнях, включаючи фізичний, розумовий та фінансовий. Співробітники почуваються більш компетентними та цінними, коли їхні потреби задовольняються на всіх рівнях, включаючи фізичний, розумовий та фінансовий.
Репутацію компанії, залучення та утримання талантів	Якщо роботодавець відомий тим, що поважає та допомагає підтримувати work-life balance, то за інших рівних він залучатиме більше претендентів. Якщо у вашої компанії хороша репутація на ринку як у роботодавця, який поважає та підтримує баланс між роботою та особистим життям, ви з більшою ймовірністю залучите кваліфікованих кандидатів та утримаєте своїх співробітників на більш тривалий період.
Клієнтоорієнтованість	Щасливі співробітники – найкращі бренд-амбасадори, які налаштовані на те, щоб забезпечувати класний сервіс для клієнтів. Щасливі співробітники – найкращі бренд-амбасадори. Якщо ви ставитеся до них добре, співробітники будуть зацікавлені у розумінні продуктів та послуг та більш якісному задоволенні потреб клієнтів.

Джерело: узагальнено авторами на основі [1, 4, 5]

Адже така стратегія потрібна хоча для того, щоб співробітникам бачили — їх цінують і підтримують на роботі! Вона підвищує залучення співробітників і мотивує досягнення поставлених цілей команди масштабах компанії, формують чинники, що сприяють виникненню лояльності персоналу до цієї організації [12].

Прихована нелояльність виявляється так: люди справно виконують правила і вимоги, що приписуються, але причина такої поведінки — не позитивне ставлення, а побоювання покарання або очікування винагороди.

Перший рівень лояльності полягає у зовнішній атрибутиці, що свідчить про приналежність до компанії. Це формальний, матеріальний рівень, який говорить тільки про очікувану поведінку людини, яка володіє або використовує той чи інший атрибут компанії. Ні про яку вірність тут поки що не йдеться.

Лояльність лише на рівні вчинків, поведінки пов'язані з дотриманням ритуалів, традицій, звичаїв, які у компанії. Такими традиціями можуть бути особлива тональність у поведженні з клієнтами,

формальні та неформальні збори (вечірки) і т. п. Співробітники, лояльні до компанії на такому рівні, з ентузіазмом або щонайменше без труднощів беруть участь у таких заходах.

Лояльності на рівні переконань більшість працівників компанії не досягають. Лояльність персоналу лише на рівні переконань становить велику цінність для компанії з її позитивним впливом на професійну мотивацію. Лояльні співробітники максимально віддають себе роботі, нетерпимі до порушень правил інших людей. Вони активні для усунення проблем, можуть бути ініціаторами удосконалення діяльності, здатні відстоювати конструктивні пропозиції [2, 7].

Лояльність лише на рівні ідентичності є найвищим рівнем. Мабуть, саме таку лояльність називають відданістю, вірністю. І тут людина максимально ототожнює себе з об'єктом лояльності.

Три складові лояльності: довіра персоналу до керівництва компанії; справедливість відносин, які є у співробітника з представниками

адміністрації підприємства; задоволеність роботою [2].

Безсумнівно, роботодавці повинні надавати своїм співробітникам необхідну підтримку та піклуватися про їхнє фізичне та психічне здоров'я. І все ж у багатьох організацій все ще немає жодної стратегії благополуччя. Адже така стратегія потрібна хоча для того, щоб співробітникам бачили — їх цінують і підтримують на роботі. Вона підвищує залучення співробітників і мотивує досягнення поставлених цілей команди у масштабах компанії [10, 13].

Формулювання цілей статті. Метою статті є вивчення теоретичних та практичних аспектів впливу корпоративних програм благополуччя на продуктивність та лояльність персоналу.

Викладення основного матеріалу дослідження. Очевидно, що добробут співробітників є фундаментом будь-якої

організації. Незалежно від масштабів та галузі вашої компанії існує безліч дієвих способів підвищити якість життя всіх, хто працює в ній. Почніть проактивно ставитися до благополуччя співробітників — і ви побачите, що ви покращуєте (і, можливо, навіть рятуєте) їхнє життя.

Корпоративне благополуччя — це не фінансова компенсація, а участь роботодавця у створенні можливостей, що сприяють психологічному, фінансовому, фізичному і соціальному благополуччю співробітників.

Впровадження програми культури благополуччя в акціонерному товаристві «Прикарпаттяобленерго» (енергокомпанія, яка здійснює розподілення електроенергії електромережами споживачам) виконувалось у три етапи, представлені у табл. 3.

Таблиця 3. Характеристика етапів впровадження технологій благополуччя (well-being) персоналу

Етапи	Дії
Підготовчий.	Тут потрібно проводити дослідження та опитувати працівників, а далі аналізувати відомості. Важливо визначити, у якому стані перебуває команда і що допоможе їй досягти найвищого рівня задоволеності
Реалізація	Вибрані першому етапі інструменти можна поступово впроваджувати. У ході цього потрібно вивчати думку співробітників, їх реакцію, та й затребуваність програми. Якщо щось не підійшло – змінювати чи прибирати
Контроль та збір інформації	Тут, знову-таки, збираємо зворотний зв'язок, але більш узагальнений. Заодно варто спостерігати, які зміни відбулися в команді, чи були вони позитивними чи негативними, чи вирішені поставлені первинні завдання

Реалізація програм благополуччя дозволила сконцентруватись на практичних речах для допомоги та можливостей формулювання вимог і рішень благополуччя, зокрема: створено глосарій благополуччя; розроблено локальну підтримку та мережу захисту для реалізації локалізованого підходу; створення структур управління та підзвітності, які підсилюють потребу змін; навчання та підвищення кваліфікації персоналу;

У період з вересня по листопад 2022 року було проведено соціологічне опитування методом анкетування співробітників акціонерного товариства

«Прикарпаттяобленерго» (енергокомпанія, яка здійснює розподілення електроенергії електромережами споживачам). У компанії встановлено заробітну плату, яка щорічно індексується відповідно до інфляції. Крім того, за виконання показників виробничо-господарської діяльності підприємства за місяць працівнику належить премія. Новоприйняті працівники проходять первинний медичний огляд за рахунок підприємства, а також періодичний після закінчення року роботи. Важливо, що крім стандартного набору послуг з полісу обов'язкового медичного страхування, кожен працівник має можливість користуватися послугами додаткового

медичного страхування в будь-якій лікувальній установі, з якою укладено відповідний договір. Велике значення в діяльності компанії займають благодійна та спонсорська діяльність, проведення різних акцій на підтримку культури, науки та освіти, фізкультури та спорту, пропаганди здорового способу життя,

Виходячи з поставленої мети опитування, можна виділити такі завдання:

1. Визначити, що на сьогоднішній день для працівників означає благополуччя;
2. Виявити залежність задоволеністю роботою та життям від трудових цінностей співробітників підприємства;
3. Встановити, що становить цінність для респондентів.

Анкетування проводилося анонімно і включало 12 питань, 9 з яких були в закритій формі і 3 у відкритій формі. Загальна кількість респондентів становила 350 осіб, із них 46,4% респондентів чоловічої статі та 53,6% респондентів жіночої статі. В опитуванні брали участь респонденти, середній вік яких становив 41 рік.

Найбільшу частку респондентів становили жінки віком від 44 до 47 років. У всіх опитуваних співробітників вища освіта. 38,5% працюють у компанії більше 10 років. В анкету були включені питання, пов'язані з трудовими цінностями. До поняття трудових цінностей не входить характеристика робочого місця працівника. Вони відображають загальні судження про роботу, уявлення про бажане.

Отже, 53,6% респондентів вважають, що рівень завантаженості на роботі в межах норми (задовільний), 37,3% опитаних відчувають високу завантаженість на робочому місці, 6% співробітників змогли б взяти на себе додаткове навантаження, і 3,1% респондентів «по-різному» оцінюють рівень завантаженості на роботі.

Наступні 2 питання стосуються психологічної атмосфери в колективі та впливу різних корпоративних заходів, що проводяться у компанії. Більшість респондентів, а саме 65,3%, «цілком нормально» оцінюють психологічну атмосферу в компанії, 19,9% співробітників

вважають, що атмосфера комфортна, навіть сприяє продуктивності в роботі. Трохи менше, 14,8% опитаних критикують клімат у компанії, вважаючи його несприятливим.

Соціальна політика АТ «Прикарпаттяобленерго» передбачає реалізацію комплексу заходів, спрямованих на підвищення рівня життєзабезпечення та працездатності кадрів. У зв'язку з цим, було складено питання про ставлення співробітників до заходів, що проводяться в компанії. 68,4% співробітників підтримують соціальну політику організації та вважають, що корпоративні заходи гуртують колектив. 25,3% намагаються активно брати участь у різноманітних культурних святах та заходах. 6,3% опитаних лише зрідка відвідують заходи. Слід зазначити, що ніхто з респондентів не вказав негативного ставлення до соціальної політики компанії. Деякі вказували відразу 2 варіанти відповіді, пов'язані з позитивним ставленням до заходів та прийняттям активної участі в них.

Займана посада, статус працівника у створенні, пріоритетні напрями у роботі - це чинники, які безпосередньо впливають на задоволеність працівників. Вони певним чином впливають на загальну оцінку задоволеності життям, хоча рівень такого впливу може відрізнятися для різних працівників та професійних груп. Як показало опитування, 60,9% співробітників абсолютно задоволені займаною посадою, 31,1% хотіли б домогтися підвищення, і лише 8% не задоволені займаною посадою, при цьому і не хотіли б підвищення кар'єрними сходами.

На запитання «що для Вас найпріоритетніше у роботі» було запропоновано 5 варіантів відповіді. Багато працівників обирали відразу кілька варіантів. Таким чином вийшло, що 79,7% респондентів на перше місце ставлять заробітну плату, трохи менше (64,5%) співробітників цінують у роботі безпосередньо інтерес до неї, 35,6% опитаних обрали можливість кар'єрного зростання. Дивним став той факт, що співробітники цінують соціальний аспект у

роботі більше, ніж престижність організації (26,2% та 22,1% відповідно).

Одна з головних цілей дослідження дізнатися, яким змістом персонал наділяє поняття «благополуччя», з яких складових людина формує суб'єктивне благополуччя. Було встановлено, що більшість респондентів щодо благополуччя - це сім'я (79,1%), задоволеність життям (74,6%), здоров'я (70,3%). Рівень доходу має високе значення для опитаних - 55,4%. Безпека відіграє у житті 40,1% респондентів. Відчувати сенс та мету в житті важливо для 35,3% осіб. 31,2% опитаних включають у поняття добробут соціальний статус. Релігія та духовність впливають на суб'єктивний добробут у 6,2% та 18,1% респондентів відповідно.

Аналізуючи отримані дані та підбиваючи підсумки всього соціологічного дослідження, можна констатувати, що всі види благополуччя тісно взаємопов'язані, а підвищення одного з них впливатиме на добробут людини в цілому. Пошук універсальних засобів підвищення благополуччя є кінцевим результатом успішного вивчення даного явища. Засоби підвищення добробуту працівників є одним із найважливіших елементів успішної діяльності компанії.

Лояльність співробітників зазвичай вимірюється чи визначається низкою чинників, зокрема ступенем, у якій співробітник відчуває, що його чи її внесок важливий і визнається, і тим, наскільки натхненний співробітник відчувається у організації, і якою мірою організація може розвивати це натхнення.

Лояльність співробітників важко виміряти, але легко побачити її вплив на ваш бізнес і організацію. Дуже важливо знати, наскільки ваші співробітники лояльні, щоб ви могли вжити заходів, щоб переконатися, що вони не занепадають і не «згасають» з часом, оскільки це негативно вплине на ваші бізнес-процеси, зашкодить здатності рости та процвітати. Крім того, це шкодить вашим людям — тим, хто вкладає свій час і таланти в успіх вашої організації.

Трьома основними факторами, які сприяють лояльності працівників, є:

лояльність до компанії, задоволеність працівників і залученість працівників.

Управління лояльністю має циклічний характер. Першим етапом є діагностика (вивчення) рівня лояльності персоналу. Отримана в процесі діагностики інформація є основою прийняття рішення про необхідність підвищення лояльності та розробки програми розвитку лояльності. Після реалізації програми важливо отримати зворотний зв'язок, тобто знову провести діагностику рівня лояльності та переконатися у дієвості реалізованої програми. Зрозуміло, що реалізація такого циклу розтягнута в часі, розрахована на довгострокову перспективу.

Лояльність до компанії - це ступінь позитивних почуттів працівників щодо свого роботодавця. Як правило, лояльність є високою, коли працівники відчувають високу винагороду та належні виплати.

Роботодавці можуть підвищити лояльність працівників за допомогою пілг для оздоровлення, інвестицій у особистий розвиток та сприяння значущим справам. Коли члени команди відчувають, що їхня компанія поділяє їхні особисті цінності, вони, швидше за все, залишаться.

Well-being - це турбота про людей, яка незмінно відображається у формулі: «благополучна людина = ефективний співробітник = стабільно успішний бізнес». Концепція well-being в Україні лише розвивається. Але важливим є те, що компанії, які запускають її методи, бачать результат і стають активними прихильниками такого підходу.

Керівники компаній розуміють значущість культури well-being, її застосування у бізнес-контексті та поділяють ці цінності. Відзначається підвищення лояльності та залучення співробітників за рахунок більш якісної роботи з ними. При реалізації корпоративних програм благополуччя підвищується задоволеність та продуктивність співробітників, зниження рівня тривоги змінному середовищі; підвищення відповідальності керівників за емоційний стан та добробут співробітників;

підвищення ефективності управлінської команди в умовах невизначеності.

Висновки. За результатами дослідження доцільно зробити наступні висновки.

1. Досліджено теоретичні аспекти формування лояльності та благополуччя співробітників. В результаті дослідження було проведено опитування, основними завданнями якого були: визначити, що на сьогоднішній день для працівників означає благополуччя; виявити залежність задоволеністю роботою та життям від трудових цінностей співробітників підприємства; встановити, що становить цінність для респондентів.

2. Анкетування проводилося анонімно і включало 12 питань, 9 з яких були в закритій формі і 3 у відкритій формі. Загальна кількість респондентів становила 350 осіб, із них 46,4% респондентів чоловічої статі та 53,6% респондентів жіночої статі.

3. За результатами опитування встановлено, що сьогодні є чимало рішень, які не коштують великих грошей, але можуть бути дуже корисними для підтримки продуктивності співробітників та підвищення їхньої залученості до роботи.

4. Аналізуючи результати соціологічного дослідження, можна констатувати, що всі види благополуччя тісно взаємопов'язані, а підвищення одного з них впливатиме на добробут людини в цілому.

5. За результатами анкетування співробітників акціонерного товариства, впроваджена програма благополуччя. Засоби підвищення добробуту працівників є одним із найважливіших елементів успішної діяльності компанії. При реалізації корпоративних програм благополуччя підвищується задоволеність та продуктивність співробітників, посилення ефективності управлінської команди в умовах невизначеності. Відзначається підвищення лояльності та залучення співробітників за рахунок більш якісної роботи з ними.

Література:

1. Булакова І. А. Корпоративні практики підтримки професійного здоров'я персоналу: соціально-психологічний підхід / І. А. Булакова // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. ; Ніжин: ПП Лисенко, 2016. – Т. IX, Вип. 8 – С. 502 – 511.
2. Мігус, І. П., & Черненко, С. А. (2013). Оцінка лояльності персоналу в контексті забезпечення економічної безпеки підприємства. *Агросвіт*, (11), 24-27.
3. Beaumont Jen Measuring National Well-being – Older people and loneliness [Electronic resource] // The Office for National Statistics. Electronic data. Newport, 2013. URL: http://www.ons.gov.uk/ons/dcp171766_304939.pdf
4. Burlakova, O. Sheviakov, T. Kondes Coaching as a tool for the formation of corporate well-being Scientific Center of Innovative Researches. P.306. <https://conf.scnchub.com/index.php/ICEAF-2021/paper/view/>
5. Burlakova, O. Sheviakov, T. Kondes Cognitive approach to corporate well-being management International conference on economics, accounting and finance academy of economics and pedagogy July 2, 2020 – July 4, 2020 at the Prague, Czech Republic, 2020. – P. 29 – 30.
6. Burlakova, O. Sheviakov, T. Kondes Features of corporate well-being.-Corporate management: from creation to success: monograph. Tallinn. Scientific Center of Innovative Researches OÜ. 2020. – 352 p. – P. 142 – 154. DOI: <https://doi.org/10.36690/CMCS-142>.
7. Capnary, M.C., Rachmawati, R., Agung, I. 2018. The influence of flexibility of work to loyalty and employee satisfaction mediated by work life balance to employees with millennial generation background in Indonesia startup companies. *Business: Theory and Practice*, 19, 217-227.
8. Culbertson, S. (2010). Feeling good and doing great: The relationship between psychological capital and well-being. *Journal of Occupational Health Psychology*. Vol.15. № 4, pp. 421 – 433.
9. Enhancing well-being at work: The role of emotion regulation skills as personal resources / G. Buruck, D. Dorfel, J. Kugler, S. Brom // *Journal of Occupational Health Psychology*. – 2016. – Vol. 21 (4). – P. 480-493.
10. Gorgenyi-Hegyessy E, Nathan RJ, Fekete-Farkas M. Workplace Health Promotion, Employee Wellbeing and Loyalty during Covid-19 Pandemic—Large Scale Empirical Evidence from Hungary. *Economies*. 2021; 9(2):55. <https://doi.org/10.3390/economies9020055>
11. Harter, J.K., Schmidt, F.L. and Keyes, C.L. (2003) Well-Being in the Workplace and Its Relationship to Business Outcomes: A Review of the Gallup Studies. In: Keyes, C.L.M. and Haidt, J., Eds., *Flourishing: Positive Psychology and the Life Well-Lived*, American Psychological Association, Washington DC, 205-224. <http://dx.doi.org/10.1037/10594-009>

12. Mazur-Wierzbicka E. Determinants of Employee Loyalty from the Perspective of Employees of Socially Responsible Organizations European Research Studies Journal Volume XXIV, Issue 4B, 202 pp. 713-722.
13. Mihus, I., Laptev, S., Parashchenko, L., Koval, Y., Odarchyk, K., & Panchenko, O. (2021). The impact of the covid-19 pandemic on the loyalty of employees. Ad Alta-Journal of Interdisciplinary Research, 38-41.
14. Mininni, G., Manuti, A., Scardigno, R., & Rubino, R. (2010). Subjective wellbeing between organizational bonds and cultural contaminations. World Futures: The Journal of Global Education. 66(6), 387-397.
15. Moen, P., E. L. Kelly, W. Fan, S.-R. Lee, D. Almeida, E. E. Kossek, and O. Buxto, Does a Flexibility/Support Organizational Initiative Improve High-Tech Employees' Wellbeing? Evidence from the Work, Family, and Health Network, American Sociological Review, 81(1), 134-164, 2016.
16. Oswald, A. J., E. Proto, and D. Sgroi, Happiness and Productivity, Journal of Labor Economics, 33(4), 789-822, 2015.
17. 2020 SOCIAL PROGRESS INDEX. URL: <http://surl.li/gbuyw>.
- Indonesia startup companies. Business: Theory and Practice, 19, 217-227.
8. Culbertson, S. (2010). Feeling good and doing great: The relationship between psychological capital and well-being. Journal of Occupational Health Psychology. Vol.15. № 4, pp. 421 – 433.
9. Enhancing well-being at work: The role of emotion regulation skills as personal resources / G. Buruck, D. Dorfel, J. Kugler, S. Brom // Journal of Occupational Health Psychology. – 2016. – Vol. 21 (4). – P. 480-493.
10. Gorgenyi-Hegyves E, Nathan RJ, Fekete-Farkas M. Workplace Health Promotion, Employee Wellbeing and Loyalty during Covid-19 Pandemic—Large Scale Empirical Evidence from Hungary. Economies. 2021; 9(2):55. <https://doi.org/10.3390/economies9020055>
11. Harter, J.K., Schmidt, F.L. and Keyes, C.L. (2003) Well-Being in the Workplace and Its Relationship to Business Outcomes: A Review of the Gallup Studies. In: Keyes, C.L.M. and Haidt, J., Eds., Flourishing: Positive Psychology and the Life Well-Lived, American Psychological Association, Washington DC, 205-224. <http://dx.doi.org/10.1037/10594-009>
12. Mazur-Wierzbicka E. Determinants of Employee Loyalty from the Perspective of Employees of Socially Responsible Organizations European Research Studies Journal Volume XXIV, Issue 4B, 202 pp. 713-722.
13. Mihus, I., Laptev, S., Parashchenko, L., Koval, Y., Odarchyk, K., & Panchenko, O. (2021). The impact of the covid-19 pandemic on the loyalty of employees. Ad Alta-Journal of Interdisciplinary Research, 38-41.
14. Mininni, G., Manuti, A., Scardigno, R., & Rubino, R. (2010). Subjective wellbeing between organizational bonds and cultural contaminations. World Futures: The Journal of Global Education. 66(6), 387-397.
15. Moen, P., E. L. Kelly, W. Fan, S.-R. Lee, D. Almeida, E. E. Kossek, and O. Buxto, Does a Flexibility/Support Organizational Initiative Improve High-Tech Employees' Wellbeing? Evidence from the Work, Family, and Health Network, American Sociological Review, 81(1), 134-164, 2016.
16. Oswald, A. J., E. Proto, and D. Sgroi, Happiness and Productivity, Journal of Labor Economics, 33(4), 789-822, 2015.
17. 2020 SOCIAL PROGRESS INDEX. URL: <http://surl.li/gbuyw>.

References:

1. Burlakova I. A. (2016). Corporate practices of supporting the professional health of personnel: a socio-psychological approach. Actual problems of psychology: coll. of science Ave. of the H.S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Sciences of Ukraine. K.; Nizhin: PP Lysenko. Vol. IX, Vol. 8. P. 502 – 511.
2. Mihus, I. P., & Chernenko, S. A. (2013). Evaluation of personnel loyalty in the context of ensuring the economic security of the enterprise. Agrosvit, (11), 24-27.
3. Beaumont Jen Measuring National Well-being – Older people and loneliness [Electronic resource] // The Office for National Statistics. Electronic data. Newport, 2013. URL: http://www.ons.gov.uk/ons/dcp171766_304939.pdf
4. Burlakova, I., Sheviakov, O., Kondes T. (2021). Coaching as a tool for the formation of corporate well-being Scientific Center of Innovative Researches. P.306. <https://conf.scnchub.com/index.php/ICEAF-2021/paper/view/>
5. Burlakova, I., Sheviakov, O., Kondes T. (2020). Cognitive approach to corporate well-being management International conference on economics, accounting and finance academy of economics and pedagogy July 2, 2020 – July 4, 2020 at the Prague, Czech Republic, 2020. pp. 29 – 30.
6. Burlakova, I., Sheviakov, O., Kondes T. Features of corporate well-being.-Corporate management: from creation to success: monograph. Tallinn. Scientific Center of Innovative Researches OÜ. 352 p. pp. 142 – 154. DOI: <https://doi.org/10.36690/CMCS-142>.
7. Capnary, M.C., Rachmawati, R., Agung, I. 2018. The influence of flexibility of work to loyalty and employee satisfaction mediated by work life balance to employees with millennial generation background in

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.923.2

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-69-171-187

АКСІОПСИХОЛОГІЯ ТА АКСІОГЕНЕЗ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНОЇ КРИЗИ

Ольга Петрунко¹

¹Доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: olgapv@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5265>

AXIOPSYCHOLOGY AND AXIOGENESIS OF PERSONALITY IN A CRISIS SOCIETY

Olga Petrunko¹

¹Doctor of Sciences (Psychology), Senior Research Fellow, Professorr of the Academic and Scientific Institute of Psychology, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: OlgaPV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5265>

Анотація. У статті проаналізовано сутність феноменів «аксіологія», «аксіопсихологія», «аксіогенез», «аксіпсихіка», «суб'єкт аксіогенезу» та деяких інших, а також існуючі зв'язки між цими феноменами у традиції сучасного аксіопсихологічного підходу. Автор спирається на традиційні уявлення про аксіологію як науку про особистісні цінності людини і разом цим робить наголос на соціальній та суб'єктній природі цих цінностей та наголошує на міцному зв'язку цінностей із показниками суб'єктності учасників соціального буття. Суб'єктність розглядається як авторство власного життя, яке гарантується системними знаннями суб'єкта про природу і сутність інтелектуальних, духовних, моральних, естетичних та інших цінностей, і міцно пов'язане з традиціями суспільства. Суб'єкт аксіогенезу – як автор і носій суб'єктності – уособлює найважливіші цінності свого суспільства. У зв'язку з цим автор даної статті стверджує, що не існує цінностей та носіїв цих цінностей поза межами соціального діалогу і соціальної взаємодії. Систему цінностей суб'єкта розглянуто як продукт суспільного діалогу, який розуміється як обмін когніціями, емоціями та інтеракціями щодо ідеального, ефективного облаштування суспільства на засадах аксіопсихологічних принципів та аксіологічних практик. Суспільний діалог визначається як чи не єдиний інструмент, який може гарантувати надійність тих чи тих суспільних змін, особливо в часи суспільної кризи. Автор статті приділяє велику увагу одному з найважливіших учасників цього діалогу і найважливішому інструменту його висвітлення – засобам масової комунікації (масмедіа). При цьому висвітлюється питання не так про всемогутність масмедіа, як про ризики, які вони створюють. Йдеться про те, що в сучасних інформаційних суспільствах (медіасуспільствах) відбуваються процеси медіатизації моралі і цінностей, які зачіпають ціннісні структури свідомості практично всіх соціальних суб'єктів і суспільства в цілому. Показано, що роль масмедіа як головного актора суспільного буття в медіасуспільствах істотно посилюється в часи тривалої суспільної кризи. Автор статті посилається на відомі наукові концепції аксіогенезу та дані соціально-психологічних моніторинрів громадської думки, здійснених в Україні впродовж 2013-2023 рр. численними аналітичними інституціями, і показує, що зміни панівних цінностей в умовах тривалої соціальної кризи є неунікними. А відтак ним підтверджено тезу щодо аксіологічного повороту в системах цінностей суб'єктів суспільної кризи. Означається, що найризикованішим результатом цих змін є аксіопатична особистість – особистість, яка стала на хибний, деструктивний шлях власного аксіогенезу.

Ключові слова: аксіологія, аксіопсихологія, аксіогенез, аксіпсихіка, суб'єкт аксіогенезу, суб'єктність, цінності, суспільний діалог, медіасуспільство, медіатизація цінностей, суспільна криза, аксіоматична особистість.

Формули: 0, рис.: 0 табл.: 1, бібл: 13

Annotation. The article analyzes the essence of the phenomena "axiology", "axiopsychology", "axiogenesis", "axipsychics", "subject of axiogenesis" and some others, as well as the existing connections between these phenomena in the tradition of the modern axiopsychological approach. The author relies on traditional ideas about axiology as a science of personal values of a person and at the same time emphasizes the social and subjective nature of these values and emphasizes the strong connection of values with indicators of subjectivity of participants in social life. Subjectivity is considered as the authorship of one's own life, which is guaranteed by the subject's systematic knowledge of the nature

and essence of intellectual, spiritual, moral, aesthetic and other values, and is strongly connected with the traditions of society. The subject of axiogenesis – as the author and bearer of subjectivity – personifies the most important values of his society. In this regard, the author of this article claims that there are no values and carriers of these values outside the boundaries of social dialogue and social interaction. The value system of the subject is considered as a product of social dialogue, which is understood as an exchange of cognitions, emotions and interactions regarding the ideal, effective arrangement of society on the basis of axiological principles and axiological practices. Public dialogue is defined as almost the only tool that can guarantee the reliability of certain social changes, especially in times of social crisis. The author of the article pays great attention to one of the most important participants in this dialogue and the most important tool for its coverage - means of mass communication (mass media). At the same time, the question is highlighted not so much about the omnipotence of the mass media as about the risks they create. It is about the fact that in modern information societies (media societies) there are processes of mediatization of morality and values, which affect the value structures of consciousness of almost all social subjects and society as a whole. It is shown that the role of mass media as the main actor of social life in media societies is significantly strengthened in times of prolonged social crisis. The author of the article refers to the well-known scientific concepts of axiogenesis and the data of socio-psychological monitoring of public opinion carried out in Ukraine during 2013-2023 by numerous analytical institutions, and shows that changes in dominant values in conditions of a prolonged social crisis are inevitable. And therefore, it confirmed the thesis regarding the axiological turn in the value systems of the subjects of the social crisis. It turns out that the riskiest result of these changes is an axiopathic personality - a personality that has embarked on a false, destructive path of its own axiogenesis.

Key words: axiology, asiopsychology, axiogenesis, axiopsychics, subject of axiogenesis, subjectivity, values, public dialogue, media society, mediatization of values, social crisis, axiopathic personality.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 1, bibl.: 13

Постановка проблеми. Ціннісна сфера особистості є однією з найважливіших складових її психіки. Цінності відіграють ключову роль у структурі Я-концепції особистості, формуванні її поведінки, її ставлення до навколишнього світу, стилю взаємодії з іншими тощо. Тому дослідження цінностей є надзвичайно важливим і актуальним завданням наук про людину та її поведінку в індивідуальному і соціальному просторах буття.

Одною з найфокусованіших на цінностях сферою психології – як науки про психіку людини та її поведінку – є аксіопсихологія. Ідеї аксіопсихології мають корені в давньогрецькій філософії, а саме аксіології (від грец. *αξια* – цінність) – ученні про цінності, їх духовну, моральну, естетичну природу, їх зв'язок цінностей між собою та їх залежності від внутрішньо особистісних, соціальних, культурних та інших чинників, які зрештою визначають якість буття людини в світі (С.Б. Кримський) [1]. Еволюціонуючи разом з еволюцією людства, учення про цінності набувало нових форм і змістів, та при цьому дана знаннева система, яка нині означається як аксіопсихологія, не втрачає своєї актуальності. Аксіопсихологія – це теорія аксіогенезу особистості, предметом якої є природа, закономірності формування

й перебігу, чинники і механізми аксіогенезу.

До того, як індустріальна цивілізація перейшла в інформаційну, а нині вже й у постінформаційну (постмодерну, мережеву) добу розвитку, вважалось (і це підтверджувалось емпіричним буттям людини), що сформовані в дитинстві цінності є стійкими й неодмінними, які залишаються сталими впродовж усього життя індивіда. Це й була класична теорія аксіогенезу особистості. Проте на сучасному етапі суспільного розвитку і, відповідно, розвитку людства є всі підстави припускати, що аксіогенез і аксіопсихологія (як психологічна теорія аксіогенезу) набули істотних змін через нестабільність і кризу суспільного буття. І значну роль у цьому відіграли масмедіа. Масмедіа – як найважливіший нині посередник соціальних комунікацій – набули надзвичайно великого впливу на індивідуальних і колективних суб'єктів суспільного життя на всіх його етапах та в усіх його ситуаціях, як у часи відносно спокійного його буття, так і в часи серйозних суспільних і соціальних криз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як показують результати наукових досліджень у царині соціальної, економічної, організаційної психології, психології особистості, медіапсихології

тощо, в останні два-три десятиліття помітно актуалізувалися питання: 1) про якість гуманітарного знання, в т.ч. і з питань устрою і функціонування сучасних інформаційних та постінформаційних (мережевих) суспільств [1; 4; 6; 10]; 2) про роль морально-ціннісних орієнтирів і чинників, які задають масмедіа і в руслі яких ці суспільства розвиваються, функціонують і взаємодіють з іншими суб'єктами суспільної відповідно, а отже про нові концепції ціннісних соціальних комунікацій у цих суспільствах [2; 3; 4; 5; 7; 8; 9]; 3) про роль і значення кризових обставин суспільного буття і те, як тривалі суспільні і соціальні кризи трансформують ціннісні основи суб'єкта і як вони назагал впливають на якість суспільних відносин, ставлень, взаємодій і т. ін. [4; 6; 10].

Означені вище напрямки соціально-психологічних досліджень існують неначе самі по собі, кожний у своїй науковій ніші, автономно – і все це разом не складається в єдину наукову картину світу оптимального соціального буття не тільки для пересічних громадян, а й для науковців.

Мета статті. Метою статті є вивчення аксіопсихології та аксіогенезу особистості в умовах соціальної кризи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нині в дискурс наук про людину та її поведінку активно включаються поняття «цінності», а разом із цим інші, які супроводжують розуміння цінностей. І в науковому сенсі найважливішими серед цих понять є **аксіологія, аксіопсихологія та аксіогенез**. Одне з найвідоміших і найбільш широких визначень аксіопсихології означає її як галузь психологічної науки, що вивчає ціннісно-смыслову сферу особистості, її особливості, структуру, механізми її функціонування і розвитку в онтогенезі. Отже йдеться про: 1) аксіологію як фундаментальну науку про цінності, що є основою аксіопсихології); 2) аксіопсихологію (як прикладну науку, яка вивчає цінності і їх формування в процесі розвитку особистості і її ціннісної сфери (в процесі аксіогенезу); 3) аксіогенез (як процес розвитку ціннісної сфери

індивідуального і колективного суб'єкта), що має свій достойний результат – суб'єкта, створеного і самоствореного на ціннісних засадах аксіопсихології та аксіогенезу [1; 2; 3; 5]. Згодом ці поняття дедалі більше стали екстраполоватися у значно ширший соціальний простір, і науковці почали розглядати аксіогенез не лише стосовно окремої особистості, а й будь-яких інших соціальних суб'єктів, ознакою яких є суб'єктність. Поза розумінням суб'єкта як автора власного життя і суб'єктності як базової якості суб'єкта діалоги на аксіологічну тематику безсмысленні. Наприклад, до колективних суб'єктів які є носіями цінностей, належать «живі» біопсихосоціальні системи, зокрема такі як культура та соціокультурні спільноти, політика та політичні організації, освіта та освітні системи, професійні спільноти тощо. А отже цілком коректно говорити про аксіопсихологію та аксіогенез культури, політики, освіти, соціокультурних спільнот і т. ін. І коли ми говоримо про аксіогенез як про онтологічне явище, то розглядаємо його і як індивідуальну історію поставання людини як суб'єкта власного життя, і як індивідуальну історію поставання колективного суб'єкта спільного соціального буття. Отже, за сучасного розуміння аксіогенез – це цілісний і послідовний процес розвитку ціннісно-смыслові сфери як індивідуального так і колективного суб'єкта, або навіть послідовний процес розвитку будь-якої біопсихосоціальної системи, наділеної відповідними біологічними, психічними, соціокультурними і духовно-трансцендентними можливостями [4; 5; 6].

Продуктом аксіогенезу суб'єкта є аксіопсихіка, або ціннісна свідомість, яка містить ряд складових: 1) мотиваційну (потреби, мотиви, інтереси, ідеали, загальну спрямованість діяльності і поведінки); 2) диспозиційну (перед диспозиції та диспозиції, соціальні установки, смисложиттєві та ціннісні орієнтації); 3) емоційно-ціннісну (переживання, морально-ціннісні колізії, життєві вибори в різних сферах

самовизначення і діяльності). Аксіопсихіка, або ціннісна свідомість оптимально регулює організмичну активність суб'єкта; його нормовідповідну поведінку в пізнавальній, трудовій та інших сферах, орієнтує на освоєння критеріїв істини, користі і справедливості; спрямовує на добродійність як умову спільної продуктивної діяльності, націлену на творче опанування дійсності за критеріями краси і справедливості, на спільні духовні практики та досягнення спільного блага [2].

Предметним ядром аксіопсихіки та загальнопсихологічним механізмом аксіогенезу суб'єкта є **діалог** як спосіб спілкування з іншими (індивідуальними і колективними) соціальними суб'єктами. Через діалог відбувається включення Іншого (як партнера, як авторитета, як взірця для саморозвитку, як зразка неналежного тощо) в духовний світ самого суб'єкта. Основними ціннісними конструктами, які в процесі діалогічної взаємодії фіксують і визначають якість взаємозв'язків і взаємоперетворень у смислових системах учасників, є: 1) ціннісно-смислове ставлення; 2) смислоутворювальний мотив; 3) диспозиції поведінки. Через діалог його учасники усвідомлюють не лише власну мотиваційно-ціннісну сутність, а й мотиваційно-ціннісну сутність інших суб'єктів. Результатом усвідомлення є трансформація особистісних смислів в увідповіднені з іншими ціннісні орієнтації, що і становить найвищий рівень ціннісно-диспозиційної саморегуляції поведінки [2; 3; 4; 5; 6; 8].

За даними теоретичних і прикладних досліджень, де проаналізовано процеси розвитку аксіологічної (ціннісної) свідомості особистості, базові ціннісні орієнтації суб'єкта ціннісної свідомості неодмінно сполучені з контекстом його буття і його життєдіяльності та оцінюються й ієрархізуються відповідно до його включення в суспільні відносини. Так основними цінностями індивідуального рівня буття людини є істина, справедливість, користь, добро, краса, благо (своє і інших) тощо, які досягаються

в пізнавальній та прикладній діяльності, а отже структура індивідуальної ціннісно-смислової свідомості особи уявляється як поєднання духовних практик; суспільно значущої творчості; соціального включення; організмичної, вітальної активності тощо (і це цінності які активно формує мікросоціум). Тож формування цінностей цього порядку переважно покладено на сім'ю і найближчі до дитини соціальні інститути (дитячий садок, школа, дитячі спільноти, організовані і контрольовані дорослими, тощо) [2; 3; 5].

Разом із цим при аналізі цінностей соціального рівня буття людини (рівня включення суб'єкта в соціальний діалог) на перший план виходять не лише ці, а й інші ціннісні маркери, і, відповідно до цих маркерів, інші актори, які активно нав'язують їм мезо- і макросоціум. А для цього одними з найефективніших соціально-психологічних маркерів і, відповідно, інструментів впливу є: 1) груповий соціальний тиск (тиск з боку відносно близького їм соціуму, тобто мезосоціуму); 2) масований тиск макросоціуму (тиск з боку віддаленого соціуму, і інструментом цього тиску є насамперед масмедіа). І в умовах масових соціальних комунікацій ціннісний контекст для суспільного діалогу задають не свідомі громадяни, а спеціальні засоби, що для цього створені, і насамперед – це масмедіа, бо саме масмедіа задають формати **вікон Овертона (вікон дискурсу)**, в межах яких можливе обговорення тих чи тих ідей і тем, ухвалених та прийнятих для дискусії з погляду правлячої еліти і ніби-то більшості населення в даний час [4; 6]. У межах цього дискурсу суб'єкти соціального тиску створюють для підпорядкованих їм об'єктів умови і пропозиції, які здатні свідомо прийняти і від яких здатні свідомо відмовитися лише тільки високо організовані особистості, яких ми означили як суб'єктів власного аксіогенезу.

Суб'єкт аксіогенезу в його ідеальному вимірі, як це представлено в наукових працях З.С. Крпенко, Г.К. Радчук, О.Л. Музики, О.М. Плюща та інших дослідників, є носієм трансцендентальних

соціокультурних духовних цінностей, ноуменальних (апріорних) визначень цих цінностей та феноменальних, атрибутивних їх репрезентацій. До перших належать різнотипні структури психічних інтенцій – потреби, мотиви, смисли, установки тощо, до других – такі прояви інтерсуб'єктних взаємодій, як моральні позиції, стилі життя, типи характеру і т. ін. Основну тенденцію поступального аксіогенезу в напрямку формування суб'єкта аксіопсихіки відображає **принцип інтегральної суб'єктності**, що виражає сходження людини до ціннісної свідомості через п'ять послідовних, еволюційно вмотивованих стадій: 1) стадія індивіда (або відносного суб'єкта); 2) стадія суб'єкта як учасника предметної діяльності (або моносуб'єкта); 3) стадія суб'єкта як учасника соціально розподіленої діяльності (або полісуб'єкта); 4) стадія суб'єкта суспільно корисної творчої діяльності (або метасуб'єкта); 5) стадія абсолютного суб'єкта, що став на шлях само актуалізації і уособлює в собі універсальні, загальнолюдські духовні цінності [2; 3; 5; 6].

Здатність людини поставати як особистість і суб'єкт та розвиватися і набувати абсолютної суб'єктності проявляється у висхідній самоактуалізаційній перспективі. Відносний суб'єкт перебуває у простому і легкому життєвому світі з організмичним типом активності, високою імовірністю стресу в разі появи критичної ситуації і спрямованістю на гедоністичне переживання; моносуб'єкт перебуває у простому і не надто важкому життєвому світі, що забезпечується психічною діяльністю, імовірністю фрустрації, спрямованістю на реалістичне переживання; полісуб'єкт перебуває у складному і легкому життєвому світі, який контролюється свідомістю, ймовірністю внутрішнього конфлікту при переживанні цінносного (тут – морального) змісту; метасуб'єкт перебуває у складному і важкому життєвому світі, що визначається особистою волею, імовірністю кризи в процесі творчого переживання [2; 4; 6].

Інакше кажучи, існує два типи бачення і кваліфікації Світу, в якому перебуває суб'єкт аксіогенезу: 1) цей Світ якісний (доцільний, активний, продуктивний); 2) цей Світ неякісний (недоцільний, кволий, непродуктивний).

Основними чинниками розгортання аксіологічних уявлень суб'єкта про світ і себе в цьому світі, як нині вже загально відомо, є його потреби і мотиваційні тенденції. За ієрархічними моделями потреб рівень функціонування відносного суб'єкта зумовлюють фізіологічні потреби, моносуб'єкта – потреба в безпеці, полісуб'єкта – потреба в прив'язаності, любові, приналежності до групи, метасуб'єкта – потреба в повазі і визнанні, абсолютного суб'єкта – потреба в духовному, в самоактуалізації. Реалізація духовних потреб суб'єкта пов'язана з його життєвими настановами і довірою до світу. За З.С. Карпенко, довіра, як базова духовна здатність моносуб'єкта, корелює з його схильністю до психофізіологічного симбіозу зі світом; віра, що з'являється на основі довіри у моносуб'єкта, пов'язана з егоцентризмом; надія, як здатність полісуб'єкта, відображає соціоцентричну його орієнтацію; любов є ознакою метасуб'єкта, здатного керуватися антропоцентристською настановою; щастя переживає абсолютний суб'єкт, реалізуючи свій космоцентризм [2].

Головною сутністю і кінцевим продуктом аксіогенезу суб'єкта (індивідуального і колективного) є цінності: 1) індивідуальні (сім'я і близьке соціальне оточення, в межах яких потенційна особистість формувалася; 2) соціальні (коли сім'я і суспільство сприймаються як єдиний соціально-психологічний організм, як система в системі, які функціонують в умовах спільного суспільного гіпертексту, у вікні Овертона (в наявному ціннісному дискурсі, де нинішнє і майбутнє нинішніх і прийдешніх поколінь обмежено рамками цього дискурсу. Цінності (індивідуальні і соціальні, реальні й ілюзорні, тривалі і тимчасові, сутнісні і декларовані тощо) лежать в основі суспільного дискурсу і

суспільного діалогу, і саме вони є предметом як егоїстичного інтересу маніпуляторів свідомості, так і предметом макросоціального інтересу реальних суб'єктів соціального буття, що опікуються національними інтересами країни, її суверенітетом, безпекою її кордонів, внутрішньою стабільністю і т. ін. [2; 6; 7; 8]. Не випадково тема цінностей завжди привертала увагу філософів, художників, лікарів, педагогів. Так у Древній Греції учень Аристотеля Теофраст написав трактат «Етичні характери». Мислителі XVI – XVIII ст.: Монтень («Досвіди», 1580), Ларошфуко («Сентенції і максими про мораль», 1665) та ін., і нині ця тема надійно закріплена в мові практично кожного народу і кожної соціокультурної спільноти [1].

Однак маємо визнати, що при цьому «поза дужками» залишаються проблеми того, що такі базові цінності, як свобода і толерантність, демократія і безпека, стабільність і прогрес, правда і кривда тощо, дуже мало, або й на рівні статистичної недостовірності чи й неможливості корелюють одна з одною (проблема мультиколінеарності в математичних вимірюваннях у психології віддавна відома психологам та соціологам, які досліджують соціальні явища). Тож ідеалізація цінностей створює й чимало проблем, особливо коли вона ставить під сумнів і навіть під загрозу фізичні параметри соціальних суб'єктів, в т.ч. безпеку держави, її суверенітет, цілісність території і кордонів тощо), а й їхні цінності, і все це можна емпірично констатувати. Часто загроза цінностям походить не від дій агресора, а від дій об'єкта агресії (його реагування на агресію, ставлення до ситуації агресії, вибору механізмів захисту тощо). Якщо застосовувані державою і суспільством методи захисту від гібридної агресії входять у конфронтацію з базовими цінностями суспільства і цінностями переважної більшості його членів, то завжди існуватиме ризик програти в компромісі, який постійно виникатиме. І відповідальність за це зазвичай покладається не так на державні

(урядові), як на недержавні (неурядові) інститути соціального впливу, які є одним з найважливіших чинників лобі-впливу, і на самих глядачів. Разом і цим неурядові демократичні інститути: 1) апіорі не є ідеальними; 2) вони не можуть самовдосконалюватися і самополіпшуватися – їх поліпшення залежить від широкого загалу (як це свого часу зауважував К. Поппер), і поліпшення демократичних інститутів – це насамперед проблема не цих інститутів, а проблема суспільства і кожного суб'єкта персонально. У нинішній ситуації питання політичного філософа буквально вивертається навиворіт: чи повинні сміливі й хоробрі люди гинути через те, що «джентльмени до таких вчинків не вдаються»? чи вони повинні докладати необхідних зусиль для протидії агресорові, навіть якщо результатом цього стає поведінка, яка за суттю мало відмінна від демонстрованої агресором.

Чимало дослідників працювали над емпіричною верифікацією різних концепцій цінностей і намагалися структурувати цінності, і в результаті багато з них дійшли висновку, що одною з базових ціннісних категорій є конструкт «індивідуалізм-колективізм» і однойменна вимірювальна шкала, яка відображає, наскільки сильно люди відчувають особисту індивідуальність та незалежність (на одному полюсі) та/чи відданість групі, груповий фаворитизм (на другому полюсі). Було запропоновано структурну теорію цінностей, яка включає шість категорій: традиції, влада, досягнення, стимулювання, безпека та самореалізація, а також проаналізовано, які цінності є найтипівішими для різних груп людей (вікових, соціальних, етнічних тощо). У результаті було аргументовано, що певні цінності можуть бути більш важливими для одних груп, ніж для інших.

Одним з емпіричних підходів до дослідження цінностей і ціннісної сфери суб'єкта є застосування тестів, які начебто дозволяють оцінювати різні показники цієї сфери. Одні тести вимірюють цінність позитивного самопочуття та оптимізму

суб'єкта у важких життєвих ситуаціях, інші – дають можливість визначити, наскільки людина здатна розпізнавати й усвідомлювати наявні в неї цінності та ними оперувати в повсякденній соціальній практиці. Є тести, які дають змогу визначати зміст і когнітивну складність ціннісної системи особистості, ступінь її зрілості і те, як усе це корелює з її соціальною поведінкою. Однак, слід зазначити, що більшість відомих тестів з діагностики цінностей, які переважно є опитувальниками, мають досить вузькі межі придатності і не надто відповідають критеріям валідності, надійності, об'єктивності й репрезентативності. Вони дають дослідникові можливість отримати переважно так звані Q-дані і, відповідно, реконструювати суб'єктивні уявлення респондентів про власні цінності та надати узагальнену і досить формальну інформацію про ці цінності, не враховуючи при цьому індивідуальних статусів респондентів та соціального контексту їх буття (згадаймо парадокс Лап'єра). Тому слід поєднувати тести з іншими методами дослідження: спостереженням, інтерв'ю, аналізом поведінки та життєвого досвіду людини та враховувати при цьому ідеї панівних напрямків психологічної науки – біхевіоризму, фрейдизму, когнітивізму, гуманістичної та трансперсональної психології, які центруються на різних аспектах бачення телеологічних зв'язків, в які буттєвісно включена людина [3; 4; 6; 8; 9; 10; 12].

Початок експериментальних досліджень цінностей було покладено Г. Олпортом в рамках відомої під його іменем теорії особистісних рис, які активно тривали у 30-х роках ХХ століття. Досліджуючи аттитюди, що було ключовою ідеєю емпіричних досліджень в експериментальній соціальній психології у першій третині ХХ століття, Г. Олпорт вивчав цінності як складаву аттитюдів, і в результаті ним було визнано, що цінності – це послідовні особисті припущення, які виходять з аттитюдів людини [9]. Далі було розроблено чимало різних теорій цінностей та визначено універсальні цінностей,

характерних для представників усіх культур, а також запропоновано чимало опитувальників, за якими можна робити емпіричні зрізи і отримувати більш чи менш точні уявлення про цінності.

Одне з найвідоміших досліджень цінностей було проведене М. Рокичем в 70-х роках ХХ століття у контексті вивчення авторитарного типу особистості (Rokeach, 1973). За М. Рокичем, людина має тисячі аттитюдів і щонайбільше кілька десятків цінностей, кожна з яких є стійкою і визначеною вірою. Як стверджує М. Рокич, на відміну від аттитюдів цінності є відносно сталими утвореннями, які визначають вірування людини та трансформують їх у дію та в поведінку. Цінностям притаманна «трансцендентальність» – якість, завдяки якій вони діють практично і послідовно і мало залежать від обставин, а якщо вони й зазнають змін, то ці зміни відбуваються дуже повільно – тижнями, місяцями або й роками. Цінності є загальними і є фундаментальними в організації пізнання, спонукань та поведінки, а також забезпечують реалізацію функції щодо ідентичності й поваги. Аналізуючи цінності, М.Рокич поділяв їх на інструментальні (цінності способів поведінки) та термінальні (цінності домагань, цілей, прагнень). Він описував також моральні цінності, які при трансгресії (порушенні) спричинюють почуття провини (такі, наприклад, як чесність, любов тощо); цінності компетентності (наприклад, розум, логічність, образність); цінності особистісних кінцевих цілей, що стосуються власних цілей (спасіння, душевний спокій); цінності соціальних кінцевих цілей, що стосуються цілей співтовариства особи, країни, людства (братерство, мир в усьому світі тощо). На основі аналізу праць М.Рокича і крос-культурних досліджень цінностей можна поділяти цінності на дві групи: 1) цінності індивідуалізму з низьким рівнем поваги до начальників та колективізм з високим рівнем такої поваги, а також визначив чотири головні виміри, за якими цінності змінюються від однієї культури до іншої:

вимір інтеграції (індивідуалістичний або колективний); вимір людяності (раціональна, або емоційна); 2) цінності моральної дисципліни (гедоністична, або старанна) та вимір конфуціанського динамізму праці, який стосується продуктивного (або непродуктивного) використання часу [10].

Нині ані серед відданих послідовників Г. Олпорта та М. Рокича, ані серед жорстких їх критиків мало тих, хто вважає, що «особистістю народжуються» і вживають словосполучення «особистість немовляти», або розглядає особистість – як формального носія загальнолюдських та індивідуальних (персональних) цінностей. А на порядку денному як стояло, так і стоїть нині питання про закономірності, умови, чинники, механізми тощо, за якими з немовляти постає зріла особистість, суб'єкт славного життя. Серед цих чинників в інформаційних суспільствах не можна не означити вплив засобів масової комунікації, або масмедіа. Як висловився свого часу видатний письменник, філософ, класик О. де Бальзак, соціальна зіпсованість набуває ознак і забарвлення того соціального середовища, де ця зіпсованість виникає і розвивається. І нині в розвиток цієї тези додамо, що важливу і неодмінну роль у формуванні змістів і масштабів «соціальної зіпсованості» відіграють масмедіа та створений ним медіаконтент. Масмедіа і створений ними медіаконтент здійснюють планові інформаційно-психологічні диверсії, а отже вони є інструментом систематичного психологічного впливу на свої цільові аудиторії та тим універсальним маркером, який оцінює ефективність цього впливу. Адже, як висловився свого часу відомий футуролог у сфері масових комунікацій М.Маклюєн, – Усе довкола – медіа! [7; 8].

Суб'єктам суспільного буття і простим його учасникам потрібні орієнтири чи бодай квазіорієнтири, які ті й ті сприймають як орієнтири. І, сприймаючи державну систему з її інститутами як певну єдину модель захисту цінностей суспільства, виникає питання стосовно того, що слід робити, коли виявляється, що

методи, застосовувані цією системою, не те що не захищають її власних цінностей, а й активно їх руйнують. Тобто система де-факто (і в кращому випадку) «не працює», тобто працює нерезультативно (м'який вплив), або працює на збитки суспільству (жорсткий вплив). Проблема в тому, що в поточних умовах ця логіка позбавлена сенсу: якщо державі не вдається забезпечити збереження цінностей і забезпечити безпеку своїх жителів, то в продукованій медійній красі немає жодного сенсу. І реагувати на все це в рамках «нормальності», джентльменської поведінки та стандартних правил практично неможливо. Автор медіадискурсу спеціально використовує «сіру зону» ніби-то норм і правил, щоб реалізувати свою агресію якнайповніше і якнайефективніше. Для того, щоб відповісти на агресію й захистити свої цінності, держава змушена вдаватися до таких самих «сірих методів». На жаль, дуже часто ті методи, які має застосовувати держава для інформаційної безпеки і захисту цінностей суспільства, суперечать уявленням суспільства про державну систему, яка за ідеєю існує не для того, щоб створювати видимість краси бюрократичної конструкції та задовольняти абстрактні уявлення про те, як має виглядати гарна держава, а для захисту державних цінностей і національних інтересів [6; 12].

В інформаційних (медіатизованих) суспільствах створюються об'єктивні і суб'єктивні умови для порушення цілісності, «розмивання» фундаментальних норм і цінностей, які становлять ціннісні основи суспільної моралі та уявлень про світ на всіх рівнях існування цих суспільств як соціальних систем. Продукуючи множинні ціннісно-нормативні світи, масмедіа, з одного боку, закладають ідею тривіальності і необов'язковості цих світів, а отже ставлять під сумнів їх значення і доцільність, а з другого – створюють конкуренцію «усіх з усіма»: конкуренцію між уже сформованими й усталеними ціннісно-нормативним системами та конкуренцію кожної з них з новими,

альтернативними системами, що зрештою послаблює авторитет традиційних систем при тому, що авторитет нових систем є приголомшливим, хоч і сумнівним. На думку О.Т. Баришпольця, Л.А. Найдьонової, О.В. Петрунько, Б.В. Потятиника, П.Д. Фролова, множинність у сфері моралі, створюючи спектр думок і оцінок, знецінює мораль як таку, руйнує межі між моральним і аморальним, належним і неналежним. Мораль є найуразливішою до множинності сферою, де плюралізм морально-ціннісних смислів не означає демократичність, толерантність чи гуманізм, а означає руйнування ієрархії, хаос, вульгаризацію моральних цінностей. Світоглядно-ціннісний хаос, який зароджується в нетрях індивідуальних свідомостей з подачі впливових соціальних акторів (масмедіа), спричинюється як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. А в результаті такого впливу відбувається хаос і створюється глобальна ситуація, за якої: 1) практично відсутня відповідальність масмедіа через надання їм права на майже цілковиту їх уседозволеність; 2) відсутній контроль за ними з боку суспільства і його недержавних лідерів; 3) слабшає і майже втрачає своє значення такий регулятор особистої та соціальної поведінки, як морально-ціннісні норми [7; 8; 11; 12].

Усім віддавна і досі відоме «Що за часи?! І що за безсоромність!?» тлумачиться саме так, як у часи В. Шекспіра. І ця одвічна сентенція означає не стільки визнання того, що суспільна мораль вочевидь занепадає і люди, а особливо молодь, стають дедалі аморальнішими, скільки природне занепокоєння даною проблемою осіб, відповідальних за виховання і соціалізацію прийдешніх поколінь (батьків, педагогів, суспільної еліти, вчених тощо). Отже, ідея про базові моральні цінності (Альфа й Омега) суспільного буття завжди становила і наразі становить його базис, який є дуже сталим і мало змінюється. З одного боку, вони – як моральні маркери, є досить сталими психологічними і соціокультурними утвореннями, а з іншого

– вони є чи не найуразливішим елементом соціальної системи в умовах масованого медійного впливу. Тож не випадково питання щодо впливу мас-медіа на світоглядні й морально-ціннісні настанови дорослих і дитячих медіааудиторій так часто постають предметом наукових і громадських дискусій [7; 8; 12].

За даними численних локальних і масових опитувань учнівської молоді, які здійснювалися на початку нового тисячоліття, дві третини респондентів підліткового віку мали досвід аморальних вчинків з боку інших людей, а майже кожний другий з них були переконані, що в суспільстві «замовляють музику» кримінал і мафія, і це цілком є очевидним світоглядним ефектом медіавпливу. Станом на 2020-2021 рр. чимало старшокласників і студентів характеризували сьогодення як часи злодіїв (35,5%), часи жебраків (33,3%), часи політиканів (25,9%), часи бюрократів (24,4%), часи споживачів та пристосуванців (23,8%) тощо. Отже, в свідомості учнівства сформовано негативні ціннісні уявлення про світ, ініційовані не так їхніми батьками чи вчителями, як масмедіа. З цієї ж причини зростає й кількість випадків скоєння насильницьких дій неповнолітніми, нехтування ними усталених у суспільстві норм і цінностей, заперечення цінності моралі, ідеології, освіти, інтелекту, поваги до праці і людей праці тощо. За даними моніторингових досліджень, майже кожний третій представник вітчизняної учнівської молоді (школярів старших класів, учнів ПТНЗ, студентів) переконаний, що найдієвішими регуляторами стосунків між людьми є сила, влада і гроші, а кожний третій вважає, що цілком можна прожити без дітей, кохання і т. ін. Причому найчастіше мас-медіа ініціюють певні проблеми (духовні, моральні, статеві та ін.), активно їх поширюють, а потім презентують їх як проблеми суспільства. Емпірично досліджено і уявлення молоді про такі цінності, як свобода та ступені свободи. Зростання ступенів свободи, характерне для медіасуспільства і посилене завдяки втручанням медіа, з

одного боку, створює умови для формування зрілої особистості, орієнтованої на універсальні етичні принципи і власне сумління, а з другого – детермінує появу нової особистості, чие життєве завдання полягає не у творенні своєї ідентичності, а в уникненні фіксованих місця, соціальної позиції (ролі), відповідальності, фіксованого часопростору і т.п., тобто особистості маргінальної, такого собі маргінального туриста, гравця, який уникає сталих прихильностей, спеціалізацій, зобов'язань і відповідальності за все це і для якого не існує соціальних норм і приписів. [2; 3; 7; 8; 11; 12].

Одною з ознак деструктивних змін у сфері моралі є санкціонування й узвичаєння множинної моралі, тобто визнання щонайменше двох (некомплементарних, тобто не відповідних одна одній та суперечливих, таких, що в принципі виключають одна одну) моральних систем: першої – «моралі для себе» (або егоїстичної моралі), не завжди належної, але практично придатної й доцільної; другої – «моралі для інших» (належної, схвалюваної соціальним оточенням, але мало придатної для практичного вжитку). Прихована у глибинах особистості «мораль для себе» часто залишається «чорною скринькою», а експлікована назовні «мораль для інших» часто виявляється як «неживі» ментальні конструкти, тобто як «мораль без моралі», яка майже не перетинається з реальним соціальним досвідом її носіїв і не виконує своєї функції з регуляції соціальної поведінки [2].

Подвійність моралі створює об'єктивний конфлікт цінностей і загрозу накопичення дистресового досвіду на всіх рівнях соціальної системи. Неможливість розв'язати цей конфлікт спричинює «відмову від моралі», або відтворення чогось середнього між багатьма наявними. І найскоріше люди як члени суспільства оберуть шлях узалежнення материнського типу, що об'єднує їх за спільними емоціями й почуттями у невеликі соціальні групи, кожна з яких має «свою» мораль. Подвійна мораль в нормує й ставлення до агресії і

насильства: вони начебто не схвалюються, але реально застосовуються (у т.ч. і в практиці виховання дітей) і при цьому подаються як доцільні та обмежені лише віковими і статусними нормами (з досягненням повноліття індивід має моральне право лихословити, бути агресивним, застосовувати фізичне насильство щодо власної сім'ї, в т.ч. дітей, вживати заборонені речовини, купувати зброю тощо) [2; 3; 7; 8; 10; 11; 12].

Множинність і омасовлення моралі є важливою ознакою деструктивних змін у сфері індивідуальної і колективної свідомості. Мораль медіасуспільства як суспільства масової культури проростає на ґрунті створеного медіа мас-культурного дискурсу і ґрунтується на розтиражованих і прийнятих більшістю нормам і цінностях. Феномен розмивання моральних норм і цінностей та відхилення їх від норми до критичної її межі, коли соціальна ситуація вже не є нормою і ще не є патологією, Е.Дюркгейм описав як аномію. Аномія означає брак надійних ментальних, у т.ч. й моральних опорних конструктів та чітких і прийнятних для критичної більшості керівних інструкцій. За Е.Дюркгеймом, суспільна аномія як нормальний перманентний стан індустріального суспільства передається у спадок постіндустріальному, інформаційному суспільству, де існують об'єктивні умови для поглиблення і поширення цього стану аж до соціальної дезорганізації й хаосу. Це виявляється на всіх рівнях соціальної системи як втрата орієнтирів, неадекватне реагування на соціальні зміни, слабка соціальна згуртованість, відчуження, руйнування соціальних зв'язків і т. ін. [13].

За переконанням багатьох дослідників медіа і медіасередовища, створена екранними медіа «культура медіаіндустрії» (власне, «медіаіндустрія масової культури», масовий «техноарт») активно і навіть агресивно визначає стиль мислення і характер буття споживачів медіа, їх мовний сленг («ново мову»), зовнішній вигляд, манери поведінки, поведінку тощо. Позбавлена глибокого змісту, естетичного смаку й художньої

цінності «культура медіа індустрії» помалу руйнує культурний дискурс суспільства, вихолощує з нього такі поняття, як драматизм життя, гармонія, етика, естетика тощо, руйнує традиції, утворює пріоритет вульгарно-матеріального над інтелектуальним та моральним. Екранна культура – як взірць масової культури є справжньою «м'ясорубкою» індивідуального і соціокультурного дискурсу. Не в останню чергу під впливом медіадискурсу виникає і формується новий психологічний феномен, відомий у загальній, диференціальній та клінічній психології як безпорадність (медіабезпорадність), тобто ресурсна дезорієнтованість людини у віртуальному світі – альтернативній реальності, де стикаються продукований масмедіа віртуальний світ та реальний життєвий світ особистості і відбуваються процеси медіатизації свідомості і медіатизації моралі, що є серйозною ознакою суспільної кризи, в результаті якої формується так звана аксіоматична особистість – особистість з нерозвиненими чи викривленими цінностями, яка свідомо чи несвідомо стала на хибний, деструктивний шлях власного аксіогенезу [2; 7; 8; 11].

Медіатизація свідомості (як кризовий стан суспільства неекономічного, неполітичного невоєного характеру) активно резонує з будь-якими іншими суспільними кризами та істотно їх посилює. В умовах суспільних криз економічного, політичного, воєнного характеру масмедіа отримують особливе непохитне право на першість у висвітленні кризи і кризових подій, а їх вплив на свідомість масових аудиторій, у тому числі на морально-ціннісні настанови, істотно зростає. І хоч традиційно дослідники морально-ціннісних феноменів вважають, що ці феномени є досить ригідними, адинамічними і мало чутливими до впливу зовнішніх чинників (навіть таких, як соціальний тиск, драматичні життєві події, війна тощо), однак є чимало емпірично доведених фактів, які свідчать про протилежне. У

зв'язку з цим, наприклад, доцільно пригадати вже згадуваний нами поділ цінностей на реальні («для себе») та декларовані («для інших») або, інший приклад, цінності термінальні та інструментальні. Очевидно, що різні типи цінностей мають різну динаміку і різний діапазон змін. Візьмемо за приклад динаміку ціннісного ставлення до відомих усім подій на Майдані під час помаранчевої революції, стосовно яких проводилося багато різноманітних моніторингових різними дослідницькими агенціями та інститутами як до війни, так і вже під час війни. Наведемо кілька фрагментів:

Чи підтримуєте Ви Євромайдан? (опитування проведене в грудні 2013 р. компанією Research & Branding Group): так – 49%; ні – 45%; не визначились із відповіддю – 6%.

Чи підтримали би ви зараз події Революції Гідності? (опитування проведене в січні 2021 р. компанією «Active Group»): так – 39,6%; ні – 41,2%; не визначились із відповіддю на запитання – 19,2%.

За результатами дослідження, здійсненого компанією «Active Group» за допомогою онлайн-панелі «SunFlower Sociology», станом на 25 лютого 2023 р. відповіді респондентів на запитання «**Чим, на Вашу думку, були події, які отримала назву Революція Гідності?**» розподілилися наступним чином (у порівнянні з попереднім роком):

- 1) боротьбою громадян за власні права (лютий 2022 р. – 44,8%; лютий 2023 р. – 68,5%);
- 2) стихійним протестом населення (лютий 2022 р. – 8,8%; лютий 2023 р. – 18,2%);
- 3) боротьбою еліт за владу (лютий 2022 р. – 20,0%; лютий 2023 р. – 19,0%);
- 4) державним переворотом населення (лютий 2022 р. – 16,1%; лютий 2023 р. – 13,7%);
- 5) інша думка, важко сказати (лютий 2022 р. – 10,3%; лютий 2023 р. – 20,0%).

**Таблиця 1. Результати опитування респондентів на питання:
 «Чим, на Вашу думку, був Євромайдан?»**

та «Чим, на вашу думку, була Революція Гідності, яка відбулась 2014 року?»

Чим, на Вашу думку, був Євромайдан? (станом на питування жовтень 2014 р., Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва»)		Чим, на вашу думку, була Революція Гідності, яка відбулась 2014 року? (січень 2021 р., компанія «Active Group»)			
Державним переворотом, здійсненим за підтримки Заходу	15,5	31,2	Державним переворотом	21,2	35,9
Державним переворотом, що був підготовлений політичною опозицією	15,7		Боротьбою еліт за владу	14,7	
Стихійним протестом населення	17,2		Стихійним протестом населення	20,6	
Усвідомленою боротьбою громадян, що об'єдналися на захист своїх прав	37,9		Боротьбою громадян за свої права	32,3	
ВАЖКО СКАЗАТИ	13,8		ВАЖКО СКАЗАТИ	11,3	

Таким чином, ставлення населення України до події на Майдані залишаються досить сталими, а отже Революція гідності є для нього сакральною національною цінністю, яка не змінилася за часи війни.

Ще один приклад – ставлення молоді до майбутнього як до цінності. Опитування студентів на тему «Уявлення про власне майбутнє», яке було проведене навесні 2022 р., тобто в перші місяці військової операції в Україні (у ньому взяли участь понад 200 студентів КНУ імені Тараса Шевченка та Університету економіки і права КРОК, м. Київ), виявило досить суперечливі факти. Наприклад, з одного боку, 87% опитаних студентів впевнені в тому (відповіді: «однозначно згоден», «скоріше згоден»), що «більшість громадян вірять у світле майбутнє України». Однак, з іншого боку, – 29% опитаних вважають, що їхні уявлення про майбутнє України не збігаються з уявленнями цієї більшості. Така тенденція виявляється і при зіставленні відповідей на ряд інших подібних запитань, у тому числі і щодо нинішньої війни та віри населення країни в швидку перемогу у війні (риторика «Захід нам допоможе», «весь світ з нами» і т. ін. змінюється на риторику з приводу того, що «Захід втомився від України і війни»). Та оскільки віра в перемогу неодмінно має бути присутня в медійному дискурсі і навіть є примусово обов'язковою, то чимало публічних (медійних) осіб усіяло її демонструють Хіба що інколи, час від часу

окремі з них припускаються таз званих «обмовок за Фрейдом» (наприклад, автоматично озвучують гіпотезу «а якщо ми програємо в цій війні...»), однак швидко виправляються, виправдовуються і пояснюють, що вони не це мали на увазі, адже кожний з них усвідомлює, що за такі обмовки вони отримають «батогів» (їх відсторонять від ефіру або покарають в інший, можливо й значно жорстокіший спосіб).

Нинішня кризова ситуація, спричинена війною, є досить показовою і дає чимало матеріалу для роздумів про цінності. Створений не в останню чергу засобами масмедіа та медіатехнологій суспільний дискурс і відповідне вікно Овертона настільки безмежні («лікарі без кордонів», «репортери без кордонів», «громадянське суспільство» тощо), що кожний може «вичіпити» з нього все що завгодно і так чи так пояснювати свою поведінку! Вже і не йдеться про «ігри без правил», бо для будь-яких ігр та ігроків знайдуться «підходящі» правила!

Очевидно, що одна й та сама спільна для всіх ситуація, в тому числі суспільна криза чи війна, неоднаково сприймається і переживається різними людьми, а отже й неоднаково на них позначається. Різні люди – як носії термінальних та інструментальних цінностей, як цінностей реальних («для себе») та декларованих («для соціуму») – неоднаково адаптуються в кризовій ситуації, особливо в ситуації

тривалої кризи. Наведемо спостереження, яке ілюструє питання про цінності в ситуації воєнної кризи та поведінку людей у кризовій ситуації, – спостереження за вимушено переміщеними особами (переселенцями. біженцями. «перебіженцями» тощо) і тим, як це позначається на цінностях їхніх носіїв. Ідеться про випробовування наявних цінностей, їх адаптацію до нових умов буття, погодження власних цінностей з цінностями інших, вироблення нових цінностей у відповідь на проблеми, що у переміщених осіб неодмінно виникають.

Перша проблема: очікування, що «світ і нове оточення їм усіляко «зобов'язані», що позначається на поведінці і поводженні біженців у приймаючих країнах. Незадоволені тим чи іншим біженці зверхньо спілкуються з місцевими жителями, псують майно господарів, які їх прихистили, скаржаться на неоперативність місцевих органів влади у наданні їм допомоги тощо. У тематичних групах, створених самими біженцями, що виїхали за кордон, активно обговорюються ці питання і виказується розчарування через незбіг очікуваного і отриманого і про те, де може бути краще, щоб туди переїхати. Не випадково з'явився новий термін – «перебіженці» (люди, які змінюють країну свого «біженства», бо до них надійшла інформація, що десь є там краще, і нічого не треба робити – головне туди перебраться. Позитивний результат цього – випробовування на міцність наявних цінностей.

Друга проблема – пережитий «культурний (культурно-ціннісний) шок» через нові обставини життя та труднощі, з якими довелося зіштовхнутися (незнання місцевої мови, необхідність освоювати нові правила співбуття з місцевими мешканцями, нові комунікації, нові форми поведінки тощо). Позитивний результат цього – адаптація до нових соціокультурних умов буття, навчання і самонавчання, розвиток і саморозвиток, освоєння нової мови, опанування нових законів а правил соціальної взаємодії, інтеграція в новий соціум, вироблення та

прийняття нових цінностей. Тож у цьому разі криза стає фундаментом для самоперетворення, масштаб яких корелює з оцінкою масштабу самої кризи.

Третя проблема – ціннісне самовизначення, ціннісний вибір, пошук відповіді на запитання, куди, в якому напрямку «тікати» від кризи: «тікати» якнайдалі від неї, «тікати» назустріч їй, чи намагатися розпізнати й усвідомити її, навчитися жити разом з нею і зрештою – повернення додому («бо я патріот своєї країни, бо, як кажуть: де народився – там і знадобився, бо мій дім тут і т. д.). Тут є небезпечний «підводний камінь»: погані люди можуть поставити тобі різні запитання: а чи не колаборант ти часом? а чи ти не «ждун» (нове слово, яке під час війни вигадали «злі» блогери)? На кого чекаєш – зізнавайся! Тож виходить, що найнебезпечніше тим, хто повертається додому. Позитивний результат цього – зміцнення і загартовування цінностей. Негативний результат – формування стокгольмського синдрому, про який зараз, в часи, коли чимало людей почувуються жертвами тривалої агресії, часто згадують, та комплексу (синдрому) вивченої безпорадності (коли багато хто відчувається загнаним у глухий кут і будь-які спроби вибратися звідти – безуспішні).

Стокгольмський синдром – це несвідомий психологічний захисний стан, який характеризується прив'язаністю жертви до насильника, і саме таке розуміння робить цей відомий у психології феномен досить широко вживаним для широкого спектру ситуацій, де є жертва і агресор, які взаємодіють тривалий час. При цьому формується неусвідомлений травмівний зв'язок між жертвою й агресором, що має для жертви захисний характер. Класичний приклад формування цього синдрому описано шведським психіатром-криміналістом Н. Бейрутом, відомим своїми дослідженнями наркотичної залежності, – це приклад захоплення, викрадення людини (людей) і/або застосування при цьому погрози та насильства. Під впливом сильного переживання заручник починає

виправдовувати дії насильника і зрештою ототожнює себе з ним, переймає окремі його ідеї, виправдовує його цілі і вважає, що в того не було іншого виходу, ніж полонити заручника чи заручників тощо. Розвиток цього синдрому відбувається в чотири послідовних стадії; 1) стадія нерозуміння і неприйняття реальних подій (жертва психологічно паралізована, фактично знерухожена, позбавлена будь-яких комунікацій і пояснень, вона шокована, не розуміє, чому і як це все сталося, а при цьому її занурюють в декларативну комунікацію, психологічно і фізично тиснуть на неї і навіть завдають фізичного болю, при цьому вона не отримує їжі, води та випорожнюється під себе); 2) стадія упокорення, прийняття неunikності реальних подій; 3) стадія дресури (тут з'являється рятівник-дресувальник, а відтак її б'ють трохи рідше і виключно тоді, коли вона не слухається дресувальника і не сприймає його як господаря ситуації); 4) стадія ідентифікації з агресором (жертва готова служити дресувальнику в обмін на отримання винагороди і зменшення своїх страждань, а також виправдовує всі його дії і навіть приписує йому позитивні якості і наміри).

Стокгольмський синдром не є психологічним парадоксом чи ознакою розладу нормального (з позиції статистичної психологічної норми) реагування і функціонування людини в ситуаціях, коли вона не здатна вплинути на ту чи ту психотравмівну подію і усвідомлює цю нездатність. Це нормальна реакція здорової людини на ненормальну, насильницьку ситуацію життя, в яке вона занурена попри її власну волю. Одним з виявів цього синдрому є стокгольмський синдром покупця, що виявляється як раціоналізація після небажаної покупки, коли покупець дорогого продукту чи послуги після здійснення покупки шукає раціональні аргументи і переконує себе, що покупка того вартувала.

Комплекс (синдром) вивченої безпорадності (англ. *learned helplessness*) відкрив і описав у 1967 р. М. Селігман. Це

набута або завчена безпорадність, а саме – негативний стан людини або тварини, коли вона не робить жодних спроб для поліпшення цього стану (не намагається уникнути негативних стимулів або отримати позитивні), хоча й мала б таку можливість за умови вияву активності. Зазвичай цей реактивний стан з'являється після кількох невдалих спроб вплинути на негативні обставини середовища (або уникнути їх) і характеризується пасивністю, відмовою від дії, небажанням змінювати несприятливе або й вороже середовище чи уникати його, навіть тоді, коли така можливість з'являється. Вивчена безпорадність у людей супроводжується втратою почуття свободи і контролю, зневірою в собі та в своїх можливостях щось змінити, пригніченістю, депресією тощо. Одним з виявів цього синдрому є вже згадувана нами медіабезпорадність, тобто цілковита ресурсна дезорієнтованість у віртуальному світі, створеному масмедіа. В умовах суспільної кризи, коли більшість фізичних, інтелектуальних, духовних та інших ресурсів людини зосереджена переважно на питаннях виживання, а сама вона почувається безпорадною і не здатною якось впливати на ситуацію, масмедіа набувають особливо великого впливу на неї і її свідомість – людина безпорадна перед масмедіа [7; 8; 11].

Психологічний аналіз життєвих стратегій людей у складних життєвих обставинах передбачає необхідність виділення ряду параметрів, які, по-перше, суттєво впливали б на продуктивність реалізації сенсу життя, а по-друге, закономірним чином залежали б від психологічних особливостей особистості як стратега власного життя. Нагадаємо, що будь-яке емпіричне дослідження базується на розумінні стратегії життя як характерного для особистості способу структурної організації індивідуальної життєдіяльності. При такому підході диференціальні характеристики стратегії життя необхідно ототожнювати, насамперед, з тим, як структуровані, співорганізовані та скоординовані доступні для особистості види діяльності в

її повсякденному житті. Якщо говорити про оптимальність життєвої стратегії, то її слід пов'язувати з тим, наскільки склалася, специфічна для даної особистості структура діяльностей сприяє продуктивному здійсненню сенсу життя, сприяє підтримці високого рівня осмисленості і задоволеності життям, дозволяє уникати смисложиттєвих та інших криз.

Параметри оцінювання структури життєвих ситуацій у складі життєдіяльності людини:

1. Широта-вузькість репертуару діяльностей, опосередковують реалізацію сенсу життя і включених до операціонального складу життєдіяльності. Велика кількість і різноманітність освоєних видів діяльності дозволяє особистості будувати з них різні стратегічні комбінації, збільшує число «ступенів свободи» при прокладці динамічних маршрутів реалізації сенсу життя, підвищує можливості «лавірування» і «маневрування» в потоці життєвих обставин. Тому з розширенням діяльнісного репертуару індивідуальна стратегія життя стає більш гнучкою, багатоваріантною і, як наслідок, більш ефективною.

2. Ієрархічність-гетерархічність репертуару життєвих діяльностей, що роблять можливою реалізацію сенсу життя «тут і тепер». Цей стратегічний параметр характеризує ступінь диференціації видів діяльності з їх операціональному глузду, інструментальної значущості, прагматичної корисності. При вираженій ієрархізації на одні види діяльності припадає високе навантаження з реалізації смисложиттєвих цінностей особистості, а інші діяльності мало пов'язаними з вирішенням цієї задачі. При вираженій гетерархії всі види діяльності, інтегровані в структурі життєдіяльності суб'єкта, є однопорядковими і майже рівноцінними з погляду внеску в практичну реалізацію сенсу життя на даному етапі буття.

3. Усвідомленість-неусвідомленість репертуару та інструментального значення діяльностей, включених в процес реалізації

сенсу життя. В одному з наших досліджень було показано, що операціональні життєвий сенс діяльності може існувати на різних рівнях усвідомлення. У прямому самозвіті він може «вислизати» або «заглушатись» поверхневими оцінними характеристиками, наприклад, соціальної желательністю або тимчасовою затратністю діяльності. Більш глибоке і точне усвідомлення досягається шляхом розгорнутої рефлексії інструментальних відносин між смисложиттєвими цінностями і різними видами діяльності, що склалися в практиці повсякденного життя. Усвідомленість операціонального сенсу сприяє раціональному, прагматичному використанню відповідної діяльності як засоби здійснення сенсу життя та побудови гармонійної й несуперечливої композиції діяльностей, які входять в доступний для особистості репертуар.

4. Структурованість репертуару діяльностей, що відображає ступінь організованості і впорядкування структури, її здатність до виживання і розвитку і є показником ступеня досконалості стратегій життя та їх функціональної спроможності. Структурованість виявляється у з'єднанні різних діяльностей, коли це з'єднання виявляється в успішній взаємодії соціальних суб'єктів і створює синергетичний ефект у спільному пошуку істини і сенсу життя. Іншим проявом структурованості виступає просторово-тимчасове розділення, ізоляція таких видів діяльності, які інтерферують між собою, перешкоджають один одному [5].

Принципово важливим моментом є й те, що кожен з виділених параметрів може мати різну міру виразності, допускає широку мінливість. Завдяки своїй континуальності та варіативності ці параметри цілком придатні для розрізнення загального, особливого і одиничного в індивідуальних стратегіях життя. Це переводить їх у розряд конкретно-психологічних змінних, що підлягають операціоналізації і квантифікації звичними для психології дослідними методами [2; 5].

Висновки.

1. Аналіз фахових джерел, де висвітлюються питання аксіогенезу (як онтогенетичної еволюції ціннісно-смыслові сфери суб'єкта), аксіопсихології (як теорії етногенезу) та даних численних емпіричних досліджень дають підстави стверджувати, що цінності мають очевидну суб'єктнісну природу. Вони є ознакою особистості, яка стала на шлях розвитку власної суб'єктності. Суб'єктність є важливою ознакою морально-ціннісної зрілості особистості як автора власного життя. Не існує суб'єктності поза її зв'язком з системою цінностей так само, як того й іншого не існує поза межами соціальної взаємодії та соціального діалогу.

2. Соціальний діалог – як умова формування цінностей – розуміється як обмін когніціями, емоціями та інтеракціями щодо ідеального, «правильного» облаштування суспільства на засадах аксіопсихологічних принципів та аксіологічних практик. Соціальний діалог – це чи не єдиний інструмент, який, з одного боку, ініціює, формує і формулює цінності, а з другого боку – це інструмент соціального контролю, здатний гарантувати надійність тих чи тих особистісних, соціальних і суспільних змін на ціннісних засадах.

3. У сучасних інформаційних суспільствах (медіасуспільствах) одним найголовнішим актором суспільного буття є масмедіа, які формують порядок денний, задають тематику для обговорення, в тому числі і морально-ціннісні орієнтири, та формулюють напрямки для їх обговорення, а отже вони істотно впливають на свідомість своїх аудиторій і суспільства в цілому. Масмедіа здатні впливати на перебіг суспільних криз («ослаблювати» чи «посилювати» за допомогою менеджменту новин та інших медіатехнологій). У результаті під їх впливом відбуваються процеси медіатизації свідомості, моралі і цінностей, які зачіпають ціннісні структури свідомості практично всіх соціальних суб'єктів і суспільства в цілому.

4. Зміни цінностей в умовах соціальних криз є неunikними, а в медіасуспільствах це підтверджується особливо виразно. Чим тривалішою є суспільна криза, тим очевиднішим є трансформація, в тому числі й різноманітні деформації ціннісних систем індивідуальних і колективних соціальних суб'єктів, а отже підтверджується відома в аксіопсихології теза щодо аксіологічного повороту в системах цінностей суб'єктів кризи. Логіка і динаміка змін наразі не є вичерпно дослідженою, однак можна впевнено говорити про найризикованіший їх наслідок – формування аномійної, аксіопатичної особистості, що стала на хибний, деструктивний шлях власного аксіогенезу, і насамперед через брак конструктивного соціального діалогу.

Перспективою подальших досліджень є вивчення специфіки ціннісних систем різних груп населення України в різних ситуаціях соціального буття, у тому числі і в умовах тривалої суспільної кризи.

Література:

1. Кримський С.Б. Практично-духовне освоєння світу. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. 742 с.
2. Карпенко З.С. Аксіологічна психологія особистості. Монографія. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2018. 720 с.
3. Радчук Г.К. Аксіопсихологія вищої школи. Монографія. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. 380 с.
4. Петрунько, О.В. & Плющ, О.М. (2021). Перспективи застосування екологічного підходу в сучасних психологічних дослідженнях. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 4 (64), 205-216.
5. Музика О.Л. Аксіогенез особистості і розвиток обдарованості: теоретична модель і підходи до дослідження // *Актуальні проблеми психології*. Психологія обдарованості, 14 (6). С. 60-76.
6. Плющ О.М. Соціально-психологічні механізми інформаційного впливу в постіндустріальному суспільстві : дис. ... доктора психолог. наук : 19.00.05. Київ : Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2018. 400 с.
7. Медіа-культура особистості: соціально-психологічний підхід: навчальний посібник / за ред. Л.А. Найдьонової, О.Т. Баришпольця. К.: Міленіум, 2010.
8. Петрунько О.В. Діти і медіа: соціалізація дитини в агресивному медіасередовищі. Ніжин, 2011. 480 с.
9. Allport G.W. Mental health: a generic attitude. 1964. № 4. P. 7-21.

10. Rokeach M. Beliefs, Attitudes and Values. San Francisko, 1972. 214 p.
11. Потятиник Б., Лозинський М. Патогенний текст. Львів: Місіонер, 1996. 296 с
12. Інформаційний вплив: теорія і практика прогнозування / за ред. П.Д. Фролова; Національна акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. К.: Міленіум, 2011. 304 с.
13. Durkheim É. La educación moral. Print Book, Spanish, 2002. 296 p.

References:

1. Krymskyi S.B. Praktychno-dukhovne osvoinnia svitu // Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk. Kyiv : Instytut filosofii imeni Hryhoriia Skovorody NAN Ukrainy : Abris, 2002. 742 s.
2. Karpenko Z.S. Aksiolohichna psykholohiia osobystosti. Monohrafiia. Ivano-Frankivsk: DVNZ «Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka», 2018. 720 s.
3. Radchuk H.K. Aksiopsykholohiia vyshchoi shkoly. Monohrafiia. Ternopil: TNPU im. V. Hnatiuka, 2014. 380 s.
4. Petrunko, O.V. & Pliushch, O.M. Perspektyvy zastosuvannia ekolohichnoho pidkhodu v suchasnykh psykholohichnykh doslidzhenniakh. Vcheni zapysky Universytetu «KROK». 2021. № 4 (64). S. 205-216.
5. Muzyka O.L. Aksiogenez osobystosti i rozvytok obdarovanosti: teoretychna model i pidkhody do doslidzhennia. Aktualni problemy psykholohii. Psykholohiia obdarovanosti. 2018. T. VI. Vyp. 14. S. 60-76.
6. Pliushch O.M. Sotsialno-psykholohichni mekhanizmy informatsiinoho vplyvu v postindustrialnomu suspilstvi : dys. ... doktora psykholoh. nauk : 19.00.05. Kyiv : Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy, 2018. 400 s.
7. Media-kultura osobystosti: sotsialno-psykholohichni pidkhid: navchalnyi posibnyk /za red. L.A. Naidonovoi, O.T. Baryshpoltsia. K.: Milenium, 2010.
8. Petrunko O.V. Dity i media: sotsializatsiia dytyny v ahresyvnomu mediasedovnyshchi. Nizhyn, 2011. 480 s.
9. Allport G.W. Mental health: a generic attitude. 1964. № 4. P. 7-21.
10. Rokeach M. Beliefs, Attitudes and Values. San Francisko, 1972. 214 p.
11. Potiatynyk B., Lozynskyi M. Patohennyi tekst. Lviv: Misioner, 1996. 296 s.
12. Informatsiinyi vplyv: teoriia i praktyka prohnozuvannia / za red. P.D. Frolova; Natsionalna akad. ped. nauk Ukrainy, In-t sots. ta polit. psykholohii. K.: Milenium, 2011. 304 s.
13. Durkheim É. La educación moral. Print Book, Spanish, 2002. 296 p.

УДК 16.001.8/7

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-69-188-196

МЕТОДОЛОГІЯ ПІЗНАННЯ У ПОСТІНФОРМАЦІЙНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Олександр Плющ¹

¹Д.психол.н., старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, м. Київ, Україна, e-mail: plyushch110@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8398-5148>

COGNITIVE METHODOLOGY IN POST-INFORMATION SOCIETIES

Oleksandr Pliushch¹

¹Doctor of sciences (Psychology), Senior Researcher, leading researcher, Institute for Social and Political Psychology, Kyiv, Ukraine, e-mail: plyushch110@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8398-5148>

Анотація. У статті представлено методологічний підхід, який дає можливість конструювати інтегративну теорію пізнання у постінформаційних суспільствах. В основі цього підходу лежить бачення тривимірності людського буття: буття – суб'єкт – пізнання, коли суб'єкт пізнання і наявного у нього знання занурений у буття. У зв'язку з цим процес пізнання розглянуто в трьох вимірах: як вилучення суб'єктом із зовнішнього середовища вітально-релевантної для нього інформації; як інтерактивна взаємодія суб'єкта із середовищем, інформаційний обмін, спільне з іншими пізнання світу; як прогнозований і реальний результат цього пізнання. Це дає змогу уявляти потенційні можливості, критично їх оцінювати і на цій основі прогнозувати майбутнє, у тому числі в ситуаціях невизначеності і доленосного вибору. У статті наголошено, що в процесі пізнання, а надто у нових чи драматичних реаліях буття, суб'єкт пізнання завжди шукає нове знання, прагне вирішувати онтологічні проблеми, шукає істину. Показано, що еволюція системи знань, етапи та цілісний процес пізнання організовані за відомою схемою теза – антитеза – синтез, лише синтез, що проходить перевірку на життєздатність та передбачає рефлексію якості цього синтезу. Ця схема відтворюється з організацією процесу пізнання як індивідуальних, і колективних суб'єктів. Окремі системи знань, що починаються як монологічні концептуальні побудови, розгортаються в колективні конструкції, які надалі добудовуються, самоконструюються, вдосконалюються. Рефлексія, розглянута як «пізнання пізнання», передбачає самоорганізацію суб'єкта пізнання як суб'єкта життєдіяльності, що визначає мету пізнання в самому процесі пізнання як екзистенційної практики. Система знань постає як фрактальна конструкція, організація якої змінюється внаслідок саморозвитку суб'єкта пізнання. Фрактальна організація процесу пізнання призводить до того, що попередні етапи пізнання не знищуються наступними, а зберігаються у згорнутому вигляді, щоб повторитися на якісно новому рівні.

Ключові слова: «пізнання пізнання», суб'єкт, система знань, конструювання, соціальні практики, рефлексія, цілепокладання.

Формули: 0, **рис.:** 0, **табл.:**, **бібл.:** 7

Abstract. The article presents a methodological approach that makes it possible to construct an integrative theory of cognition in post-information societies. This approach is based on the vision of the three-dimensionality of human existence: being – subject – knowledge, when the cognizing subject, possessing knowledge and knowledge he has is immersed in being. In this regard, the process of cognition is considered in three dimensions: as the subject extraction of vital and relevant information from the external environment; as an interactive interaction of the subject with the environment, information exchange, shared knowledge of the world with others; as a predicted and real result of this knowledge. This makes it possible to imagine potential opportunities, critically evaluate them and predict the future, including in situations of uncertainty and fateful choices. The article emphasizes that in the process of cognition, and especially in new or dramatic realities of being, the subject of cognition is always looking for new knowledge, seeks to solve ontological problems, and seeks the truth. It is shown that the evolution of the knowledge system, the stages and the holistic process of cognition are organized according to the well-known scheme thesis – antithesis – synthesis, only synthesis, which is tested for viability and involves reflection of the quality of this synthesis. This scheme is reproduced when organizing the process of cognition of both individual and collective subjects. Certain systems of knowledge that begin as monological conceptual constructions develop into collective constructions that are further self-constructed, completed, and improved. Philosophical reflection, considered as the «cognition of cognition», presupposes the self-organization of the subject of cognition as a subject of life activity, which determines the goals of cognition in the very process of cognition as an existential practice. The knowledge system appears as a fractal construction, the organization

of which changes due to the self-development of the subject of knowledge. The fractal organization of the process of cognition leads to the fact that the previous stages of cognition are not destroyed by the subsequent ones, but are stored in a collapsed form, so that later they can be repeated at a qualitatively new level.

Keywords: «cognition of cognition», subject, knowledge system, construction, social practices, reflection, goal setting.

Formulas: 0, **fig.:** 0, **tabl.:** 0, **bibl.:** 7

Постановка проблеми. В інформаційному суспільстві знання постають як соціальний феномен, що дає можливість розглядати науку як складно організовану колективну практику, за якої спільна наукова діяльність учених передбачає інтеграцію їхніх зусиль у рамках єдиного соціального проекту. Відбувається об'єднання дуже різних у професійному плані людей, які мають свої інтереси, теми, підходи і, зберігаючи власну індивідуальність, складають спільноту однодумців. І в цьому разі можна говорити про конструктивний та екологічний характер спільного теоретичного знання, яке ставить перед суспільними науками завдання з розробки цілісного знання, його рефлексії та розширення сфер його практичного застосування. Подібне розуміння дає можливість відтворити філософську цілісність бачення людського буття, коли пізнання розглядається як особлива реальність, водночас включена до життєдіяльності людини як приватна практика, доступна науковій рефлексії [1; 2; 3; 4; 6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Набувши можливості колективно мислити, людство і кожна окрема людина розділили видимий реальний світ і світ невидимий ментальний. У свідомості індивідуального суб'єкта ці два світи становили неподільний Космос, який упорядковувався в ході життєдіяльності, і набував статусу істини. З появою колективного суб'єкта в окремій людини виникає необхідність реконструкції ментального та реального світів інших людей, щоб узгодити їх зі своїми поглядами у рамках спільної життєдіяльності цих суб'єктів. Індивідуальний суб'єкт вводить проміжний конструкт: видимий реальний світ – теоретичний світ, що конструюється разом з іншими суб'єктами – уявний ментальний

світ окремого суб'єкта. Як наслідок цілісний ментальний світ колективного суб'єкта розгортається у системну цілісність дискретних ментальних світів індивідуальних суб'єктів [1; 2; 4; 7].

Враховуючи соціальний характер науки, виділятимемо три типи науково-пізнавального дискурсу. Оскільки ще до реалізації ідеї індивідуальних суб'єктів мають бути сприйняті в певному середовищі, позначимо дискурс індивідуальних учених як потенційно науковий. Наступний тип дискурсу приймемо як власне науковий, як дискурс колективних суб'єктів науки різних історичних форм організації – від наукових лабораторій до науки в цілому. Екзистенційна обумовленість знання призводить до того, що наукова діяльність, здійснюючись у певному соціокультурному контексті, служить каталізатором змін соціальної реальності. Тому ще один необхідний тип дискурсу, це – дискурс філософсько-науковий, який розуміється як рефлексія, що здійснює вихід за межі науки, переосмислює її проблеми та дозволяє вловлювати їх філософський зміст і значення в умовах, що змінюються [6; 7].

Формулювання цілей статті.

Метою статті є розкриття особливостей конструювання нової інтегративної методології пізнання, характерної для постінформаційних (мережєвих) суспільств.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мета будь-якого пізнавального процесу і пізнання в цілому – отримання знання, необхідного для вирішення життєвих завдань людини, коли під час практики перевіряється відповідність знання та реальності. Здобуття знання колективним суб'єктом розпадається на етапи. Спільне знання складається із знань окремих суб'єктів. Тому в рамках підходу, акцентованого на

гносеологічних аспектах пізнання, вирішальна роль приділяється діям індивідуальних суб'єктів, які пред'являють власні теоретичні конструкції. Водночас створення спільного знання передбачає комунікації суб'єктів, які мають приватні знання, та/або автора, який складає сукупний текст з окремих фрагментів знання. Складно організована діяльність пізнання колективного суб'єкта включає його внутрішні комунікації, і зміст пізнання більшою мірою обумовлено ними, оскільки саме колективний суб'єкт, що самоконструюється (іноді він жорстко заданий існуючою рольовою структурою) створює спільний текст знання. Пізнання з необхідністю включає і етап рефлексії якості отриманого знання, коли оцінюється можливість його застосування на вирішення завдань життєдіяльності колективного суб'єкта (іншими словами, «істинність» оновленого знання). Після цього діяльність пізнання запускається заново – або для пошуку кращого рішення з урахуванням умов, що змінилися, або відбувається переключення на нові завдання. Пізнання колективного суб'єкта науки як циклічного процесу включає: оновлення знань індивідуальних суб'єктів; організацію комунікації цих суб'єктів, що передбачає інтеграцію приватних видів знання у цілісний текст; оцінку (рефлексію) колективним суб'єктом якості знання під час подальшої життєдіяльності суспільства [3].

Пізнання індивідуальних суб'єктів, що є елементом пізнання колективного суб'єкта, розглянемо як автономний внутрішній процес. У цьому випадку відбувається процес переосмислення наявного знання, коли індивідуальний суб'єкт не звертається до інших ресурсів, крім наявного в нього знання. Поява фрагмента нового знання передбачає, що суб'єкт може глянути наявні знання із боку, цим він конструює імпліцитне простір позицій, що дає можливість аналізувати наявні в нього знання з різних точок зору. Здобуття нового знання передбачає процес його інкорпорації в цілісну і все більш повну систему знань суб'єкта. Передбачається, що, крім позицій суб'єктів

знання в імпліцитному просторі, має бути метапозиція цілісного автора, який здатний інтегрувати всі наявні знання у цілісне розуміння, перевіряючи якість інтегрованого знання. Паралельно з еволюцією знання відбувається нарощування складності ментальної організації суб'єкта, коли конструювання тексту його ідентичності передбачає як наявність імпліцитного простору авторів приватних текстів життєдіяльності суб'єкта, і автора цілісного тексту життєдіяльності. Отже, пізнання постає інструментом самоорганізації суб'єкта і надає йому можливість для розвитку і саморозвитку [2; 3; 4; 5].

Процес пізнання індивідуальних суб'єктів відтворює організацію цілісного процесу колективних суб'єктів пізнання, хоч цей процес відбувається у згорнутому вигляді у ментальному просторі окремих суб'єктів. Виділяємо такі етапи: відображення існуючої системи знань; конструювання оновленої системи знань з урахуванням сконструйованого інструменту пізнання; оцінювання досягнення цілей пізнання внаслідок самоорганізації суб'єкта пізнання. Підтверджена оновлена система знань виступає як відображення реальності, запускаючи тим самим нову спіраль процесу пізнання.

Слід також відзначити таку логіку еволюції системи знань, яка відтворює універсальну модель розвитку психологічного знання: синкрет – диференціація – синтез (інтеграція з урахуванням підвищеної складності). Неважко помітити, що запропонована психологами модель базується на відомій тріаді: теза – антитеза – синтез, тільки синтез, що проходить перевірку на життєздатність і передбачає рефлексію якості цього синтезу. Ця схема відтворюється з організацією процесу пізнання як індивідуальних, так і колективних суб'єктів. І в цілому можна говорити про різні ролі суб'єктів пізнання під час здійснення цього процесу. При отриманні фрагментів нового знання суб'єкт спирається на існуючий інструмент пізнання, використання якого призводить

до реконструкції звичної цілісної картини світу. Відбувається «віддзеркалення» реальності як відтворення знаної суб'єкту картини світу, тобто суб'єкт пізнання виконує роль «дзеркала». Додавання фрагментів нового знання та їх інтеграція до існуючої системи знань передбачає, що до позиції автора знання додається позиція автора нової інформації, утворюючи тим самим спільно сконструйований і передбачуваний соціальний простір різноманітних позицій усіх потенційно можливих авторів знання. Пізнання постає як «конструювання» соціального простору авторів, які «конструюють» спільний текст знань – можна говорити про роль «конструктора». Якщо колективні суб'єкти утворюють реальний соціальний простір, то індивідуальний суб'єкт конструює простір можливих позицій у модельованому ним соціальному просторі.

Рефлексію якості оновленої системи знань та можливості її використання для вирішення нагальних завдань виконують не лише її учасники, а й її замовник, що поставив цілі пізнання [1; 4; 5]. За цих умов суб'єкт пізнання осмислює процес пізнання як частину соціальних практик, що становлять його життєдіяльність, і це дозволяє йому одночасно здійснювати рефлексію всіх видів діяльності та всіх доступних йому соціальних практик, у межах яких здійснюється пізнання. Враховуючи, що індивідуальний суб'єкт пізнання включений в життєдіяльність соціуму, у своїй власній діяльності він може виступати як представник колективного суб'єкта, замовником діяльності якого можуть бути і колективні суб'єкти науки, і суспільство і навіть людство в цілому. Тож можна говорити про трансперсональну природу пізнання, коли завдання та цілі суб'єкта пізнання обумовлені розумінням ним власної ролі в життєдіяльності колективного суб'єкта, з яким він себе ідентифікує [3; 4].

Таким чином пізнання стає способом самоорганізації життєдіяльності суб'єкта пізнання, який має можливість вибирати ролі у процесі пізнання, від «дзеркала» та «конструктора» нового знання до його «замовника». Причому ці ролі («дзеркала»

світу, «конструктора» нового знання, його «замовника») як ступеня складності самоорганізації суб'єкта пізнання, одночасно розгортаючись у різних вимірах, можуть доповнювати одне одного. Подібну логіку можна простежити при аналізі тексту, матеріальну основу якого становлять знаки (літери), які набувають сенсу лише у складі сконструйованого зі слів тексту, що виражає цілі його автора. Зазвичай йому доводиться самостійно реконструювати свої вихідні артикульовані настанови: як от сенс читання Біблії полягає не так у розумінні її змісту, як у розумінні необхідності змінювати повсякденні практики буття згідно з прагненням до духовного зростання.

Розкриємо базові основи бачення людського буття, як ми це уявляємо. Спочатку передбачається тривимірний цілісний: буття – суб'єкт – знання, коли суб'єкт, що пізнає, має знання, занурений у буття. Інший приклад такого тривимірного світобачення: матерія – людство – розум [7]. Виходячи з такого розуміння, пізнання розгортається у трьох вимірах. В одному з цих вимірів пізнання сприймається як автономний феномен, як процес відновлення однієї з конструктивних цілісності (знання). Ментальні процеси аналізуються як операційно замкнуті внутрішні процеси суб'єкта. В другому вимірі розуміння пізнання розширюється, воно додатково стає частиною взаємодії суб'єкта зі світом, у ході якого результати пізнання проходять апробацію, коли суб'єкт застосовує отримані знання на практиці. Суб'єкт є відкритою системою, а пізнання є частиною взаємодії суб'єкта зі світом, і знання набувають суб'єктивного характеру, використовуючись у контексті соціальних практик. Пізнання стає інструментом досягнення цілей цих практик, під час яких відбувається саморозвиток суб'єкта, що пізнає. У третьому вимірі розуміння пізнання кардинально змінюється. З автономної та/або допоміжної діяльності воно стає базовим компонентом буття, коли пізнання проявляє себе як самоорганізація цілепокладання, яке зумовлює осмислення сенсу життєдіяльності, напрями особистісного розвитку суб'єкта пізнання

та конкретні завдання пізнання. У цьому випадку пізнання являє процес передбачення (розгортання антиципації), коли постановка цілей пізнання здійснюється в рамках передбачуваних цілей життєдіяльності, обумовлених горизонтом планування (яке знання необхідне, для чого, в ім'я чого). Пізнання є не тільки еволюцією знань та інструментом досягнення цілей людини, але й трансцендентальним способом розуміння Божественного промыслу призначення як конкретної людини, так і людства в цілому, яке є принципово незбагненим і суперечливим.

Пізнання – це одночасно і замкнута ментальна діяльність; і частина взаємодії відкритого та контактуючого зі світом суб'єкта; і фрактальний процес пізнання пізнання, коли одиниці пізнання конструюються і реконструюються у процесі життєдіяльності. Суб'єкт пізнання постійно балансує між позиціями інших суб'єктів пізнання, інших суб'єктів діяльності та життєдіяльності, і це дозволяє йому оцінити значущість приватного процесу пізнання для буття загалом. Виходить подвійна спіраль: пізнання обумовлено діяльністю суб'єкта, що виконується у межах завдань його життєдіяльності, останні, своєю чергою, обумовлені пізнанням свого особистісного призначення. Формулюючи мету пізнання, його суб'єкти імпліцитно припускають і сферу застосування здобутих знань, і те, навіщо вони використовуватимуться, і кінцеві результати.

Важливим результатом такого світобачення є теоретичне усвідомлення того, що процес пізнання може розглядатися як вилучення суб'єктом із середовища вітально-релевантної інформації; як інтерактивна взаємодія середовища та суб'єкта, який конструює екологічну та/або соціокультурну «нішу», пропорційну когнітивним патернам його вітальної активності та/або соціальної дії; як рефлексивне пізнання пізнання, що дозволяє «програвати» в уяві ще нездійснені можливості та на цій основі прогнозувати майбутнє в ситуації невизначеності та вибору. У процесі

пізнання суб'єкт шукає нове знання, вирішує онтологічні проблеми, займається пошуком істини. Можна сміливо сказати, що у пізнанні відкриваються і містяться, і метафізика знання, і онтологія суб'єкта, і трансцендентальність буття. У цьому випадку йдеться про те, що апріорну організацію імпліцитного знання супроводжують деякі онтологічні проекції, що відбувається в часі історії життя суб'єкта [1; 2; 3; 4; 5].

У тривимірному просторі буття суб'єкта життєві виклики, що передбачають необхідність пізнання, постають у вигляді інтелектуальних, соціальних та сенсо- і смисложиттєвих завдань. Для кожного виду завдань перевірка якості їх вирішення передбачає перебування у метапозиції, де оцінюють, відповідно, якість пізнавальної діяльності, його відповідність поставленої задачі, знаходження нових горизонтів буття. Якщо перший тип завдань може мати єдине, «правильне» рішення, то соціальні завдання є багатоаспектними і часто виникають побічні наслідки прийнятих рішень, а життєві завдання можуть принципово не мати «правильного» рішення.

Розглянемо наукову діяльність як процес, що розгортається і облаштований відповідно до універсальної схеми пізнання. При цьому як суб'єкт наукової діяльності можуть бути розглянуті: індивідуальні суб'єкти, колективні суб'єкти, суспільство загалом (як замовник наукової діяльності). Узагальнена схема цього процесу має такий вигляд: отримання фрагментів нового знання індивідуальними суб'єктами; наукові комунікації, що передбачають апробацію та інтеграцію приватних видів знань цих суб'єктів у систему знань колективного суб'єкта (науки); зворотний зв'язок з боку суспільства щодо можливості застосування запропонованих знань, їх ефективності та необхідності їх подальшого оновлення. Оновлене знання, що підтвердило свою застосовність, отримує нормативний статус, запускаючи тим самим нову спіраль процесу пізнання.

Наукове пізнання починається як замкнутий внутрішній процес автономних

індивідуальних суб'єктів, які оперують задалегідь конструктами наявного знання. Нове знання передбачає альтернативне розуміння наявного знання, поява нових смислів на основі процесів смислоутворення, що включають: а) актуалізацію мережі одиниць аналізу (відображення фрагментів існуючого знання), б) виявлення семантичних зв'язків (локальної зв'язності) шляхом конструювання контекстів, в) реконструкцію семантичного простору, що дозволяє здійснити цілісне розуміння смислів. Створення нового знання передбачає «прозоріння», що починається з інакодумства, яке прибічників традиційного знання може мати форму ересі. Перевірку якості нового знання та всієї системи інтегративного знання суб'єкт здійснює на основі внутрішніх критеріїв якості наявного інструмента мислення. Цей інструмент базується на засвоєнні дискурсивних практик, що пропонуються в рамках життєдіяльності цього суб'єкта – взаємодій зі світом, іншими суб'єктами, аутокомунікації в різних рольових позиціях. Пізнання індивідуального суб'єкта розглядаємо як згорнутий процес внутрішньої комунікації, організація якої відбиває організацію буття суб'єкта. Процес пізнання циклічно відтворюється до того часу, поки оновлена система знань суб'єкта нічого очікувати відповідати заданим їм критеріям якості.

Наступний етап наукового пізнання передбачає соціальні комунікації вчених, котрі у складі колективних суб'єктів науки створюють спільний науковий продукт. Вже індустріальному суспільству наука стає залежною від технологічного озброєння, кадрової оснащеності, організаційної складності колективних суб'єктів, у своїй відбувається формування глобального суб'єкта дослідницької діяльності – наукового співтовариства. Наукове знання окремих учених піддається верифікації з боку колег і відбувається його інтеграція в цілісну систему знань, яка, перед тим, як бути представленою науковому співтовариству, може проходити апробацію на рівні практичної реалізації запропонованих моделей. Оскільки

науковий інститут може мати багаторівневу організацію, цей процес відтворюється кожному рівні. Підтвердженням якості здобутого колективного знання є досвід соціальної і професійної взаємодії, взаємодії зі Світом у цілому, коли результати пізнання підтверджуються і в міжособистісній взаємодії, і в практичній діяльності, і в комунікаціях з науковою спільнотою як із колегами, так і з представниками альтернативних наукових дисциплін і шкіл. Індивідуальний суб'єкт, включений у діяльність наукових колективів, в разі ідентифікації себе з ними, відтворює складність їхнього пізнання як колективного суб'єкта на даному етапі процесу пізнання.

Наука сьогодні – це гігантська соціальна підсистема, що вирішує проблеми суспільства (або тих соціальних груп, які виступають від його особи), який виступає у ролі замовника наукового знання та організації наукової діяльності. У умовах пізнання передбачає філософсько-наукову комунікацію поза власне пізнання, як рефлексію значення науки для саморозвитку суспільства на умовах, що змінюються. Коли наукові колективи виступають у ролі виконавців соціального замовлення, їхня наукова діяльність виконує функцію зворотного зв'язку для замовника, що дозволяє йому вносити корективи у вирішення соціальних проблем. Разом про те наукові колективи (їх керівництво), отримуючи соціальне замовлення, виступають організаторами наукової діяльності окремих учених, виконуючи функцію цілепокладання для суб'єктів цієї діяльності. Цілепокладання передбачає передбачення (антиципацію) замовником майбутніх результатів діяльності.

Враховуючи, що наука є підсистемою суспільства, і цілі наукової діяльності підпорядковані цілям саморозвитку суспільства, пізнання передбачає антиципацію як результатів наукової діяльності, а й застосування в інтересах суспільства. У процесі пізнання сферою компетенції науки виявляється відповідальність перед суспільством за

можливість застосування цього знання у чийсь інтересах. Наука стає етично відповідальною, і епістемологія найчастіше має значно більший соціально-практичний зміст, ніж прикладні соціально орієнтовані дослідження. Отже, заняття теорією пізнання виявляються не «відходом від життєвих проблем», а, навпаки, дослідженням найгостріших екзистенційних і трансцендентальних питань, оскільки вони пов'язані з розумінням долі людини і людства загалом.

У процесі соціального пізнання індивідуальні суб'єкти можуть задавати масштаб його філософської рефлексії та набору функцій, залежно від осмислення власної ролі, яка може сягати простого виконавця наукової теми та/або організатора спільної діяльності, до вченого, що допомагає вирішувати проблеми всього людства. При цьому критеріями якості наукової діяльності виступатимуть: точність антиципації (прогнозування), затребуваність у соціумі науки та наукових кадрів як наслідок визнання їхньої успішної діяльності, покращення життєдіяльності суспільства в порівнянні з іншими країнами та іншими історичними періодами.

Пропонована модель цілісного процесу наукового пізнання виглядає так. У першому етапі відбувається настроювання ментального інструменту суб'єкта пізнання, що передбачає актуалізацію наявного знання. Для індивідуального суб'єкта як інструмент пізнання виступає спосіб його мислення, для колективного суб'єкта – організація його, для суспільства – система науки. На наступному етапі суб'єкт пізнання запускає процес внутрішньої комунікації, під час якого конструється оновлена система знань. Це призводить до саморозвитку суб'єкта пізнання, коли ускладнюється його внутрішня організація. Як суб'єкт пізнання може виступати окремий вчений, науковий колектив, суспільство загалом. На заключному етапі відбувається рефлексія якості системи знань та можливості використання знання для вирішення завдань життєдіяльності. Глибина рефлексії обумовлена роллю суб'єкта пізнання як виконавця,

організатора процесу, замовника знання. Результати рефлексії можуть призвести до переосмислення цілей пізнання та завдань життєдіяльності, після чого процес пізнання запускається заново.

Цілісний процес і кожен етап пізнання організовані подібним чином (теза – антитеза – синтез), на що вже вказувалося вище. Системи знань, що починаються як монологічні концептуальні побудови, розгортаються у колективні конструкції. Філософська рефлексія, що розглядається як пізнання пізнання, передбачає самоорганізацію суб'єкта, що визначає мету пізнання в самому процесі пізнання. Система знань постає як фрактальної конструкції, організація якої змінюється внаслідок саморозвитку (колективного) суб'єкта пізнання. Фрактальна організація процесу пізнання призводить до того, що попередні етапи пізнання не знищуються наступними, а зберігаються у згорнутому вигляді, щоб повторитися на якісно новому рівні.

В основі пропонованого підходу лежить початкове розуміння пізнання як спільної соціальної практики. Пізнання індивідуального суб'єкта у згорнутому вигляді подібно до організації пізнання колективного суб'єкта. У індивідуального суб'єкта періоді соціалізації формуються операції пізнання: актуалізація наявного знання, оперування їм у різноманітних контекстах, організація зворотний зв'язок як перевірки отриманого результату. Індивідуальний суб'єкт, будучи включеним у діяльність групи та ідентифікуючи себе як її учасника, здатний відтворювати складність організації пізнання групового суб'єкта на кожному етапі організації процесу пізнання. Поступово відбувається конструювання ментального інструменту пізнання та закладається загальна згорнута схема процесу пізнання, що виявляється як відображення наявного знання; конструктивізм суб'єкта та оновленого знання; антиципація майбутніх результатів знання, можливостей їх використання суб'єктом та їх необхідності для життєдіяльності [1; 3; 5].

Наукова діяльність суб'єкта пізнання розгортається у його діяльність як

автономного вченого, учасника у складі колективу та представника суспільства. Організація представлених видів діяльності відповідає універсальній схемі пізнання, але прояв змісту його етапів кожного виду має власну специфіку. При цьому слід враховувати, що організація наукового колективу може бути різного ступеня складності, від лабораторії до міждержавного наукового проекту, а розуміння суспільства може сягати окремої країни до всього людства. Рефлексія видів цієї діяльності обумовлена тим, з якою роллю ідентифікує себе суб'єкт пізнання: виконавця, організатора процесу, замовника нового знання. У зв'язку з цим діапазон пізнання тягнеться від вирішення приватних завдань (згадаймо сакраментальну фразу, «наука – це цікавість вченого за рахунок держави») до вирішення проблем всього людства, приводячи, зрештою, до оновлення проекту самоорганізації колективного суб'єкта, що пізнає. І тут наука виступає інструментом саморозвитку суспільства [2; 4; 6].

Розглядаючи рефлексію як невід'ємний елемент процесу пізнання, використовуємо її для осмислення виконаної роботи. Запропоновано інтегративний підхід до розуміння пізнання. Розуміння пізнання зумовлене моделлю дослідника, розглядає він пізнання як автономний процес (народження «чистого» знання), як частину соціальних практик суб'єкта або в ще більш широкому плані як частину його життєдіяльності. Знову ж таки суб'єкт пізнання може аналізуватися як автономний суб'єкт; або як взаємодіючий зі світом суб'єкт, включений до соціального контексту та його практики; або як суб'єкт, який вирішує онтологічні проблеми свого буття, які для свого осмислення припускають екзистенційне розуміння життєвих цілей у межах яких задаються цілі пізнання [6; 7].

Складноорганізована модель пізнання не розгортається постійно, оскільки на вирішення безлічі повсякденних завдань достатньо знань. Тому не випадково, образ пізнання як відображення, а суб'єкта, що пізнає, як дзеркала постійно повертається.

Усвідомлення соціальної природи пізнання призводить до розуміння його комунікативності, що передбачає конструювання системи знань. У процесі її конструювання суб'єкти пізнання вдосконалюють власний ментальний інструмент, ускладнюючи власну організацію, а ході комунікацій – (ре)конструюють колективних суб'єктів пізнання, тобто у ході пізнання відбувається самоорганізація як індивідуальних, і колективних суб'єктів пізнання. Самоорганізація життєдіяльності цих суб'єктів передбачає осмислення цілей життєдіяльності, у межах досягнення яких ставляться мети пізнання. При цьому життя ставить перед суб'єктами нові завдання, що передбачає переформатування життєвих цілей. Таку складно організовану, системну модель пізнання можна розглядати як нову інтегративну теорію і навіть нову методологію, що дають змогу розкривати нові, досі невідомі напрямки пізнавальних процесів та можливості їх вивчення в цілісному розумінні і разом з цим без чіткого окреслення меж їх застосування.

Висновки. Запропонований методологічний підхід дозволяє інтегрувати історичний досвід розуміння природи пізнання. Починаючи з марксистсько-ленінської методології та теорії відображення з її сакраментальною формулою – від живого споглядання до абстрактного мислення, а від нього до практики, яка є критерієм істини. На наступному етапі розуміння переходить новий рівень, коли розуміння природи пізнання стає обумовленим конструюванням спільного тексту колективним суб'єктом науки. Розвиток теорії пізнання йшов одночасно з оновленням та збагаченням її методологічного арсеналу. Теоретико-методологічний плюралізм, якщо він притаманний науковому товариству, як бути інтегрованим у межах спільного тесту, передбачає організацію внутрішньонаукових і соціальних комунікацій, можливість розуміння іншого дослідника та іншої культури мислення, способи передачі культурно-детермінованого знання у поколіннях.

Цінність теоретичного плюралізму полягає не так у можливості розробки узагальнюючої теорії, як у сприянні теоретичному розвитку, коли філософія виступає в ролі медіатора локальних епістемологій, що розширюють горизонти бачення. Разом з тим, в умовах глобалізації на передній план виходить проектна функція філософії, коли в контексті етичної проблематики розвитку людства теорія пізнання дозволяє обґрунтувати стратегії подальших наукових досліджень та надає можливість осмислювати прогнозовані результати [1; 5].

Збільшується обсяг знань, зростає як технологічна і соціальна складність знання, так і складність інструментів його пізнання, змінюються методи і технології пізнання. Разом із цим змінюються форми і способи самоорганізації суб'єктів наукової діяльності, розкриваються нові горизонти буття сучасного людства. Усе це створює нові запити щодо взаємодій людей із Світом. Людство ставить перед собою нові завдання, які належить вирішувати науці, і дослідники, стаючи на плечі попередників, спираються на їхні знання і досвід. Осмислюючи еволюцію уявлень людства і наукового товариства про природу пізнання, можна побачити, що вона часом йшла химерним шляхом. Єдина методологія єдино правильного вчення змінювалася різними альтернативними методологіями, у яких розроблялися множинні теорії, що становлять цілісний текст, який не є статичним, а постійно конструюється. Отже, йти шляхом пізнання можна безкінечно і завершити його неможливо...

Література:

1. Інформаційний вплив: теорія і практика прогнозування / за ред. П.Д. Фролова; Національна акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. К.: Міленіум, 2011. 304 с.
2. Модернізаційні процеси в освіті та суспільстві: психотехнології супроводу / за ред. П.Д. Фролова; Національна акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 312 с.
3. Найдьонов М.І. Формування системи рефлексивного управління в організаціях. К.: Міленіум, 2008. 484 с.

4. Петрунько О.В. Молодь та інноваційні технології: перспективи і ризики взаємодії. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 84 с.
5. Петрунько О.В. Соціалізаційний потенціал медіа середовища. Соціальна психологія. Науковий журнал. Спецвипуск. Київ, 2007, 71-83.
6. Петрунько, О.В. & Плющ, О.М. (2021). Перспективи застосування екологічного підходу в сучасних психологічних дослідженнях. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 4 (64), 205–216.
7. Плющ О.М. Соціально-психологічні механізми інформаційного впливу в постіндустріальному суспільстві : дис. ... доктора психолог. наук : 19.00.05. Київ : Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2018. 400 с.

References:

1. Informatsiyni vplyv: teoriia i praktyka prohnovuvannia (2011) / za red. P.D. Frolova; Natsionalna akad. ped. nauk Ukrainy, In-t sots. ta polit. psykholohii. K.: Milenium. 304 p.
2. Modernizatsiini protsesy v osviti ta suspilstvi: psykhotekhnolohii suprovodu (2013) / za red. P.D. Frolova; Natsionalna akad. ped. nauk Ukrainy, In-t sots. ta polit. psykholohii. Kirovohrad: Imeks-LTD. 312 p.
3. Naidonov M.I. (2008). Formuvannia systemy refleksyvnoho upravlinnia v orhanizatsiakh. K.: Milenium. 484 p.
4. Petrunko O.V. (2013). Molod ta innovatsiini tekhnolohii: perspektyvy i ryzkyk vzaiemodii. Kirovohrad: Imeks-LTD. 84 p.
5. Petrunko O.V. (2007). Sotsializatsiyni potentsial media seredovyshcha. Sotsialna psykholohiia. Naukovyi zhurnal. Spetsvypusk. Kyiv, 2007, 71-83.
6. Petrunko, O.V. & Plyushch, O.M. (2021). Perspektivy zastosuvannia ekolohichnoho pidkhdou v suchasnykh psykholohichnykh doslidzhenniakh. *Vcheni zapysky Universytetu «KROK»*, 4 (64), 205–216.
7. Plyusch, O.M. (2018). Social-psychological Mechanisms of Information Influence in Postindustrial Society, PhD diss. (psychology sciences), Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine, 400 p.

УДК 159.9.018:167.23

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-69-9-197-206

ТЕОРЕТИЧНА СТРУКТУРА МОТИВАЦІЙНИХ КОМПОНЕНТІВ ОСОБИСТІСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОБДАРОВАНИХ ЮНАКІВ ТА ДІВЧАТ

Мирослава Садова¹

¹Доктор психологічних наук, професор, науковий співробітник факультету психології Пан-Європейського університету, Братислава, Словачька республіка; професор кафедри психології ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна; головний науковий співробітник відділу інтелектуального розвитку обдарованої особистості Інституту обдарованої дитини Національної академії педагогічних наук України, Київ, Україна, e-mail: Sadova83@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4297-7317>

THEORETICAL STRUCTURE OF MOTIVATION COMPONENTS PERSONAL POTENTIAL OF GIFTED YOUNG MEN AND GIRLS

Myroslava Sadova¹

¹Doctor of psychological sciences, professor, research associate of the Faculty of Psychology of the Pan-European University, Bratislava, Slovak Republic, Professor of the Department of Psychology "KROK" University, Kyiv, Ukraine, Chief researcher of the department of intellectual development of the gifted personality of the Institute of the Gifted Child of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine, e-mail: Sadova83@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4297-7317>

Анотація. В статті здійснено обґрунтування теоретичної структури мотиваційних компонентів особистісного потенціалу обдарованих дітей юнацького віку: цільовий, потенційно-мотиваційний, виявлення психологічних бар'єрів, навчально-мотиваційний, особистісно-реалізаційний. За структурою до цільового компоненту включені цілі: основні / додаткові, орієнтовані на бажання орієнтовані на можливості, орієнтовані на процес, орієнтовані на результат, орієнтовані в часі; до потенційно-мотиваційного компоненту включені ціннісний та ресурсний показники; до навчально-мотиваційного компоненту відносяться: професійна направленість, внутрішня мотивація до навчання, зовнішня мотивація до навчання; до компоненту виявлення психологічних бар'єрів належать об'єктивні та суб'єктивні чинники; особистісно-реалізаційний компонент враховує показники: робота над помилками (усунення психологічних бар'єрів), розвиток особистісного потенціалу, реалізація особистісного потенціалу в навчально-професійній діяльності, особистісне зростання. Своєрідною новизною даного дослідження є компонент подолання психологічних бар'єрів, який в експериментальній частині буде описано більш детально з урахуванням вибірки обдарованих дітей юнацького віку. Кожен із запропонованих мотиваційних компонентів описує авторський підхід і науковий контекст сучасних зарубіжних і вітчизняних вчених. Здійснено наліз чинників та складових мотивації в структурі особистісного потенціалу обдарованих дітей юнацького віку за сучасними зарубіжними та українськими науковцями останнього десятиліття. Описано дослідження мотиваційних аспектів у структурі особистісного потенціалу обдарованих підлітків за останні 5-8 років на основі досліджень зарубіжних організацій: Національної асоціації обдарованих дітей США, Центру передового досвіду Національної асоціації губернаторів [NGA Center], Ради директорів [CCSSO], Національного університету Сербії та Японії, університету Нового Південного Уельсу тощо.

Ключові слова: мотивація, особистісний потенціал, цільовий, потенційно-мотиваційний, виявлення психологічних бар'єрів, навчально-мотиваційний, особистісно-реалізаційний компоненти.

Формули: 0, рис.: 1, табл.: 0, бібл: 15

Abstract. The article substantiates the theoretical structure of the motivational components of the personal potential of gifted children of adolescent age: target, potential-motivational, identification of psychological barriers, educational-motivational, personal-realization. By structure, the target component includes the following goals: main / additional, desire-oriented, opportunity-oriented, process-oriented, result-oriented, time-oriented; value and resource indicators are included in the potentially motivational component; the educational and motivational component includes: professional orientation, internal motivation to study, external motivation to study; the component of identifying psychological barriers includes objective and subjective factors; the personal-realization component takes into account indicators: work on mistakes (elimination of psychological barriers), development of personal potential, realization of personal potential in educational and professional activities, personal growth. A peculiar novelty of this study is the

component of overcoming psychological barriers, which will be described in more detail in the experimental part, taking into account the sample of gifted children of adolescent age. Each of the proposed motivational components describes the author's approach and the scientific context of modern foreign and domestic scientists. An analysis of the factors and components of motivation in the structure of the personal potential of gifted children of adolescent age was carried out according to modern foreign and Ukrainian scientists of the last decade. The study of motivational aspects in the structure of the personal potential of gifted adolescents over the past 5-8 years is described on the basis of research by foreign organizations: the National Association of Gifted Children of the USA, the Center of Excellence of the National Association of Governors [NGA Center], the Board of Directors [CCSSO], National Universities of Serbia and of Japan, University of New South Wales, etc.), Board of Directors [CCSSO], National Universities of Serbia and Japan, University of New South Wales, etc.

Keywords: motivation, personal potential, target, potential-motivational, identification of psychological barriers, educational-motivational, personal-realization components.

Formulas: 0, fig.: 1, tabl.: 0, bibl.: 15

Постановка проблеми.

Особистісний потенціал юнаків та дівчат в нашому дослідженні розглядається крізь призму мотиваційних компонентів. Відповідні складові виступають рушійною силою в розкритті та реалізації особистісного потенціалу обдарованої молоді на шляху до професійного становлення.

Обґрунтування проблеми здійснювалось у попередніх дослідженнях і на даний етап часу за рахунок авторської ідеї, опису та аналізу зарубіжних досліджень мотиваційних аспектів в структурі особистісного потенціалу обдарованих юнаків та дівчат за останні 5-8 років. За відповідною проблемою ми опирались на дослідження зарубіжних організацій; сучасних зарубіжних вчених, що розглянули чинники та складові компоненти мотивації в структурі особистісного потенціалу обдарованих. Зарубіжними вченими описана сутність складових екстра- та інтра-пунітивної мотивації, що призводять до розкриття особистісного потенціалу обдарованих юнаків та дівчат; здійснено дослідження щодо позитивної та негативної атрибуції успіху та невдачі обдарованих; неуспішності обдарованих з малозабезпечених сімей.

Аналіз досліджень і публікацій.

Здійснено аналіз сучасних зарубіжних та українських вчених за останнє десятиліття, що розглянули чинники та складові компоненти мотивації в структурі особистісного потенціалу обдарованих: Ю. Швалб, Н. Мазурик, Е. Курко, Л. Конрад, Р. Лазарус, С. Лауджин,

С. Хобфолл, М. Селігман, О. Рязанцева, Н. Водоп'янова, Е. Дауер, К. Літл, М. Шмітт, Д. Честор, Ф. Прекель, К. Уільямс, К. Гукман, О. Штепа, Л. Ферлазу.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні теоретичної структури мотиваційних компонентів особистісного потенціалу обдарованих юнаків та дівчат.

Виклад основного матеріалу дослідження. Я обрала наукову проблему мотивації особистісного потенціалу, оскільки це складний, динамічний, інтегративний процес, який спонукає до виконання завдань, відповідної діяльності, організовує особистість до задоволення відповідних потреб, до розкриття потенційних можливостей обдарованих дітей юнацького віку.

Мною вивчено зарубіжні дослідження мотиваційних аспектів в структурі особистісного потенціалу обдарованих юнаків та дівчат за останні 5-8 років, опираючись на дослідження зарубіжних організацій: Національної асоціації обдарованих дітей Сполучених Штатів Америки, дослідження Центру передового досвіду Національної асоціації губернаторів [NGA Center], Ради директорів державних шкіл [CCSSO], національних університетів Сербії та Японії, університету Нового Південного Уельсу та ін.) [1].

Ерін Довер описав сутність складових екстра- та інтра-пунітивної мотивації, що призводять до розкриття особистісного потенціалу обдарованих юнаків та дівчат; здійснено дослідження щодо позитивної та негативної атрибуції успіху та невдачі обдарованих; неуспішності обдарованих з

малозабезпечених сімей. Психологічні дослідження показують, що пізнавальна мотивація виявляється у формі дослідницької, пошукової активності, чутливості до нового, новизни ситуацій, знаходження нового у звичайному [2].

Данутою Честор виявлено і описано розвиток особистісного потенціалу через призму навчального та виховного факторів: велика увага приділяється батькам, керівництву, психологам, соціальним працівникам та вчителями навчальних закладів, в яких навчаються обдаровані діти. Здійснено аналіз зарубіжних навчальних програм, за якими навчаються обдаровані діти з обмеженими можливостями (інклюзивна освіта для обдарованих), розкрито сутність наставництва для обдарованих [3].

З моєї точки зору мотивація – це процес, який ініціює, спрямовує та підтримує цілеспрямовану поведінку. Це те, що змушує діяти обдаровану дитину таким чином, щоб вона якомога повніше розкрила особистісний потенціал.

У повсякденному житті термін "мотивація" часто використовується для опису того, чому дитина щось робить. Це рушійна сила людських дій.

Ліза Конрад до мотивації відносить не лише фактори, що активують поведінку; вона також включає фактори, які спрямовують та підтримують цілеспрямовані дії (хоча такі мотиви рідко піддаються безпосередньому спостереженню). В результаті нам часто доводиться робити висновки про причини, з яких люди роблять те, що вони роблять, на основі спостережуваної поведінки [4].

Що саме стоїть за мотивами того, чому ми так діємо? Психологи запропонували різні теорії мотивації, у тому числі теорію потягів, теорію інстинктів та гуманістичну теорію (наприклад, ієрархію потреб А. Маслоу). Реальність така, що існує безліч різних сил,

які спрямовують наші мотиви на реалізацію відповідного процесу чи результату.

З урахуванням авторської концепції, до мотиваційних компонентів особистісного потенціалу обдарованих пропоную віднести такі складові: цільовий, потенційно-мотиваційний, виявлення психологічних бар'єрів, навчально-мотиваційний, особистісно-реалізаційний (рис. 1).

1. **Цільовий компонент** – це системний процес цілепокладання, до якого ми відносим: розвиток умінь та навичок щодо формулювання та постановки цілей першочергових (основних) та додаткових (повнота розкриття особистісного потенціалу); цілей, які орієнтовані в часі щодо бажань, можливостей; орієнтовані на процес та результат у відповідній діяльності.

Перед тим, як надаватиметься завдання досліджуваним описати власні цілі на місяць, рік і т.д., ми обов'язково врахуємо рекомендації щодо постановки цілей основних та додаткових, наскільки вони будуть реалістичними і відповідатимуть часовій перспективі.

Н. Мазурик та Ю. Швалб описують цілепокладання як процес формування мети, її розгортання в часі та в даному інформаційному просторі на основі врахування особливостей виконавців діяльності, в ході якої передбачається досягнення поставленої мети [5].

За дослідженнями Ларі Ферлазо, мета як психічне явище – це відображення передбачуваного результату з урахуванням об'єктивних умов здійснення діяльності [6].

Практичний психолог Ліза Конрад з Великобританії (модератор глобального чату на основі Техаської асоціації обдарованих і талановитих) обговорила актуальну тему в спільноті обдарованих щодо постановки цілей.

Рис. 1. Структурна модель мотиваційних компонентів особистісного потенціалу обдарованих дітей юнацького віку

Психолог вважає, що найважливішим кроком у встановленні цілей є їх визначення. Стратегії допомоги обдарованим учням мають враховувати управління часом, темп і шляхи досягнення своїх цілей. Учні можуть визначити особисті сильні та слабкі сторони; почати ведення обліку прогресу або портфоліо; і керувати своїми власними навчальними цілями в міру дорослішання.

На думку Лізи Конрад студенти повинні навчитися мистецтву передбачуваності – мислення наперед з урахуванням формулювання цілей. Вони повинні розглянути добре продуманий план, відправну точку та реалістичні очікування. Після початку процесу студенти можуть розробити конкретні стратегії для моніторингу особистого прогресу та знати про будь-які проблеми, які заважають їм досягти цілей. Їм потрібно базове розуміння того, що означає «саморефлексія» та її роль в оцінці успіху

чи невдачі. Саморегулювання мотивації, її контроль, зміна ставлення до неї можуть вплинути на успішність учнів. Учні, які отримують саморегуляцію емоцій, можуть покращити своє навчання. Контроль когнітивних стратегій за допомогою саморегуляції може покращити навчання та продуктивність діяльності обдарованих [4].

За дослідженнями С. Хобфала цілі продуктивності співвідносяться з продуктивністю інших або зовнішніми стандартами, такими як оцінки. Невід'ємною частиною цілей продуктивності є зосередження уваги на здібностях, самооцінці та отриманні сприятливих суджень від інших, а не на зусиллях. Успіх розглядається з погляду "перемоги" над іншими. Почуття гордості викликається добрими справами, особливо з невеликими зусиллями, а не підвищенням компетентності з допомогою відповідних зусиль. Часто перевага надається легким завданням, а невдачі пояснюються

відсутністю здібностей та зниженням задоволення від завдань [7].

Ерін Дауер вважає, що мотиваційна цілеспрямованість є важливим фактором у навчанні, оскільки взаємодія мотиваційних та когнітивних факторів надає подальший вплив на успішність [2].

Сандра Лауджин розробила ієрархічну модель мотивації досягнення, де мотив досягнення пов'язаний з майстерністю та результативністю – цілями підходу, обидві з яких ведуть до підвищення успішності у класі [8].

У цьому дослідженні розглядалася належність до особливих обдарованих класів та вплив на мотиваційну цілеспрямованість. Було розглянуто два аспекти мотиваційної цілеспрямованості.

1) Орієнтація для досягнення майстерності, коли учні виконують завдання на поліпшення своєї компетентності;

2) Орієнтація для досягнення мети, коли цілі співвідносяться з успішністю інших учнів чи зовнішніми стандартами [8].

2. Потенційно-мотиваційний компонент в нашій авторській інтерпретації розкриває сутність ресурсних можливостей особистості на психологічному та фізичному рівнях. Потенціал у кожної людини наявний та головне, розкрити, реалізувати відповідні задатки, що генетично обумовлені – це основне завдання психолога і педагога.

Ресурсні можливості обдарованої особистості залежать, також, від чинників виховного та навчального. Наші ресурси можуть бути не обмежені, та якщо вправно розкривати та контролювати ними ми можемо досягнути рівня обдарованості у відповідній сфері діяльності. Для цього і розглядаємо мотиваційну структуру даної дефініції.

У дослідженнях Річарда Лазаруса та О.С. Штепи психологічні ресурси описуються з точки зору когнітивно-феноменологічних задатків людини (здатність чинити опір, емоційна стабільність, атрибутивні тенденції), що у співвідношенні з характеристиками

«зовнішніх» вимог зумовлюють тип стресової реакції індивіда [9].

Стівен Хобфолл та Данута Честор під ресурсами розуміють – особистісні властивості й здібності, що є для людини цінними та допомагають адаптуватися до стресових ситуацій й долати їх (самоповага, професійні уміння, самоконтроль, життєві цінності) [3].

М. Селігман ресурси трактує як сили характеру, що дають змогу реалізовувати особистісні чесноти [10].

У дослідженнях К. Вільямс автор описує ресурси як засіб, умови перетворення, знаходження і розкриття яких приводить до доступу і максимальної реалізації потенціалу особистості, повноцінному і автентичному існуванню [10].

Н. Водоп'янова розглядає втрату ресурсів як психологічну проблему, тому дуже важливо підтримувати ресурси, зберігаючи енергетичний баланс, не виснажуючи себе (емоційне вигорання) [12].

До потенційно-мотиваційного компоненту я відношу і ціннісний аспект – це те, що важливо для нас, що орієнтує, направляє обдаровану дитину на відповідний вчинок чи діяльність. Цінності ми можемо визначити та проранжувати за рівнем значущості. За рахунок цінностей ми живемо, намагаємось реалізувати себе у відповідній сфері. Ціннісний показник ми будемо досліджувати емпірично на опосередкованому рівні.

3. Компонент виявлення психологічних бар'єрів дуже важливий в мотиваційній структурі особистісного потенціалу обдарованих. Кожна людина прагне до реалізації особистісного потенціалу, а якщо брати обдаровану особистість то її потенціал безмежний і глибинний. Відповідні об'єктивні чи суб'єктивні чинники впливають на обдарованих дітей юнацького віку таким чином, що розкрити та реалізувати відповідний потенціал може лише відповідна частина з обдарованих. Проблема полягає в тому, а чи вірно була визначена причина? Чи вірно була виявлена

постановка психологічного діагнозу обдарованої особистості? В цьому і полягає сутність педагога та психолога, який працює з обдарованими юнаками та дівчатами. Інколи психологічні перешкоди на шляху до реалізації відповідної мети та ціннісних орієнтацій виявити важко, адже може існувати комплекс психологічних перепон. Завдання психолога полягає виявити першочергову причину зниження мотивації в реалізації особистісного потенціалу. В подальшому, потрібно визначити і другорядні причини, які розкриють повну картину в постановці психологічного діагнозу обдарованих.

Також, варто віднайти причинно-наслідкові зв'язки з відповідною низкою перешкол. Психологу потрібно встановити логіку у безсвідомих реакціях досліджуваного обдарованого, якщо він використовує проєктивні техніки. Відповідні проєктивні методики дуже добре розкривають у творчо-обдарованих дітей причини та проблеми, що не дають можливості реалізувати особистісний потенціалу у відповідній сфері діяльності. Тести-опитувальники розкривають психологічні проблеми усвідомлених реакцій обдарованого досліджуваного. З урахуванням військово-політичної ситуації в країні, проєктивні техніки важко буде застосувати на великій вибірці досліджуваних у дистанційному форматі.

Під об'єктивними бар'єрами я розумію складну військово-політичну та економічну ситуацію в країні, високий рівень безробіття батьків обдарованих дітей, міжгрупові конфлікти в класі (групі) обдарованих, психолого-педагогічні помилки в вихованні обдарованих дітей, міграція і т.д.

До суб'єктивних бар'єрів можу віднести:

1) психологічні риси характеру: егоцентризм, егоїзм, агресія, депресія, тривожність, страх, внутрішньо-особистісні конфлікти, конформізм, неадекватна самооцінка, невпевненість в собі та ін.;

2) акцентуації характеру: гіпертимний тип, параноїдальний тип,

шизофренійний тип, конформний, дистимний, афективно-лабільний, екзальтований, епілептоїдний, демонстративний, педантичний, збудливий;

3) психічні патології: депресивний психоз, неврастинія, психостенія, суїцидальні прояви, параноя, шизофренія, постравматичні стресові розлади, панічні атаки та фобії і ін.

У моєму кандидатському дисертаційному дослідженні частково розкривались психологічні бар'єри потенціалу самореалізації студентів ЗВО. На даний етап досліджувана проблема не повністю розкрита, але дуже актуальна і в перспективі подальших досліджень будемо більш детально та ґрунтовно розглядати сутність психологічних бар'єрів на шляху до реалізації потенційних можливостей обдарованих юнаків та дівчат [1].

За дослідженнями сучасних іноземних вчених: Е. Дауер [2], М. Селігман [10] обдаровані діти в юнацькому віці зіштовхуються з безліччю психологічних проблем, які ми і називаємо бар'єрами на шляху до реалізації особистісного потенціалу. До таких психологічних проблем належать: проблеми з самооцінкою, відчуття провини, перфекціонізм, проблеми з контролем, нереалістичні очікування, нетерпіння, проблеми дружби, увага та організаційні питання, емоційне вигорання.

Якщо це проблеми з самооцінкою то ми можемо сказати з власної психологічної практики, що самооцінка може бути неадекватною в обдарованих дітей (або дуже висока, або ж занижена), тому дуже важливо оцінювати свої можливості з бажаннями, не створюючи внутрішньо-особистісного конфлікту.

Відчуття провини, збалансоване на ціннісних якостях, ми особисто якщо і будемо досліджувати такий психологічний бар'єр, то з урахуванням наших досліджуваних, які самостійно запишуть його в постановці цілей і роботі над власними недоліками.

Перфекціонізм – це проблема дуже актуальна і зазвичай виникає в обдарованих юнаків та дівчат тоді, коли вони прагнуть

досягнути найвищих результатів у всіх сферах життєдіяльності, прагнучи все виконати ідеально. Ми на практичному досвіді будемо акцентувати увагу на психологічному консультуванні за даною проблемою і постановці основних цілей – адже все виконати ідеально не можливо.

Обдаровані діти юнацького віку мають багато акцентуацій характеру, тому проблеми з контролем та нетерпінням у них часто виникатимуть, для цього і розглядаються мотиваційні компоненти особистісного потенціалу, які врегульовуватимуть поведінку до норми, а не відштовхуватимуть до патології.

Нереалістичні очікування – це проблема фрустраційної агресії, яку можна подолати за рахунок вірній постановці реалістичних цілей і співвіднесенні їх з особистісними можливостями.

Обдарованим дітям дуже важко знайти коло однодумців, які могли б бути друзями окрім рідних. Талановиті та обдаровані діти, часто являються аутсайдерами у класах чи аудиторних групах. Дуже важливо таких дітей адаптувати до нових умов і колективу, на що й буде спрямована наша робота в подальших дослідженнях.

Обдаровані діти дуже потребують особистісної уваги, у зв'язку з егоцентричними реакціями їм важко усвідомити, чому їх не виділяють серед інших, адже вони обдаровані. Інколи виділення такої дитини стимулює її до нових звершень, а інколи – це призводить до дезадаптованості серед оточуючих, які відчують комплекс неповноцінності, коли навчаються разом з обдарованими дітьми юнацького віку.

І на останок, обдаровані юнаки та дівчата, яким важко долати особистісні психологічні бар'єри дуже часто емоційно, а в подальшому, професійно вигорають. На нас покладатиметься завдання працювати таким чином, щоб обдаровані діти не витрачали особистісні резерви на мало важливі речі і працювали над накопиченням енергетичного балансу.

Отже, ми бачимо, що обдарована молодь, повинна пройти дуже багато

перепон об'єктивного чи суб'єктивного характеру на шляху до розкриття та реалізації особистісного потенціалу в різних сферах життєдіяльності.

4. Навчально-мотиваційний компонент являється вагомим в розкритті та реалізації особистісного потенціалу, оскільки досліджуваними у нас виступають обдаровані діти юнацького віку (старшокласники та студенти 1-2 курсів ЗВО).

Навчальну мотивацію я описувала в попередніх дослідженнях з точки зору зарубіжних вчених таких як: М. Шмітт, Ф. Прекель, К. Уільямс, К. Гукман, Д. Кормік та ін. Автори наголошують на мотивації успіху в навчальній діяльності, яка зростає по відношенню до екстрапунітивної мотивації (схвалення позитивних і високих результатів в навчанні вчителями та батьками). З нашої точки зору важливо викладачам та вчителям проявляти високий рівень професіоналізму, бути самими дуже вмотивованими і цей мотиваційно-емоційний заряд передавати на учнівську (студентську) аудиторію [1].

Дуже важливо розвивати педагогам вмотивованість до навчання обдарованих дітей за рахунок інноваційних технологій:

1. Технологія «ДІТИ + БАТЬКИ». Потребують навчання не лише обдаровані учні, а також їх батьки. Наскільки батьки готові прийняти нестандартну поведінку обдарованого, знайти підхід до такої людини. Наскільки сама дитина буде готовою до сприймання педагогічно запущених батьків і т.д.

2. Технологія «Навчання за вибором обдарованих». У вищій школі – вибіркові дисципліни здійснюються студентами. У середній школі – вибіркові дисципліни здійснюються учнями. Потрібно враховувати вибір школи, вибір вищого навчального закладу з урахуванням здібностей і мотивації обдарованого. Потрібно застосовувати студент-центрований підхід у вищих навчальних закладах та обдаровано-центрований підхід у закладах шкільної та позашкільної освіти.
3. Технологія «Інтеграція обдарованості». Застосовується інтегративний підхід.

Сутність технології полягає в підвищенні мотивації навчально-пізнавальної діяльності обдарованих учнів на заняттях, у наслідок чого передбачається, що вони працюватимуть продуктивніше і матимуть більше позитивних ставлень щодо відвідування школи.

4. Технологія «STEM-освіта» – це послідовність курсів або програм навчання, яка готує учнів до профорієнтації та успішного працевлаштування, до освіти після школи або для того й іншого, вимагає різних і більш технічно складних навичок, зокрема із застосуванням інформаційних технологій, математичних знань і наукових понять [13].

5. Технологія «STREAM-освіта» – вивчення точних наук (інженерне мислення) [14].

6. CLIL технологія – Організація поглибленого вивчення предметів (державна та іноземна мови) та ін. [15].

В моєму експериментальному дослідженні ми розробили на навчально-мотиваційний компонент анкету щодо виявлення мотивації до навчання за рахунок якої буде виявлено: зовнішню позитивну мотивацію, зовнішню негативну мотивацію, соціальну значущість учня (студента), мотивацію престижу. А також вид навчально-професійної направленості обдарованої дитини.

5. Заклучний компонент – особистісно-реалізаційний – описує яким чином та за рахунок яких психолого-педагогічних технік можна досягнути високого рівня реалізації особистісного потенціалу.

По відношенню до запропонованого компоненту я опираюсь на дослідження С Хобфала, яка описує самореалізацію як зовнішню мотивацію на відміну від самоактуалізації, де протікають внутрішні мотивуючі передумови [7].

Особистісно-реалізаційний компонент в моїх концептуальних положеннях включає такі характерні особливості: роботу над помилками (усуненням психологічних бар'єрів), розвиток особистісного потенціалу, реалізація особистісного потенціалу в

навчально-професійній діяльності, особистісне зростання.

Це буде заключний етап експериментального дослідження, де я розроблю тренінг особистісного зростання, паралельно надаватимемо психологічні консультації над усуненням бар'єрів на шляху до реалізації потенційних можливостей обдарованих юнаків та дівчат.

Висновки. Підсумовуючи вище зазначене варто відмітити, що мотиваційні компоненти особистісного потенціалу обдарованих юнаків та дівчат я обгрунтувала за рахунок авторських концептуальних положень, опираючись на дослідження сучасних зарубіжних та вітчизняних вчених останніх 5-8 років.

До теоретичної структури мотиваційних складових особистісного потенціалу обдарованих юнаків та дівчат я віднесла: цільовий, потенційно-мотиваційний, виявлення психологічних бар'єрів, навчально-мотиваційний, особистісно-реалізаційний. Основну увагу приділила компоненту виявлення психологічних бар'єрів та його подоланню, адже від нього залежить наскільки обдарована особистість зможе реалізувати заложений потенціал, долаючи труднощі та перешкоди на обраному шляху.

Дуже важливо не лише розкрити всі відповідні складові особистісного потенціалу обдарованої молоді, який може буди безмежним, але й реалізувати його. Тому, я обрала проблему саме мотивації, яка спонукатиме до реалізації потенційних можливостей у різних сферах життєдіяльності обдарованої дитини. Основний акцент приділятимемо для обдарованих юнаків та дівчат на мотивацію до професійного самовизначення у юнацькому віці.

Література:

1. Садова М. А. Психологічні складові потенціалу самореалізації особистості: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2015. 198 с.
 2. Erin Dower. *Challenges Facing Gifted Children (and How You Can Help!)*. URL: <https://www.familyeducation.com/school/coping-giftedness/9-challenges-facing-gifted-children-how-you-can-help> (application date: 04/10/2020).
 3. Danuta Chessor. *The Impact of Grouping Gifted Students on Motivation*. *EjSBS - The European Journal of Social & Behavioural Sciences*. URL: <https://www.europeanpublisher.com/en/article/10.15405/ejsbs.117> (application date: 01/12/2014).
 4. Lisa Conrad. *Personal Goal Setting and Self-Regulation for Gifted Children*. URL: <https://globalgtchatpoweredbytagt.wordpress.com/2019/03/11/personal-goal-setting-and-self-regulation-for-gifted-children/> (application date: 01/10/2022).
 5. Mazuryk V.M. *Osoblyvosti tsilepokladannia osobystosti pry proektuvanni zhyttievoho shliakhu. Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, VI (66), Issue: 162, Maj. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/522124.pdf>. (application date: 09/11/2018).
 6. Larry Ferlazzo. *Increasing Motivation Through Students Setting Goals*. URL: <https://www.teachingenglish.org.uk/blogs/larry-ferlazzo/larry-ferlazzo-increasing-motivation-through-students-setting-goals>. (application date: 11/08/2015).
 7. *Resursnaia kontseptsyia S. Khobfolla.* URL: https://studwood.net/2517070/psihologiya/resursnaya_kontseptsyia_hobfolla. (application date: 03/11/2019).
 8. Sandra Laujin. *Psychotherapist, Psychologist, Neuropsychologist in Hong Kong*. URL: <https://sandralaujin.com/gifted-child?lang=en> (application date: 12/12/2021).
 9. Штепа О.С. *Визначення психологічних ресурсів особистості*. URL: <https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/03/Vyznachennia-psykholohichnykh-resursiv-prezentatsiia.pdf> (дата звернення: 15.11.2018).
 10. Seligman M.E. *Authentic Happiness: Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment*. N.Y.: Free Press, 2019.
 11. Weihua Fan and Cathy Williams. *The Mediating Role of Student Motivation in the Linking of Perceived School Climate and Achievement in Reading and Mathematics*. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/feduc.2018.00050/full> (application date: 04/10/2020).
 12. Водоп'янова Н.Е. *Сучасні концепції суб'єкта професійної діяльності*. URL: <http://surl.li/gcdnm> (дата звернення: 3.12.2015).
 13. Степанова В. *STEM-освіта*. URL: <https://imzo.gov.ua/stem-osvita/> (дата звернення: 11.01.2022).
 14. Поліхун Н. *Теоретичний аспект STREAM освіти*. URL: http://pimenovakatyapk.blogspot.com/p/blog-page_30.html (дата звернення: 2.06.2022).
 15. Казано П. *Методика CLIL: вивчаємо англійську невимушено* URL: <https://naurok.com.ua/post/metodika-clil-vivchaemo-angliysku-nevimusheno> (дата звернення: 10.04.2021).
- References:**
1. Sadova M. A. (2010). *Psykhologichni skladovi potentsialu samorealizatsii osobystosti: dys. ... kand. psykol. nauk : 19.00.01. Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. Lutsk, 198 s. [in Ukrainian]*.
 2. Erin Dower (2020). *Challenges Facing Gifted Children (and How You Can Help!)*. URL: <https://www.familyeducation.com/school/coping-giftedness/9-challenges-facing-gifted-children-how-you-can-help> (application date: 04/10/2020).
 3. Danuta Chessor (2014). *The Impact of Grouping Gifted Students on Motivation*. *EjSBS - The European Journal of Social & Behavioural Sciences*. URL: <https://www.europeanpublisher.com/en/article/10.15405/ejsbs.117> (application date: 01/12/2014).
 4. Lisa Conrad (2022). *Personal Goal Setting and Self-Regulation for Gifted Children*. URL: <https://globalgtchatpoweredbytagt.wordpress.com/2019/03/11/personal-goal-setting-and-self-regulation-for-gifted-children/> (application date: 01/10/2022).
 5. Mazuryk V.M. (2018). *Osoblyvosti tsilepokladannia osobystosti pry proektuvanni zhyttievoho shliakhu. Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, VI (66), Issue: 162, Maj. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/522124.pdf>. (application date: 09/11/2018).
 6. Larry Ferlazzo (2015). *Increasing Motivation Through Students Setting Goals*. URL: <https://www.teachingenglish.org.uk/blogs/larry-ferlazzo/larry-ferlazzo-increasing-motivation-through-students-setting-goals>. (application date: 11/08/2015).
 7. *Resursnaia kontseptsyia S. Khobfolla* (2019). URL: https://studwood.net/2517070/psihologiya/resursnaya_kontseptsyia_hobfolla. (application date: 03/11/2019).
 8. Sandra Laujin (2021). *Psychotherapist, Psychologist, Neuropsychologist in Hong Kong*. URL: <https://sandralaujin.com/gifted-child?lang=en> (application date: 12/12/2021).
 9. Shtepa O.S. (2018). *Vyznachennia psykholohichnykh resursiv osobystosti*. URL: <https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/03/Vyznachennia-psykholohichnykh-resursiv-prezentatsiia.pdf> [in Ukrainian].
 10. Seligman M.E. (2019). *Authentic Happiness: Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment*. N.Y.: Free Press.
 11. Weihua Fan and Cathy Williams. *The Mediating Role of Student Motivation in the Linking of Perceived*

School Climate and Achievement in Reading and Mathematics. URL:

<https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/feduc.2018.00050/full> (application date: 04/10/2020).

12. Vodopianova N.E.2015(). Suchasni kontseptsii subiekta profesiinoi diialnosti. URL:

<http://surl.li/gcdnm> [in Ukrainian].

13. Stepanova V. (2022). STEM-osvita. URL:

<https://imzo.gov.ua/stem-osvita/> [in Ukrainian].

14. Polikhun N. (2022). Teoretychnyi aspekt STREAM osvity. URL:

http://pimenovakatyalk.blogspot.com/p/blog-page_30.html [in Ukrainian].

15. Kazano P. Metodyka (2022). CLIL: vyvchaiemo anhliisku nevimusheno URL:

<https://naurok.com.ua/post/metodika-clil-vivchaemo-angliysku-nevimusheno> [in Ukrainian].

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОВЕДЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО АУДИТУ ЯК ПРОЦЕСУ ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ

Ірина Сингаївська¹, Тетяна Лісниченко²

¹Кандидат психологічних наук, професор, директор ННІ психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: irinas@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6802-0081>

²Магістрантка, кафедра психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: lisnichenkotv@krok.edu.ua

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF INTERNAL AUDIT AS A QUALITY MANAGEMENT SYSTEM IMPLEMENTATION PROCESS

Iryna Synhaivska¹, Tetiana Lisnichenko²

¹PhD (Psychological sciences), Professor, Director of the Academic and Scientific Institute of Psychology, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: irinas@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6802-0081>

²Master's degree student, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: lisnichenkotv@krok.edu.ua

Анотація. У статті розкриті психологічні аспекти проведення внутрішнього аудиту, як процесу впровадження системи управління якістю. Наведені фахові та особисті якості аудитора під час проведення внутрішнього аудиту. Наведено визначення аудиту як процесу, який повинен бути одним з найважливіших інструментів для оцінювання функціонування системи управління якістю. Вивчення психологічних аспектів відіграє важливу роль як у встановленні сприятливого психологічного клімату на підприємстві, що призводить до поліпшення діяльності, так і до зниження емоційного виснаження, стресу та тривожності шляхом пояснення, для чого саме потрібен не тільки внутрішній аудит, але й система управління якістю. При аналізі проблеми психології забезпечення та впровадження СУЯ на підприємствах, були розглянуті соціально-психологічні (виховання та мотивація) та психологічні (створення психологічного клімату в колективі, психологічна дія позитивними прикладами) чинники. Згадуються специфічні методи, що використовують у внутрішньому аудиті: спеціальне спостереження за окремими явищами, процесами і речами; інспектування; огляди; запити; усне чи письмове підтвердження фактів; аналітичні розрахунки; моделювання явищ і процесів; різні види аналізу; дослідження аномальних ситуацій; анкетування; опитування тощо. Визначена роль психологічних методів управління, таких як методи професійного відбору та навчання. Дієвість організації залежить від того, як персонал поводить себе в межах системи, у якій він працює. У межах організації персонал стає залученим і діє згуртовано у разі спільного розуміння політики у сфері якості та результатів, які бажані здобути організація. Співробітники можуть діяти самостійно, але у межах правил та вимог, визначених керівником. Домінуюча сфера в такій організації – діяльність, фокус – на результаті.

Ключові слова: внутрішній аудит, система управління якістю, психологічні аспекти, психологічні рекомендації.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 12

Abstract. The article reveals the psychological aspects of internal audit as a process of implementing a quality management system. The professional and personal qualities of the auditor during the internal audit are presented. The definition of audit as a process that should be one of the most important tools for assessing the functioning of the quality management system is given. The study of psychological aspects plays an important role both in establishing a favorable psychological climate at the enterprise, which leads to improved performance and to reducing emotional exhaustion, stress and anxiety by explaining why not only internal audit but also the quality management system is needed. Analyzing the problems of the psychology of ensuring and implementing the QMS at enterprises, the author considers socio-psychological (education and motivation); psychological (creating a psychological climate in the team, psychological impact by positive examples) factors. The author mentions specific methods used in internal audit: special observation of certain phenomena, processes and things; inspection; reviews; inquiries; oral or written confirmation of facts; analytical calculations; modeling of phenomena and processes; various types of analysis; study of abnormal situations; questionnaires; surveys, etc. The role of psychological methods of management, such as methods of professional selection and training, is defined. The effectiveness of an organization depends on how the staff behaves within the system in which

it operates. Within the organization, the staff becomes involved and acts in a cohesive manner if there is a common understanding of the quality policy and the results that the organization wants to achieve. Employees can act independently, but within the rules and requirements set by their manager. The dominant sphere in such an organization is activity, with a focus on results.

Keywords: *internal audit, quality management system, psychological aspect, psychological recommendations.*

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 0; bibl.: 12

Постановка проблеми. В сучасних умовах господарювання кардинально змінюються підходи щодо методів організації та проведення внутрішньогосподарського контролю на підприємстві, в тому числі його нової форми – внутрішнього аудиту.

Відповідно до п. 3.13.1 ДСТУ ISO 9000: 2015, аудит – систематичний, незалежний і задокументований процес отримання об'єктивних доказів та їх об'єктивного оцінювання, щоб визначити ступінь дотримання критеріїв аудиту [1].

Відповідно до ідеології стандарту ISO 9001, внутрішні аудити повинні бути одним з найважливіших інструментів для оцінювання функціонування системи управління якістю. Для вищого керівництва внутрішні аудити повинні бути незалежним джерелом об'єктивної інформації про стан функціонування процесів та структурних підрозділів підприємства [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика внутрішнього аудиту розкрита в роботах: Ю. Великого, Н. Красун, Т. Сазонова, В. Даниленко.

У роботі Ю. Великого проаналізовано особливості та визначено етапи організації внутрішнього аудиту [3]. Значну увагу приділено нормативним документам, а саме стандартам з якості, у яких визначені основні вимоги щодо внутрішнього аудиту та системи управління якістю.

Н. Красун та О. Проскурня розкрили ідеологію стандарту ISO 9001, відповідно до якої внутрішні аудити повинні бути одним з найважливіших інструментів для оцінювання функціонування системи управління якістю. Для вищого керівництва внутрішні аудити повинні бути незалежним джерелом об'єктивної інформації про стан функціонування процесів та структурних підрозділів підприємства [2].

О. Шостаківська [4] основною метою вивчення курсу «Внутрішнього аудиту» визначає навчання студентів вміло застосовувати знання з внутрішнього аудиту на практиці, кваліфіковано використовувати у майбутній практичній роботі сучасні методи внутрішнього аудиту для попередження і ліквідації порушень і недоліків, виявлення резервів ефективного використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів господарюючих суб'єктів.

М. Пушкар та В. Семанюк розглядають внутрішній аудит як складову системи контролю, що поєднує контрольню-консультаційні та інформаційні функції з визначення ефективності роботи підприємства [5]. Психологічні методи управління персоналом розглядаються у роботі Т. Сазонової та В. Даниленко [6]. Г. Роголь [7] приділяє увагу проведенню дистанційного внутрішнього аудиту, розкриває змістовні аспекти аудиту.

У ряді психологічних досліджень [8; 9] обґрунтовано актуальність проблеми професійної успішності особистості та організації, роль впровадження системи управління якістю у підвищенні успішності та ефективності діяльності; проаналізовано психотехнологічні та психологічні ресурси управління образом суспільних і освітніх інновацій, що допомагає зрозуміти важливість врахування психологічних аспектів при впровадженні системи управління якістю.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Наразі мало досліджено психологічні аспекти проведення внутрішнього аудиту як процесу впровадження системи управління якістю; потребують додаткового вивчення аспекти створення необхідних умов для професійної діяльності працівників, за яких

знижується емоційне виснаження працівників; використання психологічних рекомендацій працівниками, які беруть участь у впровадженні системи управління якістю на підприємстві.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає в аналізі психологічних аспектів проведення внутрішнього аудиту, як процесу впровадження системи управління якістю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Організація внутрішнього аудиту є економічним процесом та засобом досягнення мети, яка полягає в порівнянні корисності системи внутрішнього контролю та всіх процесів підприємства.

У внутрішньому аудиті використовують специфічні методи: спеціальне спостереження за окремими явищами, процесами і речами; інспектування; огляди; запити; усне чи письмове підтвердження фактів; аналітичні розрахунки; моделювання явищ і процесів; різні види аналізу; дослідження аномальних ситуацій; анкетування; опитування тощо [5]. Людський чинник може мати вирішальне значення у цьому процесі, тому його потрібно враховувати під час визначення середовища для функціонування процесів, наприклад, уникаючи високих робочих навантажень і стресів (для запобігання можливим помилкам, перевтомленню чи психологічному тиску на роботі).

Бажаним є створення сприятливого соціально-психологічного клімату, що включає організацію роз'яснювальної роботи: потрібно пояснити причини і характер впровадження, детально розповісти про конкретну вигоду для кожного. Це можливо реалізувати шляхом проведення низки заходів: практичних семінарів, круглих столів, візуальних та групових бесід, індивідуальних консультацій [10]. Головним у процесі «внутрішнього аудиту» є аудитор. Аудитор системи управління якістю повинен мати певні особистісні якості та мати відповідну компетентність для проведення аудиту. Під час провадження аудиторської діяльності

аудитори мають виявляти відповідні фахові якості.

Важливими фаховими якостями аудитора є:

– етичність, тобто справедливість, правдивість, щирість, відвертість та ввічливість;

– неупередженість, тобто готовність розглядати альтернативні ідеї чи погляди;

– дипломатичність, тобто тактовність у ставленні до окремих осіб;

– спостережливість, тобто готовність до активного ознайомлення з навколишнім середовищем і видами робіт;

– сприйнятливість, тобто здатність інстинктивно відчувати ситуацію та розуміти її;

– різнобічність, тобто здатність легко адаптуватися до різних ситуацій;

– наполегливість, тобто завзятість і цілеспрямованість;

– рішучість, тобто здатність своєчасно робити висновки на основі логічного мислення та аналізування;

– упевненість у собі, тобто здатність діяти та приймати рішення незалежно, результативно взаємодіючи з іншими особами;

– здатність діяти непохитно, тобто відповідально та етично, навіть якщо ці дії не завжди можуть сприймати інші, а іноді вони можуть спричинювати не узгоджуючи конфронтацію;

– відкритість до поліпшення, тобто готовність навчатися на ситуаціях;

– сприйнятливість щодо культури, тобто уважність та ввічливість до культури об'єкта аудиту;

– здатність до співпраці, тобто готовність результативно взаємодіяти з іншими особами, зокрема членами групи аудиту і персоналом об'єкта аудиту [11].

Аудит системи якості, як правило, повинен містити у собі компоненти спілкування між людьми, передачі і засвоєння інформації. Іншими словами, перевірка супроводжується процедурою навчання, що створює основу для взаєморозуміння між співробітниками різних підрозділів компанії [2].

Необхідно враховувати психологічні особливості працівників і представляти матеріали в зручній для сприйняття формі (одній людині зручніше користуватися таблицями, інша краще сприймає текст, третя швидше розуміє, продивляючись первинні документи). Важливо не вважати це примхами менеджменту та враховувати індивідуальні особливості сприйняття інформації [12].

Одним з психологічних аспектів внутрішнього аудиту є зв'язок з ключовим персоналом. Відповідальний персонал повинен бути доступний протягом усього аудиту.

Опитування є важливим засобом збирання інформації, його треба виконувати з урахуванням конкретної ситуації та особливостей особи, яку опитують, або віч-на-віч, або за допомогою інших засобів спілкування. Однак аудитор має розглянути таке:

- опитувати треба осіб належних рівнів і функційних підрозділів, діяльність або робочі завдання яких охоплено сферою аудиту;

- опитування потрібно проводити в робочі години і, за можливості, на робочому місці особи, яку опитують;

- докласти зусиль, щоб опитувана особа почувала себе невимушено перед опитуванням і під час опитування;

- причину опитування та будь-які записи треба пояснити;

- розпочинати опитування можна з прохання до осіб описати свою роботу;

- тип застосовуваного запитання треба ретельно вибирати (наприклад, відкриті, закриті, навідні запитання, метод позитивного оцінювання ситуації);

- усвідомити обмеженість невербального спілкування за віртуальних умов; замість цього треба зосередити увагу на типі запитань, які треба використовувати для пошуку об'єктивних доказів;

- результати опитування треба підсумувати та проаналізувати за участю особи, яку опитували;

- особам, яких опитували, треба висловити подяку за їхню участь і співпрацю [11].

В умовах сьогодення частіше за все проводиться дистанційний аудит. До ризиків віддаленого (дистанційного) аудиту належать питання:

- інформаційної безпеки;

- захисту даних та конфіденційності;

- правдивості та якості зібраних об'єктивних доказів [7].

Проведення інтерв'ю з персоналом. Цю частину аудиту можна реалізувати за допомогою телефонного зв'язку, відеозв'язку тощо. Інтерв'ювання повинно проводитись в онлайн-режимі, хоча аудитор може надіслати запитання задалегідь. При цьому нотатки, які аудитор робить під час інтерв'ю, зберігаються як свідчення аудиту.

До психологічних методів управління належать методи професійного відбору та навчання [6]. Найбільш поширеним методом навчання є інструктаж, на другому місці – наставництво, на третьому – ротація, на четвертому – учнівство, тобто на підприємстві є популярними всі методи навчання на робочому місці.

Використання опитувальних листів, на нашу думку, має такі переваги: скорочення часу проведення аудиту на місцях підрозділу, що є об'єктом аудиту, на учасника аудиторської перевірки, психологічна підготовка підрозділу, що є об'єктом аудиту, до роботи аудиторів. Під час впровадження СУЯ кожен працівник діє відповідно до власних установок. У кожного свій мотиваційний комплекс. У процесі впровадження СУЯ задіяні всі працівники підприємства, значну роль відіграє керівництво.

Для сприяння мотиваційним заходам щодо навчання керівництво прикладає багато зусиль шляхом проведення семінарів, зустрічей.

Навчання персоналу перед проведенням внутрішнього аудиту дає такі переваги для підприємства:

- підвищення ефективності роботи працівників, прискорення процесу виходу

працівника на потрібний рівень продуктивності;

– налагодження та підтримка позитивних відносин в колективі;

– запобігання суттєвим помилкам, яких можуть допустити нові працівники;

– скорочення витрат часу досвідчених працівників на надання допомоги новим працівникам в процесі виконання посадових обов'язків;

– мінімізація плинності кадрів.

Переваги навчання персоналу перед проведенням внутрішнього аудиту для працівників:

– налагодження відносин в колективі;

– швидке входження в робочий процес та отримання нових знань та навичок;

– зниження рівня тривожності та невпевненості перед зауваженнями керівника, які можуть бути пов'язані з тим, що новачок виконує поставлені перед ним завдання не так швидко, як інші працівники;

– зниження рівня страху працівника бути звільненим під час проходження випробувального терміну.

Висновки. Під час проведення внутрішнього аудиту працівники отримують певний стрес, виникає тривожність. Тому врахування психологічних аспектів впровадження системи управління якістю виходить на перший план. Для профілактики та подолання стресу під час проведення внутрішніх аудитів пропонується проводити навчання працівників з використанням методик зниження тривожності та підвищення мотивації до самовдосконалення. Навчання персоналу перед проведенням внутрішнього аудиту дає значні переваги як для підприємства, так і для кожного працівника зокрема.

Література:

1. Системи управління якістю. Основні положення та словник (ISO 9000:2015, IDT): ДСТУ ISO 9000:2015. К. : ДП «УкрНДНЦ», 2016. 50 с.
2. Красун Н. Л., Проскурня О. М. Психологічні аспекти проведення внутрішніх аудитів на фармацевтичних підприємствах. Управління якістю

в фармації : матер. VIII Науково-практичної конференції. (23 травня 2014 р., м. Харків). Харків : Вид-во НФаУ, 2014. С. 59–61.

3. Великий Ю. В. Етапи внутрішнього аудиту на підприємстві. К. : Агросвіт, 2017. № 7. С. 28–31.

4. Шостаківська Н. М. Методичні вказівки для практичних занять з дисципліни «Внутрішній аудит». Тернопіль : ТНТУ, 2014. 28 с.

5. Пушкар М. С., Семанюк В. З. Внутрішній аудит: підручник. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 211 с.

6. Сазонова Т. О., Даниленко В. В. Застосування психологічних методів управління персоналом підприємства в конкурентних умовах господарювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. Ужгород, 2020. Вип. 29. С. 142–147.

7. Роголь Г. Дистанційний аудит систем менеджменту. *Управління якістю*. 2022. № 1-2 (49-50). С.16–23.

8. Сингаївська І. В. Аналіз теоретико-методологічних підходів до вивчення проблеми професійної успішності особистості. *Актуальні проблеми психології* : зб. наукових праць. Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. К. : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2014. Вип. 41. С. 168–176.

9. Петрунько О.В. Психотехнологічні та психологічні ресурси управління образом суспільних і освітніх інновацій. Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць. К. : Міленіум, 2011. Вип. 12. С. 215-225.

10. Яцишин А. В., Лупаренко Л. А. Соціально-психологічні аспекти забезпечення відкритого доступу з використанням електронних журнальних систем. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир, 2013. Вип. 4. С. 69–74.

11. Настанови щодо проведення аудитів систем управління (ISO 19011:2018, IDT): ДСТУ ISO 19011:2019. К. : ДП «УкрНДНЦ», 2020. 40 с.

12. Каменська Т. О., Редько О. Ю. Внутрішній контроль і аудит в управлінні: практ. посіб. К. : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2015. 375 с.

Reference:

1. Systemy upravlinnia yakistiu. Osnovni polozhennia ta slovnyk (ISO 9000:2015, IDT): DSTU ISO 9000:2015. K. : DP «UkrNDNTs», 2016. 50 p.
2. Krasun N. L., Proskurnia O. M. Psykholohichni aspekty provedennia vnutrishnikh audytiv na farmatsevychnykh pidpryemstvakh. Upravlinnia yakistiu v farmatsii : mater. VIII Naukovo-praktychnoi konferentsii. (23 travnia 2014 r., m. Kharkiv). Kharkiv : Vyd-vo NFaU, 2014. pp. 59–61.
3. Velykyj Yu. V. Etapy vnutrishn'oho audytu na pidpryemstvi. K. : Ahrosvit, 2017. № 7. pp. 28–31.

4. Shostakivs'ka N. M. *Metodychni vказivky dlia praktychnykh zaniat' z dystsypliny «Vnutrishnij audyt»*. Ternopil' : TNTU, 2014. 28 p.
5. Pushkar M. S., Semaniuk V. Z. *Vnutrishnij audyt: pidruchnyk*. Ternopil': TNEU, 2016. 211 p.
6. Sazonova T. O., Danylenko V. V. *Zastosuvannia psykholohichnykh metodiv upravlinnia personalom pidpriemstva v konkurentnykh umovakh hospodariuvannia*. *Naukovyj visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu. Serii: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo*. Uzhhorod, 2020. Vyp. 29. S. 142–147.
7. Rohol' H. *Dystantsijnyj audyt system menedzhmentu*. *Upravlinnia iakistiu*. 2022. № 1-2 (49-50), pp.16–23.
8. Synhais'ka I. V. *Analiz teoretyko-metodolohichnykh pidkhodiv do vyvchennia problemy profesijnoi uspishnosti osobystosti*. *Aktual'ni problemy psykholohii* : zb. naukovykh prats'. T. 1: Orhanizatsijna psykholohiia. *Ekonomichna psykholohiia. Sotsial'na psykholohiia*. K. : Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuksa NAPN Ukrainy, 2014. Vyp. 41. pp. 168–176.
9. Petrun'ko O.V. *Psykhotekhnolohichni ta psykholohichni resursy upravlinnia obrazom suspil'nykh i osvitynykh innovatsij. Problemy politychnoi psykholohii ta ii rol' u stanovlenni hromadianyna Ukrain's'koi derzhavy: zb. nauk. prats'*. K. : Milenium, 2011. Vyp. 12. pp. 215-225.
10. Yatsyshyn A. V., Luparenko L. A. *Sotsial'no-psykholohichni aspekty zabezpechennia vidkrytoho dostupu z vykorystanniam elektronnykh zhurnal'nykh system*. *Visnyk Zhytomyrs'koho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka*. Zhytomyr, 2013. Vyp. 4. pp. 69–74.
11. *Nastanovy schodo provedennia audytiv system upravlinnia (ISO 19011:2018, IDT): DSTU ISO 19011:2019*. K. : DP «UkrNDNTs», 2020. 40 p.
12. Kamens'ka T. O., Red'ko O. Yu. *Vnutrishnij kontrol' i audyt v upravlinni: prakt. posib.* K. : DP «Inform.-analit. ahentstvo», 2015. 375 p.

УДК 159.923.2:159.922.62
DOI: 10.31732/2663-2209-2022-69-213-222

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ЗРІЛОГО ВІКУ

Олена Нежинська¹, Світлана Хілько²

¹Кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»; доцент кафедри психології, педагогіки та соціології, Державний податковий університет, м. Ірпінь, Україна, e-mail: helena.nezhynska@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0800-356X>

²Кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології і педагогіки, НТУ України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», м. Київ, Україна, e-mail: H.S.A.psycholog@meta.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5043-0303>

EMPIRICAL STUDY OF PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SELF- ACTUALIZATION OF THE PERSONALITY OF MATURE AGE

Olena Nezhynska¹, Svitlana Khilko²

¹Ph.D. (Psychology), Professor, Department of Psychology, Pedagogy and Sociology, State Tax University, Irpin, Ukraine, e-mail: helena.nezhynska@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0800-356X>

²Ph.D. (Psychology), Professor, Department of Psychology and Pedagogy, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, Ukraine, e-mail: H.S.A.psycholog@meta.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5043-0303>

Анотація. В статті представлено результати емпіричного дослідження психологічних особливостей самоактуалізації особистості зрілого віку. Висвітлено, що питанню самоактуалізації присвячена значна кількість психологічних досліджень як у наукових працях екзистенційних філософів і мислителів, так і представників гуманістичної психології, у тому числі дослідників психодинамічного підходу. Розкрито, що проблемі самоактуалізації особистості приділяли увагу і вітчизняні науковці. Зазначено, що зрілий вік досліджуваних відповідає віковій періодизації за біологічними ознаками (чоловіки від 22 до 60 років і жінки від 21 до 55 років). Емпіричне дослідження дозволило визначити рівень прагнення особистості зрілого віку до самоактуалізації, тобто наскільки вона здатна визначити стратегію свого життєвого шляху й оцінити міру свого успіху у цьому. У результаті встановлено за методикою САМОАЛ, що у переважній більшості є середній рівень розвитку самоактуалізації. Досліджено психологічні особливості самоактуалізації особистості зрілого віку відповідно діагностичних шкал, у результаті чого відмічено, що психологічні особливості самоактуалізації полягають у пріоритетності розвитку окремих її складових, зокрема, перші три позиції займають гуманістичні цінності, автономність і креативність. Виявлено особливості самоактуалізації залежно від статі, віку (вікової періодизації 1 і 2-го періоду зрілого віку досліджуваних), освіти, стажу трудової діяльності. Засвідчено, що стать досліджуваних не впливає на рівень самоактуалізації осіб зрілого віку (три чверті жінок і більше половини чоловіків мають середні показники даного феномену). Констатовано, що високий рівень розвитку самоактуалізації в більшій мірі показали досліджувані 2-го періоду зрілого віку. Високий рівень виявили більшість осіб зрілого віку з вищою освітою. Також відзначено, що зі збільшенням стажу трудової діяльності підвищується і рівень самоактуалізації особистості, а, отже, і задоволеність професійною кар'єрою.

Ключові слова: самоактуалізація, особистість, зрілий вік, психологічні особливості самоактуалізації, дослідження самоактуалізації особистості.

Формули: 0, рис.: 3, табл.: 1, бібл.: 14

Abstract. The article presents the results of an empirical study of the psychological features of the self-actualization of a person of mature age. It is highlighted that a significant number of psychological studies are devoted to the issue of self-actualization, both in the scientific works of existential philosophers and thinkers, and representatives of humanistic psychology, including researchers of the psychodynamic approach. Ukrainian scientists also paid attention to the problem of self-actualization of the individual. It is noted that the mature age of the subjects corresponds to the age periodization according to biological characteristics (men from 22 to 60 years and women from 21 to 55 years). Empirical research made it possible to determine the level of a mature person's desire for self-actualization, i.e., to what extent he is able to determine the strategy of his life path and assess the degree of his success in this. As a result, according to the Personal Orientation Inventory (POI) methodology, it was established that the vast majority have an average level of development of self-actualization. The psychological features of self-actualization of a person of mature age were studied

in accordance with diagnostic scales, as a result of which it was noted that the psychological features of self-actualization lie in the priority of the development of its individual components, in particular, the first three positions are humanistic values, autonomy and creativity. The features of self-actualization depending on gender, age (age periodization of the 1st and 2nd period of the mature age of the studied), education, work experience are revealed. It is noted that becoming older does not add to the level of self-actualization of the mature age (three quarters of women and more than half of men have the average indicators of this phenomenon). It was established that a high level of development of self-actualization was shown to a greater extent by the subjects of the 2nd period of mature age. A high level was found by the majority of persons of mature age with higher education. It was also noted that with an increase in work experience, the level of self-actualization of the individual increases, and, therefore, satisfaction with the professional career.

Key words: self-actualization, personality, mature age, psychological features of self-actualization, research on self-actualization of the individual.

Formulas: 0, fig.: 3, tabl.: 1, bibl.: 14

Постановка проблеми. Успішність здійснення життєвого шляху, професійного й особистісного зростання та досягнення відповідних запланованих результатів значною мірою залежить власне від спрямованості та внутрішнього потенціалу особистості. Мова йде також і про різноманітні зміни в сучасному світі, коли потрібно швидко включитися, орієнтуватися та реагувати на виклики сьогодення, оскільки це впливає і на ритм життя людини, її досягнення та поразки. За таких умов доросла особистість в період своєї продуктивної активності, пошуку можливостей гармонійної взаємодії з навколишнім світом, може відчувати невпевненість у собі, сумніватися у правильності прийнятих рішень, відчувати гостре невдоволення собою і своїм життям, що утруднює процес самоактуалізації.

Разом із цим, потрібно зауважити, що людина може не досягти і не прагнути досягати великих цілей і результатів, але вважати себе самореалізованою у професії, сім'ї, житті або у конкретній сфері її діяльності та загалом відчувати суб'єктивне благополуччя, оскільки здатна до власного усвідомлення вибору у своїх прагненнях і діях, що має певні психологічні особливості і актуалізує проблему дослідження самоактуалізації особистості зрілого віку як цілеспрямованого усвідомленого процесу на різних його вікових етапах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основи розуміння поняття самоактуалізації закладено ще в наукових працях екзистенційних філософів і мислителів (Ф. Brentano, М. Бубер,

Е. Гуссерль, А. Камю, С. К'єркегор, Ж.-П. Сартр). З метою філософського визначення універсального принципу життя К. Гольдштейн першим ввів поняття «самоактуалізація» у наукове поле та визначав його як основний та єдиний мотив організму, спрямований на максимальну актуалізацію закладених у нього здібностей, причому зауважував, що інші мотиви є лише проявом самоактуалізації [1]. Разом із К. Гольдштейном інші науковці теж досліджували проблеми самоактуалізації як форми розвитку людини (А. Адлер, У. Дембера, К. Левін, Д. Мак-Клелланд, Г. Мюррей, Г. Оллпорт, Ж. Піаже, Г. Салліван, К. Хорні, Е. Еріксон, Р. Ерл).

Варто відзначити значний вклад в розгляд даної проблеми представників гуманістичної психології (А. Маслоу, Р. Мей, Г. Оллпорт, Ф. Перлз, К. Роджерс, В. Франкл та ін.), які розглядали самоактуалізацію як розкриття особистісного потенціалу, реалізацію творчості, досягнення своєї ідентичності та цілісності, як показник психологічного здоров'я і благополуччя особистості.

Дослідники психодинамічного підходу (А. Адлер, Х. Кохут, Е. Еріксон, К. Хорні, Е. Фромм, Г. Юнг та ін.) проблеми самоактуалізації особистості розглядали в контексті прагнення до досконалості, подолання меж своєї ідентичності, самовдосконалення, реалізації природного потенціалу та своєї унікальності. Теорія самореалізації К. Хорні [2], наприклад, ілюструє, що в людини є як реальне Я, так і Я-ідеальне, і процеси реалізації можуть бути повернені

на будь-яке з них. Реалізація реального Я веде особистість здоровим шляхом розвитку, а спрямованість на реалізацію ідеального Я замість реального призводить до різноманітних видів невротичних порушень. Тому переклад «self-actualization» як «актуалізація Я» більш точно характеризує це поняття. Т. Голлві наголошував, що важливим є розкриття потенціалу особистості для максимізації власної продуктивності й ефективності [3]. Г. Оллпорт розглядає самоактуалізацію як процес «становлення», у якому індивід приймає на себе відповідальність за планування ходу свого життя, він прагне до досконалості та робить найкраще те, до чого здатен [4]. В. Франкл описує у своїх роботах цінність власного життя [5]. Також, на думку С. Кауфмана, самоактуалізована особистість більше замотивована на особистісне зростання, любов до людства, ніж усунення недоліків задоволення потреби [6].

У вітчизняній психології самоактуалізація розглядається як проблема становлення цілісної особистості, успішного саморозвитку, особистісного змінювання, самореалізації, а також вивчається у взаємозв'язку з психічним і психологічним здоров'ям особистості, психологічним благополуччям. Самоактуалізація представлена у працях О. Бондарчук, Й. Боришевського, Н. Бурлако, І. Данилюка, П. Лушина, С. Максименка, В. Моляко, Н. Старинської, В. Татенка, Т. Титаренко, М. Ткалич, Д. Шутько та ін., які розглядають самоактуалізовану особистість як активного суб'єкта власної життєдіяльності та творця свого неповторного життєвого світу.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Нині проблемні аспекти, які можуть виникати під час або у процесі самоактуалізації особистості зрілого віку, на наш погляд, це виявлення суб'єктивних перешкод на шляху ефективної самореалізації своїх потенційних можливостей, пошуку внутрішньої гармонії з собою і світом.

Водночас необхідно враховувати, що нестабільність, невизначеність, трансформаційні процеси сьогодення, ускладнюють реалізацію завдання побудови перспективи власного майбутнього та самоактуалізації, що ставить питання важливості підтримки та психологічного супроводу особистості на її життєвому шляху.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження полягає у висвітленні результатів емпіричного дослідження психологічних особливостей самоактуалізації особистості зрілого віку. Важливим є дослідити статево-вікові, а також соціально-психологічні особливості, а саме, наскільки рівень освіти чи стаж трудової діяльності впливає на прагнення особистості дорослого до самоактуалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення мети дослідження та вирішення поставлених завдань використано методику САМОАЛ (англомовна версія POI (Personal Orientation Inventory), «Визначення рівня самоактуалізації особистості» [7]. З метою якісного аналізу та узагальнення результатів емпіричного дослідження застосовано математично-статистичні методи комп'ютерної програми «SPSS Statistics» (версія 17.0) (критерій χ^2 , кореляційний аналіз). Графічну презентацію результатів здійснено в «Microsoft Office Excel 2016».

Вибірку досліджуваних становлять 150 осіб зрілого віку (від 21 до 60 років), жінки і чоловіки різних професій, стажу трудової діяльності, рівня освіти, які виявили бажання прийняти участь в дослідженні. Зрілий вік досліджуваних відповідає віковій періодизації за біологічними ознаками: це чоловіки від 22 до 60 років і жінки від 21 до 55 років [8].

Перший крок емпіричного дослідження психологічних особливостей самоактуалізації особистості зрілого віку полягав у визначенні рівнів її розвитку, де в межах 100% досліджувані були поділені на 3 групи, враховуючи стандартне

відхилення. Так, було встановлено, що переважна більшість досліджуваних мають середні показники розвитку самоактуалізації (рис. 1). *Високий рівень розвитку самоактуалізації* виявили 16,7% досліджуваних, які добре усвідомлюють свою «Я-концепцію», орієнтовані на гуманістичні цінності, здатні проявляти у стосунках щирість і відкритість, природність і спонтанність,

вміють керувати іншими та спрямовувати свою енергію на ефективне досягнення своїх цілей, також вони відкриті до всього нового, інноваційного. Варто тут зауважити, що у свій час А. Маслоу, наприклад, за результатами власних досліджень стверджував про те, що самоактуалізованими є лише менше 1% людей [9].

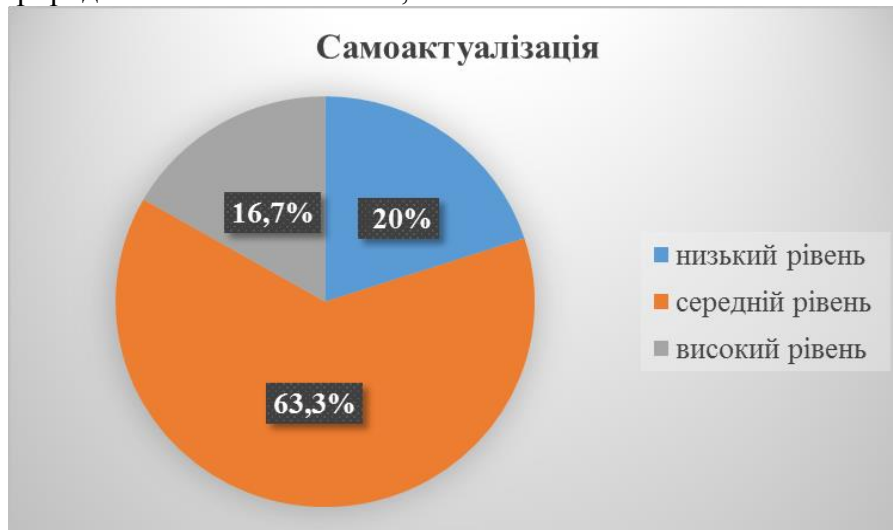

Рисунок 1. Рівень розвитку самоактуалізації досліджуваних зрілого віку

Як видно з рис. 1, *середній рівень розвитку самоактуалізації* констатовано у переважної більшості – 63,3% досліджуваних, вони характеризуються недостатнім рівнем усвідомленості позитивних складових своєї «Я-концепції», залежністю природності і спонтанності поведінки від суб'єктивних чинників. Водночас у них зберігається спрямованість на гуманістичні цінності, доброзичливість, відкритість досвіду. *Низький рівень самоактуалізації* показали 20,0% досліджуваних, яким притаманно проявляти залежність від соціального середовища, недоброзичливість, закритість до нового досвіду, орієнтуватися більш на недоліки, ніж переваги своїх якостей, неефективне розрізнення мети і засобів досягнення своїх цілей, що утруднює процес самоактуалізації.

Досліджуючи індивідуальні уявлення про самоактуалізацію дорослих Дж. А. Кремс, Д. Т. Кенрік і Р. Ніл, спираючись на роботи А. Маслоу,

зазначають, що самоактуалізація приймає різноманітні індивідуальні форми для людей, наприклад, художники реалізуються через творчість, спортсмени – через спорт, батьки – через батьківство, турботу, оскільки цей процес залежить від особливостей життєвої історії людини [10].

Наступний крок полягав у визначенні особливостей самоактуалізації залежно від статі, віку, освіти, стажу трудової діяльності. Так, результати емпіричного дослідження засвідчили, що *стать* досліджуваних не впливає на рівень самоактуалізації осіб зрілого віку, а переважна більшість жінок (60,8%) і чоловіків (66,2%) мають середні показники даного феномену. Слід зазначити, що високий рівень самоактуалізації виявлено у 19,7% чоловіків і 13,9% жінок, низький рівень – відповідно у 14,1% чоловіків і 25,3% жінок (без статистично значущих відмінностей).

Аналіз результатів дослідження самоактуалізації залежно від *віку, освіти,*

стажу трудової діяльності досліджуваних зрілого віку, дав можливість констатувати статистично значущі відмінності ($p \leq 0,01$) у розподілі показників рівнів її розвитку (табл. 1). Як видно з таблиці, досліджувані 2 періоду зрілого віку мають переважання високих показників самоактуалізації, зокрема це 31,9%, на противагу 3,7% досліджуваних 1 періоду. Переважна більшість (69,1%) досліджуваних 1 періоду зрілого віку і 56,5% 2 періоду мають середні показники рівня розвитку

самоактуалізації, що вказує, з однієї сторони, на наявність певних проблем суб'єктивного характеру щодо можливостей досягнення своїх цілей, а з іншої сторони, на прагнення до кращого усвідомлення своїх потенційних можливостей і їх реалізації, визначення цінностей і встановлення пріоритетів життєдіяльності. Низький рівень самоактуалізації виявлено у 27,2% досліджуваних 1 періоду зрілого віку і 11,6% – другого.

Таблиця 1. Рівні розвитку самоактуалізації досліджуваних залежно від віку, освіти, стажу трудової діяльності

Вікові та соціально-професійні характеристики розвитку самоактуалізації	Рівні самоактуалізації досліджуваних (у %)		
	Низький	Середній	Високий
залежно від періоду зрілого віку			
21-35 р. (1 період зрілого віку)	27,2	69,1	3,7
36-60 р. (2 період зрілого віку)	11,6	56,5	31,9
залежно від рівня освіти			
Повна середня освіта	33,3	57,8	8,9
Середньо-спеціальна освіта	16,7	78,6	4,8
Вища освіта	12,7	57,1	30,2
залежно від наявності стажу трудової діяльності			
Стаж відсутній	43,5	56,5	–
До 5 років	28,2	61,5	10,3
Від 6 до 10 років	3,7	85,2	11,1
Більше 10 років	13,1	57,4	29,5

* Примітка: всі показники мають ступінь значущості на рівні ($p \leq 0,01$)

Крім того, високий рівень самоактуалізації виявили більше осіб зрілого віку з вищою освітою, це 30,2%, також у 8,9% осіб з повною середньою освітою, 4,8% – з середньо-спеціальною. Середній рівень самоактуалізації констатовано у переважній більшості, зокрема у 57,8% осіб з повною середньою освітою, у 78,6% з середньо-спеціальною освітою, у 57,1% – з вищою освітою. Цікавим тут є майже однакові показники самоактуалізації досліджуваних з повною середньою і вищою освітою, що свідчить про прагнення самоактуалізованої людини протягом життя постійно набувати нових знань, розвиватися, іти вперед. Серед досліджуваних низького рівня самоактуалізації переважають респонденти з повною середньою освітою (33,3%), на противагу 16,7% з середньо-спеціальною і 12,7% – вищою. Таким чином, отримані

дані свідчать про вплив освіти на розвиток самоактуалізації.

У контексті порівняння варто навести результати, які отримані К. Милашенко, під час його дослідження самоактуалізації дорослих також за методикою САМОАЛ, де отримано такі показники: переважна більшість досліджуваних (87,5%) виявили середній рівень самоактуалізації, а 12,5% – високий. Отримані результати пояснюються особливістю вибірки, досліджувані отримують другу вищу освіту за спеціальністю «Психологія», мають досвід участі у психотерапії тренінгах, духовних практик. Тобто це ті люди, які зацікавлені у розвитку своїх потенційних можливостей і переймаються проблемою самоактуалізації, за К. Милашенко [11]. Такі результати узгоджуються з загальноприйнятою думкою, що освіта та

власне практика сприяє підвищенню рівня самоактуалізації.

Щодо стажу трудової діяльності можна зазначити, що рівень самоактуалізації осіб зрілого віку зростає зі збільшенням років стажу, зокрема: високий рівень самоактуалізації не виявлено у досліджуваних, у яких відсутній такий досвід, 10,3% досліджуваних з високим рівнем самоактуалізації мають стаж до 5 років, 11,1% – від 6 до 10 років і 29,5% мають стаж трудової діяльності більше 10 років. У переважній більшості осіб – середні показники самоактуалізації і серед досліджуваних з низьким рівнем самоактуалізації найбільше осіб, які ще не мають досвіду трудової діяльності. Такі дані свідчать, що на розвиток самоактуалізації позитивно впливають вік (більш зрілі за віком досліджувані мають вищі показники), освіта і наявність стажу професійної діяльності (нові знання, досвід роботи, практичні вміння та навички, компетентність, прагнення до подальшого розвитку, вдосконалення і т.ін.).

Далі доцільним було проаналізувати результати дослідження за діагностичним шкалами самоактуалізації (у відсотках), що дало можливість визначити пріоритетність розвитку окремих її показників та говорити про психологічні її особливості у досліджуваних зрілого віку (рис. 2). Так, психологічні особливості самоактуалізації осіб зрілого віку полягають у пріоритетності розвитку окремих її складових, зокрема, перші три позиції займають: гуманістичні цінності (63,9%), автономність (61,6%), креативність (60,8%). Останні три позиції показників самоактуалізації досліджуваних визначають проблемні питання цього процесу: здатність до спонтанної поведінки (52,2%), здатність встановлювати взаємокорисні і приємні контакти (50,7%), здатність позитивно оцінювати природу людини, віра в людей та в могутність людських можливостей (шкала «погляд на природу людини» 46,8%).

Рисунок 2. Психологічні особливості самоактуалізації особистості зрілого віку, у %

Як видно з рис. 2, різниця між пріоритетністю розвитку (гуманістичні цінності, автономність, креативність) та проблемними питаннями (погляд на природу людини), які виявили досліджувані, за окремими шкалами є не достатньо великою. Щодо шкали, де виявлений найменший показник за

отриманими результатами, то це свідчать, на наш погляд, про те, що умовною проблемою є невпевненість при досягненні результатів, недостатнє знання власних можливостей і потенціалу, як і сама постановка цілей і т.ін.

Це співпадає з думкою О. Бондарчук про те, що існують проблеми особистісного

розвитку, особливо у керівників, які пов'язані зі специфікою їх професійної діяльності, та проявляються «в унеможливленні вибору асертивних стратегій поведінки в складних ситуаціях професійної взаємодії, утрудненнями гендерної природи в особистісному розвитку фахівців-професіоналів, у забезпеченні їх успішної професійної кар'єри тощо» [12, с. 275].

Так, у дослідженні самоактуалізації К. Милашенко на вибірці дорослих (як зазначено вище) також визначено найбільш виражені параметри самоактуалізації: орієнтація у часі, цінності, погляд на природу людини, креативність; найменш виражені: гнучкість у поведінці, потреба у пізнанні, спонтанність поведінки [11]. Можна припустити, що відмінність у такому параметрі як погляд на природу людини, який у вибірці майбутніх психологів має більш виражену характеристику, пояснюється їх спрямованістю на допомогу людям, альтруїзм і гуманізм.

У контексті даного питання, цікавим є результати наукового дослідження С.-Б. Кауфмана, який вивчаючи твори А. Маслоу, визначив 10 характеристик самоактуалізованих людей, зокрема це: постійна свіжість оцінювання основних благ життя, прийняття себе без сорому і вибачення, автентичність, незворушність у прийнятті всіх злетів і падінь в житті, мета життя (відповідальність за виконання своєї місії в житті), ефективне сприйняття дійсності, гуманітаризм, піковий досвід (відчуття, що відкриваються нові горизонти та можливості), хороша моральна інтуїція, творчий дух. Кауфман зазначає, що будь-яка характеристика самоактуалізації, розглянута окремо, не може бути ознакою самоактуалізованої особистості [6], показники самоактуалізації необхідно розглядати цілісно. Окрім того, доросла особистість протягом усього життя не тільки визначає свої пріоритети, цінності, цілі, а й змінює потреби самоактуалізації, тобто це динамічний процес, розгорнутий у часі. М. Ткалич і Д. Шутько, наприклад,

досліджуючи основні підходи вивчення феномену самоактуалізації особистості в зарубіжній психології, вказують на складність і багатогранність даного феномену й ускладнення процесу порівняльного аналізу зарубіжного та вітчизняного підходів самоактуалізації особистості [13].

Наступний крок емпіричного дослідження психологічних особливостей самоактуалізації особистості зрілого віку полягав у порівнянні отриманих показників діагностичних шкал залежно від *періоду зрілого віку* (рис. 3). Так, досліджувані 2-го періоду зрілого віку (36-60 років) показали вищі результати, аніж досліджувані 1-го періоду (21-35 років) за більшістю шкал самоактуалізації, окрім шкал «цінності», «креативність», «автономність», показники яких не мають суттєвих розбіжностей між вказаними групами, що свідчить про те, що із часом і набуттям досвіду, людина краще розуміє свої можливості, здатна використовувати їх для задоволення своїх потреб.

Як наявно видно з рис. 3, це підтверджується статистично значущими відмінностями ($p < 0,01$) між двома віковими групами таких діагностичних шкал: «орієнтація у часі», «погляд на природу людини», «потреба у пізнанні», «саморозуміння», «аутосимпатія», «контактність», «гнучкість у спілкуванні», «спонтанність» ($p < 0,05$).

У рамках дослідження було поставлене питання «*Чи задоволені Ви своєю професійною кар'єрою?*», на яке 54,7% осіб відповіли стверджувально ($p < 0,01$). Так, наприклад, серед досліджуваних з високим рівнем самоактуалізації 72,0% виражають задоволеність професійною кар'єрою, із середнім рівнем самоактуалізації – 60% задоволені.

Це співпадає з дослідженням І. Сингаївської «про необхідність системного бачення професійної успішності, а відтак урахування численних аспектів цього багатогранного явища» [14, с. 169].

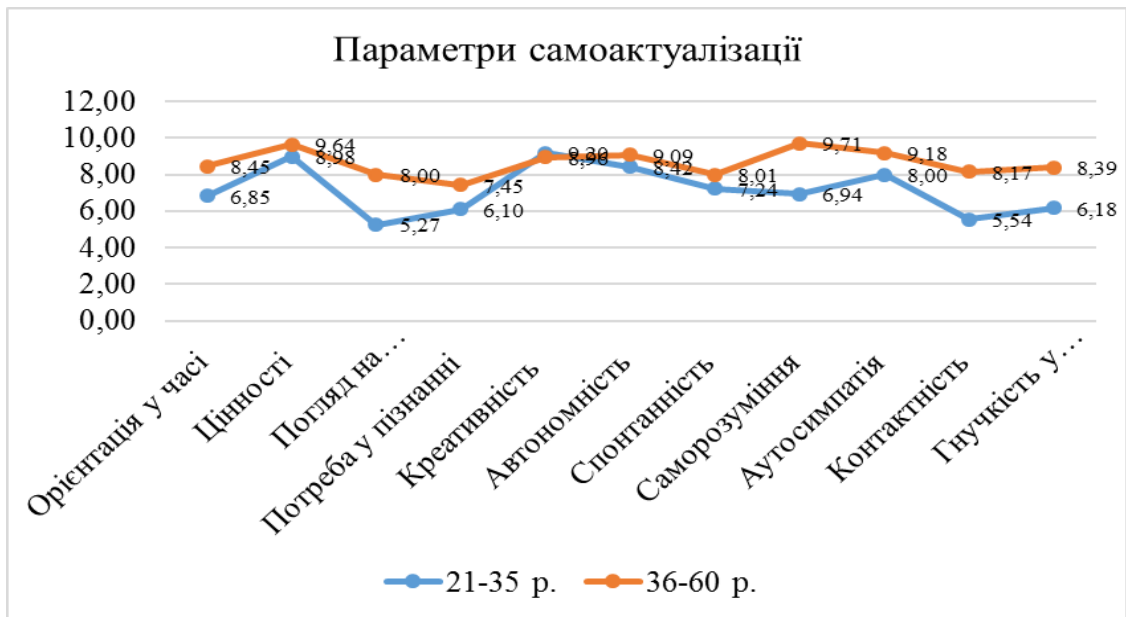

Рисунок 3. Результати обробки даних діагностичних шкал самоактуалізації досліджуваних двох періодів зрілого віку за Т-критерієм Ст'юдента

Слід зазначити, що на сьогодні проблема професійної успішності є актуальною з огляду формування нової світоглядної парадигми українського суспільства, в тому числі нових особистісних цінностей [14].

Такі отримані дані можуть свідчити про ряд психологічних особливостей самоактуалізації особистості зрілого віку: *по-перше*, доросла особистість пов'язує процес своєї самоактуалізації з досягненням статусу (за Дж. А. Кремс, Д. Т. Кенрік і Р. Ніл [10]), з професійною самореалізацією, так як професійна успішність тісно пов'язана з впливом соціальних чинників [14]. У такому випадку задоволеність професійною діяльністю, орієнтація на виконання професійних задач і досягнення поставлених цілей, реалізація творчого потенціалу, сприяють самоактуалізації; *по-друге*, за умов, коли доросла особистість незадоволена професійною кар'єрою, водночас має низький або середній рівень самоактуалізації, вона знаходиться у пошуку кращих умов професійної самореалізації; *по-третє*, виражаючи незадоволеність професійною кар'єрою особистість процес самоактуалізації не пов'язує з професійною діяльністю, на що вказують показники самоактуалізації

середнього та високого рівня. Слід зазначити, що такі припущення потребують подальших емпіричних розвідок і уточнень.

Висновки. У результаті емпіричного дослідження психологічних особливостей самоактуалізації особистості зрілого віку загалом констатовано, що одна третина досліджуваних має високий рівень самоактуалізації. Серед пріоритетів розвитку для досліджуваних виступають гуманістичні цінності, автономність і креативність, основні проблемні питання – погляд на природу людини, спонтанність поведінки, контактність. Встановлено, що стать не впливає на рівень самоактуалізації. Зазначено, що високий рівень розвитку самоактуалізації в більшій мірі показали досліджувані 2-го періоду зрілого віку. Високий рівень виявили більше осіб зрілого віку з вищою освітою, а із збільшенням років стажу трудової діяльності підвищується і рівень самоактуалізації досліджуваних. Визначено серед осіб з високим рівнем самоактуалізації, що задоволеність професійною кар'єрою виражають переважна більшість. Так, з віком, набуттям певного досвіду, знань, компетенцій, підвищенням рівня усвідомленості, рефлексії, доросла особистість (від 36 до 60 років) краще

розуміє себе, сенс свого життя та важливість самореалізації свого потенціалу, що в результаті сприяє відчуттю психологічного благополуччя.

На основі отриманих результатів для подальшого розвитку та самоактуалізації особистості нами складена спеціальна тренінгова програма, яка включає в себе тренінгові заняття та вправи, що в цілому сприятиме самовдосконаленню особистості зрілого віку. Також доцільним є у майбутньому дослідити особливості самоактуалізації особистості в умовах або після війни та порівняти отримані результати.

Література:

1. Goldstein K. Human nature in the light of psychopathology. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1940. 258 p.
2. Horney K. Self-analysis. New York : Norton, 1970. 309 p.
3. Gallwey W. Timothy. The Inner Game of Tennis. 1st. New York : Random House, 1974. 141 p.
4. Allport G. Becoming: Basic Considerations for a Psychology of Personality. New Haven : Yale University Press, 1959. 118 p.
5. Франкл В. Людина у пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Пер. з англ. О. Замойської. Харків, 2022. 160 с.
6. Kaufman S. B. Self-actualizing people in the 21st century: Integration with contemporary theory and research on personality and well-being. *Journal of Humanistic Psychology*. 2018. P. 1–33. URL : <https://scottbarrykaufman.com/wp-content/uploads/2018/11/Kaufman-self-actualization-2018.pdf>
7. Основи психології та педагогіки. Психологія : лабораторний практикум / Л. А. Мацько, М. Д. Прищак, Т. В. Первушина. Вінниця : ВНТУ, 2010. 139 с.
8. Медична біологія / За ред. В. П. Пішака, Ю. І. Бажори. Підруч. Вінниця : НОВА КНИГА, 2004. 656 с. : іл. ISBN966-7890-35-X
9. Maslow A. H. Motivation and personality. Second edit. New York, Evanston and London : Harper & Row, Publishers, Inc., 1970. 394 p.
10. Krems J. A., Kenrick D. T., Neel R. Individual Perceptions of Self-Actualization: What Functional Motives Are Linked to Fulfilling One's Full Potential. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 2017. 43(9):014616721771319. P. 1-16. DOI: [10.1177/0146167217713191](https://doi.org/10.1177/0146167217713191)
11. Милашенко К. О. Дослідження ціннісних орієнтацій як ресурсу самоактуалізації особистості дорослого віку. *Психологія і особистість*. 2018. № 1 (13). С. 96-105.

12. Бондарчук О. І. Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності : монографія. Київ : Наук. світ, 2008. 318 с.
13. Ткалич М. Г., Шутько Д. О. основні підходи до вивчення феномену самоактуалізації особистості в зарубіжній психології. *Проблеми психології*. 2013. № 1. С. 65-71. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspz_2013_1_14
14. Сингаївська І. В. Аналіз теоретико-методологічних підходів до вивчення проблеми професійної успішності особистості. Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2014. Вип. 41. С. 168–176.

Reference:

1. Goldstein K. Human nature in the light of psychopathology. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1940. 258 p.
2. Horney K. Self-analysis. New York : Norton, 1970. 309 p.
3. Gallwey W. Timothy. The Inner Game of Tennis. 1st. New York : Random House, 1974. 141 p.
4. Allport G. Becoming: Basic Considerations for a Psychology of Personality. New Haven : Yale University Press, 1959. 118 p.
5. Frankl V. Liudyna u poshukakh spravzhnoho sensu. Psykholoh u kontstabori. Per. z anhl. O. Zamoiskoi. Kharkiv, 2022. 160 s.
6. Kaufman S. B. Self-actualizing people in the 21st century: Integration with contemporary theory and research on personality and well-being. *Journal of Humanistic Psychology*. 2018. P. 1–33. URL : <https://scottbarrykaufman.com/wp-content/uploads/2018/11/Kaufman-self-actualization-2018.pdf>
7. Osnovy psykholohii ta pedahohiky. Psykholohiia : laboratornyi praktykum / L. A. Matsko, M. D. Pryshchak, T. V. Pervushyna. Vinnytsia : VNTU, 2010. 139 s.
8. Medychna biolohiia / Za red. V. P. Pishaka, Yu. I. Bazhory. Pidruch. Vinnytsia : NOVA KNYHA, 2004. 656 s. : il. ISBN966-7890-35-X
9. Maslow A. H. Motivation and personality. Second edit. New York, Evanston and London : Harper & Row, Publishers, Inc., 1970. 394 p.
10. Krems J. A., Kenrick D. T., Neel R. Individual Perceptions of Self-Actualization: What Functional Motives Are Linked to Fulfilling One's Full Potential. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 2017. 43(9):014616721771319. P. 1-16. DOI: [10.1177/0146167217713191](https://doi.org/10.1177/0146167217713191)
11. Mylashenko K. O. Doslidzhennia tsinnisnykh oriantatsii yak resursu samoaktualizatsii osobystosti dorosloho viku. *Psykhologhiia i osobystist*. 2018. № 1 (13). S. 96-105.

12. Bondarchuk O. I. Sotsialno-psykholohichni osnovy osobystisnoho rozvytku kerivnykiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv u profesiinii diialnosti : monohrafiia. Kyiv : Nauk. svit, 2008. 318 s.

13. Tkalych M. H., Shutko D. O. osnovni pidkhody do vyvchennia fenomenu samoaktualizatsii osobystosti v zarubizhnii psykholohii. Problemy psykholohii. 2013. № 1. S. 65-71. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspz_2013_1_14

14. Synhaivska I. V. Analiz teoretyko-metodolohichnykh pidkhodiv do vyvchennia problemy profesiinoi uspishnosti osobystosti. Aktualni problemy psykholohii : zb. naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. T. 1: Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. Sotsialna psykholohiia. Kyiv : Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 2014. Vyp. 41. S. 168–176.

УДК: 159.942:378.018.8:373.011.3-051]:355.01(477)
DOI: 10.31732/2663-2209-2022-69-223-230

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ЕМОЦІЙ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОГО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Анатолій Шулдик¹, Галина Шулдик²

¹К.психол.н., доцент, доцент кафедри психології, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, Україна, e-mail: shuldikav@meta.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6223-1838>

²К.психол.н., доцент, доцент кафедри психології, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, Україна, e-mail: shuldikgo@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9478-9123>

FEATURES OF THE MANIFESTATION OF EMOTIONS AMONG HIGHER EDUCATION STUDENTS DURING OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN UKRAINE

Anatolii Shuldyk¹, Halyna Shuldyk²

¹Ph.D. (Psychology), Associate Professor of Psychology chair, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine, e-mail: shuldikav@meta.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6223-1838>

²Ph.D. (Psychology), Associate Professor of Psychology chair, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine, e-mail: shuldikgo@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9478-9123>

Анотація. У статті проаналізовано психологічну літературу про емоції здобувачів вищої освіти в умовах війни 2022 року в Україні. Мета статті – виявити прояви різних видів емоцій у здобувачів вищої освіти та показати їх зміну на початку російсько-української війни та через 10 місяців. Для діагностики домінуючих емоцій використано опитування. Виявлено, що найбільш поширеними були такі емоції: паніка та шок, жах, велика істерика, полярність емоцій, різка зміна настрою, сильних страх (за себе, за рідних, за майбутнє України, за незнання майбутнього), смуток і розпач, невпевненість у своїх силах, ненависть, гнів потужної сили, злість, агресія, песимізм, роздратування, тривога, сум, спустошеність, безнадійність, пригніченість, неспокій, боязкість всього, почуття вини. На фоні цих переживань появляється тремтіння тіла, заціпеніння, оніміння, підвищення тиску, температури тіла, сльози і плач, слабкість у тілі, відсутність апетиту, поганий сон, небажання виконувати будь-яку роботу. Проведено діагностику копінг-стратегій (Е. Нейт), яка дозволила дослідити 26 ситуаційно-специфічних варіантів копіngu (типів поведінки, реагування на складну ситуацію, боротьбу зі стресом), розподілених на три основні сфери психічної діяльності – когнітивні, емоційні та поведінкові копінг-механізми. Проведено ряд профілактичних та психотерапевтичних онлайн-бесід зі здобувачами вищої освіти щодо регулювання власних емоцій. При повторному опитуванні через десять місяців війни наступили такі зміни емоцій у здобувачів: появилось прагнення не «заціклюватись» та не думати про найгірше, відчуття полегшення від зайнятості чимось. Страх та почуття безвихідності замінили надія та віра в наших людей, з'явилась сильна віра в свою країну та наших захисників, сильний патріотизм та гордість за рідну Україну, віра в те, що Україна переможе. З'явилося відчуття гордості за наших захисників, за те, що Україна вистояла у перші дні війни, появилась сила духу. Згодом кожні хороші новини сприймалися з радістю, а погані – з мужністю. 95% опитаних здобувачів відчувають тепер до агресора тільки злобу й гнів, жадають. Крім цього у 20% респондентів залишились страх, зросла злість, роздратування, ненависть, гнів; а також появились пригнічення, смуток, моральне і фізичне виснаження від постійних сирен. Залишились часті перепади, коливання емоцій, виникли слухові флешбеки. Повторне дослідження копінг-стратегій також свідчить про зміни в емоційних станах здобувачів. Після профілактично-корекційної роботи зросла кількість здобувачів із адаптивними когнітивними копінг-стратегіями (на 25 %), із адаптивними емоційними копінг-стратегіями (на 20 %), із адаптивними поведінковими копінг-стратегіями (на 25 %); зменшилась кількість здобувачів із не адаптивними когнітивними копінг-стратегіями (на 5 %), із не адаптивними емоційними копінг-стратегіями (на 15 %), із не адаптивними поведінковими копінг-стратегіями (на 15 %); зменшилась кількість здобувачів із відносно адаптивними когнітивними копінг-стратегіями (на 20 %), із відносно адаптивними емоційними копінг-стратегіями (на 5 %), із відносно адаптивними поведінковими копінг-стратегіями (на 10 %).

Ключові слова: війна, емоції, когнітивні стратегії, емоційні стратегії, поведінкові копінг-стратегії.

Формули: 0, рис.: 0, табл.: 2, бібл.: 12

Abstract. *The article analyzes psychological literature on the emotional states of students during the conditions of the war 2022 in Ukraine. The objective of the article is to reveal the manifestations of various types of emotions among students and to show the dynamics of their changes at the beginning of the Russian-Ukrainian war and ften months later. A survey is used to diagnose dominant emotions. It is found that the following emotions were the most common: panic and shock, horror, hysteria, emotional polarities, mood swings, worry (over oneself, relatives, the future of Ukraine) fear of uncertainty, sadness and despair, insecurity in one's strength, hatred, anger, aggression, pessimism, irritation, anxiety, desolation, hopelessness, confusion, depression, restlessness, guilt. Due to these worries body tremors, numbness, high pressure, temperature, tears and crying, body weakness, lack of appetite, poor sleep, reluctance to do any work appear. Diagnosis of coping strategies (E. Heim) was carried out, which allowed to investigate 26 situation-specific coping strategies (types of behavior, response to a difficult situation, dealing with stress), divided into three main areas of mental activity - cognitive, emotional and behavioral coping mechanisms. A number of preventive and psychotherapeutic online interviews were conducted with students of higher education regarding their emotion management. When re-interviewed after four months of the war, the following changes in emotions occurred among the students: a desire not to "get stuck" and not to think about the worst, a feeling of relief from being busy with something. Fear and a sense of hopelessness were replaced by hope and faith in our defenders, strong patriotism and pride for our Ukraine, faith that Ukraine will win and the neighboring empire will collapse. Eventually, good news is accepted with joy, and bad news with courage. 95 % of the surveyed students now feel only malice and anger towards the aggressor. In addition, 20 % of respondents were left with fear, anger, irritation, and hatred, as well as depression, sadness, and moral and physical exhaustion from constant sirens. There still experience mood swings and auditory flashbacks. A repeated study of coping strategies also shows changes in the emotional states of young people. After preventive and corrective work, the number of students with adaptive cognitive coping strategies (by 25 %), with adaptive emotional coping strategies (by 20 %), with adaptive behavioral coping strategies (by 25 %) increased; the number of achievers with non-adaptive cognitive coping strategies (by 5 %), with non-adaptive emotional coping strategies (by 15 %), and with non-adaptive behavioral coping strategies (by 15 %) decreased; the number of achievers with relatively adaptive cognitive coping strategies (by 20 %), with relatively adaptive emotional coping strategies (by 5 %), and with relatively adaptive behavioral coping strategies (by 10 %) decreased.*

Keywords: *war, emotions, cognitive strategies, emotional strategies, behavioral coping strategies.*

Formulas: 0, **fig.:** 0, **tabl.:** 2, **bibl.:** 12

Постановка завдання. Війна проходить не лише по лінії фронту. Війна вже всередині кожної людини: на лінії фронту вона фізична, поза ним психологічна. Емоції людей під час війни не менш важливі, ніж потужні зброя і техніка. Що відбувається з молоддю, як змінюються їх емоції під час війни? Як це може вплинути на кожного з них? Як зменшити негативні наслідки? Емоції – це психічні процеси, які протікають у формі переживань і відображають особистісну значущість та оцінку зовнішніх і внутрішніх ситуацій, важливих для життєдіяльності людини.

Психологічна війна – це сильний удар по ідентичності кожної людини, адже вона шукає відповіді на базові питання: «хто я?», «яка моя роль?», «яке моє місце у всьому, що відбувається?», «що я маю робити?». Саме ця неможливість кудись приткнутися, провини, яку зараз відчуває багато молоді, що знаходиться далеко від бойових дій, і є штурмом на ідентичність. 24 лютого 2022 р. всі відчули, що ми єдине ціле. Всі повстали на допомогу ЗСУ. Це волонтерство, участь

в територіальній обороні, матеріальна допомога, допомога словом, патріотичною піснею, успішним навчанням, влучними намальованими мемами, жартом, підбадьорюванням, м'яким переконуванням, турботою про переселенців тощо. Якісно виконана робота на своєму місці передається через сотні рук і врятує життя солдату на фронті. Зараз немає неважливої роботи, немає неважливих людей. Кожен може докластися по крихті у загальну справу боротьби з ворогом. Це і є єдність духу.

Тому для нас стає актуальним досліджувати зміни емоцій здобувачів вищої освіти на початку війни та через десять місяців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зараз українські вчені Дерев'яно С.П., Кіндратець О.М., Ковгира Н.В., Корольчук М.С., Крайнюк В.М., Сингаївська І.В., Чудаєва Н.В. та ін. пропонують дотримуватися правил поведінки щодо діяльності в екстремальних умовах та шляхи формування стресостійкості у особистості [2; 3; 4; 7; 9].

Зарубіжні вчені Дана Д., Ліхі Р., Фельдман Баррет Л., Форвард С., Фрайзер Д. та інші діляться досвідом роботи з розпізнавання емоцій та їх корекції [1; 5; 7; 8; 10].

Формулювання цілей статті. Мета – виявити прояви різних видів емоцій у здобувачів вищої освіти та дослідити їх зміну на початку російсько-української війни та через десять місяців.

Виклад основного матеріалу. Методи дослідження: опитування здобувачів та теоретичний аналіз їх відповідей; методика психологічної діагностики копінг-стратегії (Е. Нейм), яка дозволила дослідити 26 ситуаційно-специфічних варіантів копіngu (а саме типів поведінки, реагування на складну ситуацію, боротьби зі стресом), розподілених на три основні сфери психічної діяльності – когнітивні, емоційні та поведінкові копінг-механізми.

Коли відбувається щось жахливе і неочікуване, люди спочатку відчувають шок, діють автоматично, за програмою виживання. Розум намагається перебирати варіанти майбутнього, щоб якось підготуватися до нього.

Українці ж масово відчували сильну ейфорію від того, що вистояли ці перші години і дні, й кинулися до бою. Це свідчить про єдність духу, про силу людського психічного ресурсу. Під час ейфорії всі люди відчули єднання, ніби стали на якийсь час одним організмом, одним тілом, кожен став іншому близьким родичем – так відбувається, коли емоції синхронізуються. І тоді сили у людей мобілізувалися. Але треба знати, що так само може синхронізуватися й якась негативна емоція.

Ейфорія не може тривати постійно – це не економно для ресурсу психіки, тому емоції змінюються і це нормально. Адже, дуже довго боятися чи тривожитись не вигідно людському організму, і він знайде як впоратися й з цими переживаннями. Е. Гартман описує такий цикл змін настрою: оптимізм, натхнення, збудження, ейфорія, тривога, заперечення, страх, депресія,

паніка, капітуляція, відчай, віра, надія, оптимізм.

Зараз для психологів, переміщених осіб, батьків, інших верств населення проводять багато тренінгів фахівці в галузі кризової психології з Ізраїлю, Польщі, США, Британії, Естонії. Ці тренінги важливі для набуття практичних навичок поведінки в стресових ситуаціях.

Експериментальною базою досліджень стали здобувачі вищої освіти першого курсу факультету іноземних мов Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (40 респондентів). На початку війни 8 здобувачів (20%) виїхали за кордон, інші – поїхали за місцем проживання, адже навчання в університеті припинилось, а з 14 березня продовжилось в онлайн-режимі. Ми провели опитування здобувачів на початку війни (лютий, березень 2022 р.), а потім через десять місяців (на початку листопада 2022 р.) і співставили результати.

Ми проаналізували відповіді здобувачів на запитання: «Опишіть свої емоції, які у вас виникли під час війни». Наведемо приклади відповідей здобувачів у лютому-березні 2022 р.:

Настя Д. Мені було страшно, що війна дійде до мого міста. Ми збирали документи, різні речі про всяк випадок, і я дуже плакала, в мене була істерика, я відчувала сильний страх. Я не спала нормально перший тиждень, в мене виник жах, я нічого не могла робити, навіть навчатися, в мене не було апетиту, я боялася вийти на вулицю. Потім я заспокоїлася і взяла себе в руки, я повернулася до навчання. Я вирішила, що життя триває і я буду надіятися і жити далі. В цей час я майже не дивилася телевизор з новинами. Тривожність стала меншою.

З часом я знову почала дивитися новини, останні події про велику кількість загиблих людей мене дуже збентежило. Мені шкода людей і дітей. Я надіюся, що все буде добре, я продовжую далі навчатися, але тривожність не відступає.

Євгенія П. У перший день війни, о 5 ранку був великий страх та розгубленість, тіло тремтіло від кожного звуку. Було дуже складно усвідомити, що почалась війна і назад дороги вже немає, наше життя вже не буде таким як було до 24 лютого. Відчувалась постійна тривога і паніка в середині під час перших сигналів повітряної тривоги, тому що не знаєш, що може зараз статися із тобою, твоїми рідними і твоєю домівкою. Було дуже складно щось робити, наприклад, займатись навчанням чи робити улюблену справу, бажання повністю пропало чимось займатись і якось відволікти себе від цих подій було неможливо. Протягом перших днів війни цей страх і тривога постійно супроводжувала мене.

Потім я відчувала злість та роздратування, тому що хотілось щоб все швидше закінчилось, і ми б повернулись до минулого способу життя, у спокої. Я відчувала спустошення, невпевненість, тому що я їду в іншу країну на невизначений період, покидаю свою зону комфорту, друзів, рідних.

Я добиралась до кордону, єдине, що я відчувала це втома і страх, щоб у дорозі все пройшло спокійно. Коли я перетнула кордон, відчувала себе трішки спокійніше, але все одно від голосних, різких звуків здригалась. Потім відбувалося пристосування до нової країни, мови, знайомств, я спокійно продовжую навчання, але все одно слідкую за ситуацією в країні і хвилююсь за своїх близьких людей, сумую за ними. Часто виникає туга та сум за домівкою, рідним містом.

Даша Л. В перші дні війни в мене був шок, я відчувала паніку та страх, не могла зібратися духом, сильно хвилювалась, часто плакала. На фоні цих переживань в мене збільшився тиск, підвищилась температура, я відчувала слабкість і не могла навіть їсти. Моментами здавалось, ніби це відчуття залишиться зі мною назавжди.

Березень я провела в смутку і розпачі, але, на щастя, сильний страх трішки

зменшився і самопочуття покращилось. До того ж, з'явилась сильна віра в свою країну та наших захисників. В період цих днів, я помітила різку зміну мого настрою: страх, паніка, відчай і навіть сміх. Все змінювалось за секунди.

У квітні я почала відволікатись від війни, допомогло також і навчання. Я зрозуміла, що потрібно жити далі, не зациклюватись та не думати про найгірше, не накручувати себе. Почуття минулого, щасливого життя здаються такими, що не повернуться. Постійні згадки та новини про стан в країні, знову занурювали мене в розпач.

З часом у мене прокинувся сильний патріотизм та гордість за свою сильну країну.

На основі аналізу відповідей респондентів, нами встановлено, що у них найчастіше проявлялись наступні емоції на початку війни: *паніка та шок, жах, велика істерика, полярність емоцій, різка зміна настрою*. Вони відчували *сильних страх* (за себе, за рідних, за майбутнє України), *розгубленість* від того, що перші дні були незрозумілими, *смуток і розпач, невпевненість у власних силах*. Також у здобувачів зросла *ненависть, гнів настільки великої сили, що було важко слідкувати за власними діями, злість, агресія, песимізм, роздратування, тривога, сум, спустошеність, безнадійність, збентеженість, пригніченість, неспокій, боязкість всього*. *Дії виконуються автоматично, плани обмежуються до декількох годин*.

Співпереживання та співчуття людям, які знаходяться в Бучі, Ізюмі, Гостомелі, Ірпіні, Маріуполі, Херсоні, Харкові, Миколаєві та інших населених пунктах, яких торкнулася війна. Гордість, довіра та захоплення ЗСУ, віра в те, що скоро настане мир.

На фоні цих переживань появились *тремтіння тіла* (трясло не від температури), *заціпеніння, оніміння (відключення емоцій), підвищення тиску, температури тіла, сльози і плач, слабкість у тілі, відсутність апетиту,*

поганий сон, відчуття того, що зараз серце просто вистрибне з тіла. Відчуття відсутності енергії, небажання працювати, виконувати будь-яку роботу.

При повторному опитуванні через *десять місяців* війни наступила така зміна емоцій у респондентів: з'явилося прагнення не зациклюватись та не думати про найгірше, не «накручувати» себе, *відчуття полегшення від зайнятості чимось* (виконання навчально-професійних завдань, заняття домашніми справами, спілкування з рідними на різні позитивні теми тощо). Страх та почуття безвихідності замінили *надія та віра* в наших людей, в серцях яких палає справжнє відчуття справедливості, в наших солдат, в нашого Президента.

З'явилась *сильна віра* в свою країну та наших захисників, *сильний патріотизм та гордість* за свою рідну Україну, *сильна віра* в те, що Україна перемаже і буде крах сусідньої імперії. Появилось *відчуття гордості* за наших захисників, завдяки яким можна спати спокійно, *віра* в те, що все буде добре. Появилась *сила духу*, що Україна вистояла у перші дні війни. Згодом кожні хороші новини сприймаються з радістю, а погані – з мужністю.

95% опитаних здобувачів відчувають тепер до рашистів тільки *злобу й гнів*, жадають їм смерті, навіть до тих, які не

воюють, але сидять, склавши руки, дозволяючи своїй владі коїти все, що їй заманеться. Здобувачі впевнені, що так буде не завжди, адже раб-рашист ніколи не зможе звільнити вільного, правда завжди буде за нами. Найбільше зло у ХХІ столітті – це путінська росія.

Крім цього у 20% респондентів залишався *страх, зростає злість, роздратування, ненависть, гнів; а також появились байдужість, пригнічення, смуток, моральне і фізичне виснаження від постійних сирен, не пройшли тривога, відчай, поганий сон. Залишилися часті перепади, коливання емоцій: спочатку сум, потім тривожність, відчай, потім злість, апатія, сильна втома, а потім гордість, радість, що українці всі об'єдналися і допомагають один одному.* Після ейфорії виникав оптимізм, але потім знову домінували страх, тривога, заперечення. З липня до листопада 2023 року виникли слухові *флешбеки* тих вибухів, які були 24 лютого. Грім, удари дверцями машини чи холодильника сприймалися як флешбеки вибуху.

Результати проведення методики психологічної діагностики копінг-стратегії (Е. Нейм). Здобувачам запропоновано ряд тверджень, що стосуються особливостей їхньої поведінки.

Таблиця 1. Результати проведення методики

Копінг-стратегії	Когнітивні	Емоційні	Поведінкові
Адаптивні	30 %	70 %	30 %
Не адаптивні	10 %	20 %	35 %
Відносно адаптивні	60 %	10 %	35 %

Отже, серед здобувачів у 30 % спостерігаються когнітивні адаптивні, у 10 % – когнітивні не адаптивні, а у 60 % – когнітивні відносно адаптивні копінг стратегії. У 70 % спостерігаються емоційні адаптивні, у 20 % емоційні не адаптивні, а у 10 % – емоційні відносно адаптивні копінг стратегії. У 30 % спостерігаються поведінкові адаптивні, у 35 % поведінкові

не адаптивні, а у 35 % – поведінкові відносно адаптивні копінг стратегії.

Нами проведені серед здобувачів профілактичні та психокорекційні онлайн-бесіди. Так, проведено бесіди на теми: «Головне – сенс життя», «Що таке синдром відкладеного життя?», «Що таке флешбеки?», «Як діяти людині під час страху», «Українські треки та пісні, які

пробуджують психологічні ресурси людини» та ін.

Також проведено тренінгові заняття, під час яких використовувались елементи арттерапії: «Намалюй страх та протилежні йому емоції», «Емоційний серфінг», вирішення проблем засобами психодрами.

Наведемо приклад бесіди на тему: «Українські треки та пісні, які пробуджують психологічні ресурси людини». Сучасні українські пісні втілюють віру у перемогу. Перемагає та країна, у якої є образ майбутнього – образ вільної людини. Наприклад, це пісні «Ой у лузі червона калина...», «Горить, палає техніка ворожа», «Все буде Україна», «Українці, будемо жити», «Плакала калина», «Стоп, війна». Цей список можна продовжити: «Спів братів», «Зброя, а не таксі», «На кораблі», «Превентивний удар», «Я не втомився. А ти?», «Чути гімн», «Нік, ти сильний». Зараз з'являється багато нових пісень. Так, у листопаді 2022 року появилась пісня гурту Kozak System про звільнений Херсон «А до Херсону повернулася весна», Рідна Буча (музика і слова Дмитра Хоми у виконанні Ганни Мудрої), кліп на пісню «Ми з України» тощо.

З'явилося багато благодійних турів на підтримку ЗСУ за кордоном. Крім відомих співаків України, співають і не професійні виконавці, але вони співають душею, слова пісень ідуть від їх серця до серця слухача. Так, у листопаді відбувалась маніфестація українців і німців проти війни, на якому співала психолог, професор Сингаївська Ірина Валентинівна, благодійні тури Канадою, наприклад у Едмонтоні за участю Аркадія Войтюка. Ця музика стане музикою епохи. Переселенці піднімають дух українцям як за кордоном, так і в Україні.

Під час бесід здобувачів навчали умінню сприймати свої емоції, позбуватись комплексу жертви, як виходити з конфліктних ситуацій чи не потрапляти у

них, як прийняти та полюбити себе, як позбутися відчуття вини та навчитись контролювати свої страхи тощо.

Після профілактичних та корекційних онлайн-бесід провели повторне опитування здобувачів. Наведемо деякі приклади відповідей: страх зникає, лише біль за постраждалих і ще більша жага до перемоги. Реакція на ракетну атаку 5 грудня 2022 р. Здобувачі, які перебувають за кордоном: «Це жах, скільки ракет випущено по енергетичній системі України!». У них велика ностальгія за Україною і зростає почуття вини. Здобувачі, які живуть в Україні: «Клас! Із 70 ракет, 60 збито ППО України, я горджуся ЗСУ».

Пізніше з липня і до грудня 2022 р. проявляються емоції гніву, злості, люті та огиди до агресора. Огида виникла до всього ворожого: культури, фільмів, людей, та навіть до мови. Якщо раніше ми слухали музику їх виконавців, дивились фільми їхньою мовою, то зараз це «ріже вухо». Раніше ми цього навіть не помічали, але тепер для нас це має велике значення.

«Маю велике почуття злості до тих, хто розпочав цю війну чи підтримує її, або замовчує. Такі люди зараз є навіть в Україні». «Я поринула у навчання. Дуже обмежила час на перегляд новин». Здобувачі вважають, що саме зараз розпадається радянський союз. Він занепадає у нас на очах на полі бою України та в наших серцях.

Після проведених профілактичних та корекційних онлайн-бесід зі здобувачами у 55 % спостерігаються когнітивні адаптивні, у 5 % – когнітивні не адаптивні, а у 40 % – когнітивні відносно адаптивні копінг стратегії. У 90 % спостерігаються емоційні адаптивні, у 5 % емоційні не адаптивні, а у 5 % – емоційні відносно адаптивні копінг стратегії. У 55 % спостерігаються поведінкові адаптивні, у 20 % поведінкові не адаптивні, а у 25 % – поведінкові відносно адаптивні копінг стратегії.

Таблиця 2. Результати проведення методики після профілактично-корекційної роботи

Копінг-стратегії	Когнітивні	Емоційні	Поведінкові
Адаптивні	55 %	90 %	55 %
Не адаптивні	5 %	5 %	20 %
Відносно адаптивні	40 %	5 %	25 %

Висновки. Після профілактично-корекційної роботи зросла кількість здобувачів із адаптивними когнітивними копінг-стратегіями (на 25%), із адаптивними емоційними копінг-стратегіями (на 20 %), із адаптивними поведінковими копінг-стратегіями (на 25%); зменшилась кількість здобувачів із не адаптивними когнітивними копінг-стратегіями (на 5 %), із не адаптивними емоційними копінг-стратегіями (на 15 %), із не адаптивними поведінковими копінг-стратегіями (на 15 %); зменшилась кількість здобувачів із відносно адаптивними когнітивними копінг-стратегіями (на 20 %), із відносно адаптивними емоційними копінг-стратегіями (на 5 %), із відносно адаптивними поведінковими копінг-стратегіями (на 10 %).

Через десять місяців появились позитивні емоції: цінування життя, миру, національної приналежності, ненависть до ворога, бажання приносити користь державі успішним навчанням. Виробились навички жити в постійних екстремальних умовах (постійні тривоги, перебування в укриттях під час масованих ракетних атак з росії, енергетичний тероризм тощо). Це засвідчує про силу психічного ресурсу здобувачів.

Але в окремих здобувачів не зникли негативні емоції: флешбеки, синдром відстроченого життя, різкі перепади настрою.

Література:

1. Ліхі Р. Л. Теорія емоційних схем. Відмінні особливості / пер. з англ. К. : Діалектика, 2021. 162 с.
2. Ралітна Ю. О., Сингаївська І. В. Негативні психічні стани особистості в кризових життєвих ситуаціях. Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-

економічні аспекти розвитку : тези доповідей III Міжнародної конференції (Київ, 02 грудня 2021 р.). К. : Університет КРОК, 2021. URL: <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2021/paper/view/870>

3. Чудаєва Н. В., Шульдик Г. О. Емоційний світ людини. 2-ге вид. доповн. Умань, 2017. 126 с.
4. Шульдик А. В., Шульдик Г. О. Психологія емоцій : навч.-метод. посібник. Умань : ВПЦ Візаві, 2023. 161 с.
5. Bernsten D. & Rubin, D. Emotionally Charged Autobiographical Memories Across the Life Span: The Recall of Happy, Sad, Traumatic, and Involuntary Memories. *Psychology and Aging*. 2002. No. 17(4). P. 636–652.
6. Bessel van der Kolk. *The Body Keeps the Score*. 2015. 464 p.
7. Deb Dana (2020) *Polyvagal Exercises for Safety and Connection: 50 Client-Centered Practices*.
8. Lisa Feldman Barrett (2017) *How Emotions are Made: The Secret Life of the Brain*. Houghton Mifflin Harcourt.
9. Panksepp, J., and Davis, K. (2018). *The Emotional Foundations of Personality: A Neurobiological and Evolutionary Approach*. New York: W. W. Norton & Company.
10. Porges SW (2021). *Polyvagal Safety: Attachment, Communication, Self-Regulation*. New York: W. W. Norton & Company.
11. Robert L. Leahy (2019) *Emotional Schema Therapy: Distinctive Features*.
12. Johnson, S.M. (2019) *Attachment Theory in Practice: Emotionally Focused Therapy (EFT) With Individuals, Couples, and Families*. New York: Guilford Press.

References:

1. Likhi R. L. (2021) *Teoriia emotsiinykh skhem. Vidminni osoblyvosti / per. z anh.*
2. Ralitna Yu. O., Synhaivska I. V. (2021) *Nehatyvni psykhichni stany osobystosti v kryzovykh zhyttievkykh sytuatsiakh. Derzhava, rehiony, pidpriemnytstvo: informatsiini, suspilno-pravovi, sotsialno-ekonomichni aspekty rozvytku : tezy dopovidei III Mizhnarodnoi konferentsii* URL: <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2021/paper/view/870>
3. Chudaieva N. V., Shuldyk H. O. (2017) *Emotsiinyi svit liudyny. 2-he vyd. dopovn. Uman. 126 p.*
4. Shuldyk A. V., Shuldyk H. O. (2023) *Psykhohohiia emotsii : navch.-metod. posibnyk. Uman : VPTs Vizavi. 161 p.*

5. Bernstein D. & Rubin, D. (2002) Emotionally Charged Autobiographical Memories Across the Life Span: The Recall of Happy, Sad, Traumatic, and Involuntary Memories. *Psychology and Aging*. No. 17(4). P. 636–652.
6. Bessel van der Kolk. (2015) *The Body Keeps the Score*. 464 p.
7. Deb Dana (2020) *Polyvagal Exercises for Safety and Connection: 50 Client-Centered Practices*.
8. Lisa Feldman Barrett (2017) *How Emotions are Made: The Secret Life of the Brain*. Houghton Mifflin Harcourt.
9. Panksepp, J., and Davis, K. (2018). *The Emotional Foundations of Personality: A Neurobiological and Evolutionary Approach*. New York: W. W. Norton & Company.
10. Porges SW (2021). *Polyvagal Safety: Attachment, Communication, Self-Regulation*. New York: W. W. Norton & Company.
11. Robert L. Leahy (2019) *Emotional Schema Therapy: Distinctive Features*.
12. Johnson, S.M. (2019) *Attachment Theory in Practice: Emotionally Focused Therapy (EFT) With Individuals, Couples, and Families*. New York: Guilford Press.

УДК 658.891

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-69-231-244

ОПТИМІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ В СТРУКТУРАХ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ПРОЦЕСІ ВПРОВАДЖЕННЯ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Олена Сімоненко¹

¹Аспірант кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: simoneno.elena.opuu@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8103-8999>

OPTIMIZATION OF THE SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL CLIMATE IN STATE ADMINISTRATION AND LOCAL GOVERNMENT STRUCTURES IN THE PROCESS OF IMPLEMENTATION OF DECENTRALIZATION IN UKRAINE

Olena Simonenko¹

¹Postgraduate student of the Department of Psychology, Institute of Psychology, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: simoneno.elena.opuu@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8103-8999>

Анотація. У статті вперше представлено розроблену автором модель оптимізації соціально-психологічного клімату в колективах органів державної влади та місцевого самоврядування в процесі впровадження реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади, що включає в себе три ключові аспекти: концептуально-цільовий, організаційний-змістовий та критеріально-результативний. Автором презентовано психологічні умови та засоби оптимізації соціально-психологічного клімату організації в процесі впровадження децентралізації влади, що були визначені в результаті проведеного формульовального етапу експерименту. Також в статті наведено методологічні підходи, що були застосовані для досягнення оптимізації соціально-психологічного клімату організації, до яких слід віднести: комплексний, системний, компетентнісний, транскультуральний, особистісно-орієнтований підходи тощо. Презентовано розроблену програму оптимізації соціально-психологічного клімату колективів установ, що включає три змістові модулі, які розкривають сутність, особливості, чинники та шляхи розвитку соціально-психологічного клімату організації в умовах впровадження децентралізації. Даний набір модулів було визначено у зв'язку зі специфікою реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади, яка передбачає, з одного боку, передачу повноважень на найнижчий управлінський рівень за принципом субсидіарності, а з іншого, крос секторальну взаємодію органів влади різних рівнів, окремі модулі програми передбачають взаємодію службовців на відповідних рівнях. Перший модуль програми спрямований на процес оптимізації соціально-психологічного клімату колективів всередині організації, другий модуль – на налагодження взаємодії між службовцями колективів організацій вертикального підпорядкування всередині одного регіону (обласна державна/військова адміністрація, районна державна/військова адміністрація, виконавчий комітет ради об'єднаної територіальної громади). Третій модуль націлено на налагодження партнерської співпраці службовців організацій одного рівня в ієрархії управління в різних регіонах. В статті представлено позитивні результати застосування моделі та програми оптимізації соціально-психологічного клімату організації в процесі впровадження децентралізації влади, в тому числі, вплив експерименту на рівень розвитку показників чотирьох критеріїв соціально-психологічного клімату колективів органів державної влади та органів місцевого самоврядування в процесі впровадження децентралізації влади: професійна обізнаність щодо діяльності в органах влади, усвідомлена мотивація діяльності в органах влади, оцінне ставлення до взаємодії в органах влади, професійна конкурентоздатність в умовах децентралізації влади.

Ключові слова: соціально-психологічний клімат колективів органів державної влади та органів місцевого самоврядування, теоретична модель оптимізації соціально-психологічного клімату організацій, критерії соціально-психологічного клімату колективів органів державної влади та місцевого самоврядування, психологічні умови та засоби оптимізації соціально-психологічного клімату організації, програма оптимізації соціально-психологічного клімату колективів установ.

Формули: 0, **рис.:** 1, **табл.:** 7, **бібл.:** 32

Annotation. The article presents the author's first model of optimization of the social and psychological climate in the collectives of state authorities and local self-government in the process of implementing the reform of local self-government and territorial organization of power, which includes three key aspects: conceptual-target, organizational-content and criterion-resultative. The author gives the psychological conditions and means of optimizing the socio-psychological climate of the organization in the process of implementing the decentralization of power, determined as a result of the formative stage of the experiment, and the methodological approaches that were used to achieve the optimization of the socio-psychological climate of the organization, which should include: complex, systemic, competence-based, transcultural, person-oriented approaches, etc. The developed program for optimizing the socio-psychological climate of the collectives of institutions is presented, which includes three content modules that reveal the essence, features, factors and ways of developing the socio-psychological climate of the organization in the conditions of implementation of decentralization. As well as the reform of local self-government and territorial organization of power involves, the transfer of powers according to the principle of subsidiarity to the lowest management level, and the cross-sectoral interaction of authorities at different levels, individual modules of the program provide for the interaction of employees at the corresponding levels: the first module focuses on optimization socio-psychological climate of collectives in the middle of the organization, the second module on establishing interaction between employees of collectives of vertical level organizations in the middle of one region (regional state/military administration, district state/military administration, executive committee of the council of the united territorial community. the third module is aimed at partnership cooperation of employees of horizontal level organizations in different regions. The positive results of the application of the model and program for optimizing the social and psychological climate of the organization in the process of implementing the decentralization of power are presented, including the effect of the experiment on the level of development of indicators of four criteria of the socio-psychological climate of collectives of state authorities and local self-government bodies in the process of implementation of power decentralization: professional awareness of activities in authorities, perceived motivation of activities in authorities, evaluative attitude to interaction in authorities, professional competitiveness in conditions of decentralization of power.

Keywords: socio-psychological climate of collectives of state authorities and local self-government bodies, theoretical model of optimization of socio-psychological climate of organizations, criteria of socio-psychological climate of collectives of state authorities and local self-government bodies, psychological conditions and means of optimization of socio-psychological climate of an organization, program optimization of the social and psychological climate of collectives of institutions.

Formulas: 0, **fig.:** 1, **tabl.:** 7, **bibl.:** 32

Постановка проблеми. Реформа місцевого самоврядування та територіальної організації влади, що тривала в Україні 7 років, починаючи із 2014 року, завершилась у 2020 році створенням нової системи адміністративно-територіального устрою в Україні [1], [2].

З 24.02.2022 року, з метою ефективного управління територіями, в умовах повномасштабної агресії російської федерації, обласні, Київська міська та районні державні адміністрації набули статусу відповідних військових

адміністрацій, а голови цих державних адміністрацій – посади начальників військових адміністрацій [3], [4].

Колективи структурних підрозділів обласних військових адміністрацій, нещодавно створені, в наслідок ліквідації і створення нових районів в процесі впровадження реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади, колективи районних державних адміністрації укрупнених районів та ради і виконкоми нещодавно створених об'єднаних територіальних громад, постали перед викликом виконання

нових власних і делегованих повноважень. Як додатковий фактор ускладнення, дані процеси відбувались у режимі воєнного стан, запровадженого в країні в лютому 2022 року.

Фактично, нові колективи команд управлінців на субрегіональному та місцевому рівнях влади, опинившись в умовах війни, отримали завдання забезпечити ефективний менеджмент територій в умовах підвищеного фізичного, психологічного та емоційного навантаження. За таких умов, значної актуальності набуває питання пошуку ефективних інструментів оцінки стану соціально-психологічного клімату та методів оптимізації зазначеного явища, в колективах установ органів державної влади та місцевого самоврядування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями явища соціально-психологічного клімату, в т.ч. питанням пошуку універсального комплексу взаємообумовлених організаційно-методичних процедур, спрямованих на оптимізацію соціально-психологічного клімату колективів, приділено значну увагу вітчизняних та зарубіжних науковців (В. Баркасі [5], Н. Бібік [6], О. Виноградов [7], А. Зеркаль [8], І. Зязюн [9], О. Пастовенський [10], І. Сингаївська [11], А. Чечель [12], Д. Чернілевський [13]).

Як показав аналіз літератури, незважаючи на значний інтерес дослідників до самого феномену соціально-психологічного клімату та його впливу, в т.ч. на продуктивність праці, особливості даного явища у структурах державного управління та місцевого самоврядування, в сучасних умовах впровадження децентралізації та, діючому в Україні режимі військового стану, є недостатньо дослідженими. У представлених у доступних джерелах матеріалах однозначно існує брак досліджень, що вивчали би інструменти оцінки стану та оптимізації соціально-психологічного клімату колективів органів державної влади то органів місцевого

самоврядування, особливо в умовах впровадження децентралізації та військової агресії РФ.

Формулювання цілей статті.

Метою статті є представлення розробленої автором моделі та програми оптимізації соціально-психологічного клімату колективів органів державної влади та органів місцевого самоврядування в процесі впровадження реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади, а також презентація результатів ефективності її застосування.

Виклад основного матеріалу. За результатами проведеного констатувального етапу експерименту, в якому приймало участь 285 службовців із 26 структур державного управління та місцевого самоврядування, серед яких було 55,1 % службовців органів державної влади та 44,9 % службовців органів місцевого самоврядування, застосовуючи комплекс діагностичних методик дослідження рівнів розвитку та компонентів СПК організації в процесі децентралізації влади, автором було виявлено, необхідність вдосконалення рівнів розвитку СПК в колективах даних установ в умовах впровадження децентралізації влади. Результати констатувального етапу експерименту наведено в Табл.1.

Узагальнюючи результати констатувального етапу експерименту дослідження рівня розвитку СПК колективів установ в процесі впровадження децентралізації влади, було виявлено їх нерівномірність та встановлено, що найбільш досконалим є критерій СПК – «усвідомлена мотивація діяльності в органах влади». Критерії соціально-психологічного клімату організації: «професійна обізнаність щодо діяльності в органах влади», «оцінне ставлення до взаємодії в органах влади» розвинені слабше. Особливу увагу слід звернути на критерій «професійна конкурентоздатність в умовах децентралізації влади», показники якого є найменшими, що обумовлює необхідність створити умови для розвитку складових досліджуваного феномена.

В рамках формувального етапу експерименту, автором було розроблено та обгрунтовано комплексну модель оптимізації соціально-психологічного клімату організації в процесі впровадження

децентралізації влади, а вслід за цим розроблено та реалізовано програму оптимізації СПК організацій, що приймали участь в експерименті.

Таблиця 1. Рівні розвитку складових СПК колективів установ в умовах децентралізації

№	Складові соціально-психологічного клімату організації	Рівні розвитку (кількість досліджуваних у %)		
		Сприятливий	Нейтральний	Несприятливий
<i>Критерій «професійна обізнаність щодо діяльності в органах влади» Когнітивно-гностичний компонент</i>				
1	Обізнаність щодо процесів децентралізації	33,7	40,7	25,6
2	Професійна компетентність	38,2	40,7	21,1
3	Усвідомлення цілей спільної діяльності	36,5	43,9	19,6
Загальний рівень СПК за критерієм «професійна обізнаність щодо діяльності в органах влади»		35,4	43,2	21,4
<i>Критерій «усвідомлена мотивація діяльності в органах влади» Мотиваційно-ціннісний компонент</i>				
4	Мотивація професійної діяльності в умовах децентралізації влади	37,2	45,6	17,2
5	Прагнення до вдосконалення	36,8	47,1	16,1
6	Корпоративна культура	43,8	46,0	10,2
Загальний рівень СПК за критерієм «усвідомлена мотивація діяльності в органах влади»		38,6	46,7	14,7
<i>Критерій «оцінне ставлення до взаємодії в органах влади» Емоційно-оцінний компонент</i>				
7	Задоволеність членством у колективі	34,0	44,2	21,8
8	Ставлення до діяльності у процесі децентралізації	30,5	40,0	29,5
9	Самооцінка співробітників	39,3	43,9	16,8
10	Згуртованість колективу	36,5	43,5	20,0
Загальний рівень СПК за критерієм «оцінне ставлення до взаємодії в органах влади»		35,1	42,9	22,0
<i>Критерій «професійна конкурентоздатність в умовах децентралізації влади» Поведінково-діяльнісний компонент</i>				
11	Професійне само здійснення співробітників	32,2	47,4	20,4
12	Адаптивність в умовах децентралізації	28,1	42,8	29,1
13	Комунікативна компетентність	23,9	45,6	30,5
14	Конфліктологічна компетентність	11,9	44,2	43,9
Загальний рівень СПК за критерієм «професійна компетентність в умовах децентралізації влади»		24,2	47,7	28,1
Загальний рівень розвитку СПК організації в умовах децентралізації		33,3	45,1	21,6

Розроблена автором комплексна модель оптимізації соціально-психологічного клімату організації в процесі впровадження децентралізації влади, включає чотири аспекти:

концептуально-цільовий, організаційний-змістовий, критеріально-результативний (Рис. 1).

Рис. 1. Модель оптимізації соціально-психологічного клімату організації в процесі впровадження децентралізації влади

Виокремлені автором методи моделі оптимізації розвитку соціально-психологічного клімату організації в процесі впровадження децентралізації влади було покладено в основу програми оптимізації досліджуваного феномена, яка розрахована на 60 годин (2 кредити) та включає вступний, інформаційно-змістовий, практико-розвивальний блоки занять.

Програма оптимізації включає три змістові модулі:

- 1) Модуль 1 – «Основи розвитку соціально-психологічного клімату організації в умовах децентралізації», передбачає 24 години практичних занять, 6 годин самостійної роботи;
- 2) Модуль 2 – «Психологічні умови розвитку соціально-психологічного клімату організації в процесі децентралізації влади», передбачає 12 годин практичних занять, 3 години самостійної роботи;

- 3) Модуль 3 – «Психологічні засоби вдосконалення соціально-психологічного клімату організації в процесі децентралізації влади», передбачає 12 годин практичних занять, 3 години самостійної роботи. Структура програми оптимізації соціально-психологічного клімату організації в процесі впровадження децентралізації влади презентовано в табл. 1.

Таблиця 2. Структура програми «Оптимізація соціально-психологічного клімату організації в процесі впровадження децентралізації влади»

№ теми	Назва модулів, тем занять	Розподіл годин	
		Практ.	Сам.
Модуль 1: Основи розвитку СПК організації в умовах децентралізації			
1	Сутність і особливості соціально-психологічного клімату організації	4 год	1 год
2	Професіоналізм службовців як складова сприятливого соціально-психологічного клімату організації	4 год	1 год
3	Децентралізація як чинник соціально-психологічного клімату органів управління	4 год	1 год
4	Згуртована команда – процвітаюча держава	4 год	1 год
5	Корпоративна культура управлінських кадрів	4 год	1 год
6	Комунікація як ключова функція управління громадою	4 год	1 год
Модуль 2: Психологічні умови розвитку СПК організації в процесі децентралізації влади			
7	Взаємо порозуміння як чинник розвитку соціально-психологічного клімату організації	4 год	1 год
8	Механізми адаптації службовців до кризових умов	4 год	1 год
9	Особистісно-професійне вдосконалення службовців як умова розвитку соціально-психологічного клімату в організації	4 год	1 год
Модуль 3: Психологічні засоби вдосконалення СПК організації в процесі децентралізації влади			
10	Обмін досвідом – нові можливості, пропозиції, ресурси	4 год	1 год
11	Стан і перспективи співробітництва команд органів управління	4 год	1 год
12	Розробка й управління проектом розвитку ОТГ	4 год	1 год
Загалом		48 год	12 год

Вправи та ситуативні завдання, застосовані у програмі оптимізації є модифікованими розробками із використанням ідей та методів групової роботи сучасних дослідників [14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31].

Модуль 1 – «Основи розвитку соціально-психологічного клімату організації в умовах децентралізації» присвячено роботі зі службовцями кожної установи окремо. Зміст діяльності модуля спрямовано на ознайомлення співробітників організації з сутнісними,

складовими характеристиками соціально-психологічного клімату, особливостями процесу впровадження децентралізації влади, виявлення емоційно-оцінних, мотиваційно-ціннісних аспектів вдосконалення соціально-психологічного клімату організації в умовах децентралізації.

Модуль 2 – «Психологічні умови розвитку соціально-психологічного клімату організації в процесі децентралізації влади» зосереджено на роботі зі службовцями органів управління різних рівнів влади. Зміст діяльності модуля передбачає ознайомлення учасників із особливостями взаєморозуміння між співробітниками установ рівних рівнів влади, механізмами адаптації службовців в умовах кризи, особистісно-професійному вдосконаленні службовців у розвитку соціально-психологічного клімату організації в процесі впровадження децентралізації влади.

Модуль 3 – «Психологічні засоби вдосконалення соціально-психологічного клімату організації в процесі децентралізації влади» спрямовано на роботу зі службовцями органів управління одного рівня влади. Зміст діяльності модуля містить вправи на ознайомлення учасників із досвідом розробки, реалізації проєктів різних управлінських команд, потребами та ресурсами органів управління одного рівня влади, розвитком здатності створювати та управляти значущими для суспільства проєктами. Вправи кожного заняття програми оптимізації СПК колективів установ були підібрані таким чином, щоби позитивний вплив було поширено на кожний з чотирьох компонентів досліджуваного явища: когнітивно-гностичний, мотиваційно-ціннісний, емоційно-оцінний, поведінково-діяльнісний (табл. 3).

У дослідженні формувального етапу експерименту брало участь 169 службовців, із яких: 87 осіб – експериментальна група, 82 особи – контрольна група. Рівень розвитку соціально-психологічного клімату колективів органів управління, соціальні характеристики службовців, які брали участь у формувальному етапі експерименту були приблизно однаковими.

Для учасників експериментальної групи, які брали участь у всіх процедурах формувального етапу експерименту, було застосовано розроблену автором програму оптимізації соціально-психологічного клімату організації в процесі впровадження децентралізації влади. Службовці з контрольної групи працювали у звичайному режимі і не приймали участь у застосуванні програми оптимізації досліджуваного явища.

На етапі контрольного експерименту було здійснено діагностування початкового рівня розвитку СПК колективів організації, що брали участь в експерименті. Результати формувального етапу експерименту було обраховано за допомогою психодіагностичних методик, які застосовувалися в підрахунках результатів констатувального етапу експерименту. Провівши аналіз результатів дослідження рівнів розвитку критеріїв СПК було виявлено якісні та кількісні зміни у рівнях розвитку досліджуваного явища.

Статистичну обробку результатів формувального, контрольного етапів експерименту було здійснено за допомогою програми SPSS. За результатами порівняльного аналізу діагностичних зрізів, до та після формувального експерименту, було виявлено статистично значущі відмінності у рівнях розвитку показників і критеріїв СПК колективів установ (за критерієм χ^2 , G-критерієм знаків) [32].

Таблиця 3. Таблиця розподілу вправ програми оптимізації за впливом на компоненти СПК організації в процесі впровадження децентралізації влади

Компоненти	Назва вправи
Когнітивно-гносичний компонент	«Малювання за інструкцією», «Соціально-психологічний клімат у поглядах науковців», «Складові соціально-психологічного клімату організації», «Професійна ситуація», «Незавершені речення», «Професійна компетентність», «Увійди в коло», «Особливості процесу децентралізації», «Методи комунікацій», «Група–команда–колектив», «Риси ідеальної команди», «Корпоративна культура – це», «Орган влади і ми», «Гвалт», «Мій ідеальний колектив», «Зіпсований телефон», «Криза – це ...», «Проблема та її рішення», «Управління в умовах змін», «Особистісно-професійне вдосконалення», «Переговорний процес», «Потреби і ресурси», «Алгоритм розробки та реалізації проєкту»
Мотиваційно-ціннісний компонент	«Цінності єднають», «Ім'я як аббревіатура», «Лист до себе», «Самопрезентація», «Правила роботи групи», «Зорепад очікувань», «Велике коло», «Три нотатки», «Пісочний годинник», «Поєма одного дня», «Місто успіху», «Торбинка», «Як би я був чарівником», «Я і мої очікування», «5 бажань», «Пульт дня», «Гора», «Притча», «Два питання», «Колесо життя», «Аналіз ситуацій», «Перетворення», «Вхідний квиток», «Підіймайся і йди», «Мій настрій», «Чемпіони», «Три квітки», «Комплімент», «Берег надій, берег досягнень», «Рука»
Емоційно-оцінний компонент	«Зв'язані руки», «Штовхай – веди», «Суперечливі твердження», «Роль процесу децентралізації», «Характер корпоративної культури», «Люстерко», «Без маски», «Роль вдосконалення», «Самоаналіз», «Наші успіхи та невдачі», «Головоломка», «Позитивна інтерпретація», «Інтерв'ю», «Лінійка досвіду», «Невидимий зв'язок», «Квадрат», «Добрі побажання», «Атрибути організації», «Сніговий ком», «Я радий тебе бачити, тому що...», «Я в конфлікті», «Враження», «Мерехтливі вогники», «Злагода в дії», «Овації», «Ресурсний стан», «Мандрівка до лісового озера», «Піраміда почуттів», «Історія мого імені», «Тепло наших рук»
Поведінково-діяльнісний компонент	«Уважне слухання й адекватна відповідь», «Ситуація з життя», «Спільні справи», «Створи проєкт ОТГ», «Безлюдний острів», «Чинники соціально-психологічного клімату», «Стратегія організації», «Один день із життя», «Зйомки фільму», «Намалюй проблему та її рішення», «Вавилонська вежа», «Розподіл окладів в установі», «Єднаймося!», «Витязь на розпутьті», «Корпоративні заходи», «Фінансові авантюристи», «Стратегії поведінки у конфлікті», «4-крокове Я-повідомлення», «Зламаний автомобіль», «Інертний співробітник», «Скульптура очима начальника, підлеглого», «Із казки у реальність», «Карта доріг мого життя», «Вдосконалення у приказках», «Планування особистісно-професійного вдосконалення», «Виріши ситуацію», «Вибір постачальника матеріальних ресурсів», «Структурна реорганізація системи розподілу готової продукції», «Зняти фільм»

Аналіз результатів повторної діагностики стану рівня СПК колективів органів управління, яких було залучено до формульовального етапу експерименту, процедурою порівняння отриманих показників за критерієм χ^2 , G-критерієм знаків, було виявлено статистично значущі

відмінності між результатами в експериментальній групі до та після експерименту ($p < 0,01$). У контрольній групі між першим і другим зрізом статистично значущих відмінностей зафіксовано не було (Табл.4, Табл. 5).

Таблиця 4. Порівняльний аналіз результатів експериментальної та контрольної груп до та після експерименту (за G – критерієм знаків)

Показник	Експериментальна група до та після експерименту Exact Sig. (2-tailed)	Контрольна група до та після експерименту Exact Sig. (2-tailed)
Рівень за критерієм "професійна обізнаність щодо діяльності в органах влади" після експерименту - Рівень за критерієм "професійна обізнаність щодо діяльності в органах влади" до експерименту	0,000	0,108
Рівень за критерієм "усвідомлена мотивація діяльності в органах влади" після експерименту - Рівень за критерієм "усвідомлена мотивація діяльності в органах влади" до експерименту	0,000	0,600
Рівень за критерієм "оцінне ставлення до взаємодії в органах влади" після експерименту - Рівень за критерієм "оцінне ставлення до взаємодії в органах влади" до експерименту	0,000	0,108
Рівень за критерієм "професійна конкурентоздатність в умовах децентралізації влади" після експерименту - Рівень за критерієм "професійна конкурентоздатність в умовах децентралізації влади" до експерименту	0,000	0,121
Рівень соціально-психологічного клімату в процесі впровадження децентралізації влади після експерименту - Рівень соціально-психологічного клімату в процесі впровадження децентралізації влади до експерименту	0,000	0,126

Таблиця 5. Порівняльний аналіз результатів експериментальної та контрольної груп до та після експерименту Frequencies

Показник	Частоти	Група до та після експерименту	
		Експериментальна	Контрольна
Рівень СПК за критерієм "професійна обізнаність щодо діяльності в органах влади" після експерименту - Рівень СПК за критерієм "професійна обізнаність щодо діяльності в органах влади" до експерименту	Негативні відмінності (a,b,c,d,e)	0	0
	Позитивні відмінності (f,g,h,i,j)	28	8
	Ties (k,l,m,n,o)	59	74
	Всього	87	82
Рівень СПК за критерієм "усвідомлена мотивація діяльності в органах влади" після експерименту - Рівень СПК за критерієм "усвідомлена мотивація діяльності в органах влади" до експерименту	Негативні відмінності (a,b,c,d,e)	0	0
	Позитивні відмінності (f,g,h,i,j)	22	2
	Ties(k,l,m,n,o)	65	80
	Всього	87	82
Рівень СПК за критерієм "оцінне ставлення до взаємодії в органах влади" після експерименту - Рівень СПК за критерієм "оцінне ставлення до взаємодії в органах влади" до експерименту	Негативні відмінності (a,b,c,d,e)	0	0
	Позитивні відмінності (f,g,h,i,j)	27	8
	Ties (k,l,m,n,o)	60	74
	Всього	87	82
Рівень СПК за критерієм "професійна конкурентоздатність в умовах децентралізації влади" після експерименту - Рівень СПК за критерієм "професійна конкурентоздатність в умовах децентралізації влади" до експерименту	Негативні відмінності (a,b,c,d,e)	0	0
	Позитивні відмінності (f,g,h,i,j)	40	11
	Ties (k,l,m,n,o)	47	71
	Всього	87	82
Рівень СПК в процесі впровадження децентралізації влади після експерименту - Рівень СПК в процесі впровадження децентралізації влади до експерименту	Негативні відмінності (a,b,c,d,e)	0	0
	Позитивні відмінності (f,g,h,i,j)	33	4
	Ties (k,l,m,n,o)	54	79
	Всього	87	82

У результаті проведеного експериментального дослідження формувального етапу експерименту було вивчено вплив експерименту на рівень розвитку окремих показників критеріїв СПК, визначених в теоретичній моделі даного феномена. Також було проведено аналіз змін, які були виявлені у результаті формувального етапу експерименту в експериментальній і контрольній групах, за критеріями соціально-психологічного клімату організації в процесі впровадження децентралізації влади.

Порівняльний аналіз першого і другого зрізів рівнів розвитку СПК організації за критерієм «професійна обізнаність щодо діяльності в органах влади» в експериментальній і контрольній групах показав значні відмінності – статистично значущі зміни (на рівні $p < 0,01$) в експериментальній групі за критерієм «професійна обізнаність щодо діяльності в органах влади» СПК організації. Рівень розвитку розподілено наступним чином: сприятливий збільшився (з 31,8 % до 48,3 %) за рахунок зниження показників нейтрального (на 6,6 %) та несприятливого рівнів (з 22,6 % до 12,7 %). Зазначені відмінності є статистично значущими за критерієм знаків (Табл. 6).

Статистично значущих змін у рівнях розвитку соціально-психологічного клімату організації за критерієм «професійна обізнаність щодо діяльності в органах влади» у контрольній групі не відбулося.

Відповідно до результатів першого та другого зрізів виявлено незначні зрушення: сприятливий рівень змінився (з 30,5 % до 32,9 %), нейтральний рівень збільшився на 3,6 %, несприятливий рівень змінився (з 26,8 % до 15,9 %). Різниця між показниками не є статистично значущою за критерієм знаків.

Згідно з результатами першого та другого зрізів у рівнях розвитку клімату організації зафіксовано відмінності (на

рівні $p < 0,01$) за критерієм «усвідомлена мотивація діяльності в органах влади» експериментальної групи: сприятливий рівень збільшився (з 32,9 % до 48,6 %) за рахунок зниження показників несприятливого рівня на 7,1 %, показники нейтрального рівня зменшилися на 8,6 %. Виявлені відмінності є статистично значущими за критерієм знаків.

У контрольній групі статистично значущих змін у рівнях розвитку клімату організації за критерієм «усвідомлена мотивація діяльності в органах влади» майже не відбулося.

За результатами першого та другого зрізів зафіксовано незначні зміни: сприятливий рівень змінився (з 34,1 % до 35,4 %), нейтральний рівень незначно збільшився (на 0,4 %), несприятливий рівень змінився (з 15,9 % до 14,2 %). Різниця між показниками не є статистично значущою за критерієм знаків.

Виявлено значні відмінності (на рівні $p < 0,01$) у рівнях розвитку соціально-психологічного клімату організації за критерієм «оцінне ставлення до взаємодії в органах влади» в експериментальній групі: сприятливий рівень збільшився (з 29,9 % до 46,0 %) за рахунок зниження показників несприятливого рівня (з 25,3 % до 9,2 %), нейтральний рівень залишився незмінним (44,8 %). Зазначені відмінності є статистично значущими за критерієм знаків.

Значущих змін у рівнях розвитку соціально-психологічного клімату організації за критерієм «оцінне ставлення до взаємодії в органах влади» у контрольній групі не відбулося. Згідно з результатами першого та другого зрізів виявлено незначні зрушення: сприятливий рівень змінився на 2,4 %, нейтральний рівень збільшився на 4,9 %, несприятливий рівень зменшився (з 24,4 % до 17,1 %). Різниця між показниками не є статистично значущою за критерієм знаків.

Таблиця 6. Вплив експерименту на рівень розвитку СПК колективів організацій в процесі впровадження децентралізації влади за критеріями (у %)

Назва критерію	Рівні розвитку СПК за критеріями	Експериментальна група		Контрольна група	
		I зріз	II зріз	I зріз	II зріз
Професійна обізнаність щодо діяльності в органах влади	Сприятливий	31,8*	48,3*	30,5	32,9
	Нейтральний	45,6*	39,0*	47,6	51,2
	Несприятливий	22,6*	12,7*	21,9	15,9
Усвідомлена мотивація діяльності в органах влади	Сприятливий	32,9*	48,6*	34,1	35,4
	Нейтральний	50,3*	41,7*	50,0	50,4
	Несприятливий	16,8*	9,7*	15,9	14,2
Оцінне ставлення до взаємодії в органах влади	Сприятливий	29,9*	46,0*	30,5	32,9
	Нейтральний	44,8*	44,8*	45,1	50,0
	Несприятливий	25,3*	9,2*	24,4	17,1
Професійна конкурентоздатність в умовах децентралізації влади	Сприятливий	21,3*	45,7*	22,0	23,5
	Нейтральний	50,2*	41,7*	50,0	49,4
	Несприятливий	28,5*	12,6*	28,0	27,1

*– $p < 0,01$.

За результатами першого та другого зрізів формувального етапу експерименту статистично значущі зміни (на рівні $p < 0,01$) в експериментальній групі за критерієм «професійна конкурентоздатність в умовах децентралізації влади» соціально-психологічного клімату організації, рівень розвитку розподілено наступним чином: сприятливий збільшився за рахунок зниження показників несприятливого рівня (з 21,3 % до 54,7 %), знизилася показники несприятливого рівня (на 15,9 %) та знизилася показники нейтрального рівня (з 50,2 % до 41,7 %). Зазначені відмінності є статистично значущими за критерієм знаків.

Значущих змін у рівнях розвитку СПК організації за критерієм «професійна конкурентоздатність в умовах децентралізації влади» у контрольній групі не відбулося. Відповідно до результатів першого та другого зрізів виявлено незначні зрушення: сприятливий рівень

змінився на 1,5 %, нейтральний рівень зменшився на 0,6 %, несприятливий рівень зменшився (з 28,0 % до 27,1 %). Різниця між показниками не є статистично значущою за критерієм знаків.

Зафіксовано також статистично значущі зміни (на рівні $p < 0,01$) за результатами проведення експерименту в експериментальній групі в рівнях розвитку СПК організації в процесі впровадження децентралізації влади (див. табл. 7): сприятливий рівень підвищився за рахунок нейтрального і несприятливого рівнів (з 28,9 % до 47,2 %), за рахунок цього змінилися показники нейтрального рівня (з 47,8 % до 41,8 %) та зменшилася кількість показників несприятливого рівня (з 23,3 % до 11,0 %). Зафіксовані відмінності є статистично значущими за критерієм знаків, що вказує на позитивні зрушення у розвитку соціально-психологічного клімату організації.

Таблиця 7. Результати аналізу рівня розвитку соціально-психологічного клімату організації в процесі впровадження децентралізації влади (у %)

Рівні розвитку СПК організації	Експериментальна група		Контрольна група	
	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз
Сприятливий	28,9*	47,2*	29,3	31,2
Нейтральний	47,8*	41,8*	48,2	50,3
Несприятливий	23,3*	11,0*	22,5	18,5

* – $p < 0,01$

У контрольній групі, за результатами порівняльного аналізу показників першого та другого зрізів, виявлено незначну різницю між даними до та після формування етапу експерименту.

Різниця між показниками не є статистично значущою за критерієм знаків, тому виявлені результати не змінюють ситуацію у розвитку СПК організації, адже збільшилися показники нейтрального рівня клімату організації (на 2,1 %), показники сприятливого рівня змінилися (з 29,3 до 31,2 %), зменшилися показники несприятливого рівня (на 4,0 %).

Висновки. За результатами проведеного формування етапу експерименту автором було встановлено, що важливою передумовою розвитку СПК організації в процесі впровадження децентралізації влади є модель оптимізації СПК та програма оптимізації досліджуваного явища. Зазначені модель та програма оптимізації надають можливість ознайомити службовців колективів органів державної влади та органів місцевого самоврядування із особливостями СПК організації в умовах децентралізації влади та воєнного стану, розвинути у них усвідомлену мотивацію до поліпшення СПК організації, сформулювати позитивне емоційно-оцінне ставлення службовців до розвитку СПК організації, заохотити учасників у необхідності системного впровадження у діяльність органів управління корпоративних, командоутворюючих заходів, підвищити спроможність застосовувати особистісно-професійні здібності щодо вдосконалення соціально-психологічного клімату організації в умовах децентралізації влади.

Література:

1. Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення територій та адміністративних центрів територіальних громад : Закон України від 16.04.2020 № 562-IX. Верховна Рада України : сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/562-20#Text>
2. Про утворення та ліквідацію районів: Постанова Верховної Ради України від 17.07.2020 № 807-IX ВРУ. Відомості Верховної Ради України. 2020. № 33. Ст. 235.
3. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 29.09.2022 № 389-VIII ВРУ. : сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
4. Про утворення військових адміністрацій : Указ Президента України № 68/2022 Верховна Рада України : сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text>
5. Баркасі В. В. Формування професійної компетентності майбутніх учителів іноземних мов : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 . Одеса, 2004. 20 с.
6. Бібік Н. М. Компетентісний підхід : рефлексивний аналіз застосування. Компетентісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи. Київ : К.І.С., 2004. С. 47–52.
7. Виноградов О. Г. Академічна успішність: комплексний підхід до побудови передбачуваних моделей. Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. 2016. Т. 188. С. 46-49.
8. Зеркаль А. В. Моделювання розвитку корпоративної культури на машинобудівних підприємствах. Ефективна економіка. 2012. № 9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2012_9_31 (дата звернення: 23.01.2023).
9. Зязюн І. А. Педагогічне наукове дослідження у контексті цілісного підходу. Порівняльна професійна педагогіка. 2011. Т. 1. С. 19-30.
10. Пастовенський О. В. Структурна модель оптимізації регіональних освітніх мереж. Рідна школа. 2008. № 6. С. 30–33.
11. Сингаївська І. В. Аналіз теоретико-методологічних підходів до вивчення проблеми професійної успішності особистості. Актуальні проблеми психології. Т. 1. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна

- психологія. К.: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2014. Вип. 41. С. 168–176.
12. Чечель А., Кириченко І., Бібікова Я. Шляхи формування позитивного соціально-психологічного клімату в колективі підприємства. Державне управління. 2015. № 4 (136). С. 79-81.
13. Чернілевський Д. В. Методологія наукової діяльності : навч. посіб.. Вінниця : АМСКП, 2010. 484 с.
14. Авраменко О. В. Ділові ігри та методичні рекомендації до їх проведення з навчальної дисципліни «Комерційна логістика» для студентів спеціалізації «Логістика». Харків : Вид. ХНЕУ, 2010. 36 с.
15. Бевзенко В. В. Тренінг для підлітків «Я проти...». URL: <https://vseosvita.ua/library/embed/0100912b-670e.docx.html> (дата звернення: 23.01.2023).
16. Винославська О. В. Система тренінгових занять для формування етичної складової професійної культури менеджера. Вісник НТУУ КПІ : «Філософія. Психологія. Педагогіка». 2005. № 3 (15). С. 88–95.
17. Герман Н. І., Горобець Т. В. Казкотерапія як один із методів практичної діяльності психолога. Черкаси, 2015. 142 с.
18. Журавська Л. М. Соціально-психологічний тренінг : розвиток якостей особистості працівників сфери туризму. К., 2006. 312 с.
19. Кир'янова О. В. Управління конфліктами : практикум. К., 2013. 27 с
20. Копитко М. І., Томаневич Л. М. Тренінги з менеджменту: навчально-методичний посібник. Львів : Льв ДУВС, 2017. 128 с.
21. Петрінко В. С. Конфліктологія : курс лекцій, енциклопедія, програма, таблиці. Ужгород, 2020. 360 с.
22. Пометун О., Пироженко Л. Інтерактивні технології навчання: теорія і практика. Київ, 2002. 136 с.
23. Царенко Л., Вебер Т., Войтович М. Основи реабілітаційної психології : подолання наслідків кризи. Київ, 2018. Т. 2. 240 с.
24. Jones A. P., James L. R. Psychological climate : Dimensions and relationships of individual and aggregated work environment perceptions. *Organizational Behavior and Human Performance*. 1979. № 23 (2). P. 201-250.
25. Munoz J. A. Leadership in corrections: An examination of leadership in California Prisons : dissert. doct. of educ. Irvine, 2019. 189 p.
26. Peseschkian H., Remmers A. Life Balance with Positive Psychotherapy. *Positive Psychiatry, Psychotherapy and Psychology*. 2020. № 1. P. 91–99
27. Peseschkian N. The five stages of Positive Psychotherapy in organization development. *Organization Development Journal*. 1990. № 8 (1). P. 27-34.
28. Sarah K. C., Musebe R. O., Mbaraka R. Effect of Psychological Climate on Employee Performance in Government Ministries. *Journal of Economics, Management Sciences and Procurement*. 2021. Vol. 1. Is.1. P. 1-18.
29. The perception of team environment : The relationship between the psychological climate and members' perceived effort in high-performance groups / K. S. Spink, K. S. Wilson, L. R. Brawley, P. Odnokon. *Group Dynamics : Theory, Research, and Practice*. 2013. № 17(3). P. 150- 161.
30. Toprak M., Karakus M. Psychological Climate in Organizations : A Systematic Review. *European Journal of Psychology and Educational Research*. 2018. Vol.1. Is. 1. P. 43 - 52.
31. Verdorfer A. P., Steinheider B., Burkus D. Exploring the socio-moral climate in organizations : an empirical examination of determinants, consequences, and mediating mechanisms. *Journal of Business Ethics*. 2015. №132. P. 233–248
32. Кислова О. М., Кузіна І. І. Методи аналізу та комп'ютерної обробки соціологічної інформації. Харків, 2020. 165 с.

References:

1. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy schodo vyznachennia terytorij ta administratyvnykh tsentriv terytorial'nykh hromad : Zakon Ukrainy vid 16.04.2020 № 562-IX. Verkhovna Rada Ukrainy : sajt. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/562-20#Text>
2. Pro utvorennia ta likvidatsiiu rajoniv: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 17.07.2020 № 807-IKh VRU. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2020. № 33. St. 235.
3. Pro pravovij rezhym voiennoho stanu : Zakon Ukrainy vid 29.09.2022 № 389-VIII VRU. : sajt. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
4. Pro utvorennia vijs'kovykh administratsij : Ukaz Prezydenta Ukrainy № 68/2022 Verkhovna Rada Ukrainy : sajt. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text>
5. Barkasi V. V. Formuvannia profesijnoi kompetentnosti majbutnikh uchyteliv inozemnykh mov : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.04 . Odesa, 2004. 20 s.
6. Bibik N. M. Kompetentisnyj pidkhid : refleksivnyj analiz zastosuvannia. Kompetentisnyj pidkhid u suchasnij osviti : svitovij dosvid ta ukrains'ki perspektyvy. Kyiv : K.I.S., 2004. S. 47–52.
7. Vynohradov O. H. Akademichna uspishnist': kompleksnyj pidkhid do pobudovy peredbachuvanykh modelej. Naukovi zapysky NaUKMA. Pedahohichni, psykholohichni nauky ta sotsial'na robota. 2016. T. 188. S. 46-49.
8. Zerkal' A. V. Modeliuvannia rozvytku korporativnoi kul'tury na mashynobudivnykh pidpriemstvakh. *Efektivna ekonomika*. 2012. № 9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2012_9_31 (data zvernennia: 23.01.2023).
9. Ziaziun I. A. Pedahohichne naukove doslidzhennia u konteksti tsilisnoho pidkhodu. Porivnial'na profesijna pedahohika. 2011. T. 1. S. 19-30.

10. Pastovens'kyj O. V. Strukturna model' optymizatsii rehional'nykh osvitynykh merezh. *Ridna shkola*. 2008. № 6. S. 30–33.
11. Synhaivs'ka I. V. Analiz teoretyko-metodolohichnykh pidkhodiv do vyvchennia problemy profesijnoi uspihynosti osobystosti. *Aktual'ni problemy psykholohii*. T. 1. Orhanizatsijna psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. Sotsial'na psykholohiia. K.: Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 2014. Vyp. 41. S. 168–176.
12. Chechel' A., Kyrychenko I., Bibikova Ya. Shliakhy formuvannia pozytyvnoho sotsial'no-psykholohichnoho klimatu v kolektyvi pidpriemstva. *Derzhavne upravlinnia*. 2015. № 4 (136). S. 79-81.
13. Chernilevs'kyj D. V. Metodolohiia naukovi diial'nosti : navch. posib.. Vinnytsia : AMSKP, 2010. 484 s.
14. Avramenko O. V. Dilovi ihry ta metodychni rekomendatsii do ikh provedennia z navchal'noi dystsypliny «Komertsijna lohistyka» dlia studentiv spetsializatsii «Lohistyka». Kharkiv : Vyd. KhNEU, 2010. 36 s.
15. Bevzenko V. V. Treninh dlia pidlitkiv «Ya proty...». URL: <https://vseosvita.ua/library/embed/0100912b-670e.docx.html> (data zvernennia: 23.01.2023).
16. Vynoslavs'ka O. V. Systema treninhovykh zaniat' dlia formuvannia etychnoi skladovoi profesijnoi kul'tury menedzhera. *Visnyk NTUU KPI : «Filosofii. Psykholohiia. Pedahohika»*. 2005. № 3 (15). S. 88–95.
17. Herman N. I., Horobets' T. V. Kazkoterapiia iak odyn iz metodiv praktychnoi diial'nosti psykholoha. Cherkasy, 2015. 142 s.
18. Zhuravs'ka L. M. Sotsial'no-psykholohichnyj treninh : rozvytok iakostej osobystosti pratsivnykiv sfery turyzmu. K., 2006. 312 s.
19. Kyr'ianova O. V. Upravlinnia konfliktamy : praktykum. K., 2013. 27 s.
20. Kopytko M. I., Tomanevych L. M. Treninhy z menedzhmentu: navchal'no-metodychnyj posibnyk. L'viv : L'v DUVS, 2017. 128 c.
21. Petrinko V. S. *Konfliktolohiia : kurs lektzij, entsyklopediia, prohrama, tablytsi*. Uzhhorod, 2020. 360 s.
22. Pometun O., Pyrozhenko L. *Interaktyvni tekhnolohii navchannia: teoriia i praktyka*. Kyiv, 2002. 136 s.
23. Tsarenko L., Veber T., Vojtovych M. *Osnovy reabilitatsijnoi psykholohii : podolannia naslidkiv kryzy*. Kyiv, 2018. T. 2. 240 s.
23. Tsarenko L., Veber T., Vojtovych M. *Osnovy reabilitatsijnoi psykholohii : podolannia naslidkiv kryzy*. Kyiv, 2018. T. 2. 240 s.
24. Jones A. P., James L. R. Psychological climate : Dimensions and relationships of individual and aggregated work environment perceptions. *Organizational Behavior and Human Performance*. 1979. № 23 (2). P. 201-250.
25. Munoz J. A. *Leadership in corrections: An examination of leadership in California Prisons* : dissert. doct. of educ. Irvine, 2019. 189 r.
26. Peseschkian H., Remmers A. *Life Balance with Positive Psychotherapy*. *Positive Psychiatry. Psychotherapy and Psychology*. 2020. № 1. P. 91–99
27. Peseschkian N. The five stages of Positive Psychotherapy in organization development. *Organization Development Journal*. 1990. № 8 (1). P. 27-34.
28. Sarah K. C., Musebe R. O., Mbaraka R. Effect of Psychological Climate on Employee Performance in Government Ministries. *Journal of Economics, Management Sciences and Procurement*. 2021. Vol. 1. Is.1. P. 1-18.
29. The perception of team environment : The relationship between the psychological climate and members' perceived effort in high-performance groups / K. S. Spink, K. S. Wilson, L. R. Brawley, R. Odnokon. *Group Dynamics : Theory, Research, and Practice*. 2013. № 17(3). P. 150- 161.
30. Toprak M., Karakus M. Psychological Climate in Organizations : A Systematic Review. *European Journal of Psychology and Educational Research*. 2018. Vol.1. Is. 1. P. 43 - 52.
31. Verdorfer A. R., Steinheider V., Burkus D. Exploring the socio-moral climate in organizations : an empirical examination of determinants, consequences, and mediating mechanisms. *Journal of Business Ethics*. 2015. №132. P. 233–248
32. Kyslova O. M., Kuzina I. I. *Metody analizu ta komp'uternoї obrobky sotsiolohichnoi informatsii*. Kharkiv, 2020. 165 s.

УДК 159.91

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-69-245-252

ВПЛИВ ПОРНОГРАФІЇ НА ПСИХОСЕКСУАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ПІДЛІТКІВ

Святослава Федорець¹

¹Аспірантка, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: fedorets.sexology@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2343-7550>

THE IMPACT OF PORNOGRAPHY ON PSYCHOSEXUAL DEVELOPMENT OF TEENAGERS

Svyatoslava Fedorets¹

¹Postgraduate student, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: fedorets.sexology@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2343-7550>

Анотація. В статті проаналізовано особливості впливу раннього знайомства з порнографією на психосексуальний розвиток підлітків, формування уявлень про статеве життя та формування сексуальних стереотипів. Зокрема, висвітлено специфіку сучасного порно, його відмінності від порно попередніх років та досвіду інтимного контакту з реальним партнером. Зазначено унікальні ризики сучасного порно та характер його впливу на мозок та сексуальність які в підлітковому віці перебувають в процесі формування. Окреслено особливості підліткового мозку, його вразливості до дії надміру сильних подразників які спроможні формувати стійкі зв'язки, що в подальшому можуть відчутно вплинути на сексуальну поведінку суб'єкта. Визначено, що досвід раннього знайомства з порно, який одержується задовго до здобуття сексуального досвіду з реальним партнером має тенденцію призводити до формування переваги перегляду порно над безпосереднім сексуальним контактом з людиною та формувати патологічні сексуальні стереотипи, що в свою чергу може ставати причиною сексуальних дисфункцій в подальшому. В статті акцентовано увагу на тому, що у вітчизняному науковому просторі присутній дефіцит досліджень впливу порнографії на формування сексуальності дітей, підлітків та юнаків, так само як і відсутня достатня кількість клінічних досліджень впливу раннього перегляду екстремальних категорій порно на формування сексуальних стереотипів глядача з відповідними наслідками для його статевого життя. Наукові пошуки українських вчених здебільшого зосереджені на висвітленні даного питання з точки зору юриспруденції та інколи історії. Зазначене демонструє наявність суттєвих прогалин в науковому дискурсі та обумовлює актуальність обраної теми дослідження. Автором здійснено вклад у вивчення впливу сучасного порноконтенту на формування сексуальності в підлітковому віці, зазначено можливі ризики та наслідки для сексуальності в майбутньому.

Ключові слова: еректильна дисфункція, мастурбація, патологічний сексуальний стереотип, пластичність мозку, підлітки, порнографія, психосексуальний розвиток, сексуальність, сексуальні рефлексії, статевий потяг.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 18

Abstract. The article analyzes the peculiarities of the influence of early exposure to pornography on the psychosexual development of adolescents, the formation of ideas about sexual life and the formation of sexual stereotypes. In particular, the specifics of modern porn, its differences from porn of previous years and the experience of intimate contact with a real partner are highlighted. The unique risks of modern porn and the nature of its influence on the brain and sexuality, which are in the process of formation in adolescence, are indicated. The peculiarities of the adolescent brain, its vulnerability to the action of excessively strong stimuli, which are able to form stable connections, which in the future can significantly affect the subject's sexual behavior, are outlined. It was determined that the experience of early acquaintance with porn, which is obtained long before gaining sexual experience with a real partner, tends to lead to the formation of a preference for watching porn over direct sexual contact with a person and to form pathological sexual

stereotypes, which in turn can become the cause of sexual dysfunctions in the future. The article focuses on the fact that in the domestic scientific space there is a shortage of studies on the impact of pornography on the formation of sexuality of children, adolescents and young adults, as well as a lack of sufficient clinical studies on the impact of early viewing of extreme categories of porn on the formation of sexual stereotypes of the viewer with corresponding consequences for his sex life. The scientific research of Ukrainian scientists is mostly focused on elucidating this issue from the point of view of jurisprudence and sometimes history. This demonstrates the presence of significant gaps in the scientific discourse and determines the relevance of the chosen research topic. The author made a contribution to the study of the impact of modern porn content on the formation of sexuality in adolescence, indicated possible risks and consequences for sexuality in adult life.

Keywords: *erectile dysfunction, masturbation, pathological sexual stereotype, brain plasticity, teenagers, pornography, psychosexual development, sexuality, sexual reflexes, sexual drive.*

Formulas: 0; **fig.:** 0; **tabl.:** 0; **bibl.:** 18

Постановка проблеми. Приблизно в 90% випадків перше знайомство з порно відбувається у віці від 8 до 16 років, коли сексуальність тільки формується і є чутливою до різного роду впливів та подразників. Оскільки в цьому ж віковому проміжку відбувається формування мозку, перегляд порно здатний створити глибокий нейронний шлях, який позначиться на формуванні мозку дитини чи підлітка. Сучасна порнографія має свої особливості, які спрощують не тільки раннє знайомство з порноконтентом, а також робить доступними для перегляду екстремальні категорії порнозображень, до яких є особливо вразливим мозок дітей та підлітків. Крім того, дорослі відчувають певні труднощі, коли стикаються з необхідністю розповісти дитині про порнографію так, аби розмова мала профілактичний та запобігальний характер. Зазначена проблема додатково поглиблюється тим, що в процесі підготовки психологів, педагогів, вихователів, соціальних працівників, питання психосексуального розвитку дитини не мають достатнього відображення в навчальних програмах. Внаслідок цього теми дитячої та підліткової сексуальності досі не мають достатнього висвітлення в освітньому та виховному процесах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми роками спостерігається зростання інтересу наукової спільноти до феномену порнографії, а також його впливу на дитячу, підліткову та дорослу

сексуальність. Серед зарубіжних вчених дане питання вивчали А. Бертолко, Б. Парк, Д. Піззол, Г. Уїлсон та інші. Вплив порно на формування мозку розглядається в роботах Н. Дойдж, С. Кун, Л. Стайнберг, Г. Уїлсон та ін. Чимало зарубіжних дослідників вивчають зв'язок між сексуальними дисфункціями молодих людей та регулярним переглядом порно, зокрема це: Дж. Банкрофт, А. Моргенталер, Д. Піззол, Г. Фіш, Е. Янсен та інші. Вивчення впливу порно на сексуальне здоров'я дітей та підлітків здійснювали: С. Андерсен, А. Багчігалупе, О. Гарсія, К. Гарсія, К. Дженсон, А. Томада, та ін.

У вітчизняному науковому просторі відмічається дефіцит досліджень з даної тематики. Переважна більшість публікацій висвітлюють явище порнографії з точки зору юриспруденції, криміналістики, судових експертиз та інколи, історії (В. Гітін, С. Демедюк, О. Рябчинська, М. Свентікова та інші). Досить небагато українських вчених вивчали безпосередній вплив порнографії на сексуальну сферу людини (Г. Кочарян). В той же час, повноцінних вітчизняних наукових пошуків впливу порнографії на дитячу та підліткову сексуальність – не проводилось.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Відсутність систематичних досліджень впливу раннього знайомства з порнографічною продукцією на психосексуальний розвиток дітей та підлітків зазначає, що наше суспільство не володіє інформацією щодо того, наскільки рано українські діти та підлітки знайомляться з порнографією.

Висвітлення феномену порнографії переважно з юридичного боку вказує на існуючий дефіцит досліджень та публікацій які могли б допомогти вихователям, вчителям та батькам запобігати надто ранньому перегляду порнографії дітьми та підлітками. Крім того, в просторі української наукової періодики вкрай мало інформації щодо впливу раннього перегляду порнографії на психосексуальний розвиток дітей та підлітків, а також його зв'язку з сексуальними дисфункціями в період ранньої дорослості. Зазначене актуалізує доцільність проведення даного наукового пошуку.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає в розкритті впливу раннього знайомства з порнографічною продукцією на психосексуальний розвиток, висвітлення довгострокових наслідків регулярного перегляду порно підлітками для майбутньої дорослої сексуальності.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогодні відсутнє чітке поняття порнографії, її ознак та критеріїв. Більшість науковців, окреслюючи зміст терміну «порнографія», схиляються до оцінювальної позиції, зазначаючи такі ознаки як непристойність, цинізм, вульгарна натуралістичність, відсутність культурної цінності, естетичного ефекту тощо. Однак, використання оцінних уявлень не можна вважати оптимальним, оскільки наші оцінки формуються під впливом суспільних, культурних, етичних та інших норм, які можуть змінюватись або суперечити один одному чи клінічному розумінню нормативної чи патологічної сексуальної поведінки. В своєму дослідженні ми не будемо заглиблюватись в детальний категоріальний аналіз. Натомість, будемо відштовхуватись від визначення, що під порнографією слід розуміти фото, відео чи літературу, які призначені для сексуального збудження та характеризуються відвертим зображенням сексуальних дій [1].

Перше, з чого є сенс почати, це окреслення особливостей сучасної

порнографії, яка суттєво відрізняється від порно, яке споживали люди до появи Інтернету. Власне, специфіка сучасного порно визначає характер його впливу на психосексуальний розвиток, якого не спостерігалось в попередні роки, особливо до появи швидкісного Інтернету. Як слушно зазначає Г. Уїлсон [2], порнопродукція, з якою знайомились попередні покоління, наприклад, в 70-х та 80-х роках, носила інший характер. Частіше за все це були порножурнали зі статичною картинкою, яка досить швидко втрачала збуджуючий потенціал, змушуючи підлітка активно підключати уяву, фантазувати та «доповнювати» картинку додатковими збуджуючими стимулами. Крім того, доступ до подібної продукції був суттєво обмеженим – журнали було складно знайти, вони коштували не дешево, до того ж процес їх придбання часто супроводжувався значним психо-емоційним дискомфортом. Поява відеопрокату надала доступ до динамічного зображення, але кількість доступних до перегляду фільмів залишалась відносно обмеженою, при повторних переглядах фільми втрачали свою гостроту вражень і також спонукали доповнювати побачене додатковим фантазуванням. Перегляд порно в відеосалонах мав ті ж проблеми, крім того унеможлилював поєднання мастурбації та перегляду порнопродукції. Сьогодні доступ до порнографії є практично необмеженим. Внаслідок чого, відбувається зниження віку першого знайомства з порно, інколи перегляд порно може відбутись поза бажання дитини чи підлітка у випадково відкритій вкладці.

Що стосується змісту порнофільмів, то до появи Інтернету знімали відносно тривалі фільми, в яких відбувався поступовий розвиток сюжету, а відповідно відбувалось поступове зростання збудження. Сьогодні ж, наявність великої кількості безоплатного порноконтенту робить економічно не доцільним зйомку тривалих порнофільмів. Виробники порнопродукції, конкуруючи за споживача, пропонують все більш вибагливі категорії

порно, при цьому знімаючи переважно короткі ролики, де одразу демонструються найбільш збуджуючі сцени, які викликають різке наростання збудження. Потенційний ризик полягає в тому, що при взаємодії з реальним партнером збудження не може наростати так різко, його зростання носить більш поступовий характер. Відповідно, перегляд порно в підлітковому віці може вплинути на стереотип сексуальних реакцій – збудження виникає дуже швидко, без взаємодії з реальним партнером, часто демонстроване зображення більшою чи меншою мірою відрізняється від реального партнерського сексу.

Окремо варто сказати про зміну «жорсткої» та «м'якої» порнографії. Н. Дойдж звертає увагу на те, що тридцять років тому під «жорсткою» порнографією розуміли відверте зображення статевого акту, між двома партнерами та з деталізованою демонстрацією збуджених статевих органів. До «м'якої» порнографії відносились сцени, де фігурували жінки на різних стадіях роздягання, в ситуаціях, характер яких був наближеним до романтичних. Сьогодні характер «жорсткої» порнографії змінився, в ній дедалі частіше переважають садомазохістичні теми, жорстокість, приниження, примус та різнобічне дослідження світу парафілій. Тоді, як під «м'якою» порнографією розуміються ті сцени, які ще тридцять років тому сприймалися за «жорстке» порно [3]. Зазначене має ще один аспект – можливість зміни жанрів порно безпосередньо під час мастурбації. Ніколи до цього підлітки не могли так швидко змінювати жанри чи одночасно переглядати кілька відео з порно. Перегляд екстремального порно є для нашого мозку особливо привабливим, оскільки це дає сексуальне різноманіття, яке мозок оцінює позитивно [2]. Сучасне інтернет-порно відповідає характеристикам того, що вчені називають наднормальним стимулом. Нобелівський лауреат Н. Тінберген вважає наднормальними стимулами все, що є перебільшеною версією нормального

стимулу [4] і посилюють якості, які наш мозок розцінює як особливо переконливі, наприклад, сексуальну новизну. Коли штучний, наднормальний стимул стає в пріоритеті, це означає, що він викликає більший відгук в системі винагороди, ніж його природній аналог. Для більшості споживачів порно 70-90-х років, порнопродукція не могла конкурувати з реальним партнером, чого не можна сказати про сучасне порно. Чимало досліджень свідчать про зв'язок між переглядом порно та тенденцією до зниження інтересу до реальних партнерів. Італійські вчені в 2015 р. виявили, що 16% старшокласників, які дивляться порно мінімум раз на тиждень, відмічають аномально низький статевий потяг, в той же час як жоден досліджуваний з тих, хто не дивиться порно, не відмічав зниження статевого потягу [5]. В 2017 році вчені виявили, що велика кількість побаченого порно призводить до того, що людина віддає перевагу черговому перегляду порно, ніж інтимній взаємодії з реальним партнером [6]. Підлітки є вразливою категорією, оскільки знайомство з порно відбувається задовго до того, як вони одержать досвід сексу з реальною людиною. Дослідження 2011 року вказують на те, що очікування винагороди від перегляду порно в поєднанні з постійною новизною побаченого посилюють один іншого, що в свою чергу переоцінює систему винагороди в мозку [7], а відповідно, досвід від перегляду порно починає сприйматись мозком як більш бажаний.

Вплив порнографії на підлітків сьогодні є особливо сильним, з одного боку в силу специфіки сучасного порно, а з іншого боку в силу надзвичайної пластичності сексуальної сфери, яка в підлітковому віці знаходиться на етапі формування, в тому числі формування майбутніх смаків та бажань. Мозок підлітка перебуває на піку своєї чутливості до дофаміну, внаслідок чого він є особливо вразливим як до формування залежностей, так і до змін сексуальних вподобань,

оскільки сексуальне збудження зв'язується з постійною новизною, вуайєризмом та дивним контентом, який відрізняється від реального сексу. Все це поглиблюється легким, безоплатним, цілодобовим та приватним доступом до порно. Порнографія може викликати серйозні пластичні зміни в мозку дітей, підлітків і навіть дорослих. Існують дослідження, які демонструють, що на різних етапах особистісного розвитку один і той же досвід впливає на різні ділянки головного мозку, в залежності від того, які ділянки в даний момент виявляються найбільш чутливими до змін. Так, С. Андерсен, А. Томада та ін. дослідили вплив сексуального насилля на мозок та виявили, що область головного мозку, яка реагувала на подію, відрізнялась в залежності від віку, в якому це трапилось. Сексуальне насилля в ранньому віці впливало на гіпокамп, який бере участь в механізмах зміцнення пам'яті, тоді як аналогічний досвід, пережитий в підлітковому віці, впливав на прифронтальну кору, яка відповідає за самоконтроль та є надзвичайно пластичною в пубертаті [8]. Відштовхуючись від цього стає очевидним, що для здорового психосексуального розвитку варто забезпечити правильне стимулювання, яке би сприяло формуванню статевої самосвідомості та статево-рольової поведінки дитини, а також допомогло б пройти всі етапи становлення сексуальності в підлітковому віці, мінімізуючи знайомство з небажаними стимулами. Дослідниця підліткового віку Л. Стайнберг звертає увагу на те, що підлітковий вік є одним з 2-х періодів підвищеної пластичності головного мозку. Тобто, здатності мозку змінюватись під впливом зовнішнього середовища. З одного боку, підлітковий вік є сприятливим періодом для втручання з метою стимулювання позитивного розвитку, а з іншого боку, він є періодом підвищеної чутливості та вразливості мозку до фізичних та психологічних негативних впливів. Зазначене Л. Стайнберг демонструє в метафорі: пластичність

підліткового мозку можна порівняти з широкого відкритим вікном, через яке можуть проникнути свіже повітря, запах квітів та спів пташок, а також через нього можуть проникнути пил, шум та комахи [9].

Окремо варто зупинитись на тому, що регулярний перегляд порно підлітками сприяє закріпленню великої кількості стереотипів, нереалістичних очікувань та об'єктивізації партнера. Люди еволюціонували, вчилися та розвивались завдяки спостереженням, як інші роблять щось, тому підлітками порно часто сприймається як зразок сексуальної поведінки. З цього приводу слушно навести висловлювання П. Зімбардо, який стверджує, що перегляд порно молоддю, в якої ще не було реального сексуального досвіду призводить до того, що секс починає сприйматись ними механістично, як набір поз, дій, виконуваних оголеними людьми без прояву романтики, кохання, душевної близькості, спілкування, ніжних дотиків та поцілунків [10].

Перехід до все більш екстремальних категорій порно формує несвідомі сексуальні рефлексії, які на рівні мозку сприймаються як чинник, який збуджує та підвищує рівень дофаміну та опіоїдів. Оскільки сексуальність підлітка все ще формується, в підлітків значно швидше відбувається зв'язування переживань та збуджень, ніж в юнаків, всього на кілька років старших за них [11]. Підсвідомі зв'язки можуть призводити до неочікуваних зміщень в сексуальних вподобаннях підлітка. Як зазначає Г. Кочарян, перегляд порно з ненормативним сюжетом може спричинити формування патологічних сексуальних стереотипів, внаслідок чого сексуальні стимули під час реальної близькості не збігатимуться з тими, які були закодовані під час перегляду порно [12]. Більше того, якщо підліток регулярно мастурбує на порно, то зв'язки в мозку, які пов'язані з реальною дівчинкою, яка викликає симпатію, будуть просто витіснені [2].

Стимули збудження, які надходять в мозок підлітка, стають для нього особливо

важливими, в той час як з мозком більш старшої людини такого не відбувається. Зазначене підтверджують результати дослідження, проведеного в Кембріджі в 2014 році. Нейрохімічна реальність бере управління над мозком, змушуючи його визначати порно як те, що приносить максимальне сексуальне збудження. Зазначене додатково посилюється тією обставиною, що розвиток мозку відбувається не рівномірно. Після 12 років мільярди нервових зав'язків обрізаються та реорганізуються [13], внаслідок чого в дію вмикається принцип «використовуй або втрачай», який і визначає, які нервові зв'язки залишаться. Як наслідок, мозок підлітка з неймовірною легкістю зв'язує себе з порно, відводячи реальному сексу відсторонену роль [14]. Сформовані сексуальні рефлексії можуть бути різної сили, можливо в юнацькому віці вони дещо видозміняться, але одержаний ранній досвід перегляду порно може залишити досить глибокі сліди як в мозку, так і в сексуальних вподобаннях, які буде складно ігнорувати чи перебудувати. Внаслідок цього підліткове сексуальне програмування буде потребувати більше часу на відновлення від сексуальних дисфункцій, які з аналогічних причин виникають в більш дорослих чоловіків. Оскільки в підлітків формується міцніший зв'язок сексуального збудження з монитором, на фоні відсутності відповідного зв'язку сексуального збудження з реальною партнершею.

Додатково зазначимо, що чимало досліджень фіксують збільшення звернень молодих чоловіків з скаргами на сексуальні дисфункції (еректильна дисфункція, аноргазмія, затримка еякуляції, відсутність статевого потягу до реальних партнерш). Так, згідно статистичних даних, між 1948 та 2002 роками еректильна дисфункція в молодих чоловіків віком до 40 років спостерігалась в 2-3% випадках звернень і не мала суттєвого зростання після 40 років [15]. Однак, починаючи з 2010 року дослідження вказують, що рівень еректильної дисфункції в молодих

чоловіків вже сягнув 14-33%, тобто за останні 15 років кількість таких звернень виросла майже в 11 разів [16]. Таке зростання еректильних дисфункцій пояснюють різними причинами, однак ще в 2007 році, сексологами Дж. Банкрофт та Е. Янсенн були виявлені перші докази зв'язку еректильних проблем з переглядом стрімінгового порно [17]. Пізніше було проведено низку додаткових досліджень які так само виявляли зв'язок між сексуальними дисфункціями та регулярним переглядом порно.

Наведене актуалізує доцільність проведеного наукового пошуку, оскільки перебіг психосексуального розвитку підлітка може мати вирішальний вплив на його дорослу генітальну сексуальність, закріплення дезадаптивних навичок та вподобань можуть ставати причиною подальшої сексуальної дисгармонії між партнерами [18].

Висновки. Із зазначеного стає очевидним, що не дивлячись на те, що порно може бути корисним для парного перегляду, раннє знайомство з сучасною порнографією, яке відбувається в ранньому віці, до реальних сексуальних контактів, містить в собі ризики. Існуючі ризики можуть призвести до формування патологічних сексуальних стереотипів, а також до появи широкого кола сексуальних дисфункцій (погіршення ерекції, затримки еякуляції, аноргазмії, зниження чи відсутності статевого потягу до реальних партнерш тощо). Перспективи подальших наукових пошуків вбачаються в доцільності проведення відповідних досліджень на території України, вивчення впливів раннього знайомства з екстремальними категоріями порно на психосексуальний розвиток дітей, підлітків та юнаків, а також вивчення поширеності порнозалежностей серед українських респондентів. Крім того перспективи подальших досліджень можуть охоплювати собою розробку відповідних матеріалів, які могли б застерігати молодь від можливих шкідливих ефектів, пов'язаних з надто

раннім споживанням порнопродукції, особливо її екстремальних категорій.

Література:

1. Gary F. Kelly. *Sexuality Today*. Front Cover. Gary F. Kelly. McGraw-Hill Higher Education, 2000. 608 p.
2. Gary Wilson. *Your Brain On Porn: Internet Pornography and the Emerging Science of Addiction*, 2014. 241 p.
3. Дойдж Н. Пластичність мозку. Приголомшливі факти про те, як думки здатні змінювати структуру та функції нашого мозку / Н. Дойдж; [Пер. з англ. О. Виноградової]. Видавництво «Сучасна психологія», 2022. 544 с.
4. Tinbergen N. Supernormal Stimulus. Available at: <https://encyclopedia.pub/entry/28254>.
5. Pizzol D, Bertoldo A, Foresta C. Adolescents and web porn: a new era of sexuality. *Int J Adolesc Med Health*. 2015 May 1;28(2):169-73.
6. Wright P.J., Sun C., Steffen N.J. & Tokunada R.S. Associative pathways between pornography consumption and reduced sexual satisfaction, *Sexual and Relationship Therapy*. 2017. 1-18. 422-439.
7. Krebs RM, Heipertz D, Schuetze H, Duzel E. Novelty increases the mesolimbic functional connectivity of the substantia nigra/ventral tegmental area (SN/VTA) during reward anticipation: Evidence from high-resolution fMRI. *Neuroimage*. 2011 Sep 15;58(2):647-655.
8. Andersen SL, Tomada A, Vincow ES, Valente E, Polcari A, Teicher MH. Preliminary evidence for sensitive periods in the effect of childhood sexual abuse on regional brain development. *J Neuropsychiatry Clin Neurosci*. 2008 Summer; 20(3): 292-301.
9. Steinberg L.: *Age of Opportunity: Lessons from the New Science of Adolescence*: Houghton Mifflin Harcourt, Boston, MA, 2014, 272.
10. Zimbardo P., Coulombe N. *Man Disconnected: How technology has sabotaged what it means to be male*, 2015. London, Rider, 352.
11. Galvan A, Hare TA, Parra CE, Penn J, Voss H, Glover G, Casey BJ. Earlier development of the accumbens relative to orbitofrontal cortex might underlie risk-taking behavior in adolescents. *J Neurosci*. 2006 Jun 21;26(25):6885-6892.
12. Кочарян Г. С. Патологічний сексуальний стереотип, зумовлений мастурбацією з використанням порнографічних відеосюжетів за участю транссексуалів/трансвеститів / Г. С. Кочарян // *Здоров'я чоловіка*. 2022. № 1-2. 49-53.
13. Doremus-Fitzwater TL, Varlinskaya EI, Spear LP. Motivational systems in adolescence: possible implications for age differences in substance abuse and other risk-taking behaviors. *Brain Cogn*. 2010; 72, 114-23.
14. Flinders University. Best memory? You're likely to decide as a teen. *Medical Xpress* (2012) Available at: <https://news.flinders.edu.au/blog/2012/07/20/best-memory-youre-likely-to-decide-as-a-teen/>
15. De Boer B. Erectile dysfunction in primary care: Prevalence and patient characteristics. *The ENIGMA Study. International Journal of Impotence Research* 2004, 16(4), 358-364.
16. Park, B., et al. Is Internet Pornography Causing Sexual Dysfunctions? A Review with Clinical Reports *Behav. Sci*. 2016, 6, 17.
17. Janssen E. & Bancroft J. *The Psychophysiology of Sex*. Chapter: The Dual Control Model: The Role of Sexual Inhibition and Excitation in Sexual Arousal and Behavior. in *The Psychophysiology of Sex*. (Indiana University Press, 2007) p.197-222.
18. Сингаївська І., Федорець С. (2022). Підлітковий вік як один із критичних періодів психосексуального розвитку людини. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 4(68), 107-114.

Reference:

1. Gary F. Kelly. *Sexuality Today*. Front Cover. Gary F. Kelly. McGraw-Hill Higher Education, 2000. 608.
2. Gary Wilson. *Your Brain On Porn: Internet Pornography and the Emerging Science of Addiction*, 2014. 24.
3. Doidzh N. *Plastychnist mozku. Pryholomshlyvi fakty pro te, yak dumky zdatni zmiuvaty strukturu ta funktsii nashoho mozku / N. Doidzh; [Per. z anhl. O. Vynohradovoi]. Vydavnytstvo «Suchasna psykholohiia», 2022. 544.*
4. Tinbergen N. Supernormal Stimulus. Available at: <https://encyclopedia.pub/entry/28254>.
5. Pizzol D, Bertoldo A, Foresta C. Adolescents and web porn: a new era of sexuality. *Int J Adolesc Med Health*. 2015 May 1;28(2):169-73.
6. Wright P.J., Sun C., Steffen N.J. & Tokunada R.S. Associative pathways between pornography consumption and reduced sexual satisfaction, *Sexual and Relationship Therapy*. 2017. 1-18. 422-439.
7. Krebs RM, Heipertz D, Schuetze H, Duzel E. Novelty increases the mesolimbic functional connectivity of the substantia nigra/ventral tegmental area (SN/VTA) during reward

anticipation: Evidence from high-resolution fMRI. *Neuroimage*. 2011 Sep 15;58(2):647-655.

8. Andersen SL, Tomada A, Vincow ES, Valente E, Polcari A, Teicher MH. Preliminary evidence for sensitive periods in the effect of childhood sexual abuse on regional brain development. *J Neuropsychiatry Clin Neurosci*. 2008 Summer; 20(3): 292-301.

9. Steinberg L.: *Age of Opportunity: Lessons from the New Science of Adolescence*: Houghton Mifflin Harcourt, Boston, MA, 2014, 272.

10. Zimbardo P., Coulombe N. *Man Disconnected: How technology has sabotaged what it means to be male*, 2015. London, Rider, 352.

11. Galvan A, Hare TA, Parra CE, Penn J, Voss H, Glover G, Casey BJ. Earlier development of the accumbens relative to orbitofrontal cortex might underlie risk-taking behavior in adolescents. *J Neurosci*. 2006 Jun 21;26(25):6885-6892.

12. Kocharian H. S. Патологічний сексуальний стереотип, зумовлений мастурбацією з використанням pornografічних відеозаписів за участю транссексуалів/трансвеститів / H. S. Kocharian // *Zdorovia cholovika*. 2022. № 1-2. 49-53.

13. Doremus-Fitzwater TL, Varlinskaya EI, Spear LP. Motivational systems in adolescence: possible implications for age differences in substance abuse and other risk-taking behaviors. *Brain Cogn*. 2010; 72, 114-23.

14. Flinders University. Best memory? You're likely to decide as a teen. *Medical Xpress* (2012) Available at: <https://news.flinders.edu.au/blog/2012/07/20/best-memory-youre-likely-to-decide-as-a-teen/>

15. De Boer B. Erectile dysfunction in primary care: Prevalence and patient characteristics. *The ENIGMA Study. International Journal of Impotence Research* 2004, 16(4), 358-364.

16. Park, B., et al. Is Internet Pornography Causing Sexual Dysfunctions? A Review with Clinical Reports *Behav. Sci*. 2016, 6, 17 p.

17. Janssen E. & Bancroft J. *The Psychophysiology of Sex*. Chapter: The Dual Control Model: The Role of Sexual Inhibition and Excitation in Sexual Arousal and Behavior. in the *Psychophysiology of Sex*. (Indiana University Press, 2007) p.197-222.

18. Synhaivska I., Fedorets S. (2022). *Pidlitkovyi vik yak odyz iz krytychnykh periodiv psykoseksualnoho rozvytku liudyny*. *Vcheni zapysky Universytetu «KROK»*, 4(68), 107-114.

УДК 159.96
DOI: 10.31732/2663-2209-2022-69-253-260

КОНСТРУКТИВНІ СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОГЕННИХ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ

Марина Оксютович¹, Дмитро Мельничук²

¹Кандидат філософських наук, доцент кафедри психології та соціального забезпечення, Державний університет «Житомирська політехніка», м. Житомир, Україна, e-mail: kpsz_omo@ztu.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8574-4268>

²Доктор економічних наук, професор, професор кафедри психології та соціального забезпечення, Державний університет «Житомирська політехніка», м. Житомир, Україна, e-mail: melndp@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9918-0608>

CONSTRUCTIVE PERSONAL BEHAVIOR STRATEGIES IN PSYCHOGENIC CRISIS SITUATIONS

Maryna Oksiutovych¹, Dmytro Melnychuk²

¹Ph.D. in Philosophical, Associate Professor of the Department of Psychology and Social Welfare, Zhytomyr Polytechnic State University, Zhytomyr, Ukraine, e-mail: kpsz_omo@ztu.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8574-4268>

²Doctor of Science (Economics), Professor, Professor of the Department of Psychology and Social Welfare, Zhytomyr Polytechnic State University, Zhytomyr, Ukraine, e-mail: melndp@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9918-0608>

Анотація. Психогенні стресові ситуації, посилені війною в Україні, негативно впливають на психоемоційний стан як суспільства в цілому, так і окремих громадян. Такі кризові стани призводять до зниження потенціалу людини, особистісних та міжособистісних конфліктів, соціально-психологічної дезадаптації, створюють необхідність кваліфікованої психологічної допомоги. Виходячи з цього, мета статті полягає в аналізі проблеми використання конструктивних стратегій поведінки особистості у кризових ситуаціях. Здійснено теоретичний аналіз та узагальнення поняття «криза» і «кризова ситуація», а також систематизовано основні стратегії поведінки особистості у кризових ситуаціях. Використано науково-теоретичні методи психологічних досліджень: аналіз, систематизація, класифікація та узагальнення наукових джерел по темі дослідження. Проаналізовано основні теоретичні підходи та концепції, які розглядають кризові ситуації, їх передумови, наслідки, а також способи реагування на них. Виділено два основні напрями в контексті долаючої поведінки: дезадаптаційний (кризова ситуація негативно впливає на особистість, спричинюючи деструктивні емоційні стани, патерни поведінки, дезорганізовує особистість) та адаптаційний (кризова ситуація мобілізує внутрішні ресурси особистості, дає можливість отримати новий досвід, сприяє крайній адаптації до навколишніх умов та обставин). Отримані результати дали можливість констатувати, що кризова ситуація є суб'єктивним поняттям, вона опосередковується індивідуально-типологічними характеристиками особистості, які впливають на її перебіг. Серед таких характеристик чільне місце посідають копінг-стратегії, які визначають той чи інший стиль реагування на кризову ситуацію. Доведено, що конструктивні копінг-стратегії забезпечують адаптаційний вихід із кризової ситуації, побудову нових способів поведінки та емоційного реагування, сприяють переосмисленню життєвої позиції, забезпечують відновлення балансу організму. Обґрунтування основних типів конструктивних стратегій поведінки сприятиме їх ефективному засвоєнню, адаптаційному виходу із кризової ситуації, актуалізації нових навичок реагування на стресові події, покращенню самопочуття особистості.

Ключові слова: соціально-психологічна адаптація, стресогенна ситуація, стратегія подолання, криза, психоемоційне благополуччя, особистісний ресурс, конструктивний копінг.

Формул.: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 19

Abstract. Psychogenic stressful situations, intensified by the war in Ukraine, negatively affect the psycho-emotional state of both society as a whole and individual citizen. Such crises lead to a decrease in human potential, personal and interpersonal conflicts, social and psychological maladjustment, and create the need for qualified psychological assistance. The purpose of the article is to analyze the problem of using constructive strategies of personal behavior in crises. A theoretical analysis and generalization of the concepts of "crisis" and "crisis situation" was carried out, as well as a systematization of the main strategies of individual behavior in crisis situations. Scientific and theoretical

methods of psychological research are used: analysis, systematization, classification and generalization of scientific sources on the topic of research. The main theoretical approaches and concepts that consider crisis situations, their prerequisites, consequences, as well as methods of response and overcoming are analyzed. Two main directions are distinguished in this context: maladaptive (a crisis situation negatively affects a person, causing destructive emotional states, behavior patterns, disorganizes a person) and adaptive (a crisis situation mobilizes the person's internal resources, provides an opportunity to gain new experience, promotes better adaptation to the surrounding conditions and circumstances). The obtained results made it possible to state that the crisis situation is a subjective concept, it is mediated by the individual and typological characteristics of the individual, which influence its course. Coping strategies that determine one or another style of response to a crisis situation occupy a prominent place among such characteristics. It has been proven that constructive coping strategies provide an adaptive way out of a crisis, the construction of new ways of behavior and emotional response, contribute to rethinking one's life position, and ensure the restoration of the body's balance. The substantiation of the main ways of mastering constructive strategies of behavior will contribute to the adaptive exit from the crisis, the assimilation of new skills for responding to stressful events, and the improvement of the individual's well-being.

Keywords: socio-psychological adaptation, stressful situation, coping strategy, crisis, psycho-emotional well-being, personal resource, constructive coping.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 19

Постановка проблеми. Воєнні дії в Україні призвели до того, що значна частина населення опинилася у кризовій ситуації, з якої важко самостійно знайти вихід. Для одних громадян ця криза є безпосередньою через втрату близьких людей або майна, звичного місця проживання, друзів тощо. Для інших – вона є опосередкованою через почуття рефлексії, співпереживання іншим, причетності до загального добробуту країни. У будь-якому випадку, важливим для людини є вміння обирати конструктивні стратегії виходу із кризових ситуацій, що даватиме змогу мобілізувати внутрішні ресурси організму без допомоги фахівців. Конструктивні копінг-стратегії ґрунтуються на досягненні мети переважно власними силами або з допомогою звернення до інших людей, які включені в кризову ситуацію чи мають певний досвід вирішення подібних проблем. Вони забезпечують переосмислення проблемної ситуації, формування нових типів поведінки, мобілізацію потенційних ресурсів.

Останнім часом поняття кризи стало центральним у багатьох психологічних дослідженнях. Суспільні процеси неминуче призводять до психічного, фізичного та емоційного перевантаження організму, внаслідок чого загострюються хронічні захворювання, виникають деструктивні психічні стани, розвиваються вторинні психосоматичні симптоми. Переживання

кризи змінює сприйняття навколишнього світу й свого місця в ньому, що актуалізує потребу в засвоєнні навичок самозбереження та ефективного вирішення стресових ситуацій. Проблема стратегій подолання особистістю кризових ситуацій сьогодні є однією з найактуальніших, оскільки попит на психологічну допомогу активно збільшується в силу зростання напруження в українському суспільстві через війну. Засвоєння навичок конструктивного копіngu сприятиме більш швидкому реагуванню у кризовій ситуації, мобілізації ресурсів, виходу із кризи. Індивіди, здатні до конструктивної поведінки правильно оцінюють власні можливості, здатні належним чином реагувати на зовнішні впливи та самостійно (або за допомогою інших) планувати власну поведінку таким чином, щоб позбавлятися деструктивних впливів стресу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема кризи та кризових ситуацій розглядалась у наукових роботах багатьох вчених. У рамках психології життєвого шляху Б. Ананьєва та С. Рубінштейна «кризова ситуація життя» трактується як певна подія у життєвому шляху, яка стимулює до подальших позитивних змін та прийняття відповідних рішень. З інших позицій науковці ототожнюють кризову ситуацію із стресогенною (Г. Сельє), «психотравмуючою ситуацією»

(Т. Кириленко), «критичною ситуацією» (Е. Крупник), «життєвою кризою» (Т. Титаренко), «кризою особистості» (О. Кокун). Потенціал особистісних змін в умовах кризової ситуації розглядають такі вчені як О. Буковська, А. Гізун, В. Заїка, Л. Коробка, М. Полухіна, Дж. Стельмах, О. Ткачишина.

Як ефективний спосіб виходу із кризових ситуацій вчені розглядають конструктивні стратегії подолання або копінг. Перші наукові праці із вивчення даного психологічного феномену з'явилися у другій половині ХХ ст. у зарубіжній психології (Х. Вебер, Р. Лазарус, С. Фолкман, Н. Ендлер, Дж. Паркер, М. Перрез та ін.). Так, Р. Лазарус і С. Фолкман виділили проблемно-орієнтований копінг, який направлений на вирішення кризової ситуації та емоційно-орієнтований копінг, що передбачає зміну особистісних установок щодо ситуації. С. Хобфолл впровадив багатоосьову модель долаючої поведінки, сутність якої полягає в визначенні певної стратегії дій. Х. Вебер вважав, що копінг сприяє підтримці фізичного, психічного здоров'я та задоволеності соціальними відносинами.

Аналіз наукової літератури з цієї проблеми засвідчує, що проблема поведінки особистості у кризовій ситуації та вибір стратегій виходу із неї досить розроблена на науково-теоретичному рівні. Проте, в сучасних умовах актуальною залишається потреба в обґрунтуванні моделей конструктивної поведінки, умов використання найбільш ефективних копінгів з метою подолання кризової ситуації самостійно, без допомоги спеціалістів. Це забезпечить високу емоційну стабільність, підвищить особистісні ресурси, сприятиме кращій адаптованості до несприятливих умов середовища.

Формулювання цілей статті. Ціль статті полягає у проведенні теоретичного аналізу сутності психологічної кризи та її ролі у розвитку особистості, психологічних особливостей поведінки людини у кризовій

ситуації та використання конструктивних стратегій задля виходу із кризового стану.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали основні підходи щодо дослідження кризових ситуацій та конструктивних стратегій їх подолання. Дослідження ґрунтується на основних підходах до розуміння копіngu: психоаналітичний (копінг є автоматичною реакцією на кризову ситуацію, яка характеризує механізм психологічного захисту), диспозиційний (копінг розглядається як стереотипний спосіб реагування, який закріплюється з кожним новим випадком та не залежить від особистісних якостей), трансакційний (копінг виступає як стратегія врегулювання взаємовідносин із навколишнім середовищем) і ресурсний (ефективний копінг включає ресурси зовнішнього середовища та внутрішнього). У дослідженні використано науково-теоретичні методи пошуку інформації, аналізу інформаційних даних, систематизації, класифікації та узагальнення наукових підходів, концепцій, положень по темі дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. У наукових дослідженнях сучасності вивчаються психологічні особливості реагування особистості в нестандартних для неї кризових ситуаціях. Такі стани відзначаються переважанням гострих негативних емоційних переживань: тривоги, страху, депресії, агресії, апатії, дисфорії. Інтенсивна дія зазначених станів може здійснювати дезадаптаційний вплив на людину, порушуючи її психічну рівновагу, суб'єктивне благополуччя та звичний спосіб життя. Згідно із твердженням В.Л. Зливкова, криза (від грецького *kreses* – рішення, результат) трактується як важкий стан, спричинений певною стресовою подією (В.Л. Зливков, 2016). О.О. Буковська під кризовою ситуацією розуміє «українські складні, важкі та небезпечні обставини, що породжують дефіцит сенсу в подальшому житті людини, коли неможливо реалізувати свої прагнення, мотиви, мету і цінності – все те,

що може бути викликане внутрішньою необхідністю» (О.О. Буковська, 2017; с.21). Таке визначення свідчить про неможливість ефективного подальшого функціонування людини, яка опинилась у кризовій стресовій ситуації. J. Baumgardt, S. Weinmann вважають кризу причиною багатьох психічних порушень та негативним чинником проблем зі здоров'ям (J. Baumgardt, S. Weinmann, 2022).

Характерними для кризового стану є такі негативні емоційні реакції як тривога, гнів, сором, провина, депресія. Для поведінкових реакцій притаманні нав'язливі думки, примітивні захисні механізми: проекція, витіснення, заперечення, ізоляція. У більшості випадків люди, які знаходяться в кризовому стані, практично не орієнтовані на майбутнє та не мають життєвої перспективи. Вони не здатні до планування діяльності, досягнення цілей, всі їх думки спрямовані в минуле, з'являється байдужість до всього, ініціативність поступово змінюється апатією (J. Stelmach, 2018). Такі погляди тлумачать кризову ситуацію як негативний чинник, що деструктивно позначається на особистості, її емоційному стані, взаємовідносинах.

Водночас, існує думка, що криза є переломним моментом динамічного, суперечливого процесу розвитку (М. Dafermos, 2022). Тобто, в момент кризи відбувається певна зміна життєвих поглядів, позиції, світогляду, можливий перехід на іншу стадію онтогенезу. З позиції іншого трактування сутності кризи та кризових ситуацій, у процесі виходу із кризи відбуваються позитивні трансформації для особистості, оскільки вона набуває нового досвіду, отримує нові знання та навички. Цей досвід не завжди буває позитивним, проте навіть за несприятливих обставин він залишається досвідом, із якого можливо зробити певні висновки.

Вплив психоемоційного напруження, викликаний кризою спричинює загострення негативних станів та проблем зі здоров'ям, але, як слушно підкреслює

В.Ф. Казібекова, така криза водночас сприяє активізації внутрішніх ресурсів та потенційних можливостей подолання труднощів (В.Ф. Казібекова, 2018). О.Р. Ткачишина розглядає кризову ситуацію як спосіб до вдосконалення. На думку вченої, в кризових ситуаціях активізуються адаптаційні ресурси особистості, які дозволяють людині пристосуватися до нових обставин, зміненої реальності, створюють умови для їх «прийняття» та переосмислення (О.Р. Ткачишина, 2021).

На початковому етапі кризової ситуації особистість схильна мислити стереотипно та шаблонно, що певною мірою можна вважати захисною реакцією психіки на фоні переваги емоційної складової реагування на ситуацію та її сприйняття (М. Dafermos, 2022). Рациональні можливості психіки у кризовій ситуації не можуть повною мірою бути розкритими за рахунок домінування емоцій. З часом, коли емоційний заряд спадає, людина більшою мірою стає спроможною мислити раціонально та об'єктивно проаналізувати ситуацію, що склалася.

Криза асоціюється із ситуацією, яка стимулює особистість до процесу прийняття рішення та радикальних змін (О.О. Буковська, 2017). Іншими словами, будь-яка кризова ситуація це шлях до самозміни та саморозвитку. Переживання людиною кризи взаємопов'язане з особистісними характеристиками, здатністю до рефлексії, глибиною усвідомлення кризового стану. Активна внутрішня готовність до вирішення кризової ситуації сприяє подоланню кризи (Л.М. Коробка, 2018).

Отже, кризовою є ситуація перешкоди у реалізації важливих життєвих цілей індивіда та його неспроможність впоратися з цією ситуацією за допомогою звичних засобів. Це призводить до виснаження організму, втрати енергетичних ресурсів, психосоматичних наслідків, соціально-психологічної дезадаптації. Виникаюча в кризовій ситуації емоційна напруга може призводити або до опанування новою

ситуацією, або до погіршення виконання життєвих функцій. За таких обставин важливим є опанування стратегіями виходу зі стресових та кризових ситуацій, тобто копінгам.

Термін «копінг-поведінка» вперше використано у дослідженні Л. Мерфі в 1962 р., який вивчав різні засоби подолання вікової кризи дітьми і визначив копінг як прагнення до вирішення певної проблеми (В.А. Оверчук, 2018). Слідом за ним проблему долаючої поведінки активно розробляв Р. Лазарус, який визначав копінг як зусилля індивіда, спрямовані на вирішення проблем. При цьому вчений акцентував увагу на тому, що не важливо який полюс має стресова ситуація, позитивний чи негативний, у будь-якому випадку така ситуація активує адаптивні можливості індивіда (J. Vachet, 2022). Німецькі вчені Х. Вебер та Г. Хайнес визначали копінг як індивідуальний спосіб реагування на кризову ситуацію у відповідності до її значимості в житті людини. При цьому вони зазначали, що копінг реалізується через копінг-ресурси за допомогою копінг-стратегій. Копінг-ресурси являються набором особистісних характеристик індивіда та зовнішнього соціального середовища, які сприяють оптимальній адаптації до стресових ситуацій. При цьому до копінг-стратегій відноситься відповідь організму на кризову ситуацію. Тому копінг-поведінка виступає як форма конструктивної активності людини в ситуації стресогенного характеру, в якій перевищується адаптивний потенціал особистості. Виходячи з цього, Л. Фолькман зазначає, що копінг-поведінка являє собою когнітивні і поведінкові спроби подолати специфічні зовнішні або внутрішні вимоги, які перевищують власні ресурси людини (В. Buch-Vicente, 2022).

У кризовій ситуації людина когнітивно оцінює проблему, аналізує її і на основі певних висновків шукає шляхи виходу з цієї кризи. Проте, такий аналіз можливий далеко не у всіх випадках, оскільки кризова ситуація є стресовою, а

стрес блокує мисленнєві процеси. Тому вироблення стратегії реагування у кризовій ситуації може сприяти закріпленню певного копіngu як поведінкової навички.

Більшість вчених сходяться у тлумаченні класифікації копіngів як стилю реагування на кризову ситуацію. При цьому виділяють: копінг, спрямований на оцінку проблеми (передбачає подолання кризової ситуації через аналіз самої проблеми, її причин і наслідків, пошук можливих шляхів вирішення ситуації); копінг, спрямований на проблему (вирішення стресової ситуації відбувається через зменшення її причин); копінг, орієнтований на емоції (індивід застосовує когнітивні та поведінкові зусилля з метою мінімізації емоційного дискомфорту) (N. Trofaiła, 2021). Схожу класифікацію подає В.А. Оверчук, яка зазначає, що копінг-поведінка є індивідуальним способом вирішення складної життєвої ситуації, який залежить від трьох факторів: особливостей сприймання ситуації, особистісних ресурсів та соціальних ресурсів (В.А. Оверчук, 2018).

Копінг-стратегії забезпечують зниження психологічної напруги та тривоги (Freire C. et al., 2020). Проте, більшість авторів відмічають, що копінг-поведінка є свідомою, а не автоматизованою формою, що передбачає ефективну адаптацію особистості до вимог стресової ситуації.

Аналізуючи різні підходи до класифікації стратегій долаючої поведінки серед базових копіngів виділяють «вирішення проблем», «пошук соціальної підтримки» та «уникання». Стратегія вирішення проблем характеризується спрямованістю на використання особистісних ресурсів для пошуку можливих способів ефективного вирішення проблеми. Стратегія пошуку соціальної підтримки характеризується пошуком допомоги та підтримки серед оточуючого середовища. Стратегія уникання передбачає витіснення потреби у розв'язанні проблеми, уникання будь-яких джерел стресу (S. Manzoor, 2022). Зокрема

конструктивними вважаються перші дві стратегії, тоді як стратегія «уникання» може навпаки погіршувати кризову ситуацію, накопичувати напруження, стрес, негативні емоції.

Основна мета копінгу полягає в забезпеченні благополуччя індивіда, його стабільності та задоволеності життям. Копінг набуває особливого значення при взаємодії із зовнішнім соціальним середовищем, оскільки забезпечує адаптованість людини та її пристосованість до соціальних змін. Особи, здатні оптимально взаємодіяти за будь-яких ситуацій, швидко вирішувати складні проблемні ситуації та приймати оперативні рішення завжди є затребуваними та продуктивними (A. Meloian, 2022). Знання того, які стратегії ефективні для управління власними емоціями, може покращити результати виходу зі стресової ситуації. Подальше впровадження таких стратегій у вирішення стресових ситуацій сприяє закріпленню їх у свідомості як ефективних способів зниження негативних емоцій та покращення психічного здоров'я (A. Wasil, 2021).

Водночас існують відмінності в способах вирішення кризових ситуацій, які полягають в індивідуальних характеристиках кожної окремої особистості. Така різниця може призвести до ефективного вирішення проблеми або, навпаки, до неадекватного та менш ефективного функціонального подолання, посилити пов'язані з цим симптоми стресу. Тому тренування здатності управляти кризовою ситуацією та емоційним станом могло б пом'якшити дезадаптивну поведінку, збільшуючи ресурси стійкості, роблячи людину краще підготовленою до адаптивної боротьби зі стресовими ситуаціями (Bárbara Buch-Vicente, 2022).

Не дивлячись на те, що науковці розглядають копінг з різних точок зору та доводять вагомість різних чинників у його становленні, основне призначення конструктивного копінгу полягає у ефективній адаптації людини до кризової ситуації, зниженні психоемоційного

напруження. Це сприяє зниженню негативних проявів стресу, відновленню емоційного та ресурсного балансу. Конструктивна копінг-стратегія при цьому забезпечує конкретний раціональний тип поведінки, спрямований на вирішення кризової ситуації. У процесі подолання стресу кожен індивід користується власними стратегіями в залежності від особистісного досвіду і психологічних резервів, що забезпечує формування індивідуального конструктивного копінгу, підкріпленого власним досвідом та ресурсами.

Висновки. На основі проведеного теоретичного аналізу можна стверджувати, що криза являє собою ситуацію, в якій суб'єкт стикається з неможливістю реалізації внутрішніх потреб свого життя звичними методами. При цьому кризовий стан, який виникає у відповідь на загрозу, характеризується емоційним дисбалансом, підвищеним психічним напруженням. Кризова ситуація спотворює сприйняття реальності, чинить дезадаптивну дію на особистість, викликає негативні емоційні стани. Разом з тим, за твердженням численних авторів, кризові ситуації стимулюють до вироблення таких стратегій поведінки, які б дозволяли швидко та успішно виходити із кризової ситуації. Людина, яка вміє конструктивно переживати кризу, вчасно робить висновки щодо своїх помилок, поразок, невдач, вчиться на власному досвіді, швидко адаптується до мінливих умов та здатна швидко долати кризові ситуації. Кожна стресова подія додає їй сил, досвіду та насаги у подальшій життєдіяльності. Особистість, що використовує конструктивні копінг-стратегії вірить у можливості саморозвитку, самовдосконалення і побудови внутрішньої позиції.

Варто зазначити, що у кризових ситуаціях активізуються адаптаційні ресурси особистості, які дозволяють швидко та ефективно долати будь-які обставини, пристосовуватись до них, коригувати свою поведінку відповідно до

отриманого результату. Копінг-поведінка відповідає за раціональне регулювання людиною своєї поведінки з метою оптимальної взаємодії з життєвими обставинами або їх перетворення відповідно до своїх потреб. Різноманітність копінг-стратегій пов'язана з варіацією реакцій особистості, що виникають в ході подолання стресогенних ситуацій, в основі яких лежать когнітивні, емоційні і поведінкові складові цих операцій.

Виходячи з вищезазначеного, перспективним напрямом подальших досліджень вважаємо розробку програми оптимізації ефективних стратегій подолання та засвоєння конструктивних копінг-стратегій у кризових ситуаціях.

Література:

1. Буковська О.О. «Кризова життєва ситуація» в реабілітаційній діяльності психолога. *Актуальні проблеми психології*. 2017. Т.7, вип.44 С.21-30
2. Гізун А.І., І.Л. Лозова Аналіз дефініцій поняття кризова ситуація та основних аспектів концепції управління безперервністю бізнесу. *Безпека інформації*. 2016. Т. 22, № 1. С. 99-108. http://nbuv.gov.ua/UJRN/bezin_2016_22_1_17
3. Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. К.: Педагогічна думка. 2016. 219 с.
4. Казібекова В.Ф. Психологічні ресурси особистості в кризових ситуаціях. *Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції*. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2018. 428 с.
5. Коробка Л.М. Адаптаційний потенціал як чинник успішної адаптації особи до кризових умов. *Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства: Мат-ли III Всеукр. науково-практ. круглого столу (6 березня 2018 р.)*. Ірпінь: Університет державної фіскальної служби України, 2018. С. 36–40.
6. Оверчук В.А. Особливості опановуючої поведінки. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. №5. С.223-227
7. [Полухіна, М. Особливості поведінкового компонента кризи професійного становлення особистості у ранній дорослості. *Psychological journal*. 2018. 12. 83-98. 10.31108/2018vol12iss2pp83-98.](#)
8. Степаненко, Л. Порівняльний аналіз копінг-захисних механізмів психологів у різних стресових ситуаціях. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*. 2022. №17-21. 10.32782/psy-visnyk/2021.4.3.
9. Ткачишина О.Р. Особливості соціально-психологічної адаптації особистості в умовах кризових ситуацій. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського*. Серія: Психологія. Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 32(71). №3. С. 93–98.
10. Baumgardt J., Weinmann S. (2022) Using Crisis Theory in Dealing With Severe Mental Illness—A Step Toward Normalization? *Frontiers in Sociology*. Volume7 doi: 10.3389/fsoc.2022.805604
11. Buch-Vicente B., J. María Acosta-Rodriguez, M.E. Sanchez-Sanchez, N. González-García, L. Lanira et all. (2022) Coping strategies used by health-care workers during the SARS-COV2 crisis. A real-world analysis, *Psychiatry Research*, Volume 317 <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2022.114915>.
12. Dafermos, M. (2022) Discussing the Concept of Crisis in Cultural-historical Activity Research: a Dialectical Perspective. *Hu Arenas* . <https://doi.org/10.1007/s42087-022-00289-4>
13. Elaidy, A.M., Hammoud, M.S., N. Albatineh, A. et al. (2023) Coping strategies to overcome psychological distress and fear during COVID-19 pandemic in Kuwait. *Middle East Curr Psychiatry* **30**, 12. <https://doi.org/10.1186/s43045-023-00285-6>
14. Krafft, Andreas. (2023). Stress Coping Strategies. 10.1007/978-3-662-66205-2_9.
15. Manzoor, S., Sajjad, M., Anwar, I. et al (2022). Coping strategies adopted by medical residents in dealing with work-related stress: a mixed-methods study. *BMC Med Educ* **22**, 449 <https://doi.org/10.1186/s12909-022-03520-6>
16. Meloian, A., Pohribna, A., Kiian, A., Sharypin, A., & Bulavina, O. (2022). Specialists' basic behavioural coping strategies when handling stressful situations. *Amazonia Investiga* **11(60)**. 102-112. <https://doi.org/10.34069/AI/2022.60.12.10>
17. Stelmach, J. (2018). The Nature and Character of the Psychological Crisis in the Aspect of Police Activities. *Security Dimensions*. **26**. 130-142. 10.5604/01.3001.0012.7246.
18. Trofaila, N., Mateiko, N., Melnyk, I., Maksymova, N., Vdovichenko, O., & Vaskivska, S. (2021). Psychological Strategies for Overcoming the Life Crisis of the Individual in Postmodern Practical Psychology. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, **12(4)**, 358-373. <https://doi.org/10.18662/brain/12.4/255>
19. Vachet, J. (2022). Coping Strategies and Defence Mechanisms. In *Fantasy, Neoliberalism and Precariousness*. Bingley: Emerald Publishing Limited, 67-91. doi.org/10.1108/978-1-80382-307-22022100 .
20. Wasil AR, Franzen RE, Gillespie S, Steinberg JS, Malhotra T, DeRubeis RJ. Commonly Reported Problems and Coping Strategies During the COVID-19 Crisis: A Survey of Graduate and Professional Students. *Front Psychol*. Vol. **25**; 12 doi: 10.3389/fpsyg.2021.598557

References:

1. Bukovska O.O. «Kryzova zhyttieva sytuatsiia»v reabilitatsiinii diialnosti psykhologa. Aktualni problemy psykhologii. 2017. T.7, vyp.44 S.21-30
2. Hizun A., I. Lozova Analiz definitsii poniattia kryzova sytuatsiia ta osnovnykh aspektiv kontseptsii upravlinnia bezperervnistiu biznesu. Bezpeka informatsii. 2016. T. 22, № 1. S. 99-108.
3. Zlyvkov V.L., Lukomska S.O., Fedan O.V. Psykhodiahnostyka osobystosti u kryzovykh zhyttievykh sytuatsiiah. K.: Pedahohichna dumka, 2016. – 219 s.
4. Kazibekova V.F. Psykhologichni resursy osobystosti v kryzovykh sytuatsiiah. Osobystist u kryzovykh umovakh ta krytychnykh sytuatsiiah zhyttia: materialy IV Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii. Sumy : Vyd-vo SumDPU imeni A.S. Makarenka, 2018. 428 s.
5. Korobka L.M. Adaptatsiinyi potentsial yak chynnyk uspishnoi adaptatsii osoby do kryzovykh umov. Aktualni problemy psykhologichnoi ta sotsialnoi adaptatsii v umovakh kryzovoho suspilstva: Mat-ly III Vseukr. naukovoprakt. kruhloho stolu (6 bereznia 2018 r.). Irpin: Universytet derzhavnoi fiskalnoi sluzhby Ukrainy, 2018. S. 36–40.
6. Overchuk V.A. Osoblyvosti opanovuiuchoi povedinky. Teoriia i praktyka suchasnoi psykhologii. 2018. №5. S.223-227
7. Polukhina, M. Ocoblyvosti povedinkovoho komponenta kryzy profesiinoho stanovlennia osobystosti u rannii doroslости. Psychological journal. 2018. 12. 83-98. 10.31108/2018vol12iss2pp83-98.
8. Stepanenko, L. Porivnialnyi analiz kopinhzakhysnykh mekhanizmiv psykhologiv u riznykh stresovykh sytuatsiiah. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Psykhologii. 2022. №17-21. 10.32782/psyvisnyk/2021.4.3.
9. Tkachyshyna O.R. Osoblyvosti sotsialno-psykhologichnoi adaptatsii osobystosti v umovakh kryzovykh sytuatsii. Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Serii: Psykhologii. Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2021. T. 32(71). №3. S. 93–98.
10. Baumgardt J., Weinmann S. (2022) Using Crisis Theory in Dealing With Severe Mental Illness – A Step Toward Normalization? *Frontiers in Sociology* VOLUME7 DOI=10.3389/fsoc.2022.805604
11. Buch-Vicente B., J. María Acosta-Rodríguez, M.E. Sanchez-Sanchez, N. González-García, L. Lanira et al. (2022) Coping strategies used by health-care workers during the SARS-COV2 crisis. A real-world analysis, *Psychiatry Research*, Volume 317 <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2022.114915>.
12. Dafermos, M. (2022) Discussing the Concept of Crisis in Cultural-historical Activity Research: a Dialectical Perspective. *Hu Arenas* . <https://doi.org/10.1007/s42087-022-00289-4>
13. Elaidy, A.M., Hammoud, M.S., N. Albatineh, A. et al. (2023) Coping strategies to overcome psychological distress and fear during COVID-19 pandemic in Kuwait. *Middle East Curr Psychiatry* 30, 12. <https://doi.org/10.1186/s43045-023-00285-6>
14. Krafft, Andreas. (2023). *Stress Coping Strategies*. 10.1007/978-3-662-66205-2_9.
15. Manzoor, S., Sajjad, M., Anwar, I. et al (2022). Coping strategies adopted by medical residents in dealing with work-related stress: a mixed-methods study. *BMC Med Educ* 22, 449 <https://doi.org/10.1186/s12909-022-03520-6>
16. Meloian, A., Pohribna, A., Kiian, A., Sharypin, A., & Bulavina, O. (2022). Specialists' basic behavioural coping strategies when handling stressful situations. *Amazonia Investiga*, 11(60), 102-112. <https://doi.org/10.34069/AI/2022.60.12.10>
17. Stelmach, J. (2018). The Nature and Character of the Psychological Crisis in the Aspect of Police Activities. *Security Dimensions*. 26. 130-142. 10.5604/01.3001.0012.7246.
18. Trofaiła, N., Mateiko, N., Melnyk, I., Maksymova, N., Vdovichenko, O., & Vaskivska, S. (2021). Psychological Strategies for Overcoming the Life Crisis of the Individual in Postmodern Practical Psychology. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 12(4), 358-373. <https://doi.org/10.18662/brain/12.4/255>
19. Vachet, J. (2022). Coping Strategies and Defence Mechanisms. 10.1108/978-1-80382-307-220221003.
20. Wasil AR, Franzen RE, Gillespie S, Steinberg JS, Malhotra T, DeRubeis RJ. Commonly Reported Problems and Coping Strategies During the COVID-19 Crisis: A Survey of Graduate and Professional Students. *Front Psychol*. Vol. 25; 12 doi: 10.3389/fpsyg.2021.598557

ISSN (Print) 2307-6968, ISSN (Online) 2663-2209
Вчені записки Університету «КРОК» №1 (69), 2023

Збірник наукових праць

Вчені записки Університету «КРОК»

Фахове видання

Випуск №1 (69)

Підписано до друку 20.03.2023 р. Формат 60x84/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 21,5. Наклад 200 прим.
Зам. 147

Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Табірна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafi.a.krok@gmail.com